

GENOCIDAS^{IR}

LIETUVOS GYVENTOJŲ GENOCIDO IR REZISTENCIJOS TYRIMO CENTRAS

REZISTENCIJA

1999 1(5)

ISSN 1392 - 3463

GENOCIDAS IR
REZISTENCIJA

GENOCIDAS IR REZISTENCIJA

1999 1(5)

LIETUVOS
GYVENTOJŲ
GENOCIDO IR
REZISTENCIJOS
TYRIMO
CENTRAS

VILNIUS 1999

Redakcijos kolegija:

Vyriausioji redaktorė
DALIA KUODYTĖ

Mokslinis redaktorius
ARVYDAS ANUŠAUSKAS

Nariai:

ALGIRDAS JAKUBČIONIS (Vilniaus universitetas)

ANTANAS KULAKAUSKAS (Vilniaus universitetas)

VYTAUTAS TININIS (Karo akademija)

ANTANAS TYLA (Vytauto Didžiojo universitetas, Lietuvos istorijos institutas)

LIUDAS TRUSKA (Vytauto Didžiojo universitetas, Vilniaus pedagoginis universitetas)

Turiny – Contents

STRAIPSNIAI – ARTICLES

Rimvydas Valentukevičius.

Nusikaltimų žmoniškumui tyrimo Lietuvoje problemos	7
Problems of Investigation of Crimes Committed Against Humanity	16

Joachim Gauck.

Apie sudėtingą suvokimo procesą	17

Nijolė Gaškaitė-Žemaitienė.

Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio strategija	24
The Strategies of the Movement for the Liberation of Lithuania	40

Juozas Starkauskas.

Ginkluotas sovietinis partinis aktyvas ir kiti sukarinti dariniai	41
Armed Soviet and Party Activists and Other Paramilitary Units	65

Juozas Banionis.

Helsinkio susitarimų įtaka Lietuvos laisvės bylai	66
The Effect of Helsinki Agreements to the Issue of Freedom for Lithuania	76

Nijolė Maslauskienė.

Lietuvos komunistų tautinė ir socialinė sudėtis 1939 m. pabaigoje–1940 m. rugsėjo mėn.	77
Social and National Composition of the Communists of Lithuania from the end of 1939 to September 1940	104

Vidas Grigoraitis.

Lengvųjų automobilių nacionalizavimas Lietuvoje	105
Nationalisation of motorcars in Lithuania After Soviet Occupation	120

IŠ ARCHYVŲ – FROM THE ARCHIVES

Giedrė Kilikevičienė.

Lietuvos valstybės veikėjai Kraslage 1941–1954 m.

(A. Stulginskis, J. Stanišauskis, S. Šilingas, J. Tonkūnas) 121

RECENZIJOS – REVIEWS

Kęstutis Girnius. Pavargęs, bet ne herojus...

(*Liūtas Mockūnas*, Pavargęs herojus, Vilnius: Baltos lankos, 1997, 567 p.) 151

KRONIKA – CRONICAL 165

MŪSŲ AUTORIAI – OUR AUTHORS 169

Rimvydas Valentukevičius

Nusikaltimų žmoniškumui tyrimo Lietuvoje problemos^{*}

Lietuvos Respublikos Aukščiausioji Taryba–Atkuriamasis Seimas 1992 m. balandžio 9 d. priėmė įstatymą „Dėl atsakomybės už Lietuvos gyventojų genocidą“. 1990 m. kovo 11 d. atkūrusi nepriklausomybę, šiuo aktu Lietuva prisijungė prie 1948 m. gruodžio 9 d. konvencijos „Dėl kelio užkirtimo genocido nusikaltimui ir nubaudo už jį“ ir 1968 m. lapkričio 26 d. konvencijos „Dėl senaties termino netaikymo už karinius nusikaltimus ir nusikaltimus žmonijai“. Buvo pripažinti 1945 m. rugpjūčio 8 d. Niurnbergo tarptautinio karo tribunolo įstatai ir atsižvelgta į tai, kad tie tarptautinės teisės norminiai aktai įpareigoja tarptautinės teisės jurisdikciją pripažįstančias valstybes priimti nacionalinius įstatymus, numatančius atsakomybę už genocidą, nusikaltimus žmoniškumui, taisyklai, taip pat karo nusikaltimus.

Tarptautinės teisės, teisingumo įtvirtinimo ir daugiau kaip penkiasdešimt metų dvi okupacijas iškentėjusių lietuvių bei kitų Lietuvoje gyvenančių tautų moralės požiūriu tokio įstatymo priėmimas buvo labai reikalingas ir teisingas. Šis įstatymas suteikė Lietuvai galimybę teisiškai įvertinti tą savo istorijos laikotarpį, kuriuo ji išgyveno dviejų totalitarinių sistemų – nacių ir sovietų – žiaurios, nepakančios kitai rasei ar kitokiems įsitikinimams ir dehumanizuotos ideologijos reiškinius. Akivaizdu, kad tokios galimybės Lietuva negalėjo turėti

penkis dešimtmečius būdama okupuota. Keista, tačiau SSRS, tarptautinei bendrijai visada fiktyviai deklaravusi pripažįstanti tarptautinės teisės principus, nė vienos iš savo sovietinės respublikos baudžiamųjų kodeksų nebuvo įrašiusi net ir deklaratyvios normos, nustatančios atsakomybę už nusikaltimus žmoniškumui, taip pat už genocidą. Taip sovietų teisė iš esmės pateisino šimtus tūkstančių nekaltų Lietuvos žmonių mirčių, tūkstančių nukankintų, suluošintų, ištremtų žmonių sudaužytus likimus, jų turto išgrobstymą ir sunaikinimą.

[sigaliojus 1992 m. balandžio 9 d. įstatymui, Baudžiamojo proceso kodekso (BPK) nustatyta tvarka šalies prokuratūrai, kuri yra vienintelė procesinė institucija, galinti atlikti parengtinį tardymą baudžiamosiose bylose dėl genocido nusikaltimų ir turinti teisę priimti svarbius procesinius sprendimus tokiose bylose arba iki jas iškeliant, atsirado teisinis pagrindas įvertinti, kvalifikuoti ir tirti baudžiamąsias bylas dėl genocido nusikaltimų Lietuvos gyventojams sovietų aneksijos metu iki 1941 m. birželio mėn. pabaigos, nacių okupacijos ir pokarinės sovietų okupacijos metais.

1998 m. balandžio 21 d. Seimas priėmė Baudžiamojo kodekso bei Baudžiamojo proceso kodekso pakeitimo įstatymą, kuris 1992 m. balandžio 9 d. įstatymo „Dėl atsakomybės už Lietuvos gyventojų genocidą“ nuo-

---

^{*} Straipsnis parengtas pagal pranešimą, skaitytą 1998 m. lapkričio 5–6 d. Vilniuje vykusioje tarptautinėje konferencijoje „Nusikaltimų žmoniškumui ir karo nusikaltimų tyrimo problemos“.

statas įtraukė į Baudžiamąjį kodeksą ir papildė jį nauju – 71-uoju – straipsniu „Genocidas“. Šiuo įstatymu buvo pakeistos ir BPK 134 str. nuostatos; nurodyta, kad jei yra nusikaltimo požymių, dėl kurių būtina atlikti parengtinį tyrimą, be prokuratūros, procesinį sprendimą iškelti baudžiamąją bylą (dėl genocido fakto) gali priimti Valstybės saugumo departamentas. Tokiose bylose kvotos institucija privalo nedelsdama pranešti prokuratūrai apie iškeltą baudžiamąją bylą dėl genocido. Šis BPK pakeitimas įsigaliojo, tačiau Valstybės saugumo departamentas neiškėlė nė vienos baudžiamosios bylos dėl genocido. Generalinė prokuratūra neturi informacijos ir apie Valstybės saugumo departamento atliktus tyrimus arba dėl genocido tiesiogiai nukentėjusių ar savo artimuosius praradusių piliečių pareiškimus bei dėl jų priimtus procesinius sprendimus iškelti arba atsisakyti kelti baudžiamąsias bylas. Tokia genocido ir nusikaltimų žmoniškumui atskleidimo bei tyrimo padėtis rodo, kad kai kurios Baudžiamojo proceso įstatymo nuostatos neįgyvendintos, taigi tebėra deklaratyvios.

Įstatyme „Dėl atsakomybės už Lietuvos gyventojų genocidą“ „genocido“ sąvoka apibrėžta kaip veiksmai, kuriais siekiama fiziškai sunaikinti visus ar dalį gyventojų, priklausančių kokiai nors nacionalinei, etninei, rasinei ar religinei grupei, susiję su šių grupių narių žudymu, žiauriu kankinimu, sunkiu kūno sužalojimu, protinio vystymosi sutrikdymu, tyčiniu sudarymu tokių gyvenimo sąlygų, kuriomis siekiama sunaikinti visą žmonių grupę ar jos dalį, prievartiniu vaikų perdavimu iš šių grupių į kitas ar panaudojimu priemonių, kuriomis siekiama prievarta apriboti gimstamumą. Toks genocido apibrėžimas iš esmės atitiko 1948 m. gruodžio 9 d. konvencijoje „Dėl kelio užkirtimo genocido nusikaltimui ir nubaudo už jį“ nustatytus genocido požymius. Tačiau įstatymų leidėjai minėto įstatymo 2 str. taip pat konstatavo, kad, be nurodytų genocido apibrėžimo požymių, genocidu laikomas ir Lietuvos žmo-

nių žudymas ar kankinimas, jos gyventojų trėmimas nacistinės Vokietijos ar SSRS okupacijos ir aneksijos Lietuvoje metais. Už genocido nusikaltimą buvo numatyta laisvės atėmimo bausmė nuo 5 iki 15 metų konfiskuojant turtą arba mirties bausmė konfiskuojant turtą.

1998 m. gegužės 6 d. įsigaliojo Baudžiamojo įstatymo pakeitimai ir papildymai, t. y. „genocido“ sąvoka iš atskiro įstatymo buvo įtraukta į Baudžiamojo kodekso 71 str. 1 ir 2 dalis. Įstatymų leidėjai į „genocido“ sąvoką įrašė papildomus šios itin pavojingos veikos požymius: genocidu įvardijama tokia veika, kuria siekiama fiziškai sunaikinti visus ar dalį gyventojų, priklausančių ne tik etninei, rasinei, nacionalinei, religinei, bet ir socialinei bei politinei grupei. Toks atskirų „genocido“ sąvokos požymių išplėtimas yra visiškai pateisinamas ir reikalingas, nes tarptautinėje teisėje nustatyta klasikinė „genocido“ sąvoka, apimanti tik keturis siekiamos fiziškai sunaikinti grupės požymius, Lietuvos gyventojų masinio naikinimo atveju sunkiai taikytina. Jungtinių Tautų Generalinės Asamblėjos priimtoje konvencijoje „Dėl kelio užkirtimo genocido nusikaltimui ir nubaudo už jį“ formuluojant genocido apibrėžimą SSRS pastangomis politinės grupės požymis į šį apibrėžimą nebuvo įrašytas. Nusileisdama tokiam SSRS atstovų Jungtinėse Tautose reikalavimui, tarptautinė bendrija iš esmės pateisino SSRS organizuotą, plačiai ir kryptingai vykdytą kai kurių jos okupuotų tautų fizinį naikinimą politiniais motyvais. Lietuvos įstatymų leidėjai šią klaidą ištaisė nacionalinėje baudžiamojoje teisėje vartojamą „genocido“ sąvoką papildydami dviem minėtais požymiais. Ši pataisa leis išspręsti kai kuriuos sudėtingus genocido nusikaltimo kvalifikavimo atvejus, kai ši veika buvo taikoma asmenims, NKVD–NKGB–MGB baudžiamosiose bylose įvardytiems kaip „buržuaziniai nacionalistai“, „buožės“ ar „socialiai pavojingi elementai“. Toks Lietuvos įstatymų leidėjų „genocido“ sąvokos išplėtimas yra pagrįstas ir žinomas tarptautinėje baudžiamojoje

teisėje, laikančioje genocidą, nusikaltimus žmoniškumui ir karo nusikaltimus didžiausiais *jus cogens* principų pažeidimais. Tokia nuostata vadovautasi ir priimant Niurnbergo tarptautinio karo tribunolo įstatus bei nuteisiant nacių nusikaltėlius. *Jus cogens* principai, kaip tarptautinės teisės šaltinis, nėra įtvirtinti jokiame rašytiniame teisiniame akte, tačiau tai nereikia, kad šių principų negalima taikyti tarptautinėje praktikoje nagrinėjant nusikaltimų žmoniškumui ir karo nusikaltimų bylas. Politinės grupės požymis apibrėžiant genocidą yra įtvirtintas ir 1946 m. gruodžio 12 d. Jungtinių Tautų Generalinės Asamblėjos rezoliucijoje, kuri politinės grupės naikinimą laiko viena iš genocido formų, pažeidžiančių jau minėtas *jus cogens* normas ir principus. Politinės grupės naikinimą nusikaltimu pripažįsta ir kitas tarptautinės teisės aktas – Europos žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių konvencija.

Baudžiamojo kodekso 71 str. skiriasi nuo anksčiau galiojusio įstatymo „Dėl atsakomybės už Lietuvos gyventojų genocidą“ ir sankcijose numatytų bausmių griežtumu. Šio straipsnio 1 dalyje numatyta sankcija – laisvės atėmimas nuo 5 iki 20 metų, o 2 dalis, nustatanti atsakomybę už genocido veiksmus, pavyzdžiui, žmonių žudymą, taip pat už genocido organizavimą ar vadovavimą tokiems veiksams, numato laisvės atėmimo bausmę nuo 10 iki 20 metų arba laisvės atėmimą iki gyvos galvos, arba mirties bausmę.

Kalbant apie minėtų įstatymų priėmimą, galima konstatuoti tikrai teisingą Lietuvos, kaip demokratinės valstybės, įstatymų leidėjų norą ir pastangas teisiškai įvertinti Lietuvos okupacijų metu tiek pačios okupacinės sovietų represinės sistemos, tiek konkrečių individų – šios sistemos atstovų – įvykdytus nusikaltimus žmoniškumui ir karo nusikaltimus. Tačiau šie du dalykai negali būti suplakami. Viena yra pasmerkti sistemą, sudariusią sąlygas ir net skatinusią tam tikrais atvejais vykdyti lietuvių tautos genocidą ar kitus genocido požymių tu-

rinčius nusikaltimus. Tai atliko Lietuvos Respublikos Seimas 1998 m. gegužės 27 d. priimdamas nutarimą ir rezoliuciją dėl SSRS vyriausybės vykdytų Lietuvos gyventojų masinių represijų paskelbimo karo nusikaltimais, turinčiais kryptingai užsibrėžto ir vykdomo genocido požymių. Kitas dalykas – įvertinti veiklą atskirų asmenų, organizavusių tokius nusikaltimus, jiems vadovavusių, juos vykdžiusių ar kitaip prie jų prisidėjusių. Šie dalykai tarpusavyje labai susiję, tačiau turi būti atskirti, nes baudžiamoji atsakomybė turi būti taikoma konkrečioms asmenims. Surasti kiekvieną dar gyvą, tebegyvenantį šalia mūsų nusikaltėlį, prisidėjusį prie genocido ar padariusį kitą nusikaltimą žmoniškumui bei karo nusikaltimą, nubauti jį teisingu ir nešališku nuosprendžiu paskirta bausme, – to turėtų siekti visos institucijos, susijusios su tokių nusikaltėlių paieška ir jų veiklos tyrimu. Šiam tikslui įgyvendinti laiko lieka vis mažiau. Priežastis akivaizdi – nusikaltėliai sensta.

Pagrindinę genocido, taip pat karo nusikaltimų tyrimo ir jo kontrolės funkciją Lietuvoje atlieka Generalinės prokuratūros Specialiųjų tyrimų skyrius. Šis skyrius buvo įkurtas 1991 m. spalio 23 d. Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos–Atkuriamojo Seimo Prezidiumo nutarimu kaip atskiras Generalinės prokuratūros struktūrinis padalinys, kuris pagal naujus, 1998 m. sausio 27 d. Generalinio prokuroro įsakymu patvirtintus nuostatus organizuoja ir vykdo nusikaltimų dėl Lietuvos gyventojų genocido bei nusikaltimų žmoniškumui tyrimą ir atlieka tokio tyrimo kontrolę, taip pat nagrinėja ir apibendrina Lietuvos gyventojų genocido tyrimo praktiką, teikia metodinę pagalbą apylinkių ir apygardų prokuratūroms tiriant genocido nusikaltimus, tarpininkauja analogiškoms užsienio valstybių institucijoms surandant įrodymų Lietuvos archyvuose, padeda nustatyti ir apklausti galimus liudytojus. Generalinė prokuratūra yra pasirašiusi žinybines tei-

sinio bendradarbiavimo sutartis su JAV, Kanada, Škotija, Naująja Zelandija ir Australija dėl karo nusikaltėlių ir nusikaltimus žmoniškumui įvykdžiusių asmenų persekiojimo. Taip pat bendradarbiaujama su Argentinos, Latvijos ir Lenkijos įstaigomis, tiriančiomis tokius nusikaltimus.

1992 m. balandžio 12 d įsigaliojus įstatymui „Dėl atsakomybės už Lietuvos gyventojų genocidą“, Generalinė prokuratūra bei teritorinės prokuratūros yra iškėlusios 66 baudžiamąsias bylas dėl įvairių Lietuvos teritorijoje įvykdytų genocido nusikaltimų. Iš jų parengtinis tardymas baigtas ir atiduota teismui keturios bylos (dvi dėl nacių okupacijos metu vykdyto Lietuvos gyventojų, priklausiusių etninei žydų grupei, genocido ir dvi dėl sovietų okupacijos metais vadinamųjų „liaudies gynėjų“ įvykdyto lietuvių tautos gyventojų genocido). Tačiau iki įsiteisėjant galutiniam nuosprendžiui neišnagrinėta nė viena iš šių bylų. Parengtinis tardymas šiuo metu atliekamas trijose baudžiamosiose bylose. Kitos bylos įvairiais Baudžiamojo proceso kodekso nustatytais pagrindais yra sustabdytos arba nutrauktos. Pagrindiniai procesiniai sprendimai tokiose baudžiamosiose bylose yra šie: veikoje nenustatyta genocido nusikaltimo požymių, nenustatyti baudžiamojon atsakomybėn trauktini asmenys (nusikaltimo vykdytojai, organizatoriai, padėjėjai), nesulaukiama atsakymų iš užsienio valstybių, kuriose gali būti genocido fakto įrodymų – archyvinių duomenų, nesurasti arba jau mirę įvykio liudytojai, nukentėjusieji, vykdytojai. Panaši padėtis ir tiriant medžiagą dėl genocido ar kitų veikų, turinčių genocido nusikaltimo požymių. Tokios medžiagos Generalinėje ir teritorinėse prokuratūrose yra koks šimtas vienetų, tačiau daugiau negu dviem trečdaliais priimtų sprendimų atsisakyta kelti baudžiamąsias bylas.

Priežastis, lemiančias tokią genocido aukų atžvilgiu nepateisinamą padėtį, galima suskirstyti į objektyvias ir subjektyvias. Savaimė su-

prantama, jos trukdo atlikti genocido baudžiamųjų bylų ir medžiagos tyrimą, teisiškai įvertinti bylose surinktus ir užfiksuotus faktus bei aplinkybes, trukdo įgyvendinti baudžiamosios atsakomybės neišvengiamumo principą dar gyviems genocido organizatoriams, vykdytojams ar kitaip prie nusikaltimo prisidėjusiems asmenims. Tos priežastys sukuria ir būdingas problemas, kurių neišsprendus iš tikrųjų neįmanoma ne tik patraukti baudžiamojon atsakomybėn genocidu ar kitu nusikaltimu žmonijai bei karo nusikaltimu kaltinamo asmens, bet ir objektyviai, visapusiškai bei iš esmės įvertinti vieną ar kitą tokių nusikaltimų Lietuvos gyventojams faktą.

Pirmajai, objektyvių priežasčių grupei priskirtina įrodymų suradimo problema. Subjektyvių priežasčių grupę sudarytų teisiniai dalykai: įrodymų vertinimo ir pakankamumo problema, veikos kvalifikavimo problema, baudžiamojo proceso normų taikymo genocido nusikaltimų parengtinio tyrimo metu problema bei atskirų institucijų, susijusių su genocido ir kitų nusikaltimų žmoniškumui tyrimu, veiklos koordinavimo ir veiksmingumo problema.

Įrodymų suradimo problema. Ją lemia objektyvūs, nuo nusikaltimų tyrėjų valios nepriklausantys veiksniai. Pirmiausia tai didelis laiko tarpas nuo tiriamų nusikalstamos veikos faktų iki šių dienų. Penkiasdešimties metų senumo įvykiai, įstatymų leidėjams nenustačius jokių išimčių šios rūšies baudžiamosioms byloms, turi būti tiriami bei vertinami remiantis dabar galiojančio Baudžiamojo proceso kodekso nuostatomis. Šios nuostatos įpareigoja nusikaltimų žmoniškumui tyrėjus, prokuratūrų darbuotojus, kaip ir tiriant įprastus šių dienų kriminalinius nusikaltimus, skirstyti įrodymus į daiktinius ir nedaiktinius. Prie daiktinių (materialių) įrodymų priskirtini įvairūs daiktai ar kiti objektai, ant kurių yra išlikę nusikaltimo pėdsakų arba kurie gali suteikti kitokią įrodomąją reikšmę turinčios informacijos apie nusikaltimą. Tiriant genocido nusikaltimą tokie ma-

terialūs įrodymai faktiškai yra tik įvairūs norminiai ar kitokie archyviniai dokumentai, liudijantys konkrečių kaltininkų nusikalstamus veiksmus, susijusius su genocido įvykdymu, organizavimu, padėjimu ar kurstymu juos vykdyti. Teoriškai daiktiniai įrodymai gali būti ir įvairūs genocido vykdytojų įrankiai ar priemonės, naudotos tam tikros grupės žmonėms naikinti. Tačiau tokių materialių daiktinių įrodymų rasti ir juos identifikuoti iš esmės yra neįmanoma. Taigi vienintelis realus materialus pagrindas įrodyti genocido ar karo nusikaltimo faktą lieka archyviniai dokumentai. Nematerialaus pobūdžio įrodymai, pasak BPK, yra liudytojų, nukentėjusiųjų, įtariamųjų, kaltinamųjų parodymai, specialistų, ekspertų išvados. Lietuvos ypatingajame archyve, Lietuvos centriniame valstybės archyve ir kitose archyvų saugojimo institucijose sukaupta daug dokumentų apie nacių bei sovietų okupacinių represinių organų nusikaltimus Lietuvos gyventojams. Tiesą sakant, atliekant parengtinį tardymą baudžiamosiose genocido bylose, archyviniai dokumentai tėra vieninteliai tiesioginiai įrodymai, kuriais remiantis galima įrodyti konkretaus asmens dalyvavimą padarant nusikaltimą, jo kaltę ir tokios kaltės dydį. Nekonkretinant kaltinamųjų asmenybių ir jiems iškeltų baudžiamųjų bylų, galima pasakyti, kad Generalinės prokuratūros baigtose bylose dėl Lietuvos žydų genocido tokie archyviniai dokumentai su kaltinamųjų parašais ar nurodymais padėjo įgyvendinti teisingumą ir patraukti kaltininkus baudžiamojon atsakomybėn už nusikaltimus žmoniškumui, padarytus daugiau kaip prieš penkiasdešimt metų nacių okupuotoje Lietuvoje. Kitų tiesioginių įrodymų rasti paprasčiausiai neįmanoma, nes faktiškai visi nukentėjusieji yra tiesioginės nusikaltimų aukos ir beveik visi liudytojai, žinantys tikrąsias tokių nusikaltimų aplinkybes, yra mirę arba nenustatyti. Teismo verdiktai šiose bylose dar nepriimti, tačiau reikia sutikti, kad juos priėmus Lietuvos baudžiamųjų bylų dėl nusikaltimų žmoniškumui

teismų praktikoje jais toliau turėtų būti vadovaujamasi kaip tam tikrais precedentais. Todėl nors Lietuva ir nėra precedentinės teisės valstybė, šiuo atveju reikėtų padaryti išimtį.

Tiriant sovietų okupacinių represinių struktūrų nusikalstamą prieškarį ir pokario metų veiklą, susijusią su Lietuvos gyventojų genocidu ir kitais šios sistemos nusikaltimais žmoniškumui, kaip ir nacių nusikaltimų baudžiamosiose bylose, archyviniai dokumentai yra svariausi ir objektyviausi įrodymai. Tačiau, matyt, ne be LSSR Maskvos KGB padalinio pagalbos, prieš keletą metų Lietuvoje vykstant valstybingumo atkūrimo procesams, garsiai pradėjus kalbėti apie sovietų nusikaltimus ir jų vykdytojų patraukimą baudžiamojon atsakomybėn, didelė dalis archyvų, kuriuose tiesiogiai įvardijami nusikaltimai lietuvių tautai ir jų vykdytojai, buvo sunaikinti arba išvežti į Rusijos archyvus. Kai kuriose baudžiamosiose bylose ši problema tampa labai akivaizdi ir dažniausiai lemia tyrimo veiksmingumą, spartą bei kaltininkams palankią baigtį, taip pat nagrinėjimo teisme rezultatus. Būdingas pavyzdys – baudžiamoji byla dėl LSSR MGB agentų smogikų nusikalstamos veiklos fiziškai naikinant Lietuvos rezistencinį judėjimą ir jo atstovus. Tiriant šią ypač didelės apimties ir veikos kvalifikavimo atžvilgiu gana sudėtingą bylą nuolat aktyviai bendradarbiaujama su Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centru (LGGRTC) Specialiųjų tyrimų skyriumi. Šio skyriaus darbuotojų dėka surinkta daug archyvinės medžiagos apie kai kurių agentų smogikų nusikalstamą veiklą. Istorinio tyrimo atžvilgiu šios medžiagos galbūt pakanka norint konstatuoti nusikalstamą pačios sistemos, atskiros represinės struktūros, padalinio, smogikų grupės veiklą, bet ją teisingai ir objektyviai įvertinti baudžiamosios teisės atžvilgiu daug sudėtingiau. LGGRTC surinktuose archyviniuose dokumentuose fiksuojami nusikalstamos veiklos faktai dažniausiai yra apžvalginė apibendrinta represinio struktūrinio padalinio ka-

rininko informacija aukštesniajai vadovybei apie agentų smogikų surengtas operacijas prieš Lietuvos partizanus. Nurodomi sunaikintų partizanų skaičiai, operacijose dalyvavusių smogikų slapyvardžiai, pavardės. Tačiau labai dažnai apie tuos pačius faktus yra surašytos kelios pažymos ar ataskaitos, nurodyti skirtingi skaičiai ir pavardės. Tokią netikslią informaciją tardymo metu būtina tikrinti. Tikrinimas remiasi tik pačių įtariamųjų ar kaltinamųjų bei liudytojų ar nukentėjusiųjų parodymais, o tikrinant surinkus papildomų įrodymų tik keliais atvejais pavyko daugmaž tiksliai nustatyti konkrečios operacijos aplinkybes. Tam įtakos turi įvykio senumas, tiesioginių liudytojų stoka, gyvų liudytojų ar nukentėjusiųjų gebėjimai prisiminti tiriamus įvykius.

Kalbant apie Lietuvos archyvuose išlikusius dokumentus, susijusius su MGB agentų smogikų veikla naikinant Lietuvos partizaninį judėjimą, reikia pasakyti, kad tai tėra dokumentai iš sovietinio saugumo operatyvinių sekimo bylų. Jose nekonkreinama MGB smogikų operacijų prieš Lietuvos partizanus eiga, nėra jų planų, pranešimų ar kitokių dokumentų apie atskirų smogikų vaidmenį vienoje ar kitoje operacijoje, duomenų apie smogikų apdovanojimus, premijavimą už sėkmingai atliktas partizanų naikinimo operacijas, apskritai nėra konkrečių įrodomąją galią turinčių duomenų, kuriais remiantis būtų galima tiksliai nustatyti ir teisiškai įvertinti kiekvieno agento smogiko padarytus nusikaltimus. Tokių duomenų yra buvusių MGB agentų smogikų asmens bei darbo bylose, kurios šiandien mums dar nepasiekiamos, nes saugomos įvairiuose Rusijos Federacijos archyvuose. Į visus oficialius Lietuvos Respublikos generalinės prokuratūros paklausimus arba nereaguojama, arba atsisakoma (pavyzdžiui, Rusijos Federacijos generalinio prokuroro pavaduotojo, vyriausiojo karinio prokuroro pasirašytu oficialiu atsakymu) pateikti dokumentus iš minėtų NKVD–MGB bylų motyvuojant tuo, kad Lietuvos įstatymai plačiau

traktuoja ir įvardija „genocido“ sąvoką, negu ji nustatyta Jungtinių Tautų konvencijoje.

Tokia kai kurių Rusijos Federacijos generalinės prokuratūros atstovų nuostata dėl Lietuvoje atliekamų baudžiamųjų bylų arba su genocidu ar karo nusikaltimais susijusios medžiagos tyrimų tik apsunkina abipusiškai bendradarbiauti šiais sudėtingais klausimais. Nei teisiniu, nei moraliniu atžvilgiu nesuprantama ir Rusijos Federacijos generalinės prokuratūros pozicija atsisakyti išduoti Rainių miškelyje įvykdytos 76 politinių kalinių egzekucijos organizatorių Petrą Raslaną, kuriam dabar suteikta Rusijos pilietybė.

Įrodymų pakankamumo ir vertinimo problema. Ji glaudžiai susijusi su aptarta įrodymų suradimo problema, todėl kaip ir pirmoji, nors ir atsiradusi dėl subjektyvių veiksnių, turi didelę įtaką visam įrodinėjimo procesui tiriant konkrečią nusikaltimo žmoniškumui ar karo nusikaltimo bylą ir medžiagą. Objektiviai nepavykus surinkti visų reikalingų įrodymų kaltinimui pateikti, tyrėjai priversti pagal savo profesinius gebėjimus ir kvalifikaciją vertinti tik tuos įrodymus, kuriuos pavyko surinkti Lietuvos archyvuose bei gauti tinkamai ir kruopščiai apklausus tiriamų nusikaltimų liudytojus ar nukentėjusiuosius. Baudžiamojo proceso dalyvių duoti parodymai vertinami kaip labai svarūs įrodymai apie nusikaltimą ar jį padariusius asmenis, tačiau didelė jų dalis yra arba labai abstraktūs, arba lakoniški. Todėl genocido ar karo nusikaltimų baudžiamosios bylos, kurioms taikomos įprastos Baudžiamojo proceso įstatymo normos, reikalaujančios nuodugniai ir objektyviai ištirti nusikaltimą, labai komplikuojasi, užsitęsia.

Genocido, kaip sunkiausio nusikaltimo žmoniškumui, įrodinėjimo problemos tiesiogiai sukuria kitą – jo **kvalifikavimo problemą**.

Norint asmenį patraukti baudžiamojon atsakomybėn už įvykdytą genocido nusikaltimą, pirmiausia būtina nustatyti, ar jo veikoje, kuri nesaistoma senaties terminais, yra nusikaltimo

požymių. Tačiau kad ir kaip būtų apmaudu, Lietuvoje, kurios žmonės taip nukentėjo nuo sovietų bei nacių okupacinių represinių sistemų vykdytos genocido politikos, iki šiol nėra oficialaus genocido komentaro. Praktiškai vadovaujamas baudžiamosios teisės mokslininkų parengtu neoficialiu šio nusikaltimo išaiškinimu. Kyla retoriškas klausimas: ar ši priežastis neturėjo įtakos genocido nusikaltimų tyrimui Lietuvoje? Juk teismams buvo perduotos tik keturios baudžiamosios bylos dėl genocido (dvi „rudojo“, „dvi raudonojo“) ir jos dar nėra visiškai išnagrinėtos.

Verta plačiau pakalbėti apie šio nusikaltimo subjektyvųjį aspektą, tai yra tikslą, kurio įrodymas konkretaus genocido fakto atveju turi bene lemiamą reikšmę kvalifikuojant kaltininko veiksmus ir jį patraukiant baudžiamojon atsakomybėn.

Genocido nusikaltimas padaromas tik tiesiogine tyčia. Šio nusikaltimo tikslas – fiziškai sunaikinti visus ar dalį gyventojų, priklausančių tam tikrai grupei. Tiek genocido tikslas, tiek tyčia yra akivaizdūs tiriant genocido organizavimo ir kurstymo atvejus. Įrodinėjimo ir veikos kvalifikavimo procese labai sunku išryškinti tikslą: ar genocidas vykdytas tiesiogiai, ar prie jo tik prisidėta. Praktiškai pasitaiko, kad genocide tiesiogiai dalyvavę asmenys – vykdytojai veikė turėdami asmeninių tikslų ar motyvų žudyti, bet ir tokiais atvejais jie veikė tiesiogine tyčia, nes suvokė, kad priklausydami atitinkamos represinės struktūros padaliniui jie iš esmės įgyvendino tam tikros grupės žmonių naikinimo politiką. Tokie asmeninio pobūdžio tikslai nepanaikina kaltininkų baudžiamosios atsakomybės, nes baudžiamajai atsakomybei už genocidą jie neturi jokios reikšmės. Todėl tad ir MGB agentų smogikų byloje nustatytų tiesioginių genocido vykdytojų nurodomi motyvai, kad jie dirbė MGB ir dalyvavę smurtinėse operacijose prieš partizanus tik vykdydami vadovybės įsakymus, iš baimės dėl savo gyvybės, artimųjų gerovės ar atlyginimo, tegali būti

vertinami kaip jų veiksmus lengvinančios aplinkybės ir jokių būdu nepanaikina jų baudžiamosios atsakomybės.

Pažymėtina, kad tiriant genocidą tikslas yra ypač svarbus požymis, nes pakanka net pavienio nusikaltimo vienam asmeniui pagal BK 71 str. nurodytą tikslą, ir veika turi būti kvalifikuojama kaip genocidas. Kitas aktualus klausimas – įrodyti buvus tokį tikslą. Kadangi tai subjektyvus veikos požymis, tyrėjams reikia didelių pastangų jį įrodyti, kaip, beje, ir kiekvieną kitą subjektyviojo aspekto požymį. Šiuo atveju šalies prokuratūros darbuotojai, tiriantys baudžiamąsias bylas dėl genocido, tikslą įrodinėja remdamiesi objektyviomis nusikaltimo aplinkybėmis. Šitaip įrodžius vidinės kaltininko nuostatas, priklausymą tam tikrai represinei struktūrai ir bent vieną dalyvavimo nusikalstamoje veikloje faktą, jo veiksmai kvalifikuojami kaip genocidas.

Kalbant apie kvalifikavimo problemas konkrečiose baudžiamosiose bylose, reikėtų išskirti jau minėtą MGB agentų smogikų bylą. 1997 m. priimtame „Pasipriešinimo 1940–1990 metų okupacijai dalyvių teisinio statuso“ įstatyme konstatuota, kad nuo 1944 iki 1953 m. Lietuvoje vyko partizaninis karas prieš okupacinę sovietų kariuomenę. Vadovaujantis šia nuostata ir tarptautiniais karo veiksmus ir jo dalyvių teisinį statusą nustatančiais dokumentais, visi Lietuvos rezistencinio judėjimo dalyviai – Lietuvos partizanai yra kariai, kovoję teisėtą karą, todėl visokie tarptautinių kariavimo normų pažeidimai jų atžvilgiu turėtų būti vertinami kaip karo nusikaltimai. Kaip šiuo požiūriu reikėtų vertinti minimoje baudžiamojoje byloje nustatytus tokius agentų smogikų veiksmus: ginkluotų, nekapitulavusių, nesužeistų partizanų nuodijimą, nukovimą mūšio metu ar iš pasalų ir neperspėjus, užmigdymą migdomaisiais ir paskui jų suėmimą, o suėmus nužudymą? Pagal 1998 m. birželio 9 d. priimtus BK papildymus karo nusikaltimų straipsniais minėtų agentų smogikų veiksmų negalima kvalifikuoti, nes

visuose septyniuose karo nusikaltimus reglamentuojančiuose straipsniuose, pagal kuriuos netaikomi senaties terminai, baudžiamoji atsakomybė siejama su nusikaltimais civiliams asmenims arba karo belaisviams ar sužeistiems kariams. Smogikų operacijų metu suimtų ir Ypatingojo pasitarimo nuteistų kalėti partizanų nubaudimas kriminaline bausme nesant nepriklausomo teismo sprendimo ir gynybos garantijų, jų uždarymas į koncentracijos stovyklas turi karo nusikaltimo požymių, tačiau BK 336 str., reglamentuojantis šiuos nusikaltimus, taikomas tik civiliams asmenims, o ne kariams ar karininkams. Todėl nesant teisinių galimybių kvalifikuoti agentų smogikų veiksmų kaip karo nusikaltimų, aptariamoje baudžiamojoje byloje jų veiksmus nuspręsta kvalifikuoti kaip genocidą, turint tikslą fiziškai sunaikinti (kai kuriais atvejais kėsinant tai padaryti) Lietuvos partizanus kaip atskiros politinės grupės atstovus (daroma prielaida, kad ginkluota kova su okupacine sovietų sistema vyko kaip tik dėl politinių motyvų – tėvynės nepriklausomybės, skirtingų politinių įsitikinimų).

Neminint kitų okupacijos metais įvykdytų nusikaltimų žmonijai kvalifikavimo problemų, pažymėtina, kad šalia veikų kvalifikavimo problemos Lietuvos prokurorai susiduria ir su procesinio pobūdžio problema – **baudžiamojo proceso normų taikymu atliekant genocido nusikaltimų parengtinį tyrimą.**

Šią problemą sukelia Lietuvos Respublikos baudžiamojo proceso įstatymo spragos, atsirandančios tiriant genocido nusikaltimus. Lietuvos įstatymų leidėjai pasirūpino, kad BPK būtų reglamentuoti kaltinimo genocidu pareiškimo atvejai (BPK 166, 169¹ str.), kai asmuo yra Lietuvos teritorijoje, bet dėl sveikatos negali dalyvauti pareiškiant kaltinimą, taip pat kai toks asmuo yra ne Lietuvos teritorijoje ir vengia atvykti į tardymą. Pirmuoju atveju kaltinimas nepareiškiamas, o nutarimas patraukti kaltinamuoju įteikiamas kaltinamojo gynėjui, kurį įstatymo nustatyta tvarka kviečia pats kalti-

namasis arba paskiria valstybė. Gynėjui taip pat įteikiamas kaltinamojo teisių išaiškinimas. Jei kaltinamasis, turintis atitinkamą teismo medicinos ekspertizės išvadą, negali dalyvauti atliekant tardymo veiksmus byloje ir susipažinti su jos medžiaga, tai atlieka jo gynėjas. Jei kaltinimas nepareiškiamas asmeniui, nesančiam Lietuvoje, pagal BPK 166 str. nuostatas tai netrukdo baigti byloje parengtinį tardymą ir bylą perduoti teismui. Tačiau vadovaujantis galiojančio BPK nuostatomis, nėra reglamentuota, ar kitoje valstybėje esančiam asmeniui, kuris taip pat gali būti ir šios valstybės pilietis (pavyzdžiui, jau minėto P. Raslano, gyvenančio Rusijoje, byla), turi būti išsiunčiamas nutarimas patraukti jį kaltinamuoju, ar jam skiriamas gynėjas, ar jis gali pats susirasti gynėją, ar šiuo atveju gynėju byloje gali būti kaltinamojo pasirinktas kitos valstybės pilietis. Neišspręsti ir klausimai, susiję su esančio kitoje valstybėje ir vengiančio atvykti kaltinamojo galimybe susipažinti su bylos medžiaga. Dėl šių baudžiamojo įstatymo spragų iškyla ir kaltinamojo teisių klausimas.

Pažymėtina, kad BPK 166 str. 6 d. numatant galimybę perduoti teismui genocidu kaltinamo asmens bylą nenumatytas atvejis, kai karo nusikaltimais kaltinami asmenys nuo baudžiamosios atsakomybės slepiasi kitoje valstybėje. Tuo tarpu BPK 228 str. 3 d. nustato, kad jei genocidu kaltinamas asmuo dėl sveikatos būklės, kurią patvirtina ekspertizės išvada, negali susipažinti su bylos medžiaga, byla susipažinti pateikiama jo gynėjui. Akivaizdu, kad ši norma taikytina tik Lietuvoje esančiam genocidu kaltinamam asmeniui. Tačiau susipažinimą su bylos medžiaga reglamentuojantis BPK 228 str. nenumato panašios tvarkos karo nusikaltimais kaltinamiems asmenims. Savaime suprantama, jog pagal galiojančias BPK nuostatas, t. y. 266 str., net ir nepareiškus kaltinimo (BPK 166 str. 6 d. nustatyta tvarka) perduota teismui baudžiamoji byla nebus nagrinėjama, jei nedalyvaus teisiąsiasis, nes BPK 266 str. yra katego-

riška nuostata, kad byla pirmos instancijos teismo posėdyje nagrinėjama dalyvaujant teisiamajam. Tokia situacija sukuria teisinę baudžiamojo proceso normų koliziją, tam tikrą padėtį be išeities. Tai dar viena procesinė problema genocido bylų tyrimo ir nagrinėjimo teisme problemų grandinėje. Ją gali išspręsti tik įstatymų leidėjai, pakeitę atitinkamas Baudžiamojo proceso įstatymo nuostatas ir parengę Baudžiamojo kodekso straipsnių, susijusių su genocidu, karo bei kitais nusikaltimais žmonijai ir žmoniškumui, oficialius komentarus.

Pagal šiuo metu galiojančias Baudžiamojo proceso kodekso nuostatas vienintelė procesinė institucija, atliekanti parengtinį tardymą genocido ir karo nusikaltimų baudžiamosiose bylose, yra Generalinė prokuratūra bei teritorinės apygardų, miestų ir rajonų prokuratūros. Tokių bylų kvotos organas yra Valstybės saugumo departamentas; paaiškėjus genocido ar karo nusikaltimo požymiams, BPK nustatyta tvarka departamentas privalo tuoj pat iškelti baudžiamąją bylą, atlikti neatidėliotinus tardymo veiksmus ir bylą perduoti prokuratūrai, kuri turi atlikti parengtinį tardymą. Trečioji institucija – Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, atliekantis ypač svarbią funkciją tiriant genocido ar karo nusikaltimų baudžiamąsias bylas bei medžiagą: Centras ieško archyvinių duomenų apie tokius nusikaltimus, juos sistemina ir pateikia prokuratūrai. LGGRTC nėra procesinė institucija, todėl savo veiklą grindžia ne Baudžiamojo proceso įstatymo normomis, bet Centro veiklą reglamentuojančiu įstatymu ir kitais norminiais aktais. Visų trijų minėtų institucijų veikla, susijusi su genocido bei karo nusikaltimų tyrimais, grindžiama tarpusavio bendradarbiavimo principais, tačiau vis dažniau išryškėja tam tikrų problemų, apsunkinančių nusikaltimų tyrimo veiksmingumą, ir veiklos koordinavimo trūkumų.

Svarbiausia grandis baudžiamųjų bylų tyrimo procese yra prokuratūra, kuriai įstatymas

suteikė teisę priimti svarbius procesinius sprendimus genocido ir karo nusikaltimų baudžiamosiose bylose, kontroliuoti, kaip tokios bylos tiriamos. Tačiau šios grandies veiklos veiksmingumas daug priklauso nuo tinkamai atliekamų LGGRTC funkcijų ieškant archyvinės informacijos apie genocido ar karo nusikaltimus ir ją perduodant prokuratūrai. Vertinant Centro darbuotojų norą ir ryžtą surasti kuo daugiau archyvinės medžiagos apie sovietų bei nacių okupacijų metais įvykdytus sunkius nusikaltimus Lietuvos žmonėms, reikia paminėti ir tam tikrus trūkumus. Svarbiausias trūkumas – pagal prokuratūros paklausimus ilgai trunkanti archyvinių duomenų paieška; tai trukdo nustatyti laiku baigti baudžiamųjų bylų parengtinį tardymą, sudaro sąlygas vilkinti jų tyrimą. Esminė šios problemos priežastis ta, kad LGGRTC nėra priskirtas toms Baudžiamojo proceso kodekse numatytoms institucijoms, kurių veikla vykdant prokuratūros pavedimus saistoma įstatymo nustatytais terminais.

Atrodytų, kad šią problemą išspręstų aktyvesnis ir glaudesnis prokuratūros bendradarbiavimas su Valstybės saugumo departamentu. Tačiau, kad ir kaip būtų keista, šis departamentas, gavęs prokuratūros pavedimą, jo vykdymo naštą perkelia LGGRTC.

1998 m. liepos 22 d. Lietuvos Respublikos generalinio prokuroro Kazio Pėdnyčios iniciatyva buvo pasirašytas bendras Generalinės prokuratūros, Valstybės saugumo departamento ir Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro vadovų susitarimas bendradarbiauti ir koordinuoti veiksmus renkant duomenis apie Lietuvos gyventojų genocido faktus, tiriant ir atskleidžiant genocido nusikaltimus ir jų vykdytojus. Remiantis šiuo susitarimu buvo detalizuotas kiekvienos iš susitariančių institucijų vaidmuo tiriant genocido nusikaltimus, taip pat nustatyta, kad BPK reglamentuota tvarka Generalinės prokuratūros Specialiųjų tyrimų skyrius kontroliuoja ir koordinuoja visų šių institucijų veiklą tiriant medžiagą apie genocido

faktus iki to momento, kai iškeliamas baudžiamoji byla ir atliekamas parengtinis tardymas.

Bet ir pasirašius susitarimą bei reglamentavus visų trijų institucijų veiklą, aktyviausiai ir produktyviausiai bendradarbiauja tik Generalinė prokuratūra ir LGGRTC. Tokia padėtis, žinoma, neduoda pagrindo nuleisti rankų ir verčia į iškylančias problemas žvelgti optimistiškai. Svarbiausia tai, kad ir LGGRTC darbuotojai istorikai, ir Generalinės prokuratūros pareigūnai, tiriantys genocido, karo ar panašius nusikaltimus žmonijai ir žmoniškumui, suvokia profesinę pareigą ir moralinę atsakomybę savo tautai, keletą dešimtmečių

okupantų kankintai, tremtai ir naikintai. Dažnai laikas būna genocido nusikaltėlių sąjungininkas, nuslepia jų nusikaltimų pėdsakus, naikina dokumentus, pasiglemžia iš gyvenimo nusikaltimų liudytojus, aukas ir pačius nusikaltėlius. Tačiau kiekvienas dar gyvas Lietuvos žmonių kankintojas, žudikas, trėmėjas bus patrauktas baudžiamojon atsakomybėn ir perduotas teismui. Ne bausmės dydis ar griežtumas, bet teisingas ir nešališkas tokių nusikaltėlių žmoniškumui veiklos įvertinimas parodys pasauliui, kad Lietuva yra demokratiška valstybė ir kad jos visuomenė stengiasi atkurti istorinį teisingumą.

Rimvydas Valentukevičius

PROBLEMS OF INVESTIGATION OF CRIMES COMMITTED AGAINST HUMANITY

Summary

The Supreme Council of the Republic of Lithuania – the Constituent Seimas on 9 April 1992 passed the Law on the Liability for Genocide Against the People of Lithuania. On 6 May 1998 amendments to the Penal Code on genocide came into force. The legislators included annihilation of people on social and political grounds in the concept of genocide. The practice had its precedent before and is known to international penal law which treats genocide, crimes against humanity and war crimes as a major breach of *jus cogens*.

At present 66 criminal cases on genocide committed on the territory of Lithuania have been instituted at the General Prosecutor's Office. Only four of the cases have been brought before the court (two cases on genocide committed against Jews during the Nazi occupation and another two cases on genocide committed against Lithuanians during the Soviet occupation). This can be

explained by objective and subjective reasons. The problem of evidence against a defendant constitute the major objective hindrance, whereas subjective causes encounter with legal problems such as the problem of evidence sufficiency and evaluation of evidence; the problem of qualification of a crime; the problem of preliminary investigation problems with a view of the application of penal regulations; the problem of the cooperation and co-ordination of the activities of different institutions dealing with genocide and crimes against humanity investigations.

Notwithstanding some problems, the statute of limitations shall not be applied for the perpetrators of genocide against the people of Lithuania, and Lithuania as a democratic country shall seek to bring criminals to justice and to restore justice.

Apie sudėtingą suvokimo procesą

„Piper“ leidyklos pageidavimui, kad „Juodojoje knygoje“ turėtų būti įdėtas vienas esė, atspindintis Rytų vokiečių požiūrį, pritariau po ilgų dvejonių. Nesu nei istorikas, nei politologas, tačiau dabartinė mano tarnyba paskatino mane dalyvauti viešuose pokalbiuose apie žlugusią Vokietijos Demokratinės Respublikos (toliau – VDR) visuomenę. Nauja Štazi* sistemos analizė vargu ar ką nors galėtų pridėti prie to, kas jau buvo iškelta aikštėn pastaraisiais metais. Gyvos diskusijos, besisukančios apie „Juodąją knygą“, pasiūlė galimybę patyrinėti visai kitokį fenomeną – atranka grindžiamo suvokimo fenomeną. Kodėl nežinojome, ką žinome? Kodėl nežinojome, ko nežinome? Kodėl net mūsų atmintis dirba atrankos principu?

Pasakysiu tiesiai: gvildinti šią temą man sekėsi nelengvai. Jutau ir dabar jaučiu, jog nelabai noriu matyti savo paties žinių spragas, kurios – prabėgus bemaž 10 metų po persilaužimo – tiesiog bado akis: vis dažniau įsivyrauja tylą, smaigianti esminę politinės padėties kritiką, leidžianti tarpti iliuzionistinio ir romantinio pobūdžio politiniams vaizdiniams. Kadangi mano gynimosi mechanizmas nebuvo netipiškas, toliau pateiksiu tokius samprotavimus, kurie turėtų paliesti kai kuriuos mano žemiečius iš VDR ir tam tikrus Vakarų sluoksnius. Nes daugelį metų gyvavęs ribotas suvokimas gali paaiškinti, kodėl mes, praslinkus jau 10 metų po komunizmo žlugimo, vis dar ginčijamės dėl jo neapykantos žmonėms.

Visų pirma reikėtų pareikšti svarbiausią pastabą: kitoje, nekomunistiškai valdomoje pasaulio dalyje partijos šalininkai ir komunizmo draugai buvo demokratų sąjungininkai kovoje su diktatoriais ir brutaliais išnaudotojais. Kai kuriuose autoritariniuose režimuose jie buvo ryžtinga, o kartais – vienintelė opozicija. Jų pasipriešinimas ir ryžtas aukotis rėmėsi komunistiniais idealais. Turėtų būti aišku, kad mes vis dar rodysime pagarbą tiems žmonėms, į kurių komunistinius idealus reaguojame skeptiškai arba kritiškai; jų, kaip kovotojų su bejėgiškuumu, savivale ir priespauda, elgesys žadina mūsų dėmesį ir simpatiją.

Nepaisant to, kad 1990 m. tapo prieinami slaptojų tarnybų, partiniai ir valstybiniai archyvai, padėję atskleisti gausybę iš dalies nežinomų faktų, daugelis VDR piliečių labai nepasitikėjo savo sistema. Tiesa, užuot protestavę, jie gynėsi baimingo lojalumo likučiais. Tokią laikyseną lėmė dvejopos priežastys: viena vertus, nenatūraliai padidėjęs valdančiųjų poreikis įgyti didesnę jėgą, kita vertus, vis platesnių sluoksnių polinkis norėti „žinoti ne taip tiksliai“. Tuomet realaus socializmo valdantysis aparatas viešai nepripažino, jog nebuvo imtasi analizės, – šiandien tai mums kelia nepasitenkinimą. Kadangi nemalonu apžiūrinėti savas žinių spragas, mieliau renkamės prisiminimus. SED** diktatūros atsakingųjų ir vykdytojų „gražbylavimas“, mūsų nuomone, atrodo artimas tikrovei. O faktiškai polinkis nenorėti tiksliai žinoti yra plačiųjų sluoksnių problema nelaisvose sis-

* Stasi, *Staatliche Sicherheit* (vok.) – valstybės saugumas.

** SED – Vieningoji socialistų partija vadovaudamasi komunistine ideologija valdė Vokietijos Demokratinę Respubliką 1949–1990 m.

temose. Žvelgdamas atgal savyje aptikau tokios laikysenos požymių, nors nesu buvęs nei partijos šalininkas, nei jos pakeleivis.

Užaugau vienoje iš daugelio šeimų, kurios patyrė naujosios pokario tvarkos despotiškumą, neteisingumą, jos valstybinį terorizmą. Aš, vyriausias iš keturių vaikų, išgyvenau tai, kas atsitinka, kai vienas maitintojas yra „paimamas“. Mano tėvas buvo vienas tų piliečių, kuriuos be jokios priežasties sovietinis karo tribunolas nuteisė 25 metams lagerio Sibire.

Nors VDR jau egzistavo – buvo 1951-ieji – tačiau okupantai dar pajėgė įgyvendinti savo stalininį terorą. Režimo aukomis tapusios šeimos kiekvieną neteisybės apraišką stebėjo ne tik su baime, bet ir labai budriai. Jos bendraudavo ir su kitomis šeimomis, patyrusiomis tą patį kaip ir tūkstančiai „Vilkolakių“ šeimų, kurios pokario metais buvo uždarytos į tiesiogiai iš nacionalsocialistinio režimo perimtus lagerius, pavyzdžiui, Zachsenhauzene arba Buchenvalde. Kadangi po karo visuose Rytuose nebuvo jokios „Vilkolakių“ veiklos, tai paauglių ir jaunuolių areštai buvo suvokiami kaip gryna savivalė. Kitas šeimas slėgė išgyvenimai nesuskaičiuojamos daugybės moterų ir merginų, kurios išlaisvinimo pretekstu tapo brutalaus prievartavimo aukomis. Jei turėsime galvoje tai, kad sugriautą šalį prislėgė milžiniškos reparaacijos ir įmonių griovimas, mūsų nenustebins, kad plačiuosiuose liaudies sluoksniuose vyravo nuomonė, jog visi yra patekę į neteisingo režimo gniaužtus. Įsiviešpatavo maištingos nuotaikos.

Išryškėjusi politinė nugalėtojų moralė darė ribotą įspūdį. Nors sovietinė armija ir išlaisvino nacistinius žmonių naikinimo lagerius, tačiau teroro sistema parklupdė tautą ir atnešė nesuskaičiuojamas aukas. Antra vertus, vokiečių komunistai dalyvavo pasipriešinime nacionalsocialistams ir dėl to laimėjo tam tikras simpatijas gyventojų, kurie, kaip ir krikščionys, so-

cialdemokratai, liberalai ar neprisitaikėliai, irgi neketino paklusti. Apskritai komunistinis antifašizmas įtikino tik tautos mažumą. Represijų kalba ir naujoji politinė tikrovė buvo per daug aiškios.

Suformavus „bloką“ nekomunistinės partijos neteko savarankiškumo ir įsiviešpatavo komunistai, kurie, susijungę su SPD*, 1946 m. sukūrė SED. Nuo tada aukštus ir svarbius postus dažniausiai užimdavo komunistai. Jie pasidarė nemėgstami ir tuomet, kai nusileido teritoriniams Stalino reikalavimams ir pritarė Lenkijos sienų perkėlimui į Vakarų, o dėl to neteko vokiečių Rytų srities. Turėjo reikšmės ir tai, kad SBZ (sovietų okupacinėje zonoje) nelengvai sekėsi integruoti didelį procentą „persikėlėlių“, kurie Meklenburge ir Brandenburgo žemėse sudarė nuo trečdalio iki pusės gyventojų. Vietiniai ir išvarytieji Tėvynės praradimą suvokė kaip šiurkščią neteisybę, kurią komunistai dar labiau įtvirtino, 1950 m. Oderio–Neisės sieną pripažinę naująja vokiečių–lenkų valstybine siena.

Po 1952 m., kai SED spartino žemės ūkio kolektyvizaciją, o pramonės srityje negalėjo pasigirti jokiais laimėjimais, be to, dar sušlubavo aprūpinimo sistema, – situacija komplikavosi. Užuoat parėmę „socializmo statybą“, gyventojai suprato kitką: 1953 m. birželio 17 d. spontaniškai ir plačiai prasidėjo didžiulis protestas prieš SED režimo programą ir praktiką – tai buvo pirmasis liaudies sukilimas Rytų Europoje prieš sovietinę sistemą. Daugiau nei 550-yje miestų ir bendruomenių vis garsiau skambėjo reikalavimai ne pagerinti, bet likviduoti sistemą: „surengti laisvus, viešus ir visuotinius vokiečių rinkimus“, „atsistatydinti vyriausybei“, „atskirti profsąjungas nuo partijos“, „paleisti politinius kalinius“ ir „panaikinti pasienio zoną“.

Man tuomet buvo trylika metų. Smurtinis liaudies sukilimo nuslopinimas paliko ryškų pėdsaką mano atmintyje.

* SPD – Vokietijos socialdemokratų partija.

Panašiai jaučiausi ir 1956 m., kai sovietinė armija traiškė Vengrijos laisvės siekius. Abu kartus liaudies apsisprendimas iškovoti demokratinę santvarką buvo sutryptas. Tikriausiai tada susiformavo nepaprastai stiprus jausmas, lydėjęs mane ir daugelį mano žemiečių iki 1989 m.: bejėgiškumas.

Iš pradžių valstybės savivalės buvo galima išvengti labai paprastai – sėdi į tramvajų ir važiuoji į Vakarų Berlyną. Tačiau 1961 m. rugpjūčio 13 d. pradėjus mūryti sieną galimybė pabėgti tapo mirtinai rizikinga. Aš, mes, viduriniojo sluoksnio piliečiai, buvome įkalinti už „mūrų“. Mes jautėmės galutinai išduoti. Dėl to dar labiau sustiprėjęs bejėgiškumo ir beviltiškumo jausmas, kiek pamenu, labai pakeitė mano ir daugelio VDR piliečių požiūrį į SED režimą. Šeštajame dešimtmetyje, stalinizmo metais, jau egzistavo prisitaikymo iš baimės fenomenas, tačiau susiklosčius naujai situacijai prisitaikėliškumas didėjo, nors tiesioginės represijos darėsi vis retesnės. Buvo akivaizdu, kad socialistinė sistema įsitvirtino ilgam. Pagalbos iš užsienio, tiksliau, Vakarų paramos nesulaukėme nei 1953, nei 1956, nei 1961 m.

Todėl daugeliui neliko nieko kito, kaip tik puoselėti nelabai realią viltį, kad ta sistema taps humaniškesnė iš vidaus. Savarankiškumas, neprisitaikėliškas elgesys ir politinė opozicija tapo mažumos reikalu. Masės išsiugdė tokią laikyseną, kurią galime pavadinti minimaliu pritarimu ir mažiausiu lojalumu.

Minimalaus pritarimo pozicija susiformavo įsigilinus į valdančiųjų mąstymo supratimą ir atsižvelgus į įvykių logiką. Tai, kas vykdavo, buvo suvokiama taip: „protingesnieji“ atima valdžią iš jų pačių. Be to, iš kartos į kartą perduodama vertybių samprata liudijo naujosios ideologijos naudai. Taip buvo lyg ir „apsiprasta“ su naująja visuomenine ir ideologine aplinka, kurioje palengva ėmė tarpti nauja pozicija: persimetimas nuo pritarimo prie dalyva-

vimo, o nuo jo – prie bendros atsakomybės. Tačiau žaibiškai keitėsi ne sąmoningumas (nors buvo ir tokių NSDAP* narių, kurie kasdien mutavo ir palengva virto komunizmo šalininkais), bet procesas, kuriam vykstant tas pats asmuo pamažu susikuria naujas pažiūras ir vertybes šalia senųjų.

Panašų dalyką žinome dar iš nacionalsocializmo laikotarpio. Pavyzdžiui, Hitleris krikščioniškoje aplinkoje manipuliudavo religiniais jausmais šaukdamasis „Visagalio“, o konservatyviuosiuose sluoksniuose pasinaudavo jų noru, kad politinis vadovavimas būtų tvirtas, ir nacijos polinkiu garbinti. Deklasuotiems darbininkams ir valstiečiams jis siūlė integraciją su lygiavos patosu ir socialine programa.

Antra vertus, žlugus Trečiajam Reichui komunistai su savo socialistinės alternatyvos reikalavimais sulaukė atgarsio tarp dalies intelektualų ir darbininkų. „Monopolinis kapitalas“ ir „finansinė oligarchija“ leido įsigalėti diktatūrai; komunistai teigė, kad tik darbininkų ir valstiečių valdžia galėtų garantuoti visuomenės santvarką be išnaudojimo ir priespaudos. Be to, teisingumas ir taika buvo siejama su senuoju krikščionybės skelbiamu išgelbėjimo laukimu.

Žemės reforma ir kitokie nusavinimai reiškė, kad atimama iš turtingųjų ir atiduodama vargšams – argi tai ne pats Jėzus Kristus, išganymojiškai laiminęs vargšus?

Prie viso to dar prisidėjo moralinio įsisikolinimo likvidavimo momentas: kas priklausė komunistiniam lageriui, tas buvo laikomas „istorijos nugalėtoju“ ir gerojo antifašistinio pasaulio dalimi. Būti Sovietų Sąjungos šalininku reiškė nusiplauti rudąją vokiečių kaltę. Trumpas SBZ denacifikavimas pirmiausia paskatino elito pokyčius. Daug NSDAP narių buvo neteisingai apkaltinti tam tikrais nusikaltimais, tuo tarpu kiti, dažnai sunkiau nusikaltę,

* NSDAP – Nacionalistinė Vokietijos darbininkų partija (fašistinė Vokietijos partija).

kopė karjeros laiptais partiniame ir visuomeniniame gyvenime. Persimetę į komunistų stovyklą, jie išvengė esminės savų klystkelių ir kalčių analizės.

Akivaizdu, kad ši taisyklė galioja visuotinai: jei totalitarinių sistemų valdovai remiasi tik engiamųjų baime arba negatyviais jausmais, pavyzdžiui, pavydu, neapykanta, atgyvenomis, sadizmu, tai labai tikėtina, kad jų valstybės žlugs. Jos gyvuos ilgiau, kai pozityvių motyvų klotas suformuos pripažinimo, dalyvavimo, kūrimo ir bendros atsakomybės mechanizmą.

Šį adaptacijos procesą pirmaisiais VDR gyvavimo metais lydėjo aiškiai opozicinis judėjimas, o septintajame dešimtmetyje tas procesas jau ėmė dominuoti. Evangelikų bažnyčioje, kurioje aš dirbau nuo 1965 m., posūkis nuo atviros opozicijos lojalumo link (aišku, būta įvairių pakopų) pasirodė esąs sektinas.

Septintojo dešimtmečio pabaigoje Evangelikų bažnyčia, besivadovavusi formule „bažnyčia socializme“, aiškiai atsisakė antitotalitarinės laikysenos, kuriai, be kitų, atstovavo vyskupai Otto Dibelius (Berlynas) ir Hansas Joachim Fraenkelis (Goerlitzas) arba studentų kunigas Siegfriedas Schmutzleris Leipcige. Tikrai buvo kapituliovusiųjų, tikrai buvo neoficialių valstybės saugumo darbuotojų, kurie taip pat dalyvavo šiame procese. Tačiau lemiamą buvo tai, kad dauguma krikščionių Vokietijos Demokratinėje Respublikoje minimalų pritarimą ir mažiausią lojalumą suvokė kaip racionalią būtinybę. Jie elgėsi lyg įtempimo mažinimo politikai: taikus kompromisas nurungė kontroversinius ginčus.

Tokiai laikysenai, kaip ir vėlesnei įtempimo mažinimo politikos fazei, iškilo savų problemų, kurias norėčiau iliustruoti Vaclavo Havelo citata:

„Aš dar atsimenu, kaip aštuntojo dešimtmečio pradžioje kai kurie mano draugai ir kolegos iš Vakarų Vokietijos manęs vengė baimindamiesi, kad palaikydami su manimi įprastus ryšius, kurie tuometinei mūsų vyriausybei

nelabai patiko <...>, nesukeltų grėsmės trapiam, dar tik besiformuojančiam įtampos mažinimo fundamentui“.

Ne dėl savo galimos nuoskaudos Havelas prabilo šia tema, tačiau dėl tų asmenų prisitaikėliškumo. „Ne aš buvau toks, bet tie, kurie savo noru atsisakė laisvės“.

1968–1980 m. laikotarpiu aš pats buvau pėrėmęs šią „realizmo“ poziciją. Antikomunizmas, kuriam atstovavo mano aplinkos žmonės ir kuri VDR ir kitose Rytų bloko šalyse išaugino gyvenimo patirtis ir daugybė kančių, pamažu pasikeitė: vietoj sistemos įteisinimo norėta konstruktyvaus dialogo ir nors kritinės, bet dėl taktinių priežasčių solidarios laikysenos prieš realiai egzistuojančią sistemą.

Laikantis principinio atmetimo pozicijų – taip aš maniau anuomet – turėtų būti labiau skatinamos bažnytinės veiklos galimybės. Trisdešimt penkerių metų žmogus nenorėjo likti šaltojo karo laikų ideologijos šalininku. Jam atrodė, jog labiau pasiseks, jeigu jis suabejos pačiu ideologijos atsiradimu – taip pasielgė Robertas Havemannas ir Ernstas Blochas. Be to, po 1968 m. daug Vakarų intelektualų ir vis didėjanti Evangelikų bažnyčios atstovų dalis pasekė kapitalizmo kritikos kursu ir pasidavė įvairiausiomis socialistinėms idėjoms. „Vilties principas“ krikščionims evangelikams siūlė galimybę pozityviai priimti socializmą. Neteisindami realiai egzistuojančios Rytų Vokietijos valdžios, daugelis VDR krikščionių drauge su pažangiaisiais Vakarų kairiaisiais troško įsivaizduoti veikiau nekapitalistinę ateitį. Tačiau tie, kurie pakeitė savo laikyseną taktinio arba faktiško lojalumo sumetimais, trokšamos naudos taip ir nesulaukė: valstybės valdžia atsisakydavo bet kokio tikro dialogo su Bažnyčia.

Žvelgiant atgal man atrodo, kad praradimai, kuriuos atnešė taikių kompromisų taktika, yra didesni negu laimėjimai. Vyko debatai išskirtinai dėl filosofinių ir ideologinių problemų, taigi dėl antstato, tačiau visai ne-

buvo kreipiama dėmesio į politinę praktiką, susijusią su žmogaus teisių pažeidimais, ir neanalizuojama, kodėl menkai pripažįstamas SED viešpatavimas. Aš palaikiau ryšius su „pažangiaisiais“ Vakarų sluoksniais, kurių nuomonę vertinau; už tai turėjau sumokėti suvokimo, moralės ir veiklumo netekimu. Valstybės reikalavimas paklusti, visuomenės militarizavimas, ekologinės negandos, norinčiųjų išvykti kriminalizavimas, griaunamoji Štazi strategija, nukreipta prieš opoziciją, smarkiai paveikė manąją realybės suvokimą ir mąstymą aštuntojo dešimtmečio pabaigoje. Tačiau bendruomenėse iki 1988 m. vis dar diskutuodavome dažniau apie rasizmą, tebeegzistuojantį trečiajame pasaulyje, ir pasaulinės ūkio sistemos neteisybes, negu apie žmogaus teisių pažeidimus savame krašte. Tai galutinai suvokiau tik po 1989 m. Liko dar daug klausimų.

Kodėl esminį, savo patirtimi įgytą žinojimą pakeičiau svetimomis, pirmiausia „kairuoliškomis“ analizėmis iš Vakarų? Viena vertus, aš turėjau literatūros, kuri suformavo mano kritišką poziciją: Manės Sperberis, Aleksandras Solženicynas, Wolfas Biermannas ir kitų autorių uždrausti raštai gulėjo mano knygų lentynoje. Antra vertus, neskaičiau tokių knygų, kurios būtų padėjusios įsisąmoninti emocinį nepalankumą „sąvokoms“ ir praturtinti žinias apie totalitarinės valstybės politinę struktūrą. Neturiu jokio preteksto apgailestauti dėl to, kad perskaičiau Helmuto Gollwitzerio, Erhardo Epplerio ar Dorothee Sölle knygas. Bet kodėl, pavyzdžiui, neskaičiau Hannah Arendt tekstų? Kodėl tiek daug moralizavimo apie politiką ir tiek mažai politologijos? Gal buvau nusistatęs prieš faktus? Ar man pakako turėti *nuomonę* apie realybę, kurios *faktų* nebuvo sau atskleidęs iki galo?

Nemalonu, kad į tokius klausimus dabar privalau atsakyti teigiamai. Tiksliau žinodamas padėti būčiau turėjęs ryžtingiau priešin-tis, todėl būčiau buvęs priverstas konfrontuoti

su visa sistema, galbūt taip būčiau tapęs vienišesnis savoje aplinkoje ir praradęs dalį savo dvasinės tėvynės. Aš, nors ir būdamas sistemos opozicionieriumi, tapau dalele visuomenės, kuri pati – taip manė Hannah Arendt – dėl totalitarinio valdymo prarado gebėjimą suvokti tikrovę.

Greta tų, kurie dėl „aukštesniojo sąmoningumo“ neteko valdžios, egzistavo dar ir didelė grupė tokių, kurie „prasimušė“. Jie valstybei atidavė oportunistišką reikalaujamą „taip“ – galima spėti, kad būta ir „tačiau“, – bet retkarčiais arba paslapčia turėjo būti pareikštas ir „ne“. Vėlesniaisiais VDR gyvavimo metais platieji sluoksniai ėmė laikytis netvirtos minimalaus lojalumo pozicijos. Nenorėdami visuomeniniame gyvenime tapti pašaliečiais, jie prisi-taikė iš išorės. Žinoma, draugų būryje ir šeimoje jie galėjo pareikšti ir priešingą nuomonę. Sukamosios scenos principu daugelis žmonių tada elgėsi taip, kaip buvo naudinga: tuo pat metu demonstravo ir teigiamą poziciją, ir kritišką nuostatą. Dvigubas ir net daugialypis susitapatinimas tapo normaliu dalyku.

Čia kalbama ne todėl, kad būtų moralizuojamai pakeltas smilius ir priekaištauojama dėl charakterio silpnumo. Atskleisdami šį mechanizmą veikiau parodome politinį susvetimėjimą, išaugusį ne tik iš oportunizmo, bet visų pirma iš baimės. Kolektyvinė atmintis tebesaugojo ankstesniojo stalinizmo laikų teroro baisumus, o nenatūraliai didelė slaptoji tarnyba, brutalus sienos režimas, negailestingas politinių opozicionierių persekiojimas net ir devintajame dešimtmetyje vertė manyti, kad bet kuriuo momentu gali būti vėl griebiamasi stalininių metodų. Šį spėjimą patvirtino Prahos 1968-ųjų pavasario sutriuškinimas, karinio įstatymo paskelbimas Lenkijoje 1981 m. ir žudynės Tienanmenio aikštėje Pekine 1989 m.

Žinoma, pastaraisiais metais iki 1989-ųjų VDR mes patyrėme tokį komunizmą, kuris daugiau nežudė ir nekankino. Dėl to dėkingi amžininkai sugalvojo visokiausių eufemistinių

pavadinimų šiai erai apibūdinti. Tačiau objektyviau traktuojant politinius santykius tikrai bus priimtas nuosprendis, kuris komunizmą, kaip ir nacionalsocializmą, paskelbs totalitariniu režimu.

Tiesa, pirmiausia į akis krenta šių ideologijų skirtumas. Palygindami valstybės formas, valstybinius organus ir išleistus įstatymus, aptiksime daugiau skirtumų nei sutapimų. Tačiau tas, kuris palygins konkrečią valdymo techniką, tarnaujantį įstatymo vaidmenį ir nuolatinį naudojimąsi teroru, atras tiek pat panašumų kaip ir tyrinėdamas valstybinio teroristinio valdymo padarinius piliečiams. Labai akivaizdūs individualybės apribojimai ir didelis nesolidarumas.

Baimė dėl išlikimo arba iškilimo galimybės prisitaikėlišką daugumą atskiria nuo mažumos, kitaip mąstančių ir gyvenančių žmonių, kurie blogiausiu atveju net būtų izoliuoti kaip priešai, atskalūnai arba kenkėjai, ar net masiškai naikinami.

Totalitarinis režimas turi padarinių. Kaip po karo dar ilgai jį pergyvenusiujų – tiek vykdytojų, tiek aukų – sielose nedyla patirto smurto pėdsakai, taip ir totalitarinis režimas sielas palieka sutrikusias ir kenčiančias. Tik dvasiniai padariniai ne taip krenta į akis kaip griuvėsiai po karo ar praūžus ekologinėms ar ekonominėms nelaimėms, kurias patyrėme žlugus socializmui.

Man atrodo, kad neužtenka komunizmą apibūdinti kaip absoliutų ar despotišką. Mes matome didžiulius nusikaltimus žmonijai, ir ginčijantis dėl jo apibrėžimo negalima pamiršti, kad ne tik nacionalsocializmas, bet ir komunizmas kaltas dėl to, kad žmonija šį šimtmetį padarė kokybinį šuolį į blogąją pusę.

Vietoj naujo žmogaus šio amžiaus pabaigoje išvydome visiškai sutrikusį žmogų, o vietoj naujos visuomenės – sugriautą. Kad ir kas būtų, ar tai vakarietiško švietimo vaisiai, kaip pasakytų skeptikas, ar bėgimas nuo išaiškinimo, kaip galėtų tikėtis optimistas, tačiau „vieną kar-

tą“ faktiškai atsirado nauja reali ir kruvina tikrovė. Ne tik demokratinės, bet ir naujosios totalitarinės sistemos atskleidžia kitą modernumo pusę. Hannah Arendt išvadas apie pokario laikotarpį ir pastarųjų dviejų dešimtmečių totalitarizmo teorijas buvo galima subtiliau panagrinėti. Madingas sąvokos ir teorijos atmetimas daugiau pakenkė, negu padėjo Vakarų vokiečiams teisingai suprasti komunizmą. Atsirado žinojimo deficitas.

Daugelio totalitarizmo teorijos kritikų uolumą dažnai lėmė ne moksliniai, bet kitokie motyvai. Daugelis būgštavo, jog kairiosios diktatūros delegitimavimas per daug priartins juos prie tų, kurie vengė panaikinti dešiniąją diktatūrą. Antra vertus, dešinėsios stovyklos baiminimasis patirti ribotumą sukėlė kairiųjų ribotumo baimę. Be to, kairiesiems kapitalizmo kritika dėl jo ryšio su nacionalsocializmu pasirodė esanti būtinesnė negu socializmo kritika, – jų manymu, nepaisant visų klaidų, socializmas buvęs vienintelė alternatyva. Tie žmonės, kurie būtų galėję tokį ribotą mąstymą praplėsti, jau buvo atskirti: seniau – „renegatai“, t. y. atsimetę komunistai; o per pastaruosius dvidešimt metų – Rytų Europos disidentai ir labai objektyviai – prabėgusio laiko liudininkai iš realiai egzistuojančio socializmo šalių. Užuoat įtraukę neoficialųjį požiūrį iš apačios, jaunieji Vakarų vokiečiai, tiriantys VDR, pasitenkino oficialiai lengvai prieinama medžiaga. Neretai jie analizuodavo „Potiomkino kaimus“.

Tam, kad būtų buvę galima socialistinės sistemos „savaime“ sampratą išlaikyti kaip geresnę alternatyvą, turėjo būti pareikštos pastabos ir dėl jos represinio aparato. Jo funkcijų analizė būtų galėjusi tapti nepaprastai reikšminga apibūdinant politinę sistemą. Kokį vaidmenį atliko saugumo tarnyba įvairiose visų kitų dalykų naikinimo pakopose? Ar grynojo teroro virtimas viską apimančia priežiūra ir kontrole prilygo liberalizavimui? Ką valstybės stabilumui reiškia milžiniškas 90 000 etatų aparatas, skir-

tas beveik 17 milijonų gyventojų – kaip VDR? Ar komunistinėms vyriausybėms saugumo tarnyba nebuvo reikalinga kaip stabilumo pakaitalas, taip pat kaip kariškiai ar centralizuotai diriguojama kadrų politika?

Žinojimo deficitas skatino elgesio ir veiksmų deficitą. Geriau suvokus neteisėtos valdžios prievartą, būtų labiau atsiribota nuo SED vadovų pretenzijų, o tai būtų paskatinę kitaip elgtis su VDR opozicija. Nors nėra visiškai tikra, ar taip pat būtų buvę kuriami realūs ateities planai, įskaitant susivienijimą. Tačiau tikrai aišku, kad nuodugnesnė socialistinės Vokietijos analizė būtų sustiprinusi demokratinės Vokietijos savivarbos jausmą.

Čia turiu galvoje ne perteklių to lėkšto suvokimo, kad didesnis yra tas, kas daugiau turi. Veikiau priešingai – manau, kad politinė Vakarų vokiečių savimonė, jeigu ją kas būtų iš esmės palyginęs su VDR piliečių savimone, būtų įgijusi daugiau pranašumo. Žinoma, Vakarų vokiečių tikrovė nebūtų buvusi „gėris“, tačiau būtų suvokta kaip gerokai mažesnis blogis. Būtent socialistiniai ekonominiai santykiai turėjo padėti išsivaduoti iš kapitalo vergijos. Bet faktiškai rinkos likvidavimo ir neleidimo dalyvauti valdyme padarinys – ekonominiai griuvėsiai. O susvetimėjimas realaus socializmo sistemoje pasirodė labiau slegiantis negu tas, kurį Marksas kritikavo kaip kapitalistinių ekonominių santykių rezultatą.

Žinoma, Vakarų pasaulio visuomenės nėra atplaukusios į palaimingą laisvės, lygybės ir brolybės uostą. Demokratijos kelias taip pat duobėtas. Tačiau demokratija sukūrė ir išplėtė atvirą visiems politinę erdvę, kurioje tapo faktiškai įmanoma dalyvauti. Kai demokratija apibrėžė ir įgyvendino pagrindines piliečių teises, tada ir nuo darbdavių priklausantys individai pamažu pasiekė laisvę ir išsikovojo orumą –

dalykus, kuriuos ikidemokratiniais laikais turėjo mažumos.

Elementarus parlamentinės demokratijos nuopelnas yra tas, kad ji nesistengė ideologiškai apriboti asmens orumo ir sistemos reikšmės; dar daugiau, ji sukūrė galimybes laisviems ir kitų įgaliotiems individams bei grupėms savo gyvenimą planuoti ginčijantis ir pritariant, kuriant ir valdant. Taigi demokratijos vertė ir orumas auga iš apačios tiek, kiek padidėja piliečių laisvė ir orumas.

Laisvi rinkimai, lygios visų teisės, žmogaus ir piliečių teises ginanti konstitucija ir valdžios padalijimas suteikia demokratijai tokį teisėtumą, kokio socialistinei sistemai visada trūko. Jeigu čia dar veikia socialiniai įstatymai, ginantys nuo skurdo, jei dar saugomos piliečių teisės – pavyzdžiui, nuomonių ir spaudos laisvė, leidžianti kritikuoti netvarką, jei dar egzistuoja valdymo ir konstitucinis teisingumas, galintis padėti rasti teisybę atskiram individui, susidūrusiam su valstybe, – tada demokratijos pranašumai labai akivaizdūs. Tačiau ten, kur nėra nelaisvės, – pavyzdžiui, Vakaruose, – tas pranašumas laisvės pavidalu paprastai ne toks ryškus.

Kas, kaip kad daugelis žmonių Rytuose, dar mena totalitarinį režimą ir tais laikais yra patyręs, ką reiškia netekti valdžios, tas galėtų padėti atsikratyti vienpusiško komunizmo vertinimo. Koks silpnas turi būti antifašizmas tų, kurie, pasiklydę tarp senojo komunizmo idėjų, baiminasi faktų kalbos ir mėgina užkirsti kelią komunizmo analizei. Suvokus raudonojo teroro „juoduosius“ faktus, galimas tik vienas požiūris: antitotalitarinis visų demokratų susitarimas, draudžiantis laikytis vienodos intelektualinės ir politinės distancijos prieš demokratiją ir socializmą.

Vertė *M. Jakimavičienė* ir *S. Vingienė*

Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio strategija

Strategija (*graikiškai* – vadovavimas) – tai menas vadovauti visuomeninei politinei kovai, esminių tikslų išryškinimas ir suformulavimas.

Kokius strateginius tikslus kėlė 1944–1953 m. Lietuvoje vykusio totalinio pasipriešinimo okupacijai vadovybė? Be abejo, pagrindinis tikslas buvo labai aiškus: atkurti nepriklausomą valstybę. Tačiau šis lietuvių tautos tikslas kirtosi su kitų geopolitinių veiksmų interesais, konkrečiai – Sovietų Sąjungos ir Vakarų valstybių, kurios po Antrojo pasaulinio karo stengėsi išlaikyti Europos žemyne taiką ir jėgų pusiausvyrą. Tarptautinė padėtis ir okupanto elgesys vertė partizanus keisti strategiją. Laikas diktavo tris pasipriešinimo strategijos kryptis: 1) suformuluoti tautos ir rezistencijos uždavinius ilgos okupacijos atveju; 2) numatyti veiksmų taktiką išsivadavimo momentu ir 3) modeliuoti būsimą atkurtos nepriklausomos valstybės politinę santvarką. Dažna pagrindžio organizacija (ypač propagavusios nesmurtinį pasipriešinimą) daugiausia aptarinėjo ateities Lietuvos politinę struktūrą. Pagrindžio vaidmenį priartinant išsivadavimą įsivaizdavo minimalų ir siekė tik to, kad fatališkai transformuojantis didžiosioms valstybėms Lietuvoje nebūtų politinės tuštumos. Partizaninio pasipriešinimo vadovybei teko spręsti visus tris strateginius uždavinius. Iš pradžių aktualesni buvo antrasis ir trečiasis, po dvejų trejų okupacijos metų prioritetą įgijo pirmasis, o nuo 1949 m., susikūrus Lietuvos laisvės kovos sąjūdžiui (LLKS), beveik visiškai atsisakyta trečiojo.

Prie Lietuvos artėjant vokiečių–rusų frontui, 1944 m. vis opesnė darėsi dilema: „prie-

šintis bolševikams Lietuvon besiveržiant, ar nieko nedaryti?“¹ Bijota, kad „pasipriešinus bolševikai gali be atodairos išnaikinti lietuvių tautą“². Valstybiškai mąstantys vyrai sprendė, kas geriau: ar „kad žūtų valstybė, o išliktų tauta“³, ar priešingai. 1940–1941 m. patirtis rodė, kad ir nesipriešinant nėra garantijos, jog tauta išliks. Lietuvos laisvės armija (LLA), pagrindinė karinė organizacija, pradėjusi veiklą nacių okupacijos metais, iš kitų išsiskyrė radikaliu požiūriu į pačios lietuvių tautos iniciatyvinį vaidmenį atkuriant Lietuvos Respublikos nepriklausomybę.

Lietuvos laisvės kovotojų sąjunga, pripažinusi, kad bolševikams „bandant Lietuvą vėl užgrobti, lietuvių tauta ginklu rankoje turi parodyti, kad Lietuvos klausimas yra jos pačios reikalas“, vis dėlto konstatavo, kad „pasipriešinimas turės laikyti Lietuvos klausimą tarptautinėje plotmėje ir tuo padės mums drauginoms valstybėms ateiti mūsų pagalbon“⁴, o LLA maksimalistiškai pareiškė, kad „LLA neturi nei mažiausio pasitikėjimo kuria nors kaimynine valstybe, Lietuvos likimą sieja ne su kitų didžiųjų valstybių likimu, bet su didžiausiomis savo ir kitų lietuvių pastangomis“⁵.

Taigi LLA nespėdė klausimo – priešintis artėjančiai Raudonajai armijai ar ne, ir nelaukė tinkamo momento sukilimui; ji manė, kad toks momentas jau pribrendęs ir tik ginkluoto pasipriešinimo atveju būsimose tarptautinėse konferencijose bus įvertintas Lietuvos nepriklausomybės siekis.

1944 m. pabaigoje nežinomo partizanų dalinio laikraštis „Į kovą“ paragino saugoti žmo-

nes, valstybinį ir asmeninį turtą, kaupti ginklus ir organizuotis kovai. Šį sprendimą motyvavo tuo, kad „baisi ir buvusi galinga karo mašina jau baigia susidėvėti“⁶, t. y. išsivadavimo kovos prasmingos kaip tik tuo momentu, kai sovietinė Rusija yra nualinta karo su nacistine Vokietija. Visame krašte jau veikė partizanų daliniai ir, artėjant Antrojo pasaulinio karo atomazgai, o NKVD kariuomenės daliniams Lietuvoje vykdant nežabotą terorą, jau nebegalėjo kilti klausimas – priešintis ar ne? Klausimas buvo tik toks: koks realiausias nepriklausomybės atgavimo būdas? Tokie būdai buvo du: diplomatinis, jei didžiosios valstybės, vykdydamos Atlanto chartiją, pareikalautų, kad sovietinė armija pasitrauktų iš okupuotų kraštų, ir karinis, jei kiltų ginkluotas konfliktas tarp buvusių Antrojo pasaulinio karo sąjungininkių.

1945 m. pradžioje pasirodė pirmieji Sovietų Sąjungos ir Vakarų valstybių nesutarimo požymiai: 1945 m. kovo 19 d. SSRS denonsavo 1925 m. sutartį su Turkija ir sukėlė įtampą regione; 1945 m. balandžio 25 d.–birželio 26 d. San Francisko konferencijoje buvo įkurta Jungtinių Tautų Organizacija (JTO) ir svarstomas valstybių dalyvavimas jos veikloje. Sovietų Sąjunga kaip savarankiškas valstybes pareikalavo į šią organizaciją pakviesti Baltarusiją, Ukrainą, Lenkiją ir Lietuvą. Tai buvo ne tik noras pasididinti mandatų skaičių, bet ir siekis užsitikrinti tarptautinį pripažinimą, kad okupuoti kraštai yra suverenūs. Baltarusija ir Ukraina tapo JTO narėmis. Dėl Lenkijos Vakarų valstybės nusileido kiek vėliau. Lietuvos SSR tapus JTO nare, jokie tarptautiniai pasitarimai ar taikos konferencijos Lietuvos nepriklausomybės klausimo būtų nekėlę. Buvo aišku: jei Lietuva nekovo su okupantais, gali pasikeisti dar 1940 m. liepos 23 d. JAV valstybės sekretoriaus paskelbtas nusistatymas nepripažinti Lietuvos inkorporavimo į Sovietų Sąjungą. Vis dėlto 1945 m. kovo 3 d. JAV valstybės sekretorius pakartojo, kad Baltijos valstybės tebe laikomos nepriklausomomis valstybėmis ir So-

vietų Sąjunga negali joms atstovauti. Taigi Teherano konferencijoje sąjungininkai neprieštaravo Josifo Stalino norui turėti neužšąlančius Baltijos uostus, Jaltos konferencijoje nusileido Sovietų Sąjungos protestams dėl Stanislovo Mikolajczyko vyriausybės Lenkijoje, o dabar Vakarų pozicija po truputį keitėsi. Todėl buvo prasminga neleisti Lietuvoje kurti administracinių okupacinės valdžios organų ir naikinti kolaborantus, kurie ne tik padėjo okupantams vykdyti represijas, bet ir būtų aktyviai prisidėję (panašiai kaip 1940 m.) įteisinant sovietinės Lietuvos statusą. Lietuvos gelbėjimo taryba nedviprasmiškai pareiškė, kad „Laisvosios Lietuvos armija niekur nekliudė Raudonosios armijos veiksmams prieš hitlerinę Vokietiją ir toliau niekur nekliudys, jeigu nebus jų užpulta“ ir kad Lietuvoje „vyksta sukilimas prieš neregėto žiaurumo Tarybų Rusijos diktatūros okupaciją“⁷. Partizanai ėmėsi aktyvių akcijų – puolė miestelius, naikino okupacinės valdžios administracines įstaigas, priešinosi sovietinei žemės reformai, areštams ir mobilizacijai į Raudonąją armiją; tuo siekė įrodyti, kad Lietuvoje iš viso nėra sovietų valdžios arba kad ji yra neteisėta.

Priartėjus Vokietijos kapituliacijai ir laukiant politinių diplomatinių sprendimų partizanų veiksmai šiek tiek susilpnėjo. 1945 m. gegužės 7 d. Juozo Vitkaus parengtuose organizaciniuose nurodymuose pabrėžta, kad pagrindinis partizanų uždavinys – „kuo pilniau paruošti mobilizaciją“⁸. Uždrausta vykdyti bet kokias operacijas, išskyrus „su tikslu išvaduoti vežamus suimtuosius ar sutrukdyti ūkių plėšimą bei naikinimą“⁹. Rengiantis visuotiniam sukilimui numatyta mobilizuoti visus tarnavusius kariuomenėje vyrus (iki 35 m. amžiaus) ir netarnavusius savanorius, turinčius ginklą ar susisiekimo priemonę.

Potsdamo konferencija (1945 m. liepos 17 d.–rugpjūčio 2 d.) vilčių nepateisino. Karaliaučius buvo atiduotas Sovietų Sąjungos globai, tačiau einamiesiems klausimams spręsti bu-

vo įkurta keturių valstybių užsienio reikalų ministrų taryba. Komentuodamas Potsdamo sprendimus, Dzūkų grupės vadas J. Vitkus rašė: „Toje konferencijoje reikėjo pirmoje eilėje išspręsti žymiai didesnes ir sunkesnes problemas“, o kitas (tokias kaip „mūsų krašto likimo klausimas“) „vis dar teko atidėti kitam, vėlesniam laikui, <...> kai labiau subręs sekančiųjų problemų sprendimui reikalingos sąlygos“¹⁰. J. Vitkus neprarado vilties, kad Lietuvos nepriklausomybės klausimas gali būti sprendžiamas derybomis su sovietais, gal net mainais už dalį vokiečių laivyno, tačiau realiau tikėjosi „visų Europos tautų karo su bolševikais“¹¹. Viena buvo aišku: nustojus ginklu priešintis okupacinei valdžiai vargu ar Vakarų valstybės grįžtų prie Baltijos valstybių bylos. Bet kuriuo atveju pati Lietuva privalėjo ruoštis perimti krašto valdymą ir sienų apsaugą, todėl 1945 m. spalio 28 d. J. Vitkus pradėjo rengti „Organizacinį Lietuvos išlaisvinimo planą“¹².

Kaip tik tuo metu – 1945 m. rugsėjo 16 d. – Suvalkijoje kun. Antano Yliaus įkurtas Lietuvos išlaisvinimo komitetas (LIK) svarstė tautos išvadavimo ir valstybės vadovybės sudarymo klausimus. Nors LIK'as nesuformulavo aiškaus požiūrio, kaip galima atkurti Lietuvos nepriklausomybę (svarbiausiu uždaviniu laikė būtinybę informuoti visuomenę, „už kokias idėjas kovojama prieš bolševizmą“¹³), vis dėlto tikėjo palankiais taikos konferencijos sprendimais, todėl stengėsi išsiųsti keturių valstybių užsienio reikalų ministrų tarybos posėdžiams Paryžiuje memorandumą, „kad ir Lietuva nori būti laisva, lietuviška, demokratinė ir nepriklausoma“¹⁴. Buvo viltasi atkurti Vyriausiąjį Lietuvos išlaisvinimo komitetą (VLIK) ir net sudaryti Lietuvos, Latvijos, Estijos ir Baltgudžių bloką. Atrodė, kad sovietai praranda įtaką Balkanuose; tuo pačiu metu JAV užsienio reikalų ministras pareiškė, kad „netrukus bus svarstomas Europos rytų tautų klausimas, kurios turės būti su vakarų demokratinėmis valstybėmis“¹⁵, todėl Tauro apygardos vadovybė nurodė „vyk-

dyti aktyvius veiksmus, kad kiek galima daugiau sutrukdyti vykdyti bolševikų planus“¹⁶.

Taigi ginkluotojo pasipriešinimo dalyviai ne tik siekė parodyti pasauliui, kad Lietuva neatsisako nepriklausomybės siekių, bet ir stengėsi išsaugoti žmones ir apginti jų turtą nuo nežaboto okupantų teroro. Kaip tik 1945 m. antroje pusėje, kapituliavus Vokietijai, okupacinė valdžia visas pajėgas sutelkė kovai su neklusniais okupuotų kraštų gyventojais: per pusmetį Lietuvoje įvykdyta 5 tūkst. baudžiamųjų operacijų, kurių metu nužudyta 4,5 tūkst. asmenų. Pakito ir gyventojų požiūris į partizanų bei besislapstančiųjų nuo šaukimo į Raudonąją armiją legalizavimąsi: atrodė saugiau legalizuotis nei slapstytis, todėl 1945 m. antroje pusėje legalizavosi net 34 tūkst. vyrų.

Atominės bombos numetimas ir Japonijos kapituliavimas bei po to prasidėjęs diplomatinis karas tarp sąjungininkų žadino viltį, kad Vakarai atgręš ginklus prieš karo nualintą Sovietų Sąjungą. Šias viltis sustiprino JAV prezidento Harry Trumano 1945 m. spalio 27 d. kalba apie JAV užsienio politikos prioritetus, kurioje pabrėžta, jog „Amerika nepripažįsta ir niekuomet nepripažino tokių vyriausybių, kurios yra įvestos svetimos jėgos, svetimos valstybės“, jog turi būti suteikta „laisvė pačioms tautoms spręsti problemas“¹⁷. H. Trumanas užsiminė apie atominės bombos galimybes sprendžiant globalines problemas – tai buvo priimta kaip garantas, kad JAV panaudos savo karinį potencialą įgyvendinant Atlanto chartijos principus.

H. Trumano 1947 m. kovo 12 d. suformuluota JAV užsienio politikos programa, patvirtinta 1947 m. gegužės 22 d. Kongrese ir gavusi Trumano doktrinos pavadinimą, padėjo dešimtmečiams įsivyrauti mitui apie amerikiečių pažadus išlaisvinti Lietuvą.

Tačiau ir okupacinė valdžia reagavo į sąjungininkų santykių atšalimą. 1945 m. greta baudžiamųjų operacijų pradėtos organizuoti propagandinės kampanijos siekiant parodyti pasauliui, kad Lietuva savo noru įstojo į So-

vietai Sąjungą. Išsivaduojamąjį partizaninį karą imta vadinti klasių kova. Michailui Suslovui vadovaujant pradėta ieškoti lietuviškų kadrų NKVD organams, sribai pervardinti „liaudies gynėjais“, organizuotas parašų rinkimas po „padėkos“ laišku Josifui Stalinui ir kt. Pasaulio visuomenės nuomonei formuoti buvo skirti ir SSRS Aukščiausiosios Tarybos 1946 m. vasario 10 d. rinkimai. Kartu pasistengta „geležine uždanga“ uždaryti sienas, kad į Vakarus neprasiskverbtų informacija apie tikrąją padėtį okupuotuose kraštuose. Visa tai rodė, kad esant bekompromisiškesnei Vakarų pozicijai buvo galimybė priversti Sovietų Sąjungą laikytis tarptautinės teisės normų. Todėl partizanų požiūris į „padėkos“ laiškus J. Stalinui ir kitas okupacinės valdžios įtvirtinimo priemones buvo labai aiškus: „parašo davimas mūsų brangiausios Tėvynės ateitį nuspręs šimtmečiams“¹⁸. Dainavos apygardos laikraštyje „Laisvės varpas“ buvo pagrįsta rinkimų boikoto būtinybė: „Lietuvos įjungimas į Sovietų Sąjungą teisiniai nė vienos valstybės nepripažintas ir bolševikinė valdžia yra okupacinė. <...> Rinkdami atstovus į Sovietų Sąjungos aukščiausiąjį įstatymus leidžiamąjį organą, mes atliktume laisva valia plebiscitą. <...> To pasekoje mes užkirstume kelią mūsų tautiečiams pabėgėliams bei emigrantams iškelti Lietuvos nepriklausomybės atstatymo klausimą Suvienytose Nacijose ir atimtume galimybę anglams bei amerikiečiams ateinančioje taikos konferencijoje apginti Lietuvos nepriklausomybę“¹⁹.

Tokios pozicijos rinkimų atžvilgiu partizanai laikėsi visą kovų laikotarpį. Tiesa, vėlesniais metais aktyvių karinių trukdymo veiksmų nesiimdavo, nes nei nuo jų, nei nuo balsavusiųjų skaičiaus rezultatai Sovietų Sąjungoje nepriklausė. Rinkimų boikotas veikiau buvo moralinė akcija, tačiau žinias apie tai, kad rinkimai organizuojami su karinių sovietinių įgulų pagalba, partizanai stengėsi perduoti į Vakarus kartu su tremtinių sąrašais.

Taigi 1945 m. vasarą viltys dėl Lietuvai palankaus diplomatinio reikalų išsprendimo dar nebuvo galutinai išblėsusios, todėl partizanų junginiai, gindamiesi nuo okupanto prievartos, stengėsi įrodyti pasauliui, kad Lietuva yra okupuota valstybė ir visa tauta ginklu tam priešinasi. 1946 m. dėl ekspansinės Sovietų Sąjungos politikos Balkanuose, palaikant santykius su Turkija, noro dominuoti Dardanelų sąsiauryje, Mandžiūrijoje ir Kinijoje ir pan. prasidėjo atvira konfrontacija tarp Rytų ir Vakarų. 1946 m. kovo 5 d. Didžiosios Britanijos premjeras Winstonas Churchillis sakdamas kalbą Fultone santykius su Sovietų Sąjungą, atsitvėrusia nuo laisvojo pasaulio „geležine uždanga“, apibūdino kaip „šaltąjį karą“. Matydamas vis blogėjančius santykius tarp buvusių Antrojo pasaulinio karo sąjungininkų, J. Vitkus svarstė galimybę pradėti išsivadavimo operaciją kilus ginkluotam konfliktui tarp Vakarų valstybių ir Sovietų Sąjungos. Buvo aptarinėjama galimybė oro desantu gauti karininkų štabams vadovauti, svarstoma, kokias Lietuvos sienas tektų ginti. Prieita prie išvados, kad rytuose siena turėtų likti esamoji tarp Lietuvos SSR ir Baltarusijos SSR, pietuose – nustatytoji 1920 m. Maskvos sutartimi, o pietvakariuose – pagal Potsdamo konferencijos sprendimą²⁰. 1946 m. vasario–kovo mėn. veikusi Jono Noreikos vadovaujama Lietuvos tautinė taryba Lietuvos išsivadavimą irgi siejo su ginkluotu sukilimu, „kuris įvyktų prasidėjus Anglijos ir JAV karui su Rusija“²¹.

Karinio konflikto kilimo galimybę patvirtino ir Diplomatinės tarnybos atstovais prisistatę iš Vakarų atkeliavę Jonas Deksnys bei Vytautas Staneika; pasak jų, „didžiųjų valstybių vyriausybės pareiškusios, kad Lietuva savo laiku bus atstatyta laisva ir nepriklausoma valstybe“, o įtampa tarp sąjungininkų sukels „kibirkštį, kurios pasekoje kils karas“²². Tarptautinių apžvalgininkų nuomone, karo iniciatyva turėjo kilti iš Vakarų, kol Sovietų Sąjunga dar nesustiprėjusi po Antrojo pasaulinio karo. Va-

karų valstybių delsimą atsukti ginklus prieš Sovietų Sąjungą partizanai motyvavo nepakankamu Vakarų pasirengimu, nes „sugriuvo visas Sąjungų pastatas, nukreiptas išimtinai prieš Vokietiją, ir nieko naujo dar nebuvo sukurta“. Pasak W. Churchillio, Vakarų Europa „atominės bombos paunksmėje <...> gudriai išmanevravo vis dar jiems pavojingus 1946 metus“²³.

Naujo karo laukimas prieštaravo Vakarų, pavargusių nuo Antrojo pasaulinio karo, nuotaikoms. Pasaulyje buvo ieškoma įvairių karo prevencijos būdų. Viena tokių idėjų – globalinės „pasaulinės vyriausybės“ sukūrimu, – kurią propagavo amerikiečių politologas Emery Reversas, ypač žavėjosi J. Deksnys (tai atspindėjo net Bendro demokratinio pasipriešinimo sąjūdžio (BDPS) įsteigimo akte: „Užsienio politikoje BDPS remis visas pastangas sudaryti bendrą pasaulinę vyriausybę“²⁴). 1945 m. JAV išleistoje šio autoriaus knygoje „Taikos anatomija“ teigiama, kad pramonės revoliucija reikalauja iš nacionalinių valstybių dalį suverenių teisių perduoti bendroms institucijoms ir „pereiti prie pasaulinės vyriausybės sukūrimo, kuri reguliuotų santykius tarp tautų teisinėmis normomis“²⁵. Su tuo nesutinkančios valstybės turėjo būti jėga pašalintos iš proceso. Savaimė aišku, kad Sovietų Sąjunga, atsitvėrusi „geležine uždanga“ nuo laisvojo pasaulio, buvo kaip tik tokia. 1946 m. galutinai atsakyta bendros strategijos su Sovietų Sąjunga paieškų ir pradėta kurti vieningą Vakarų karių-ekonominį bloką, kaip atsvarą agresyviai Sovietų Sąjungos politikai. Pasirinkus šią strateginę kryptį reikėjo daugiau laiko praktiškai idėjos realizavimui, turėjo iš esmės pasikeisti buvusių sąjungininkų mąstymas. 1946 m. W. Churchillis iškėlė Jungtinių Europos Valstybių idėją, kuri pradėta realizuoti Europos Tarybos sukūrimu tik 1949 m. Greičiau persiorientuoti Vakarų skatino žinios apie represijas okupuotuose kraštuose. Kaip rašė Kęstučio apygardos laikraštis „Laisvės varpas“, „sovietams nepasisekė Lietuvos klausimo pa-

laidoti „tylos suokalbyje““²⁶. Okupantų teroras ir lietuvių tautos kančios atvėrė akis pasauliui, kuriam „šiandien nebereikia bolševizmo studijuoti, kad jį pažintume“²⁷. Nors Lietuvos prievartinis inkorporavimas į Sovietų Sąjungą buvo akivaizdus, tačiau tebeveikiančios Lietuvos diplomatinės tarnybos Vašingtone, Londo- ne ir Paryžiuje kiekvieną kartą šių šalių užsienio reikalų ministrams vykstant į keturių valstybių ministrų pasitarimus siųsdavo notą, kurioje primindavo padėtį Lietuvoje²⁸. Norint išlikti pasaulio žemėlapyje, reikėjo siekti tam tikrų valstybingumo požymių: teisės savarankiškai nustatinėti veikimo būdą tarptautiniuose santykiuose, formuoti savo visuomeninę politinę santvarką, kontroliuoti teritorijos sienas, turėti stabilią valdžią ir kt.

Lietuvos Respublikos reikalus tarptautinėse institucijose gynė išlikęs diplomatinis korpusas bei išeivijos organizacijos, o krašte reikėjo sukurti vyriausiąją pasipriešinimo vadovybę, deklaruoti būsimos nepriklausomos valstybės visuomeninės politinės santvarkos principus ir mobilizuotis suvereniteto atkūrimui bei sienų gynybai. Šiuos strateginius tikslus partizanų vadai pradėjo nuosekliai įgyvendinti 1946 m. Inicijatyvą parodė J. Vitkus, įkūręs dvi apygardas jungiantį Pietų Lietuvos partizanų (PLP) štabą ir 1946 m. balandžio 23 d. paskelbęs pirmąją Lietuvos partizanų vadų suvažiavimo deklaraciją. Deklaracijoje trumpai apibūdintas būsimos valstybės modelis: santvarka – demokratinė, valdymas – per Seimą ir Vyriausybę, rinkimai vykdomi proporcinge sistema (ne pagal sąrašus, bet už partijų iškeltus kandidatus), komunistų partija – neteisėta, laikinąją vyriausybę sudaro VLIK'as.

Būtinybė laukti, kol Vakarai pasirengs galimam ginkluotam konfliktui su Sovietų Sąjunga, vertė partizanus peržiūrėti savo veiklos taktiką. Nutarta išsiskirstyti mažesniais būriais, tausoiant jėgas nesistengti kontroliuoti visos kaimiškos Lietuvos teritorijos. Ypač atkreiptas dėmesys į štabų ir ryšių sistemos sukūrimą.

Apygardų štabai parengė norminius veiklos dokumentus, partizanų daliniuose buvo įvestos uniformos, skiriamieji ir pasižymėjimo ženklai, užmegzti apygardų tarpusavio ryšiai ir pradėta kurti bendra pasipriešinimo vadovybė, t. y. kiek tai įmanoma okupacijos sąlygomis, partizanų junginiai turėjo visus Lietuvos Respublikos kariuomenės atributus. Tarptautinės teisės požiūriu suimtieji turėjo būti traktuojami kaip karo belaisviai. Tačiau į savo paskirtį partizanai žiūrėjo platesniu aspektu nei karinė veikla.

1947 m. pradžioje Jungtinės Kęstučio apygardos vadas Juozas Kasperavičius pripažino, kad partizanų sąjūdis dar neturi bendros programos, kurią būtų galima sukurti susiorganizavus į vieningą laisvės kovos organizaciją, tačiau esminių ideologinių skirtumų tarp partizanų nėra²⁹. Kartu jis pabrėžė, kad partizanų junginiai nėra tik krašto karinės pajėgos, kurios „demokratinėje santvarkoje yra apolitinė organizacija“³⁰. Tačiau Tauro apygardos vadas Antanas Baltūsis, sėkmingai atsikratęs MGB kontrolės, vis dėlto nesugebėjo visiškai atskratyti Juozo Markulio ir J. Deksnio primestos nuostatos, kad turi būti atskira karinė ir politinė vadovybė, todėl partizanams skyrė grynai karinę funkciją – parengti operatyvinius išsivadavimo planus ir išmokyti kovotojus juos vykdyti. Tuose planuose turėjo būti numatyti trys atvejai: 1) karas tarp didžiųjų valstybių; 2) masinis gyventojų trėmimas ir 3) mobilizacija į sovietinę armiją³¹. Bendro demokratinio pasipriešinimo sąjūdžio vardu pasirašydamas įgaliojimus į Vakarus siunčiamiems Juozui Lukšai ir Kazimierui Pypliui, A. Baltūsis nurodė „sudaryti tamprus ryšius tarp kovojančios Lietuvos ir tarp demokratinių valstybių“³². Tuo siekta informuoti Vakarus apie padėtį Lietuvoje ir „perduoti kraštui Vakarų idėjas“, t. y. iš dalies atsisakyta generuoti idėjas ir numatyti veiklos strategiją patiems. 1947–1948 m. pasirinkta pagrindinė veiklos kryptis – rengtis išsivadavimo momentui. Tarptautinė padėtis rodė, kad Vakarų valstybės konsoliduojasi.

1947 m. buvo sukurta gen. George'o K. Marshallo pokario Europos atkūrimo programa, finansuojama iš JAV biudžeto. 1948 m. Marshallo planas pradėtas įgyvendinti. Tačiau partizanams laukiant, kol Vakarai sustiprės ir susivienys kovai su Sovietų Sąjunga, jos politika darėsi vis agresyvesnė. 1947 m. lapkričio mėn. Sovietų Sąjunga paskelbė, kad sukūrė atominę bombą, 1948 m. vasario mėn. inspiravo komunistinį perversmą Čekoslovakijoje, 1948 m. gegužės mėn. Lietuvoje pradėjo masiškai trėmti gyventojus. 1948 m. birželio 24 d. Sovietų Sąjunga paskelbė Berlyno blokadą – užkirto susisiekimą su vakariniais Berlyno sektoriais. Visi šie simptomai rodė, kad karą gali pradėti pati Sovietų Sąjunga. „Prisikėlimo ugnies“ apžvalgininkas 1948 m. rugpjūčio 1 d. rašė: „Masiniai žmonių išvežimai, karinių transportų į vakarus judėjimas, kai kurių bolševikinių agitatorių viešuose mitinguose pareiškimai apie karo neišvengiamumą, visa tai rodo, kad karo galima tikėtis kiekvienu momentu“³³. Gyventojų trėmimas buvo laikomas generaliniu pasienio zonų išvalymu, kaip tai padaryta 1940 m. vasario ir balandžio mėn. Vakarų Ukrainoje ir Baltarusijoje, o 1941 m. birželio mėn. – Baltijos kraštuose. Tačiau konstatuota, jog „viltis, kad karas būsias trumpalaikis <...>, atrodo, neturi pagrindo. <...> Europos pajėgos šiuo tarpu esančios per silpnos atsilaikyti prieš Raudonąją armiją, kurios didžiuliai rezervai jau dabar stovi Vokietijoje, pasirengę įvairiems kraštutinumams. Tuo tarpu JAV karinės pajėgos yra demobilizuotos“³⁴.

Taigi partizanų vadai nurodė gyventojams ruoštis įvykiams, rengti slėptuves, priešintis kolūkių kūrimui, nes JAV suteikus karinę pagalbą Europai prasidės „Raudonosios armijos kelias atgal“³⁵.

Tokiomis aplinkybėmis 1948 m. vasarą Jonas Žemaitis ėmėsi sparčiai kurti vyriausiąją partizanų vadovybę. „Tik gerai organizuoto, stambaus masto pagrindžio vadovybė, turėdama galimybės susižinoti su visos Lietuvos vei-

kiančiais partizanų daliniais ir gebėdama rīstis su užsieniu, galės orientuotis karo atveju visose susidariusiose padėtyse ir pagal tai duoti tikslus, einamajam momentui pritaikintus įsakymus, – rašė Prisikėlimo apygardos pareigūnai. – Be to, ir didžiosios Vakarų valstybės linkusios skaitytis tik su tokia pagrindžio organizacija, kuri sugeba atstovauti visai lietuvių tautai³⁶.

Tačiau į Berlyno blokadą Vakarai atsiliepė tik tuo, kad nutiesė oro tiltą. Vakarų politikų prognozės nebuvo tokios optimistiškos kaip partizanų. 1948 m. liepos 7–9 d. Baden Badene įvykusiame VLIK'o, jo Vykdomosios tarybos ir krašto atstovų pasitarime konstatuota, kad greitos įvykių raidos nelaukiama ir rezistencijai reikėtų išsilaikyti dar 3–5 metus. J. Lukša pažymėjo, kad „svarbiausias dabar rezistencijos siekimas – išsaugoti tautos potencialą pačiame krašte“³⁷. Vaclovas Sidzikauskas išvardijo ir daugiau uždavinių, kurių vienas – „neprileisti aneksijos pripažinimo“ – jau buvo įvykdytas, o kitas – „tarptautiniuose santykiuose esant jau betarpiškai karo grėsmei reikia būti pasiruošus laiku įsijungti į įvykių eigą užsieniuose ir krašte“ – tapęs kasdieniu partizanų rūpesčiu³⁸. Visi sutiko, jog svarbu, kad „krašte kritišku metu nepasiliktų tuštuma“.

Prie V. Sidzikausko žodžių partizanai būtų galėję pridurti, kad jie beveik įvykdė dar vieną labai svarbų uždavinį: sutrukdė pirmaisiais okupacijos metais intensyviai vykdytą krašto kolonizavimą ir apgynė ūkininkus nuo smurto. Kaip 1947 m. rašė Dainavos apygardos Dzūkų rinktinės laikraštis „Už tėvų žemę“, „jei partizanų nebūtų, <...> kaimuose dienomis elgetavę tarbuoti piliečiai iš „broliškų respublikų“ ateitų naktimis plėsti ir žudyti, o į išvežtųjų sodybas būtų atsikraustę kolonistai“³⁹.

Partizanai vykdė dar vieną uždavinį: griovė informacijos blokadą tarp Vakarų ir Rytų. 1948 m. prisiveržęs į Lenkiją Jurgis Krikščiūnas perdavė duomenis apie Lietuvos gyventojų trėmimą. Remiantis J. Lukšos ir J. Krikščiū-

no duomenimis apie Lietuvoje vykdomą genocidą buvo parengtas memorandumas JTO⁴⁰. Žinios iš okupuotų kraštų turėjo įtakos formuluojant 1948 m. gruodžio 5 d. JTO priimtą Visuotinę žmogaus teisių deklaraciją. Partizanų pasiuntinių dėka ir išeivijos rūpesčiu buvo dvigubai prailgintos Vatikano radijo laidos lietuvių kalba, o nuo 1951 m. vasario 16 d. pusvalandį lietuvių kalba pradėjo transliuoti ir „Amerikos balsas“. Sunkiai skynėsi kelią į laisvojo pasaulio piliečių sąžinę Lietuvos partizanų laiškas šv. Tėvui Pijui XII. Nors 1950–1952 m. jis buvo paskelbtas Šveicarijoje, Vokietijoje ir kt., tačiau JAV Kongreso Charleso J. Kersteno komitetui 1954 m. kaip oficialus dokumentas pateiktas nebuvo. Čia daug vertingesniais pripažinti MVD plk. lt. Grigorijaus Burlickio liudijimai. Vakarai iš partizanų labiau laukė žvalgybinių žinių negu ištremtųjų sąrašų ar partizanų dainų.

Esant tokiai situacijai 1948 m. rudenį partizanai priartėjo prie iki tol sunkiai vykdyto uždavinio – kurti bendrą pagrindžio vadovybę, kuri patikslintų partizanų veiklos strategines kryptis. Tokią būtinybę diktavo užtrukusi okupacija bei politinis, karinis ir ekonominis okupantų teroras, visiškai keičiantis Lietuvos socialinį-ekonominį kraštovaizdį. 1948 m. kovo mėn. okupacinė valdžia priėmė nutarimą dėl kolūkių organizavimo, gegužės mėn. buvo ištremta daugiau nei 41 tūkst. gyventojų, liepos mėn. LSSR Ministrų Taryba nutarė nacionalizuoti maldos namus. Tuo metu devyniose Lietuvos apygardose dar veikė apie 2 tūkst. partizanų.

Taigi 1948–1949 m. sandūroje strateginiai partizanų uždaviniai buvo tokie: 1) išsaugoti tautos potencialą; 2) neleisti okupacinei valdžiai daryti negrįžtamų pokyčių Lietuvos ūkinyje-socialiniame gyvenime; 3) priešintis sovietinei propagandai ir tautos mentaliteto naikinimui ir 4) išlaikyti partizanų štabų ir ryšių sistemą, kad išsivadavimo momentu krašte nebūtų valdžios vakuumo. Kaip šiuos uždavinius

įgyvendinti, turėjo spręsti Vyriausioji partizanų vadovybė.

1949 m. vasario mėn. įvyko visos Lietuvos partizanų vadų suvažiavimas, kuriame buvo įkurtas Lietuvos laisvės kovos sąjūdis. Čia turėjo būti numatyta bendra veiklos programa, parengti atitinkami statutai, aptarta pasipriešinimo taktika. Suvažiavime atsisakyta detalizuoti būsimos valstybės modelį – iš dalies todėl, kad tai buvo vis tolstančios ateities prerogatyva, iš dalies todėl, kad partizanų štabai labai stokojo intelektualinių pajėgų, o įtraukti į šį darbą legaliai gyvenančius inteligentus buvo ne-realu. Nors J. Žemaitis visiškai pritarė J. Kasperavičiaus 1947 m. išsakytomis mintims, kad „mes reiškiamo kuklių vilčių turėti tiesioginės įtakos į tolimesnį krašto tvarkymąsi“⁴¹, po dviejų metų, jausdamas, kad Sąjūdžio jėgos silps-ta, sutiko su nuomone, jog ši įtaka gali būti mi-nimali: „Tamsta nesate painformuotas apie Są-jūdžio vadovybės pažiūrą į Sąjūdžio politinį vaidmenį atsikuriančioje valstybėje“, – rašė apie tai laiške Dominykui Steponavičiui⁴². Patyrus iš K. Pyplio, jog Baden Badeno pasitarime V. Sidzikauskas pareiškė, kad „konstitucinių or-ganų atkūrimas krašte yra teoretinio pobū-džio“⁴³, LLKS taryba politinio organo vaidme-nį prisiėmė tik okupacijos metu. 1950 m. LLKS įstatų projekte aiškiai apibrėžta, kad Sąjūdžio paskirtis – rengti tautą demokratiniam gyveni-mui ir jo veikla „pašalinus iš Lietuvos okupan-tus ir sudarius tautos pasitikėjimą turinčią Lietuvos vyriausybę, sustabdoma“⁴⁴. Sąjūdžio ideologas Juozas Šibaila irgi paabejojo, ar lais-vos Lietuvos viešame gyvenime „aktyviai savo veikla galėtų reikštis LLKS“⁴⁵. „Kai Lie-tuva de facto ir de jure bus laisva, nepriklauso-ma, demokratinė respublika, LLKS paliks Lie-tuvos istorijos laiku“, – rašė jis⁴⁶.

1949 m. vasario 16 d. LLKS tarybos dekla-racijoje apie atsikūrusios valstybės politinių, socialinių, kultūrinių ir ekonominių problemų sprendimą rašoma trumpai, o detalesnė progra-ma nebuvo kuriama. Vyčių sąjungos įkūrėjai

Antanas Bakšys ir Aleksas Jurkūnas tai paaiš-kino nenoru sukelti skaldymąsi dėl ideologi-nių ar pasaulėžiūrinių skirtumų: „LLKS, pasi-statydama vien tik visų sąmoningų tautiečių aukščiausią siekimą – laisvę ir nepriklausomy-bę savo tikslu, siekė įtraukti vieningon kovon visus lietuvius, nežiūrint jų politinių, religinių ir kt. įsitikinimų skirtumų“⁴⁷. Mirties artumas partines rietenas pavertė juokingu balastu. Ne veltui J. Lukša, matydamas išeivijos nesutari-mus, pabrėžė, kad „krašte kovojas elementas“ apėmė visas demokratines jėgas, nes atėjo „į kovos lauką be partinių įgaliojimų“⁴⁸.

Iš tikrųjų net pagrindžio sąlygomis LLKS visus sprendimus priiminėjo labai demokra-tiškai – balsų dauguma. Svarbiausios proble-mos buvo aptariamose viešai LLKS tarybos biu-letenyje, o greta priesaikos, kur prisiekama Dievo vardu, buvo įteisintas ir iškilmingas pa-sižadėjimas laisvamaniams. Taigi LLKS savo gretose stengėsi suburti įvairiausių visuomenės sluoksnių ir įsitikinimų žmones, vedamus lais-vės ir demokratijos idealų. Dar A. Baltūsio pa-rengtuose BDPS prezidiumo programiniuose nuostatuose pabrėžta, kad Sąjūdis „savo kovos nesieja nė su viena buvusia Nepriklausomos Lietuvos politine partija“⁴⁹. Vis dėlto kai kurie partizanų pareigūnai ne kartą kritiškai atsilie-pė apie nepriklausomos Lietuvos valdymo trū-kumus ar ydas, o J. Lukša tiesiai pasakė, kad „buvęs tautininkų režimas esąs visiškai nepo-puliarus“⁵⁰. Todėl natūralu, kad buvo pritarta VLIK'o nuomonei atsikuriančioje Lietuvoje remtis 1922 m. Konstitucija. Tam prieštaravo gal tik J. Šibaila, simpatijas partijoms absoliu-čiai atskyręs nuo Lietuvos Respublikos valsty-bingumo problemų. Bijodamas, kad Lietuva ga-li prarasti valstybės tęstinumą, jis pasisakė už Kybartų aktų pripažinimą ir 1938 m. Konsti-tucijos galiojimą. Kartu J. Šibaila labai teigia-mai vertino 1926 m. perversmą: „Lietuvoje pil-numoje apie žmogaus demokratines teises ta-da bus galima kalbėti, kai iš gyvenimo išnyks šių teisių niekintojas – komunizmas. Užtat

1926 m. gruodžio 17-oji yra tuo mūsų tautai pagrindu, nuo kurio pradėta kova prieš komunizmą⁵¹.

Matydama retėjančias partizanų gretas, LLKS taryba konstatavo: „Atėjus išsilaisvinimo valandai, kuriantis įvairioms partijoms ir organizacijoms, daugelis stos į jas, o LLKS tegalės kalbėti tik gana nedidelės tautos dalies vardu⁵².

Tad LLKS apsiribojo savo vaidmeniu tik atkuriant nepriklausomybę. 1950 m. pasitikėjimas Vakarais, taip pat išeivija kiek priblėso. Nors partizanų vadovybė teigė, kad „mes rušiamės Vakarų ir SSRS karo atveju sukilti ir atgauti nepriklausomybę⁵³, tačiau suvokė, kad gali kilti sunkumų santykiuose su užsienio organizacijomis ir valstybėmis. „Mes nežinome, ką darys Vakarai: kaip reaguos į mūsų kariuomenės užuomazgų padidėjimą ir aplanai į mūsų ginkluotąsias pajėgas“, – svarstė LLKS taryba⁵⁴. Prisimenant istoriją, kai 1920 m. buvo nustatyta demarkacijos linija, atplėšusi Vilnių, pabrėžta, kad „Nepriklausomybės atgavimo metu mums ypatingai svarbu patiems tinkamai apsaugoti savo pietų ir pietų–rytų sienas⁵⁵. Po ilgų ir išsamių diskusijų, kuriose aktyviai dalyvavo J. Šibaila ir Bronius Krivickas, susiformavo nuomonė siekti atkurti Lietuvą laikantis etnografinių ribų. Tauro apygardos vado Viktoro Vitkausko nuomone, etnografinės ribos apėmė ir Suvalkų bei Baltgudijos lietuviškus rajonus, o J. Šibaila manė, kad teoriškai galima siekti ir Karaliaučiaus krašto. Rytų Lietuvos srities Visuomeninės dalies viršininkas B. Krivickas Lietuvos pretenzijas į Karaliaučiaus kraštą laikė pagrįstomis tik tuo atveju, jei šis kraštas būtų atimtas iš Vokietijos.

Sienų klausimas labai aktyviai svarstytas todėl, kad sienų gynyba buvo viena svarbiausių strateginių valstybės atkūrimo užduočių partizanų junginiams ir vienas esminių suverenumo požymių. Partizanų vadai nemanė, kad atkūrus nepriklausomybę Lietuva turėtų laikytis atsiribojimo nuo kitų valstybių politikos. Ap-

žvelgdamas ateities perspektyvas, J. Šibaila pažymėjo, kad „pokario Europos gyvenimą nulems ne tiek tautinės ambicijos, kiek ekonominio gyvenimo klausimas⁵⁶. Labai šiuolaikiškai mąstė B. Krivickas; pasak jo, „Lietuvos saugumas ateity pirmiausia turės remtis kolektyvinio saugumo principu, už kurį kaip tik ir kovoja Jungtinės tautos⁵⁷. Tiesiog pranašiskai jis kalbėjo, kad „ateina laikas, kai mus ta [Vakarų. – N. G.-Ž.] kultūra labiau negu kada nors užplūs su visom savo gerom ir blogom pusėm. <...> manau, kad mūsų tauta, pažindama svetimas įtakas, giliųjų pagrindų savo kultūrai turi ieškoti savo gyvenimo reiškiniuose, savo kovose ir žygiuose, savo tvirtuose doriniuose nusiteikimuose ir papročiuose, savo anksčiau pasiektuose gražios ir šviesios dvasios kultūrinuose laimėjimuose⁵⁸.

Iš 1949 m. vasario 10–20 d. vykusiam partizanų vadų suvažiavime aptartų ir LLKS statute išvardytų Sąjūdžio tikslų vienas sunkiausių buvo saugoti „gyvąsias jėgas, dvasines vertybes ir ūkines gėrybes⁵⁹. Kad partizanai savo veikla nesukeltų gyventojams grėsmės, LLKS ėmė laikytis dar didesnės konspiracijos. Nutarta naudoti „kiek galint tinkamesnes organizacines formas ir tautai kuo mažiausius nuostolius atnešančius laisvės kovos būdus⁶⁰. 1949 m. balandžio mėn. atsisakyta LLA pavyzdžiu sukurti Organizacinio sektoriaus (OS) – partizanų dalinių vadams pavaldžios centralizuotos pagrindžio organizacijos – ir rekomenduota organizuoti partizanų talkininkus slapukus (trejetų sistema). Todėl rinktinėse vietoj rajonų, turinčių keletą partizanų rikiuotės būrių ir kelių valsčių OS, atsirado tėvūnijos, sudarytos tik iš partizanų būrių. Ryšininkais pradėta skirti pačius partizanus, legaliai gyvenančių asmenų pagalbos atsisakyta. Apribotas naujų partizanų priėmimas, o pabėgusius nuo tremties asmenis stengtasi aprūpinti fiktyviais dokumentais. Kliudyti trėmimams kovinėmis akcijomis partizanai jau nepajėgė, todėl tik perspėdavo gyventojus apie galimus trėmimus.

Sudėtinga buvo ginti ūkio gėrybes. Okupacijos pradžioje partizanai saugojo pasislėpusių ar represuotų gyventojų turtą, kad nebūtų išgrobstytas, trukdė kirsti ir išvežti Lietuvos miškus, tačiau ištrėmus tūkstančius žmonių jų turto apsaugoti nepajėgė, todėl labai ryžtingai priešinosi vienkiemių griovimui ir pastatų perkėlimui į kolūkių gyvenvietes. Tikintis atkurti Lietuvos nepriklausomybę, siekta palengvinti privatinės nuosavybės grąžinimą savininkams. „Lietuvių tautai svarbu laimėti laiką, nes bolševizmo žlugimo valanda nebetoli. Ir jei pavyks uždelsti masinį ūkių sukolektyvinimą, šalies gerbūvio atstatymas nebus ypatingai sunkus“, – rašė 1949 m. „Prisikėlimo ugnies“ apžvalgininkas, be abejo, išreikšdamas tuo metu Prisikėlimo apygardoje besibazuojančios LLKS vadovybės nuomonę⁶¹. Kadangi okupacinė valdžia kūrė ginkluotas grupes kolūkiams saugoti, o perspėjimai aktyviems kolūkių gyvenviečių statytojams ne visada būdavo efektyvūs, partizanams teko imtis kovinių akcijų. Taigi 1948–1949 m. susikirto dvi tendencijos: viena vertus, buvo ribojamos operacijos ir siekiama kuo didesnio konspiratyvumo, o kita vertus, teko naikinti kuriamų gyvenviečių pastatus ir kautis su juos saugančiais sribais bei partiniais aktyvistais. Vėl pradėta kalbėti apie pasyviają ir aktyviają rezistenciją. Išsivadavimo terminai tolo, trėmimų įbauginti gyventojai darėsi vis apolitiškesni, todėl partizanų vadai ne kartą svarstė taktikos klausimus. Po 1948 m. masinio gyventojų trėmimo „Prisikėlimo ugnies“ apžvalgininkas (tikėtina, kad tai – Petras Bartkus) okupantų tikslus įvardijo taip: „Galutinai paruošti sąlygas mūsų krašte savo diktatūros, valstybinio kapitalizmo ir kolonizacijos įgyvendinimui ir moraliai palaužti laisvės kovos sąjūdį, paverčiant jo veiklą tariama priešastimi daromų masinių išvežimų ir kitokių tautos egzekucijų“⁶². Netolima istorinė patirtis rodė, kad pasyvus pasipriešinimas įmanomas tik tada, kai „turima reikalo su kultūringu okupantu, kurio veržimosi tikslai būtų kur nors kitur

ir kuris mūsų kraštu tepasinaudotų tik kaip laikina pereinamąja baze“⁶³. Tačiau partizanai pastebėjo, kad kitaip negu naciai, sovietiniai okupantai „turi gana aiškius mūsų tautos jėgų sunaikinimo, krašto nuskurdinimo ir kolonizacijos tikslus. Tų tikslų jie siekia brutaliomis priemonėmis, nesaisto savęs jokiais teisės normomis ir tesiskaito tik su priešpastatoma jėga“⁶⁴. Taikliai pasakyta, kad Sovietų Sąjunga turi ir slaptesnį tikslą, būtent: „paruošti dirvą Rusų (ar Slavų) valstybės išsiplėtimui sovietinės santvarkos žlugimo atveju ir atėjus tautų apsisprendimo momentui“, todėl „stengiamasi Lietuvą (ir artimesniasias Rusijai valstybes) rusifikuoti“⁶⁵. Buvo aišku, kad kolonistų srautą kaimuose sulaikė tik partizanų pasipriešinimas, nes ten, kur jo nebuvo – miestuose, Klaipėdos krašte – kolonistų skaičius gerokai viršijo krašto vidurkį. Vis dėlto 1949 m. partizanų strateginiai tikslai iš esmės pasikeitė: prioritetą įgijo kova dvasiniame fronte.

1949 m. vasario mėn. partizanų vadų suvažiavime nutarta visų lygių partizanų štabuose įkurti Visuomeninę dalį. Pagal statutą aukščiausiais LLKS pareigūnais po prezidiumo pirminko tapo LLKS gynybos pajėgų vadas ir Visuomeninės dalies viršininkas. Gynybos pajėgų vadovybės funkcija buvo išplėtoti „galimas ir atitinkamam momentui kuo tikslesnes karinės veiklos pastangas“, o Visuomeninė dalis privalėjo vykdyti „tautos dvasios bei moralės palaikymo ir ugdymo, informavimo ir kultūrinimo bei švietimo“ darbą⁶⁶. 1949 m. vasario 25 d. priimtas specialus nutarimas suaktyvinti spaudos darbą.

Jau pirmuose suvažiavimo posėdžiuose buvo iškeltas Sąjūdžio ideologijos klausimas. Visų aštuonių posėdžio dalyvių nuomone, valstybės, laisvės, demokratijos ir tautinių idealų pagrindas yra nuolat save ugdanti asmenybė. Ši ideologinė nuostata buvo tartum atsvara okupanto primygtinai diegiamai kolektyvizmo dvasiai. Kaip tik tuo metu, kai Vilniuje vyko LKP VI suvažiavimas kolūkių kūrimo ir „buožių“

klasės likvidavimo – „Lietuvos laidojimo klausimu“⁶⁷ (kaip sakė J. Šibaila), požeminiame bunkeryje Radviliškio rajono Mėnaičių kaime posėdžiavo visos Lietuvos partizanų apygardų igaliojieji atstovai. Aukščiausioji partizanų vadovybė, kurią sudarė 1 karininkas, 4 mokytojai, 2 studentai ir 1 buhalteris, svarstė Lietuvos valstybingumo atkūrimo strategiją ir aptarinėjo individo atsakomybę tautai ir istorijai, diskutavo apie asmenybės toleranciją ir pasirengimą „demokratiniam žmonijos gyvenimui“⁶⁸.

1949 m. vasario 16 d. paskelbta LLKS tarybos politinė deklaracija dar kartą priminė pasauliui Lietuvos okupaciją ir nesiliaujančias tautos pastangas ginti Lietuvos Respublikos laisvę ir nepriklausomybę. Deklaracijos pabaigoje buvo priminti laisvojo pasaulio demokratiniai įsipareigojimai, išdėstyti Atlanto chartijoje, Trumano doktrinoje ir Visuotinėje žmogaus teisių deklaracijoje. Demokratiškai išrinkta pasipriešinimo vadovybė, atstovaujanti visiems Lietuvos regionams, paskelbta vienintele teisėta politine okupuoto krašto valdžia, dar kartą primenančia laisvajam pasauliui neteisėtą Lietuvos Respublikos inkorporavimą į Sovietų Sąjungą. Kad tai priminti tebebuvo aktualu, rodo tas faktas, jog kai kurios šalys (pvz., Australija) Baltijos kraštų inkorporavimo į SSRS nepripažinimo politiką bandė iš naujo svarstyti net aštuntajame dešimtmetyje. Partizaninis karas buvo vienas svarbiausių argumentų, padėjęs išeivijai siekti, kad Lietuvos įjungimas į Sovietų Sąjungą pasaulyje nebūtų pripažintas.

1949-ieji buvo ne tik LLKS susikūrimo metai. Balandžio 4 d. susikūrė Šiaurės Atlanto paktas (NATO), kurį sudarė 12 šalių. Vakarų Europos politiniame žemėlapyje atsirado Vakarų Vokietija: 1949 m. VFR pasirašė Marshallo planą. 1949 m. gegužės 5 d. pagaliau buvo sukurta Europos Taryba. Prasidėjo Vakarų Europos integracija. 1950 m. Prancūzijos užsienio reikalų ministras R. Schumanas parengė sunkiosios pramonės susivienijimo planą, o

gynybos ministras Renet Žanas Plevenas – Vakarų Europos valstybių karinio bloko projektą. Į jį nutarta priimti ir VFR. 1950 m. birželio 25 d. kilo komunistų inspiruotas karas Korėjoje. Tų pačių metų gruodžio 15 d. H. Trumanas pakartojo savo doktriną; jis iškėlė „totalinės propagandos“ prieš Sovietų Sąjungą šūkį ir nurodė, jog būtina abiejose „geležinės uždangos“ pusėse skelbti tiesą apie komunizmo nusikaltimus ir ekspansinius planus. H. Trumano žodžiais, „Sovietų Sąjungos vadovai pasaulį privedė ligi visuotinio karo ribos“⁶⁹. Kaip atsakas į karą Korėjoje 1951 m. balandžio 2 d. buvo įkurtos NATO ginkluotosios pajėgos, kurioms vadovauti ėmėsi gen. Dwightas D. Eisenhoweris. Keturios NATO divizijos buvo dislokuotos Europoje. 1952 m. gegužės mėn. VFR buvo grąžintas suverenumas ir 12 VFR divizių įjungta į bendrą Europos gynybos sistemą.

Visi šie įvykiai darė didelį įspūdį okupuotoje Lietuvoje. „Laisvės kovos“ apžvalgininkas (tikėtina, kad tai – B. Krivickas), analizuo-damas tarptautinę padėtį, rašė, kad šie milžiniški darbai „vykdomi pakankamai sparčiai <...>. Jau neilgas laiko tarpas skiria mus nuo to momento, kai po Jungtinių Europos valstybių žalia-balta vėliava stos vienodai aprenktos, vienodai apginkluotos ir vienos komandos klausančios įvairių tautų armijos, kad Europoje būtų išlaikyta taika, kuri nėra įmanoma, kol šimtas milijonų europiečių neša nuožmų raudonojo budelio jungą“⁷⁰. Pažymėtina, kad B. Krivickas anksčiau buvo gana skeptiškas Vakarų atžvilgiu. Eilėraštyje „Džentelmenų politika“ jis rašė:

*Tačiau nuo Samo dovanų nutukęs,
Plėšikas daros nebemandagus:
Jis džentelmeniui ima spjaut į snukį
Ir rodyt savo meškiškus nagus.
Dėl šito būtų jau tikrai padūkęs
Koks nors nedžentelmeniškas žmogus,
Bet džentelmenas tikrai šluostos snukį
Ir vis mėgina būti mandagus”⁷¹.*

Apžvelgdamas politinių įvykių raidą Kęstučio apygardos laikraštis „Laisvės varpas“ rašė: „Artimiausio meto taikos ar karo raktas yra sovietų rankose. <...> Laukti, kol Vakarai galutinai apsigins ir apsiginkluos, sovietams, kurie niekad nebuvo nusiginklavę, reikėtų savo agresinius planus laidoti“⁷². B. Krivickas darė platesnius apibendrinimus: „Praktiškai tai reiškia, kad Vakarai pripažino, bent jau dabartinėje padėty, Jaltos, Potsdamo ir kitus susitarimus su sovietais beprasmeiais ir nenaudingais. <...> Vakarai <...> pademonstravo, kad <...> santykiuose su sovietais jie yra pasiryžę remtis tik ginklo jėga. <...> sovietai šiuo metu yra pastatyti prieš pasirinkimą: arba greitai laiku pradėti puolimą prieš laisvasias tautas, arba pranausti paskutinę galimybę turėti nors kiek sėkmės būsimame kare. <...> Vakarai <...> žiūri į sovietus įtardami, kad jie gali bandyti netikėtai užgriūti Europą su savo laukinėm gaujom“⁷³.

Pietų Lietuvos srities vadas Sergijus Staniškis, karą Korėjoje palaikęs prasidėjusio Rytų ir Vakarų karinio konflikto signalu, pralinkus savaitei nuo karo pradžios parengė operatyvinius nurodymus, kuriuose patarė į sovietinę armiją mobilizuojamiems vyrams slapstytis. Tačiau kiek vėliau parengtuose LLKS „Nurodymuose, kaip veikti karo metu“ ir 1950 m. gruodžio 28 d. Adolfo Ramanausko suformuluotuose nurodymuose mobilizacijos reikalu jau aiškiai atskiriami du atvejai: jei karo eiga būtų sėkminga Sovietų Sąjungai ir priešingai. Pirmuoju atveju, siekiant išvengti aukų, aptariama galimybė paklusti sovietų vykdomai mobilizacijai, nes „šaukiamieji visumoje negalės nei išsislapstyti, nei būti mobilizuoti į partizanų eiles“⁷⁴. Šiuo atveju „prieš įbruktas ginklas į rankas, tinkamam momentui atėjus, jų pačių turi būti nukreiptas prieš okupantą“.

Dar 1949 m. suvažiavime, atsižvelgiant į susiklosčiusią padėtį, pakito požiūris ir į pačių partizanų numatytą vykdyti vyrų mobili-

zaciją. 1946 m. J. Vitkus svarbiausiu partizanų vadovybės uždaviniu laikė pasirengimą visuotinei mobilizacijai, o 1949 m. vasario mėn. J. Žemaitis aiškino, kad mobilizacijos mastą nulems turimos ginklų atsargos. Buvo svarstomos galimybės gauti ginklų iš užsienio (tam turėjo būti parengtos vietos, kur ginklai būtų pristatomi oro keliu). Kalbėta, kad trūksta karininkų, gebėsiančių vadovauti batalionams, ir kad jie galėtų atvykti desantu. Svarstyta, jog būtina štabuose turėti pareigūnų, mokančių užsienio kalbų, ir kt. klausimai. 1950 m. pabaigoje jau nutarta vykdyti mobilizaciją tik tuo atveju, jei karo eiga būtų sėkminga Vakarams ir būtų tikimybė greit susijungti su Vakarų valstybių karo pajėgomis. Priešingu atveju patariama neišsišokti, tausoti jėgas, nes okupantas gali vykdyti plataus masto baudžiamąsias operacijas.

1950 m. spalio mėn. į Lietuvą grįžęs J. Lukša atvežė VLIK'o pirmininko Mykolo Krupavičiaus ir diplomatijos šefo Stasio Lozoraičio laiškus. Nors A. Ramanauskas, 1950 m. pabaigoje apžvelgdamas padėtį pakartojo S. Lozoraičio žodžius, jog „mūsų tikėjimas laisve yra ne tik mūsų troškimas, bet ir ryški išvada iš tarptautinių įvykių raidos“⁷⁵, tačiau tiek M. Krupavičius ar S. Lozoraitis, tiek J. Lukša ir A. Ramanauskas prognozuoti karo pradžios datos nesiryžo. S. Lozoraitis kaip vieną išsivadavimo galimybių nurodė ir Sovietų Sąjungos suirimą iš vidaus, tačiau krašte tokių požymių nesimatė. S. Lozoraitis pakartojo, kad būtina tausoti jėgas, „kelti atsparumą komunistinei ir rusiškai įtakai, išsaugoti tautinę savimonę ir Nepriklausomos valstybės idėją“, t. y. vykdyti „moralinę rezistenciją“⁷⁶. Neatsitiktinai LLKS tarybos I sekcijos biuletenyje 1951 m. kovo 4 d. pabrėžta, kad „šiuo metu reikia vengti bent kiek platesnio grupinio-kolektyvaus kovos vedimo, nežiūrint to, ar ji pasireikštų aktyvia ar pasyvia forma“⁷⁷. Nurodyta laikytis individualaus pasipriešinimo taktikos, kurią partizanų vadai

aptarinėjo 1949 m. vasario mėn. suvažiavime, taip pat siekti, kad „lietuvių tautoje neužgestų Tėvynės meilė, nebūtų palaužtas atsparumas, pasiryžimas laimėti, tautiškas susipratimas, nepriklausomybės troškimas, valstybiškumas, kultūringumas, dorovė, vieningumas, iniciatyva ir narsumas“⁷⁸. Taigi nuo 1949 m. susiformavo požiūris, kad partizanai turi išlaikyti esamas struktūras ir būti pasirengę lemiamu momentu pareikšti tautos valią – atkurti nepriklausomą valstybę, tačiau visuomenė turi būti apsaugota nuo represijų ir jos svarbiausia užduotis – okupacijos laikotarpiu išsaugoti moralę bei dvasinius orientyrus. Tam turėjo padėti partizanų spauda, kuri ilgos okupacijos sąlygomis liko pagrindine partizanų veiklos forma.

Tačiau ne visi partizanų vadai sutiko, kad visuomenė tegali praktikuoti individualias pasipriešinimo formas. Jūros srities vadas Antanas Bakšys ir štabo viršininkas Aleksas Jurkūnas pripažino, kad „bet kokios rezistencijos organizacijos ugdymas ir veiklos plėtimas bolševikinės okupacijos sąlygose be ginkluoto pagrindinio veikimo yra visiškai neįmanomas“, tačiau 1952 m. birželio mėn. vis dėlto įkūrė naują pagrindinę politinę-kultūrinę organizaciją – Vyčių sąjungą, turėjusią testuoti pasipriešinimą kultūrinio sąjūdžio lygmeniu. Savo sprendimą jie motyvavo noru įtraukti į pasipriešinimą kuo platesnius visuomenės sluoksnius, nes LLKS neteko daug intelektualinių pajėgų ir buvo priverstas pasinerti į gilų pagrindį, tuo tarpu „pagrindžio kova dėl laisvės, kova prieš supuvusią komunizmo dvasią, besiskverbiančią į tautos kūną, ne tik negali būti nutraukta, bet priešingai, turi būti dar labiau suintensyvinama“⁷⁹. Be to, A. Bakšys negalėjo sutikti su LLKS tarybos nuostata, kad partizanų funkcijos baigsis atkūrus teisėtą Lietuvos Respublikos valdžią. Jam atrodė pavojinga valstybės ateitis, kūrimą santvarkos, užtikrinančios demokratijos ir kultūros pažangą, patikėti tiems, kurie paliko tautą „ilgametėj kritiškoj būklėje“⁸⁰.

Todėl kitaip negu LLKS taryba, kuri nesukūrė bent kiek detalesnės būsimos valstybės programos, Vyčių sąjunga laikinuosiuose įstatuose pateikė išsamią demokratinės valstybės politinę programą. Joje ne tik numatyta apsaugoti tautą ir valstybę „nuo visokių eksploatatorių ir karjeristų, kurie savo teisę naudotų ar asmeniniams, ar siauriems partiniams, ar net svetimųjų interesams“, bet ir nubrėžti tikrai demokratiškos, laisvos, socialinę gerovę ir tautinę kultūrą puoselėjančios valstybės konstituciniai pagrindai⁸¹.

Partizanų tėvūnijos buvo įpareigojamos savo veiklos rajonuose kurti Vyčių sąjungos skyrius. Praktiškai šis darbas pradėtas Raseinių ir Tytuvėnų rajonuose užmezgant ryšius su moksleivių pagrindinėmis grupelėmis. Tačiau LLKS tarybos prezidiumo pirmininkas J. Žemaitis šios idėjos nepalaikė – gailėjo jaunimo, kuris dėl organizuotos veiklos neišvengiamai būtų pakliuvęs į MGB akiratį. (Kaip tik dėl šios priežasties 1949 m. buvo panaikintas Organizacinis sektorius.) Realiai vertindamas tarptautinę situaciją, J. Žemaitis jau 1951 m. pavasarį prognozavo, kad 1952 m. partizanų padėtis bus labai sunki, sritys praras ryšius su vyriausiąja vadovybe, todėl smulkesni padaliniai privalės iki pat pabaigos veikti savarankiškai, laikydamiesi statutuose numatytos tvarkos ir veiklos krypčių. 1952 m. šios prognozės pradėjo pildytis. Galbūt tik B. Krivickas – jis kelerius metus partizanavo nuo LLKS atitrūkusiame Biržų krašte, – sulaukęs vyriausiosios vadovybės nario J. Šibailos ir įkvėptas jo pasakojimų apie LLKS tarybos prezidiumo veiklą, perdėm optimistiškai vertino tarptautinę padėtį. Tuo tarpu pats J. Šibaila keliavo iš centrinės Lietuvos į Aukštaitiją, nes „nori ten gyventi ir ten mirti“⁸². Prisikėlimo apygardos Maironio rinktinės, kuri turėjo glaudžius ryšius su vyriausiąja vadovybe, vadas Vytautas Sankauskas 1952 m. balandžio 23 d. rašė: „Iš radijo pranešimų atrodo, kad laisvė ateis ne anksčiau kaip už trijų–keturių metų (aišku, jei rusai pul-

tų, tai įvyktų greičiau)⁸³. Taip pat galvojo ir A. Bakšys; 1952 m. spalio 18 d. laiške kovos draugui jis rašė: „Juk gerai matai, kad mūsų labai mažai, kad bus metas, kai mes visi būsim po žeme. Argi už tai tiek aukų paaukojom, tiek kentėjome, kad paskutinėmis dienomis pultume į paniką ir nutrauktume darbą, kurį išpirkome tokia kaina. Tai būtų mums didžiausia gėda. Turime atiduoti visas jėgas, kad išlaikytume iki galo ir palaikytume ryšį. Nemanau, kad tu taip moraliai puolei, kad tavęs nejaudintų mūsų Tėvynės ateitis, kuri priklauso nuo mūsų darbo“⁸⁴.

Tad A. Bakšys puikiai suprato, kad jis laisvės nesulauks, bet rašydamas Vyčių sąjungos programą prieš akis turėjo ateities Lietuvos – visuotinės gerovės, socialinio teisingumo ir aukštos kultūros šalies – viziją.

Jausdami visuomenės nusivylimą, matydami blėstantį partizaninį pasipriešinimą, nepajėgdami atkurti štabų, nuolat prarasdami ryšį tarp organizacinių padalinių, provokuojami ir išdavinėjami partizanai 1952–1953 m. stengėsi garbingai atlikti savo pareigą iki galo. Atsakingumas istorijai ir savo sąžinei vertė paskutinius partizanus iki pat žūties leisti spaudą ir kaupti LLKS archyvus. „Šių duomenų rinkimas turi milžinišką reikšmę ne tik kovoje už laisvę užsienyje, bet ir didžiulę reikšmę pačiam LLKS, kad naujos kartos turėtų supratimą apie partizanus ir LLKS tikslus“⁸⁵, – rašė partizanai. Dėl savo likimo jie nesisielėjo. „Partizanas perneša viską, pakelia visus sunkumus, su šypsena veide net ir gyvybę aukoja, kad jo mirtis išlaikytų tautą gyvą, – rašė J. Šibaila. – Jis gerai supranta, kad miršta tik paskiri žmonės, bet ne tautos“⁸⁶. Svarbiausia, kad kiekvienas galėtų sau pasakyti: „Aš tik žmogumi-lietuviu perėjau bolševikmetį“⁸⁷.

1953 m. pavasarį partizanų vadovybę pasiekė žinios apie JAV Kongreso nario Charleso J. Kersteno pastangas įkurti Kongrese komitetą Lietuvos inkorporavimui į Sovietų Sąjungą tirti. J. Žemaitis ketino siųsti į užsienį įga-

liotinius ir prašyti laisvajį pasaulį paramos kovojančiai Lietuvai. Šių planų nespėta įgyvendinti.

Nieko nesitikėdami iš Vakarų, paskutiniai laisvės kovotojai išsivadavimo viltį susiejo su komunistinio bloko suirimu. 1953 m. birželio 17 d. įvyko sukilimas Rytų Berlyne, 1956 m. birželio 28 d. sukilo Lenkijos darbininkai Poznanėje, tų pačių metų spalio 23 d. prasidėjo Vengrijos sukilimas. Nors visi šie sukilimai buvo žiauriai nuslopinti, jie pažadino laisvės viltis. 1956 m. rudenį Žemaičių apygardos Juozapavičiaus tėvūnijos laikraštis rašė: „Apžvelgę pasaulio įvykius, mes matome, kaip sovietų pavergtosios tautos įvairiais būdais veržiasi į laisvę. Galimas dalykas, jog įvykiai Vengrijoje ir Lenkijoje gali pabudinti ir rusų tautą pradėti reikalauti laisvesnių ir geresnių gyvenimo sąlygų“⁸⁸.

Deja, Sovietų Sąjungos suirimo teko laukti dar trisdešimt metų. Vykstant šiam procesui laisvės pareikalavo lietuvių tauta.

Išvados

1. Ginkluotojo pasipriešinimo svarbiausias tikslas buvo atkurti nepriklausomą demokratinę Lietuvos valstybę.

2. Partizanai pripažino, kad mažos valstybės ateitis priklauso nuo didžiųjų valstybių sprendimų, tačiau manė, kad išsivaduoti galima tik jei pati tauta aktyviai dalyvaus sprendžiant Lietuvos valstybingumo reikalus.

3. Realūs išsivadavimo būdai buvo du: diplomatinis, likviduojant Antrojo pasaulinio karo padarinius, ir karinis, vykstant ginkluotam konfliktui tarp Vakarų ir Rytų. Šiuo atveju buvo planuojama sukilti ir pareikšti lietuvių tautos legitimines teises į krašto valdymą. Bet kuriuo atveju partizanai buvo pasirengę perimti krašto gynybos, sienų apsaugos bei civilinės administracijos funkcijas.

4. Visuotinio sukilimo idėja buvo populiari ne tik Lietuvoje: baigiantis Antrajam pasauliniam karui ją mėgino realizuoti lenkai Varšuvoje. Lietuvos laisvės armijos vadovybės nuo-

mone, sukilimo pradžia turėjo sutapti su Raudonosios armijos grįžimu į Lietuvą 1944 m. Pasibaigus Antrajam pasauliniam karui partizanų vadovybė sukilimo pradžią siejo su galimu kariniu konfliktu tarp Rytų ir Vakarų.

5. 1944–1946 m. išsivadavimo viltys daugiau sietos su diplomatiniais keturių didžiųjų valstybių sprendimais, o nuo 1946 m., tarp buvusių sąjungininkų prasidėjus „šaltajam karui“, – su ginkluoto konflikto tikimybe. Iki 1948 m. viltasi, kad šį konfliktą pradės Vakarų valstybės, po 1948 m. – kad Sovietų Sąjunga. 1953 m. mirus J. Stalinui atsirado vilčių, kad Sovietų Sąjunga subyrės iš vidaus.

6. Tarptautinėje plotmėje partizanų tikslas buvo internacionalizuoti Baltijos valstybių užgrobimo bylą – iškovoti ir įtvirtinti Lietuvos respublikos inkorporavimo į Sovietų Sąjungą nepripažinimą.

7. Nuolatinis strateginis partizanų tikslas buvo priešintis krašto kolonizavimui bei rusinimui, gyventojų ir materialinių bei dvasinių vertybių naikinimui. 1944–1946 m. partizanai daugiausia ardė okupacinės valdžios administracinius organus, gynė gyventojus ir saugojo jų turtą, vėliau trukdė daryti negrįžtamus pokyčius ūkiniame gyvenime: kurti kolūkius, naikinti vienkiemius, statyti kolūkių gyvenvietes ir pan.

8. Maždaug nuo 1949 m. prioritetiniu partizanų veiklos uždaviniu tapo kova ideologiniame fronte. Buvo atsisakyta aktyvių kovos veiksmų ir visomis pajėgomis stengtasi išlaikyti ryšių sistemą bei esamus štabus, leisti bei platinti spaudą.

9. Vieningos nuomonės apie partizanų vadovybės dalyvavimą ateities politiniame gyvenime nebuvo. 1944–1946 m. Pietų Lietuvos partizanų vadai J. Vitkus ir A. Baltūsis partizanams skyrė tik karines funkcijas, o išsivadavimo strategiją bei būsimos valstybės modelį paliko formuoti kitiems politiniams pasipriešinimo centrums. Žemaitijos vadai J. Kasperavičius ir J. Žemaitis siekė platesnių

įgaliojimų. Tačiau derinant nuomones 1949 m. LLKS taryba partizanų vadovybę pripažino aukščiausiu tautos politiniu organu krašte tik iki nepriklausomybės atkūrimo ir laisvų Seimo rinkimų. A. Bakšys, įkūręs Vyčių sąjungą, šios organizacijos programoje pretendavo į vadovaujantį Vyčių sąjungos narių vaidmenį atkurtos nepriklausomos valstybės gyvenime.

10. Iki 1949 m. buvo siekiama kuo platesnius visuomenės sluoksnius įtraukti į organizuotą pilietinį pasipriešinimą okupacijai. Vėliau pradėtos propaguoti individualaus pasipriešinimo, tautiškai susipratusios asmenybės ugdymo idėjos. Atskirą nuomonę šiais klausimais turėjo pagrindinės organizacijos – Vyčių sąjungos įkūrėjas A. Bakšys.

11. Partizanų vadovybė gerai suprato politines realijas ir partizaninio karo pabaigoje neturėjo iliuzijų patys sulaukti nepriklausomybės, tačiau laikė savo pareigą, kol įmanoma, išsaugoti nesuardytas partizanų struktūras tam atvejui, jei susidarytų palanki tarptautinė situacija ir reikėtų organizuoti krašto gynybą bei laikinus administracinius organus.

12. Partizanai neįgyvendino svarbiausio strateginio uždavinio – neatkūrė nepriklausomos demokratinės Lietuvos Respublikos, tačiau jie padėjo Vakarų valstybėms vykdyti Baltijos kraštų okupacijos nepripažinimo politiką ir atskleidė pasauliui ekspansinę komunistų prigimtį. Partizanų kovos sustabdė brutalų krašto kolonizavimą bei rusinimą ir padėjo išlaikyti didžiausią tarp Baltijos valstybių etninių gyventojų nuošimtį krašte, taip pat dešimtmečiu sulėtino tautos dorovinių pagrindų griovimą. Partizanų kovų prasmę geriausiai atskleidė Rytų Lietuvos srities Visuomeninės dalies viršininkas B. Krivickas: „Iš tikrųjų, argi vien tik praktiniais-materialiniais dalykais remiasi tautos gajumas ir galia? Ar tai, kas žadina tautos dvasią, kas tiesiog sudaro jos sielą, ne daugiau reikšmės turi jos egzistencijai?“⁸⁹

Nuorodos

- ¹ Lietuvos laisvės kovotojų sąjungos 1944 m. gegužės 12 d. Pro memoria, *Laisvės kovos 1944–1953 metais: Dokumentų rinkinys*, Kaunas, 1996, p. 50–52.
- ² Ibid.
- ³ Ibid.
- ⁴ Ibid.
- ⁵ LLA programa, *ibid.*, p. 53–56.
- ⁶ *Į kovą*, 1944, lapkričio 28, *Partizanai apie pasaulį, politiką ir save*, Vilnius, 1998, p. 297–299.
- ⁷ Lietuvos gelbėjimo tarybos atsišaukimas, *ibid.*, p. 299–301.
- ⁸ Dzūkų grupės 1945 m. gegužės 7 d. įsakymas Nr. 1, *Laisvės kovų archyvas* (toliau – LKA), Kaunas, 1993, Nr. 9, p. 60.
- ⁹ Ibid.
- ¹⁰ Dzūkų grupės vado J. Vitkaus 1945 m. rugpjūčio 5 d. kreipimasis į partizanus, *Partizanai apie pasaulį...*, p. 47–48.
- ¹¹ Ibid.
- ¹² Dzūkų grupės štabo veiksmų dienoraštis, LKA, Nr. 9, p. 32.
- ¹³ LIK'o 1945 m. rugsėjo 18 d. posėdžio protokolas, *ibid.*, 1991, Nr. 2, p. 5–6.
- ¹⁴ A. Ylius, „Tauro apygarda. Prisiminimų fragmentai“, *ibid.*, 1991, Nr. 1, p. 59.
- ¹⁵ Tauro apygardos 1945 m. rugsėjo 6 d. įsakymas Nr. 2, *Laisvės kovos...*, p. 194–195.
- ¹⁶ Ibid.
- ¹⁷ *Laisvės žvalgas* (Tauro apygardos organas), 1945, spalio 27, Nr. 15, *Partizanai apie pasaulį...*, p. 52–54.
- ¹⁸ *Per audras*, 1945, rugsėjo 24, *ibid.*, p. 153–154.
- ¹⁹ *Laisvės varpas* (Dainavos apygardos organas), 1946, vasario 1, Nr. 2(4), *ibid.*, p. 243–244.
- ²⁰ „A“ apygardos vado J. Vitkaus ir Diplomatinės tarnybos atstovų J. Deksnio ir K. Bruniaus 1945 m. lapkričio 28 d. protokolas, *Laisvės kovos...*, p. 245–247.
- ²¹ LSSR vidaus reikalų kariuomenės Vilniaus įgulos karinio tribunolo posėdžio protokolas, V. Ašmenskas, *Generolas Vėtra*, Vilnius, 1997, p. 361.
- ²² Tauro apygardos vadų suvažiavimo 1946 m. gegužės 3 d. protokolas, *Laisvės kovos...*, p. 95–109.
- ²³ *Laisvės varpas* (Jungtinės Kęstučio apygardos organas), 1948, sausio 8, Nr. 129, *Partizanai apie pasaulį...*, p. 59–61.
- ²⁴ BDPS įsteigimo 1946 m. birželio 6 d. aktas, *Laisvės kovos...*, p. 254–255.
- ²⁵ Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. K-1, ap. 45, b. 425, l. 29.
- ²⁶ *Laisvės varpas* (Kęstučio apygardos organas), 1952, vasario 25, Nr. 3(172), *Partizanai apie pasaulį...*, p. 115–122.
- ²⁷ *Laisvės varpas* (Kęstučio apygardos organas), 1947, birželio 1, Nr. 115, *ibid.*, p. 173–175.
- ²⁸ S. A. Bačkis, „Lietuvos diplomatinė tarnyba (1940 06 15–1990 03 11)“, *Istorija*, Lietuvos aukštųjų mokyklų mokslo darbai, Vilnius, 1997, t. 36, p. 16.
- ²⁹ Jungtinės Kęstučio apygardos vado J. Kasperavičiaus 1947 m. sausio 15 d. laiškas partizanų vadų suvažiavimui, *Laisvės kovos...*, p. 258–269.
- ³⁰ Ibid.
- ³¹ Vyriausiojo ginkluotųjų pajėgų štabo 1947 m. birželio 15 d. įsakymas Nr. 101, *ibid.*, p. 281–283.
- ³² BDPS prezidiumo pirmininko 1947 m. gruodžio 14 d. raštas, *ibid.*, p. 465–467.
- ³³ *Prisikėlimo ugnis* (Prisikėlimo apygardos organas), 1948, rugpjūčio 1, Nr. 4, Šiaulių „Aušros“ muziejaus fondai.
- ³⁴ Ibid.
- ³⁵ Ibid.
- ³⁶ Neperiodinis Prisikėlimo apygardos biuletenis, 1949, sausio 16, Nr. 1, *Partizanai apie pasaulį...*, p. 311–314.
- ³⁷ Baden Badeno 1948 m. liepos 7–9 d. pasitarimo protokolas, *Laisvės kovos...*, p. 489–495.
- ³⁸ Ibid.
- ³⁹ *Už tėvų žemę* (Dainavos apygardos Dzūkų rinktinės organas), 1947, liepos 6, Nr. 10(42), *Partizanai apie pasaulį...*, p. 657–659.
- ⁴⁰ J. Lukšos 1950 m. spalio mėn. Pro memoria, *Laisvės kovos...*, p. 515–530.
- ⁴¹ Jungtinės Kęstučio apygardos vado J. Kasperavičiaus 1947 m. sausio 15 d. laiškas partizanų vadų suvažiavimui, *ibid.*, p. 258–269.
- ⁴² J. Žemaičio 1950 m. spalio mėn. laiškas D. Steponaičiui, N. Gaškaitė-Žemaitienė, *Žuvusiųjų prezidentas*, Vilnius, 1998, p. 415–417.
- ⁴³ Baden Badeno 1948 m. liepos 7–9 d. pasitarimo protokolas, *Laisvės kovos...*, p. 489–495.
- ⁴⁴ Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio įstatai, *ibid.*, p. 343–347.
- ⁴⁵ *Prie rymančio Rūpintojėlio* (LLKS Visuomeninės dalies organas), 1949, gegužė, Nr. 3, *Partizanai apie pasaulį...*, p. 630–635.
- ⁴⁶ Ibid.
- ⁴⁷ *Vyčių keliu* (Vyčių sąjungos organas), 1952, lapkričio 10, Nr. 2, *ibid.*, p. 687–693.
- ⁴⁸ J. Lukšos 1950 m. spalio mėn. Pro memoria, *Laisvės kovos...*, p. 515–530.
- ⁴⁹ BDPS pagrindiniai programiniai ir organizaciniai nuostatai, *Nenugalėtoji Lietuva*, sud. A. Liekis, Vilnius, 1995, t. 3, p. 284–290.
- ⁵⁰ Baden Badeno 1948 m. liepos 7–9 d. pasitarimo protokolas, *Laisvės kovos...*, p. 489–495.
- ⁵¹ *Prie rymančio Rūpintojėlio* (LLKS Visuomeninės dalies organas), 1949, spalio, Nr. 6, *Partizanai apie pasaulį...*, p. 569–572.
- ⁵² LLKS tarybos biuletenis, 1950, liepa, Nr. 2, *ibid.*, p. 639–641.
- ⁵³ Ibid.
- ⁵⁴ Ibid.
- ⁵⁵ Ibid.
- ⁵⁶ J. Šibailos 1950 m. gegužės 26 d. raštas, *Laisvės kovos...*, p. 505–507.
- ⁵⁷ *Aukštaitis* (LLKS Rytų Lietuvos srities organas), 1952, II ketvirtis, Nr. 1, *Partizanai apie pasaulį...*, p. 643–652.
- ⁵⁸ Ibid.
- ⁵⁹ LLKS statutas, *Laisvės kovos...*, p. 322–343.
- ⁶⁰ LLKS tarybos prezidiumo kreipimasis į sąjūdžio dalyvius ir krašto gyventojus, *ibid.*, p. 314–320.
- ⁶¹ *Prisikėlimo ugnis* (Prisikėlimo apygardos organas), 1949, sausio 2, Nr. 1(10), *Partizanai apie pasaulį...*, p. 192.

- ⁶² Ibid., 1948, birželio 15, Nr. 2, *ibid.*, p. 661–663.
- ⁶³ Ibid.
- ⁶⁴ Ibid.
- ⁶⁵ Neperiodinis Prisikėlimo apygardos biuletenis, 1949, sausio 16, Nr. 1, *ibid.*, p. 664–665.
- ⁶⁶ LLKS tarybos prezidiumo kreipimasis į sąjūdžio dalyvius ir krašto gyventojus, *Laisvės kovos...*, p. 314–320.
- ⁶⁷ *Aukštaitis* (LLKS Rytų Lietuvos srities organas), 1952, II ketvirtis, Nr. 1, *Partizanai apie pasaulį...*, p. 331–334.
- ⁶⁸ *Prie rymančio Rūpintojėlio* (LLKS Visuomeninės dalies organas), 1949, gegužė, Nr. 3, *ibid.*, p. 630–635.
- ⁶⁹ *Laisvės varpas* (Kęstučio apygardos organas), 1952, gegužės 25, Nr. 3(172), *ibid.*, p. 115–122.
- ⁷⁰ *Laisvės kova* (LLKS Rytų Lietuvos srities organas), 1952, sausis–vasaris, Nr. 1–2, *ibid.*, p. 102–107.
- ⁷¹ B. Krivickas, *Raštai*, Vilnius, 1993, t. 1, p. 288.
- ⁷² *Laisvės varpas* (Kęstučio apygardos organas), 1952, gegužės 25, Nr. 3(172), *Partizanai apie pasaulį...*, p. 115–122.
- ⁷³ *Laisvės kova* (LLKS Rytų Lietuvos srities organas), 1952, birželis, Nr. 6, *ibid.*, p. 122–126.
- ⁷⁴ LLKS gynybos pajėgų vado A. Ramanausko 1950 m. gruodžio 28 d. pranešimas, *Laisvės kovos...*, p. 454–460.
- ⁷⁵ Ibid.
- ⁷⁶ S. Lozoraičio 1950 m. rugpjūčio 19 d. laiškas, LYA, f. K-1, baudžiamoji byla Nr. 33960/3, t. 11, l. 211–212.
- ⁷⁷ LLKS tarybos prezidiumo I sekcijos biuletenis, 1951, kovas–balandis, Nr. 3, *Partizanai apie pasaulį...*, p. 668–672.
- ⁷⁸ Ibid.
- ⁷⁹ *Vyčių keliu* (Vyčių sąjungos organas), 1952, lapkričio 10, Nr. 2, *ibid.*, p. 687–693.
- ⁸⁰ Vyčių sąjungos centro valdybos 1952 m. birželio 1 d. atsišaukimas, *LKA*, 1993, Nr. 7, p. 131–133.
- ⁸¹ Vyčių sąjungos laikinieji įstatai, *Laisvės kovos...*, p. 372–379.
- ⁸² J. Kimšto pasiūlymai, kaip kovai su partizanais panaudoti Merainį, LYA, f. K-1, ap. 45, b. 397, l. 415–418.
- ⁸³ V. Sankausko 1952 m. balandžio 23 d. laiškas J. Šibailai, *ibid.*, b. 683, l. 215–217.
- ⁸⁴ A. Bakšio 1952 m. spalio 18 d. laiškas A. Armonui, *ibid.*, b. 882, l. 127.
- ⁸⁵ Prisikėlimo apygardos Maironio rinktinės vado 1952 m. sausio 30 d. raštas, *ibid.*, b. 683, l. 232.
- ⁸⁶ *Prie rymančio Rūpintojėlio* (LLKS Visuomeninės dalies organas), 1952, birželis, Nr. 4(20), *Partizanai apie pasaulį...*, p. 678–681.
- ⁸⁷ Ibid.
- ⁸⁸ *Partizanų šūvių aidas* (Žemaičių apygardos Juozapavičiaus tėvūnijos organas), 1956, rugsėjis–spalis, Nr. 1(20), *ibid.*, p. 143–147.
- ⁸⁹ *Aukštaitis* (LLKS Rytų Lietuvos srities organas), 1952, II ketvirtis, Nr. 1, *ibid.*, p. 643–652.

Nijolė Gaškaitė-Žemaitienė

THE STRATEGIES OF THE MOVEMENT FOR THE LIBERATION OF LITHUANIA

Summary

In 1944 the underground organisations of Lithuania agreed to exercise the following tactics for the restitution of Lithuania's independence:

1) to employ various diplomatic instruments provided that the Soviet Union, complying with the Atlantic Charter, retreated from occupied territories;

2) to organise a general uprising in case of an armed conflict of the Soviet Union with Western countries.

Up to 1946 Lithuania hoped that an International Conference of Peace will restore the pre-war state borders. So one of the major tasks of partisan movement at that period was to continually remind the free countries of Lithuania's subjugation and inform about Soviet terror in the country. After subjugation the Lithuanians boycotted elections organised by the Soviets and forcible mobilisation to the Red Army. They also made various hindrances against the foundation of public governmental bodies and the arrival of colonists.

At the onset of the Cold War between 1946 and 1948, and particularly after Winston Churchill's speech in Fulham and the enunciation of the Truman Doctrine, Lithuania believed that Western countries would exercise a direct power against the Soviet Union. Following the communist coup d'état in Czechoslovakia in 1948 and

the isolation of Berlin's eastern sector, it was assumed that the Soviet Union itself would start a war. Taking into consideration the international situation Lithuanian partisans tried to slow down the process of collectivisation and the destruction of farmsteads.

In 1949 an all partisan organisation called the Movement for the Liberation of Lithuania (LLKS) was formed. The movement was directed by the Supreme Council. The Council worked out a plan and tactics for the liberation of Lithuania. The LLKS, an international situation being favourable, was to organise a general uprising, to form provisional governmental bodies, to guard state borders and to represent Lithuania's interests at international organisations. Since the Soviet occupation persisted the Council modified the tactics of the movement and engaged new forms of resistance. The movement focused its activities on ideological struggle. The LLKS decided to curtail military operations but the existing system of the partisan Staffs and communications were preserved. The number of underground publications during that period considerably increased. The partisan underground press that had well over 70 different publications existed until 1959 although the armed resistance had ceased some years before.

Ginkluotas sovietinis partinis aktyvas ir kiti sukarinti dariniai

Okupantai, 1945 m. antroje pusėje įsitikinę, jog šiurkščia karine jėga sunkiai palauš mūsų tautos pasipriešinimą, pradėjo įgyvendinti NKVD liaudies komisaro Lavrentijaus Berijos 1945 m. spalio 12 d. direktyvą¹, kurioje nurodyta karinę jėgą derinti su agentūrinėmis priemonėmis, t. y. pradėjo kurti platų agentų informatorių tinklą. Tuo atėjūnai siekė užsitikrinti vietinių kolaborantų paramą ir jų padedami sutriuškinti pogrindį. Agentai informatoriai veikė slapta, tam tikromis aplinkybėmis jie turėjo apsimesti esą sovietų priešais. Be agentų, reikėjo plėsti ir atvirai sovietų valdžią palaikančių žmonių būrį. Tuo metu geriausias būdas žmogų įtraukti į okupantų veiklą ir jo nepaleisti buvo toks: duoti tam žmogui šautuvą. Aišku, tai buvo rizikinga, nes pasitaikydavo, kad žmogus, gavęs ginklą, visai nesipriešindamas jį atiduodavo partizanams. Tačiau tokia rizika okupantams apsimokėjo, juo labiau kad jie veikė gana gudriai; paėmęs ginklą žmogus jau neištrūkdavo iš okupacinės valdžios struktūrų – tiek komunistų partijos, tiek saugumo organų – akiračio. Buvo stengiamasi apginkluoti ne tik komunistų partijos narius ir komjaunuolius, t. y. tuos žmones, kurie savo likimą beatodairiškai susiejo su okupantais, bet ir nemažą dalį tarnautojų. Į kaimą vykstantys mokesčių, paruošų įstaigų darbuotojai paprastai būdavo apginkluojami (dažniausiai juos lydėdavo ir sribai). Net mokytojams, vykstantiems agituoti, ypač prieš rinkimus, stengtasi įbrukti šautuvą. Buvo tikimasi – ir ne be pagrindo, – kad iš okupantų rankų paėmęs ginklą ir su juo pavaikščiojęs žmogus bus priverstas glaustis prie naujosios

valdžios, nes aplinkinių žmonių akyse jis jau galėjo tapti išdaviku. Toks ginklą į rankas paėmęs žmogus prie atėjūnų dar labiau glausdavosi po susidūrimo ar susišaudymo su partizanais, ypač kai iš vienos ar kitos pusės būdavo praliejamas kraujas.

Vietiniai komunistai ir okupantai buvo gana išradingi. Jie ne kartą mėgino iš mūsų šalies gyventojų sukurti ginkluotas grupes ir suteikti joms organizacinę struktūrą. Geriausiai jiems sekėsi kurti vadinamojo sovietinio partinio aktyvo ginkluotas grupes. Tokiai grupei, būdamas vienos Kauno įmonės komsorgu, priklausė rašytojas Vytautas Petkevičius. Ši grupė daugiausia veikė Prienų ir Vilkijos apylinkėse.

Sovietmečiu visuotinai, o ir dabar retsykiais mūsų partizanai kaltinami sušaudę tūkstančius „nekaltų civilių žmonių“. Iš tikrųjų partizanai sušaudė ar kitaip sunaikino apie 12 tūkst. (Petro Raslano duomenimis) civilių Lietuvos gyventojų, iš jų 2 tūkst. vadinamųjų sovietinių partinių aktyvistų, kurie visi buvo ginkluoti. Kiti – įvairių kategorijų žmonės: informatoriai, smulkūs skundikai, asmenys, pasirašinėję trėmimo dokumentus, simpatizavę okupantams ir pan. Beje, nemažai ir šių „civilių žmonių“ buvo ginkluoti, ginklus gavę iš čekistų, o tai esant karo padėčiai (partizanai karo padėtį buvo paskelbę nuo pat okupacijos pradžios) reiškė didžiausią išdavystę, už kurią visų šalių ir laikų partizanai baudė mirtimi. Bet, kaip matysime iš toliau dėstomų faktų, partizanai anaipol ne visuomet sušaudydavo tuos apginkluotus žmones. Kartais jų net neliesdavo, tik atimdavo gin-

klus. Tačiau tokio žmogaus, kuris turėdavo ginklą ir dar skųsdavo savo kaimynus, tikrai laukdavo mirtis.

Štai ką Antanui Sniečkui 1949 m. rudenį rašė Lietuvos pasienio apygardos prokuroras justicijos pplk. S. Grimovičius, pranešdamas apie čekistinės kariuomenės klaidas: „Galima pateikti daug pavyzdžių, kai nuo banditų rankų žuvo liudininkai, informatoriai ir kiti asmenys, pritraukti bendradarbiauti; taip atsitinka todėl, kad nepakankamai saugomas paslapyje jų darbas mūsų naudai“². Čia turimi omenyje daugiausia slaptieji okupantų bendradarbiai, o aktyvistai ir kitos panašios grupės veikė daugmaž atvirai, bet buvo ne mažiau pavojingos.

Patys partizanų vadai ginkluotus aktyvistus laikė tautos išdavikais, vertais mirties bausmės. Antai Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio (LLKS) tarybos 1949 m. vasario 11–17 d. posėdžių protokolo 12 paragrafe rašoma: „Prieita bendros nuomonės jėgos nedemonstruoti, veikti daugiau gudrumu, nors tam tikrais atvejais jėgos parodymas rekomenduotinas. Operacijoms naudoti minimalų žmonių skaičių. Ginkluotų asmenų grupes ar paskirus ginkluotus asmenis be atodairos naikinti. Išdavikus griežčiausiai bausti, bausmės įvykdymą viešai paskelbti“³. Kitame tarybos dokumente rašoma: „VKP(b) nariai, ginkluoti okupacinės valdžios pareigūnai ir visi kiti tautai priešiškais tikslais apginkluoti asmenys skaitomi lietuvių tautos išdavikais ir todėl iškrenta iš neliečiamumo ribų“⁴. Tačiau, kaip jau minėta, tai nereikšė, kad kiekvienas į partizanų rankas patekęs ginkluotas žmogus būdavo sušaudomas. Paprastai būdavo sušaudomi tie ginkluotų grupių nariai, kurie ne tik vaikščiodavo su čekistų duotais ginklais, bet ir būdavo dar kuo nors nusikaltę, pavyzdžiui, šnipinėdavo ar pasirašydavo trėmimo dokumentus.

Kaip vėliau matysime, okupantams nepavyko iš ginkluotų aktyvistų sukurti stiprios jėgos, kuri būtų galėjusi kovoti su partizanais. Jie buvo dar menkesni kariai už stribus. Ta-

čiau vis labiau glausdamiesi prie okupantų ir vykdydami vis drastiškesnius jų nurodymus, nemažai aktyvistų visiškai sužvėrėjo ir į istoriją pateko kaip pačių bjauriausių okupantų užmačių vykdytojai.

Ypač žiauriai ginkluoti aktyvistai elgėsi per masinius trėmimus ir varydami žmones į kolūkius.

Kaip žinome, pokariu 1945 m. atsinaujinę Lietuvos gyventojų trėmimai į atokiausias Rusijos vietas tęsėsi iki 1953 m. Tuo laikotarpiu buvo ištremta 140–160 tūkst. žmonių. Tiek žmonių be vietinių kolaborantų pagalbos rusai nebūtų pajėgę ištremti. Vietiniai išgamos, padėję įvykdyti vieną didžiausių nusikaltimų Lietuvos žemėje (jį savo žiaurumu ir mastais lenkia tik žydų holokaustas), buvo stribai ir aktyvistai. Tremiamųjų sąrašus sudarydavo čekistai, bet daugiausia duomenų, ką reikia ištremti, jie gaudavo iš vietinių komunistų ir įvairių šnipelių. Šeimoms suimti ir nuvežti iki tremiamųjų telkimo punkto buvo sudaromos karinės operatyvinės grupės, susidedančios vidutiniškai iš 8–10 asmenų. Tokią grupę paprastai sudarė 1 čekistas, 2 vidaus kariuomenės kariai, 2–3 stribai ir 3–4 vietiniai aktyvistai. Pastarieji dažniausiai surašydavo tremiamųjų turtą ir jį saugodavo, kol jis būdavo perduodamas valstybinei organizacijai ar kolūkiui (beje, kaip rašoma čekistų dokumentuose, tas turtas neretai būdavo išvagiamas, prageriamas ar išsidalijamas). Paprastai viena karinė operatyvinė grupė per dieną išveždavo tris šeimas, o Kaune ir Vilniuje – po vieną. Per masiškiausius trėmimus tų grupių būdavo tūkstančiai: 1948 m. gegužės mėn. – 4 tūkst., 1949 m. kovo 25–28 d. – 2845⁵. Taigi per 1948 m. trėmimus turėjo būti pasitelkta apie 12–14 tūkst. aktyvistų. Kadanagi tuo metu vadinamųjų ginkluotų aktyvistų buvo apie 7 tūkst., vadinasi, buvo pasitelkta šiaip jau tarnautojų, daugiausia – komunistų ir komjaunuolių (1948 m. Lietuvoje komunistų galėjo būti apie 12–13 tūkst., komjaunuolių – truputį daugiau; 1950 m. sausio 1 d. LKP(b) na-

rių buvo 27,7 tūkst., VLKJS – per 52 tūkst.).

Aktyvistai daug pasidarbavo ir prievarta varydami žmones į kolūkius. Tą jų „veiklą“ geriau suprasti padės žemiau pateikiamas laiškas, kurį, matyt, čekistai perėmė pašte tikrindami laiškus. A. Sniečkui 1952 m. balandžio 26 d. jį persiuntęs MGB ministro pavaduotojas Piotras Kondakovas rašė, jog laišką savo pažįstamai į Leningradą siuntė Kazlų Rūdos gyventojas A. Virbolas. Štai tas laiškas (išverstas iš rusų kalbos):

Dana, sveikiname tave ir Genių, bet pas mus jau liūdni reikalai. Mes jau kolūkiečiai. Atvažiavo iš K. Rūdos partijos rajkomo sekretorius, pirmininkas ir 60 aktyvistų, todėl niekas negalėjo atsilaikyti. Kankino tie žvėrys žmones, mušė, sukruvino, kitiems šonai ištino nuo mušimų.

Mūsų tėvą daugiausia kankino už tai, kad tu dėl jų pasiskundei. Namuose kai pradėjo stumdyti ir spardyti, tai be perstojo mušė ir visą laiką rajkomo sekretorius Belkevičius rėkė, kad, matai, valkata, tu mus skundei, ir laikė už gerklės, o kitas stribas laikė jo galvą. Po to sekretorius trenkė jam per pilvą ir liepė jį nuvesti į kamerą. Ten jie tėvo liežuvį su replėmis tempė ir vis rėkė, kad valkata, banditas, banditų šeima, išplėsti jam liežuvį. Tėvą dvi dienas ir naktį išlaikė, jis neiškentė visų kankinimų ir pasirašė.

Per visą tą laiką jis negirdėjo kitų žodžių kaip tik valkata, banditas, banditų gauja; ir mus su Viktoru apšaukė banditais.

Kai tėvą mušė ir liežuvį jo tempė, tą matė Olga ir Matilda Skrinskaitės, gyvenančios Pentupių apylinkės Kiziškių kaime. Liežuvį tėvui plėšė Stasys Garčiauskas, kito nepažįstu.

O mus likusius mušė kitas. Jis gyvena K. Rūdoje ir dirba finansų skyriuje. Aš dabar tau surašysiu visas pavardes ir adresus visų, kurie buvo mušami: Juozas Kavaliauskas, Ieva Jankauskienė, Albina Drižniūtė, Marė Senkuvienė, Leonas Vaitkevičius, Stasys Kaniauskas, Juozas Kurpklevičius, Jurgis Belskis, An-

drius Blažys, Marija Jurkšaitė, Olga ir Matilda Skrinskaitės, jie iš Pentupių apylinkės Kiziškių kaimo, ir Antanas Jūraitis.

Vienu žodžiu, visus suvartytus mušė kaip žvėrys.

Dana ir Geniau, padėkite mums, nes mes bejėgiai. Jie ką nori, tą su mumis daro. Sako, mes jus visus sušaudyti galime. Jūs parašykite skundą į SSRS prokuratūrą. Iš visų buvo atimti gyvuliai, grūdai, apskritai viską atėmė.

Dana, padaryk taip, kad juos gerai [neįskaitomas žodis. – J. S.] už tai, nes kitaip jie mus sušaudys. Visa šita 60 žmonių gauja veikia vadovaujama rajkomo sekretoriaus Belkevičiaus ir rajono vykdomojo komiteto pirmininko Speičiaus.

Aleksas

P. Kondakovas pridūrė, jog išklausius liudytojų nustatyta, kad balandžio 1–3 d. Kazlų Rūdos stribai iš tikrųjų buvo Subačiškių ir Pentupių apylinkėse, dengė 60 aktyvistų grupę, kuriai vadovavo VKP(b) Kazlų Rūdos rajono komiteto sekretorius Belkevičius ir rajono vykdomojo komiteto pirmininkas Speičius. Nenorinčius stoti į kolūkį žmones mušė, uždarė kolūkiečio Šveikausko kluone ir užrakino; 30 žmonių 3 paras laikė be maisto. Čekisto teigimu, stribai nepažeidė socialistinio teisėtumo⁶. Šiuo atveju, matyt, stribai iš tiesų nebuvo pagrindiniai „veikėjai“. Pasak P. Kondakovo, tai A. Sniečkaus partiečių savavaliavimas, o stribai buvo priversti paklusti viršininkų nurodymams.

Apskritai tiek partijos, tiek čekistų vadai, tirdami tokius atvejus, ciniškai apsimetinėjo, tarsi jie čia niekuo dėti: atseit kalti ne jie, o vietiniai valdžios organai, pasirinkę netinkamas priemones. Tuo tarpu partijos vadovybė, liepdama vietiniams organams per metus ar pusantrų visos Lietuvos ūkininkus suvartyti į kolūkius, gerai žinojo, jog be baisaus teroro to padaryti bus neįmanoma. Todėl ir buvo žmonės statomi prie sienos, marinami badu, o komunistų vadai apsimetinėjo, kad tam jie neprita-

ria. Beje, šiuo atveju Kazlų Rūdos partiečius iš pusiausvyros, matyt, išvedė ir tai, jog tų dviejų kaimų – Subačiškių ir Pentupių – gyventojai buvo vieni iš nedaugelio, atlaikiusių ne vieną tokį spaudimą (1952 m. pradžioje į kolūkius buvo suvaryta 94 proc. valstiečių).

Šimtai tūkstančių Lietuvos žmonių, tremiamų ir varomų į kolūkius, patyrė aktyvistų ir stribų smurtą, kuris dažnai būdavo brutalesnis net už rusų karių smurtą. Šitai ypač dažnai savo atsiminimuose mini ne vienas tremtinys. Deja, duomenų apie šią aktyvistų veiklos sritį čekistų ir partijos dokumentuose nedaug pavyko rasti. Dokumentuose daugiausia rašoma apie aktyvistų kovą – tikrą ar tariamą – su partizanais, t. y. apie tą jų veiklos sritį, kurioje jie, ko gero, mažiausiai nuveikė.

Prieš kalbant apie ginkluotą sovietinį partinį aktyvą, pirmiausia reikėtų pakalbėti apie vadinamąsias stribų paramos grupes. Šios grupės buvo sukurtos ne Lietuvos žemėje, o atsiųstos iš Rusijos. Paramos grupės, kaip ir naikintojų – stribų – batalionai, buvo įkurtos L. Berijos 1941 m. liepos 25 d. įsakymu Nr. 00804⁷. Pirminis naikintojų batalionų karių tikslas buvo surasti ir sunaikinti į užfrontę nuleistus vokiečių parašiutininkus ir diversantus, o paramos grupių nariai turėjo būti tų batalionų informatoriais ir pranešinėti, kur pasirodė prieš diversantai ir parašiutininkai. Minėto įsakymo 7 paragrafe rašoma: „Naikintojų batalionų viršininkai, norėdami sėkmingai įvykdyti jiems pavestas užduotis [šioje vietoje išbraukti žodžiai „plačiai panaudoja NKVD ir NKGB agentūrinį informatorių tinklą ir kartu“; matyt, išbraukta Lietuvoje, nes čia niekas negalėjo stribams patikėti agentūrinių duomenų. – J. S.], savo veikimo rajone – kolūkiuose, tarybiniuose ūkiuose ir atskirose įmonėse – sukuria paramos grupes.

Paramos grupės turi informuoti naikintojų batalionus (tiek jų vadus, tiek atskirus karius – tai priklauso nuo konkrečių aplinkybių) apie visus prieš parašiutininkus desantininkus ir di-

versantus naikintojų bataliono veikimo rajone.

Naikintojų batalionų viršininkai nuolat instruktuoja paramos grupes, kad visada būtų žinoma apie pasirodžiusį naują diversantą ir būtų garantuotas jo sunaikinimas“.

Toliau įsakyme rašoma, kad prieš desantininkų stebėjimui turi būti pasitelkiami piemenys, miškininkai, geležinkelio ir kelių darbininkai, kaimų milicininkai, t. y. žmonės, kurie daugiausia būna toje vietovėje ir daug ką gali pastebėti.

SSRS NKVD naikintojų batalionų štabo viršininkas Aleksandras Trofimovas 1943 m. rugpjūčio 12 d. direktyva⁸ nurodė, kad paramos grupės turi būti sukurtos visur, kur tik yra naikintojų batalionai, ir jos turi būti pavaldžios naikintojų štabams, o ne milicijai. Be suaugusiųjų, į jas nurodyta plačiai įtraukti ir moksleivius. Tų grupių pagrindą turėjo sudaryti ikishaukiamajo amžiaus jaunuoliai, moterys, taip pat asmenys, atleisti nuo tarnavimo armijoje dėl sveikatos ir einamų pareigų bei darbo. Tačiau vėliau apsigalvota ir, matyt, patogumo sumetimais (milicijos įgaliotinį lengviau surasti, susitikinėjimas su juo kelia mažiau įtarimų ir t. t.) nutarta paramos grupes kurti prie milicijos įgaliotinių.

SSRS NKVD naikintojų batalionų štabas 1941–1944 m. birželio mėn. buvo išleidęs 42 direktyvinio pobūdžio dokumentus⁹, iš kurių du skirti paramos grupėms. Vienas jų – minėta plk. A. Trofimovo 1943 m. rugpjūčio 12 d. direktyva, kitas pasirašytas 1943 m. spalio mėn. ir vadinosi „Naikintojų batalionų paramos grupių padėties ir operatyvinio-tarnybinio jų panaudojimo apžvalga“¹⁰.

SSRS NKVD GUBB viršininkas A. Leontjevas LSSR vidaus reikalų liaudies komisarui Juozui Bartašiūnui 1945 m. kovo 16 d. rašė (1941 m. liepos 31 d. įkurtas SSRS NKVD naikintojų batalionų štabas 1944 m. gruodžio 1 d. buvo įtrauktas į SSRS GUBB kaip vienas iš šios valdybos skyrių), kad SSRS NKVD–NKGB 1944 m. spalio 12 d. įsakymu

Nr. 001257/00388 numatyta ginkluotas paramos grupės įkurti prie milicijos apylinkių igaliotinių. Toliau rašte pažymima, kad LSSR NKVD savo ataskaitoje nemini paramos grupių, ir prašoma nurodyti, kiek jų yra, kiek jos turi ginklų ir kaip panaudojamos kovoje¹¹.

A. Leontjevui 1945 m. kovo 25 d. atsakė LSSR OBB viršininkas plk. Aleksandras Gusevas. Jis pažymėjo, kad 30–40 sribų būriai nuo kovo mėn. įkurti kiekviename valsčiuje; toliau rašė, kad Šakių, Raseinių, Šiaulių, Švenčionių ir Rokiškio apskrityse yra sukurtos 762 paramos grupės, jose – 2511 žmonių. Pasak A. Gusevo, dauguma jų gyvena viensėdžiuose ir bijo pogrindžio represijų, todėl yra neginkluoti ir kovoje nedalyvauja¹².

Iš šių raštų aiškėja, kad naikintojų paramos grupės, iš pradžių atlikusios tik šnipų vaidmenį, pamažu buvo apginkluotos ir turėjo tapti savotiška sribų atmaina, teikti jiems ginkluotą paramą. Ko gero, A. Gusevas melavo pranešdamas, kad 1945 m. kovo mėn. Lietuvoje paramos grupėms priklausė net 2511 žmonių. Tokią prielaidą galima daryti dėl to, kad okupantai nesugebėjo Lietuvoje suformuoti sribų batalionų, nors vykstant karui daug vyrų, norėdami išsisukti nuo ėmimo į rusų kariuomenę, savo noru tapo sribais. Lietuvoje tuo metu tarp jokių valdiškų pareigų neturinčių asmenų paprasčiausiai nebuvo tiek išdavikų, kad greta sribų būtų suformuota dar viena ginkluota grupuotė. Tikėtina, jog į tas „paramos grupes“ formaliai buvo įrašyti pareigūnų ir sribų šeimos nariai, šiems apie tai net nežinant. Gal vienas kitas jaunuolis iš komunistuojančios aplinkos galėjo susivilioti romantiška galimybe pasipuikuoti šautuvu. Kaip buvo iš tikrųjų, dabar galima tik spėlioti, nes ne tik šių grupių, bet ir ginkluotų aktyvistų, savigynos grupių bei vėliau kolūkius kuriant sudarytų ginkluotų grupių narių sąrašų nepavyko aptikti.

Kaip jau ne kartą minėta, naikintojų batalionai Sovietų Sąjungoje Antrojo pasaulinio karo metu buvo sukurti kovai su vokiečių para-

šiutininkais ir diversantais. Tokius uždavinius šie batalionai turėjo iki persilaužimo karo frontuose. Raudonajai armijai pradėjus pulti ir atsiiminėti vokiečių užimtas žemes, čekistų vadai naikintojų batalionų veiklos sferą išplėtė. Tai daryti juos vertė vien tai, kad komunistai labai įtariai žiūrėjo į visus tuos žmones, kurie buvo likę vokiečių okupuotose zonose. Josifas Stalinas į vokiečių nelaisvę patekusius rusų karius netgi buvo paskelbęs išdavikais. Komunistų vadai, sirgę paranojiška įtarumo liga, prieš karą sunaikinę daugelį savo karo vadų ir apskritai kariškių, padarę begalę klaidų, tinkamai nepasirengę vokiečių puolimui ir tuo Rusijos žmones pasmerkę didelėms kančioms, atsiimdami vokiečių užgrobtas žemes įtariai žiūrėjo į ten dėl jų kaltės likusius žmones. Užfrontėje karo metais pratūnoję čekistai (tarp jų ir didysis „kovotojas“ su fašizmu Aleksandras Slavinai, per karą lindėjęs Užkaukazėje), didžiulėse atsiimtose teritorijose nespėdavo apsikuopti, todėl jiems į pagalbą būdavo metamos ir kitos represinės struktūros – milicija, naikintojų batalionai bei įvairūs pagalbiniai jų dariniai. SSRS NKVD liaudies komisaro pavaduotojas Ivanas Serovas 1943 m. gruodžio 16 d. direktyva Nr. 1612 naujas naikintojų batalionų uždutis apibūdino taip: „<...>naikintojų batalionai turi dalyvauti organizuojant apsaugą ir palaikant revoliucinę tvarką gyvenvietėse, taip pat padėti NKVD RS išnaikinti rajonuose išdavikišką ir antisovietinį elementą“¹³. Rusams okupavus Lietuvą, šis uždavinys naikintojų batalionams tapo pagrindiniu, nes dar vykstant karui vokiečiai į Lietuvą buvo permetę vos kelis šimtus savo parašiutininkų diversantų ir žvalgų lietuvių, tačiau didelė dalis jų įstojo į mūsų partizanų būrius ir vokiečiams nedirbo. Traukdamiesi vokiečiai nedaug ką iš lietuvių sugebėjo užverbuoti.

1944 m. liepos 24 d. LKP(b) CK sekretorius A. Sniečkus pasirašė dokumentą, kuriuo remiantis kiekvienoje Lietuvos apskrityje buvo įkurti sribų batalionai; juos sudarė gamy-

boje dirbantys žmonės. Vilniuje, Kaune ir Šiauliuose buvo įkurti po 150 profesionalių karių turintys sribų batalionai. Šio dokumento 2 paragrafe rašoma: „Įpareigoti NKVD apskričių skyrių viršininkus organizuoti gyvenvietėse paramos grupes. Į jas įtraukti žemutinį partinį sovietinį ir komjaunimo aktyvą“¹⁴.

Kitame svarbiame direktyviniame dokumente – LKP(b) CK nutarime, priimtame 1944 m. gruodžio 3 d., kuriame nurodoma įkurti 30–40 sribų būrius kiekviename valsčiuje, – apie paramos grupes neužsimenama¹⁵. Dokumentą pasirašė A. Sniečkus ir Liaudies Komisarų Tarybos pirmininkas Mečys Gedvilas.

Įdomi tiek viename, tiek kitame dokumente dėstoma motyvacija, kodėl sribų batalionai turi būti įkurti. Ankstesniame dokumente dar užsimenama, kad sribų batalionai įkuriami norint užkirsti kelią „aktyviems antivalstybiniais veiksmais“ ir norint sunaikinti priešo diversantus bei šnipus, o antrajame apie jokių išorės priešus neužsimenama (nors Antrasis pasaulinis karas dar tebevyko); jame rašoma, kad sribų būriai sukuriama siekiant „padėti vietinėms partinėms, sovietinėms organizacijoms ir NKVD organams kovoje su banditizmu ir kitais antisovietiniais elementais“.

Pirmajame dokumente nurodyta, kad į sribų batalionus turi būti priimami sovietiniai partiniai aktyvistai (neatitraukiant jų nuo gamybos), po sužeidimo grįžę kariai ir buvę raudonieji partizanai. Antrajame kalbama tik apie sovietinį partinį aktyvą. Be abejo, taip buvo rašoma todėl, kad tuo metu Lietuvoje apskritai nedaug tebuvo demobilizuotųjų iš RA ir raudonųjų partizanų, o valsčiuose jų visai nebuvo. Lietuviškose apskrityse nedaug tebuvo ir partinio sovietinio aktyvo, todėl tik pirmajame dokumente, sukurptame pagal analogiškus rusiškus dokumentus, rašoma, jog įkuriamos ir paramos grupės iš žemutinio sovietinio partinio ir komjaunimo aktyvo. Manytume, jog tuo metu tokio „žemutinio“ aktyvo apskritai nebuvo, nes bet kuris žmogus, nuėjęs tarnauti oku-

pantui ir įstojęs į komunistų partiją ar komjaunimą, savaime tapdavo išskirtiniu asmeniu, turinčiu didžiulę valdžią.

Kad paramos grupės Lietuvoje buvo ne taip paprasta suformuoti, rodo ir J. Bartašiūno 1944 m. liepos 27 d. įsakymas Nr. 4 „Dėl NKVD naikintojų batalionų sudarymo Lietuvos SSR teritorijoje“. Jame pakartota daugelis LKP(b) CK liepos 24 d. nutarimo teiginių, bet apie paramos grupes nė neužsimenama¹⁶. Tiesa, tuo metu rusai buvo užėmę tik dalį Lietuvos teritorijos, todėl papildomų planų kurti dar negalėjo.

Suprasdamas, jog „žemutinio sovietinio partinio ir komjaunimo aktyvo“ Lietuvoje beveik nėra, LSSR NKVD naikintojų batalionų štabas 1944 m. rugpjūčio mėn. NKVD apskričių ir miestų skyriams išsiuntinėjo raštą, pasirašytą LSSR vidaus reikalų liaudies komisaro pavaduotojo Piotro Kapralovo, kuriame nurodoma visose gyvenvietėse ir įmonėse tuoj pat sukurti paramos grupes¹⁷. Direktyvoje nurodoma, kad paramos grupės turi būti sudarytos iš „kaimo aktyvo“ ir kad „pageidautina į jas įtraukti piemenis, eigulius ir paštininkus“. Tų grupių vyresniaisiais turėjo būti sovietiniai partiniai aktyvistai. Sribų batalionų vadovybė grupių narius ne rečiau kaip du kartus per mėnesį turėjo instrukuoti, ką ir kaip jie turi dirbti. O jų darbas buvo informuoti sribus jiems rūpimais klausimais, t. y. būti sribų šnipais (apginkluoti šias grupes nutarta vėliau).

Šiame plk. P. Kapralovo rašte pakartoti L. Berijos 1941 m. liepos 25 d. įsakymo teiginiai ir konkrečiau nurodoma, kas toms grupėms turi vadovauti (nuo naikintojų bataliono vado iki skyrių vadų bei gerų kovotojų imtinai), kokio dydžio turi būti grupės (lėmė vietos sąlygos ir operatyvinė padėtis apskrityje) ir kas konkrečiai turi būti tų grupių vadovais („patikrinti, aktyvūs ir turintys autoritetą asmenys, daugiausia iš sovietinio partinio aktyvo“).

Be visa ko, šioje direktyvoje reikalaujama, kad apie paramos grupių sudarymą sribų šta-

bui Vilniuje būtų pranešta iki rugsėjo 10 d. Tačiau J. Bartašiūnas 1944 m. spalio 17 d. rašte NKVD apskričių skyrių viršininkams priekaištauja, kad viršininkai apskritai mažai dėmesio skiria sribų batalionų formavimui, ir pažymi, kad apie paramos grupių sukūrimą pranešė tik Švenčionių apskritis¹⁸. Šios apskrities, kaip ir kitų Šiaurės rytų ir Rytų Lietuvos apskričių čekistai, pranešdami apie paramos ir panašių grupių sudarymą, ko gero, ne per daug melavo. Įvairiausiai tų apskričių gyventojai, ypač sentikiai rusai, noriai rėmė okupantus. Kaip minėta, LSSR čekistai 1945 m. kovo mėn. Maskvai pranešė, jog jau turima per 2,5 tūkst. šių grupių narių, tačiau neginkluotų. Beje, GUBB viršininkas A. Leontjevas 1945 m. rugpjūčio 3 d. rašte sribų finansavimo klausimais rašė, kad vietinėmis lėšomis kiekvieno valsčiaus centre išlaikomi 25–30 sribų būriai „<...> turi didesnėse gyvenvietėse remtis ginkluotomis paramos grupėmis“, o iš apskrities centro juos turi palaikyti sribų bataliono branduolys ir kariuomenė¹⁹.

Įvairiose ataskaitose sribų paramos grupės minimos ilgai – net iki 1948 m. Matyt, šiek tiek žmonių tose grupėse buvo ir jos kažką veikė. Tikėtina, kad tai buvo tarsi tie patys sribai, tik jie dar dirbo ir kitą darbą. LSSR NKVD 1945 m. birželio mėn. ataskaitoje rašoma, kad tą mėnesį 10 956 įvairiuose išpuoliuose dalyvavo 80 627 sribai ir 527 jų rėmėjai²⁰. J. Bartašiūnas 1945 m. rugsėjo 1 d. į Maskvą rašė, jog tuo metu Lietuvoje buvo 343 paramos grupės, jose – 2150 žmonių²¹. 1945 m. lapkričio 21 d. 4-osios šaulių divizijos operatyvinėje suvestinėje minima, kad tarp 9 žmonių, kuriuos nukovė partizanai, vienas priklausė paramos grupei²².

Taigi tos paramos grupės ne ką tenuveikė. Matyt, jų veiklos suaktyvinti nepajėgė nė gana grėsmingi Maskvos nurodymai. Dar 1945 m. kovo 10 d. A. Leontjevas LSSR OBB viršininkui A. Gusevui rašė, kad sribai nepakankamai panaudojami kovoje (tuo metu Lietuvoje labai

trūko kariuomenės, nes pasienio pulkai buvo išvesti į Rytprūsius, ir partizanai vėl labai suaktyvėjo). Be to, jis rašė, jog „visiškai neleistinas yra požiūris į paramos grupes“, apie kurias A. Gusevo ataskaitoje nė neužsiminta ir kurios visai nebuvo panaudotos kovoje²³.

Kaip minėta, šio tipo grupės veikė, matyt, iki 1948 m. Greta jų veikė ir kitos ginkluotos grupės, pirmiausia – sovietinių partinių aktyvistų (jų iš tiesų buvo daug), o kai kuriose apskrityse – ir savigynos grupės. Kiek visi tie ginkluoti žmonės buvo tarpusavyje susiję, sunku pasakyti. Visiškai gali būti, jog tas pats asmuo galėjo būti įrašytas į kelis įvairių grupių sąrašus. 1949 m. pradėjus masiškai varyti žmones į kolūkius ir jų apsaugai steigti ginkluotas grupes, į jas, matyt, suėjo visų tipų grupių ginkluoti žmonės. Tuo metu šalia kolūkių apsaugos ginkluotų grupių liko tik ginkluotos aktyvistų grupės, nes daugelis aktyvistų dirbo apskričių ar valsčių centruose.

Takoskyra tarp nuėjusiųjų tarnauti okupantams ir daugumos tautos tada buvo labai ryški, pereinamojo tipo žmonių grupių beveik nebuvo. Tiesa, daug žmonių kamavo baimė, tačiau okupantams jie netalkino. Visoje okupantų sukurtoje valdžios hierarchijoje sribai užėmė žemiausią pakopą – po čekistų, aktyvistų ir milicijos, tad jų paramos grupės turėjo būti pačioje apačioje. Tikėtina, jog buvo padaryta išvada, kad nedaug okupantų rėmėjų turinčioje mūsų šalyje sribų paramos grupės yra per daug amorfiškos, neapibrėžtos ir kad su jomis daugiau vargo negu iš jų naudos. Be to, tų profesijų žmonės, kurių atstovus buvo nurodyta įtraukti į paramos grupes – paštininkai (tiesa, vėliau čekistai daug jų užverbavo), miškininkai, pieimenys ir kt., – anaipol nebuvo labai prosovietiškai nusiteikę. Matyt, buvo nutarta daugiau remtis žmonėmis, kurie tarnybos saitais buvo susiję su okupantais ir iš jų gaudavo įvairių privilegijų, t. y. aktyvistais.

Galima įtarti, kad sribų paramos grupėse buvo ir agentų informatorių, kuriems savigy-

nai čekistai dalijo ginklus, tačiau svaresnių įrodymų šiam spėjimui pagrįsti nėra, išskyrus tą, kad čekistai ginklų išdavimą turėjo kaip nors apiforminti. Gali būti, kad agentams ginklai buvo dalijami ta dingstimi, jog tai esančios savi-gynos grupės.

Taigi ne visai pavykus mėginimams suorganizuoti sribų paramos grupes, nutarta daugiau dėmesio skirti ginkluotoms aktyvistų grupėms, nors kurį laiką formaliai gyvavo ir anos grupės. J. Bartašiūnas 1945 m. rugsėjo 15 d. rašte NKVD apskričių skyrių viršininkams įsakė: „Turimais ginklų likučiais iki š. m. spalio 1 d. apginkluoti partinį sovietinį aktyvą“, o jei ginklų trūksta – kreiptis į komisariatą²⁴. Toliau rašte nurodyta, jog ginklų apskaita turi būti tvarkoma kaip ir paramos grupių.

Tą pačią dieną J. Bartašiūno pavaduotojas, jau gen. majoras P. Kapralovas (jis kartu buvo ir Utenos operatyvinio sektoriaus vadovas) NKVD–NKGB Ukmergės, Utenos, Švenčionių ir Zarasų apskričių skyrių viršininkams nusiuntė raštą, kuriame nurodė apskričių, valsčių ir apylinkių tarybose suformuoti 4–6 žmonių sovietinio partinio aktyvo ginkluotas grupes ir jam apie tas grupes pranešti penkiadienėse ataskaitose. P. Kapralovas taip pat klausė, kiek šovinių ir granatų reikės toms grupėms apginkluoti²⁵. Reikia pasakyti, kad dažnai čekistų vadai norima priimdavo už esama. Apskričių ir valsčių centrų aktyvas iš tikrųjų galėjo būti apginkluotas 1945 m., tačiau apylinkių – tik po 3–4 metų.

Beje, P. Kapralovo vardu tiems patiems apskričių skyrių viršininkams spalio 1 d. siųstame rašte ginkluotos sovietinio partinio aktyvo grupės vadinamos „sovietinio partinio aktyvo naikintojų grupėmis“ (ta terminų, pavadinimų painiava truko ilgai, nes pokario metais „naikintojas“ („istrebitel“) buvo vienas populiariausių žodžių čekistų leksikoje; kaip žinome, sribų būriai iki 1945 m. rugsėjo mėn. buvo vadinami naikintojų batalionais; čekistinė kariuomenė sudarydavo ir siųsdavo naikintojų būrius

ar grupes; naikintojų grupėmis iš pradžių buvo vadinamos ir grupės, kurioms priklausė sribai, čekistai, o vėliau ir išdavikais tapę partizanai; paskui tos grupės gavo agentų smogikų vardus ir t. t.).

Keli sakiniai apie ginkluotus aktyvistus yra LSSR LKT ir CK biuro 1945 m. liepos 24 d. nutarime „Dėl naikintojų batalionų sustiprinimo ir jų kovotojų materialinės būklės pagerinimo“. Nutarime sakoma: „Įpareigoti Lietuvos KP(b) apskričių komitetus, NKVD apskričių skyrius ir apskričių karinius komisariatus apmokyti valsčių aktyvą naudotis ginklais; tuo tikslu rengti sistemingas karines pratybas“. Dar kitoje vietoje nurodoma, kad personalines pensijas turi gauti ne tik žuvusių sribų, bet ir žuvusių aktyvistų šeimos²⁶. Šiuo nutarimu atkreiptas dėmesys į tai, kad būtina daugiau dirbti su ginkluotais aktyvistais. Komunistų ir čekistų vadai nuolat turėjo keisti savo taktiką, nes iš pradžių jie tikėjosi partizanų būrius greitai su-triuškinti.

1945 m. rugsėjo 26 d. P. Kapralovas išsiuntinėjo NKVD apskričių skyrių viršininkams pažymą, kurioje nurodyta, kas turi būti parašyta penkiadienėse ataskaitose apie „sovietinio karinio aktyvo ginkluotų naikintojų grupių“ sudarymą ir buvimą. P. Kapralovas prašė nurodyti, kiek yra grupių ir kiek suorganizuota naujų, kiek jose narių, kiek apginkluota pavienių žmonių, tarp jų apylinkių pirmininkų, partorgų, komsorgų, VKP(b) ir VLKJS narių bei kitų ir kokiais ginklais (automatais, šautuvais, pistoletais) jie apginkluoti²⁷.

Anksčiau minėtą terminų painiavą šiek tiek pakoregavo SSRS vidaus reikalų liaudies komisaro L. Berijos 1945 m. spalio 2 d. įsakymas Nr. 001119 „Dėl Lietuvos SSR kaimo partinio sovietinio aktyvo apginklavimo“. Apskritai šio dokumento reikšmė kur kas didesnė negu vien terminų išaiškinimas. Jame nurodoma LSSR NKVD skirti 2,5 tūkst. šautuvų, 500 automatų bei 150 tūkst. šovinių, jais perginkluoti milicininkus ir sribus, o šių ginklus perduoti kaimų

partiniams sovietiniams aktyvistams, siekiant juos panaudoti kovai su partizanais. J. Bartašiūnui ir SSRS NKVD–NKGB įgaliotiniui Lietuvoje gen. ltn. Ivanui Tkačenkai nurodoma, kad ginklai būtų išdalyti tik patikimiems žmonėms ir tik nutarus partijos apskričių komitetams²⁸. Apskritai iš visų Maskvos čekistų raštų bei nurodymų matyti, kad jie prastai išmanė, kas darosi Lietuvoje, nesuvokė, kokio masto pasipriešinimas čia vyksta ir kiek mažai šalininkų tarp mūsų žmonių turi okupantai. Lietuvoje pagyvenę čekistai daug ką vertino realiau ir nedėjo didelių vilčių į tai, kad ginkluoti aktyvistai galės kovoti su partizanais.

Dar apie terminų painiavą. Čekistų vadai nelabai rūpinosi, kaip vadinti ginkluotų žmonių grupes; jiems buvo svarbu, kad žmogus paimtų ginklą ir juos paremtų. Iki 1949 m. oficialiai buvo trys okupantų apginkluotų žmonių grupės, turėjusios kovoti su partizanais: ginkluotas sovietinis partinis aktyvas, sribų paramos grupės ir savigynos grupės (po 1949 m. turėjo likti dvi – ginkluotų aktyvistų ir kolūkių apsaugos ginkluotos grupės). Štai kaip 1948 m. ginkluotų žmonių grupės buvo vadinamos vien Plungės apskrityje: Alsėdžiuose – „milicijos paramos grupė“, Beržore – „savigynos grupė“, Alksnėnų apylinkėje – „apylinkės aktyvas“, Kuliuose – „ginkluotas aktyvas“, Milašaičių tarbybiniame ūkyje – „paramos grupė kovai su banditizmu“, dar kitur – „ginkluota grupė pagelbėti MGB ir MVD organams kovojant su ginkluotomis nacionalistinio pagrindo gaujomis“²⁹.

Grįžtant prie L. Berijos 1945 m. spalio 2 d. įsakymo, reikia pasakyti, jog vyriausiojo Sovietų Sąjungos čekisto dėmesys gana nereikšmingai ginkluotai grupei rodo, kad Lietuvos reikalai Maskvai labai rūpėjo. J. Bartašiūnas L. Berijos įsakymą spalio 30 d. išsiuntinėjo apskričių skyrių viršininkams. Neaišku, kodėl beveik mėnesį delsė, nors šiaip jau Maskvos viršininkų nurodymai žemesnei čekistų grandžiai buvo perduodami tuoj pat. Gali būti,

kad J. Bartašiūnui atrodė, jog masiškai apginkluoti kaimo kolaborantus dar per anksti. Ir jis buvo visiškai teisus.

Kad taip galėjo manyti ir kiti Lietuvos čekistai, rodo keli dokumentai. P. Kapralovas 1945 m. spalio 10 d. rašte NKVD–NKGB apskričių skyrių viršininkams mini vieną atvejį, kai partizanai be pasipriešinimo nuginklavo 6 aktyvistus Kavarsko valsčiuje³⁰, o gruodžio mėn. I. Tkačenka VKP(b) biuro Lietuvoje pirmininkui Michailui Suslovui ir A. Sniečkui adresuotame rašte kartu su P. Kapralovo anksčiau minėtu atveju išvardija dar penkis tokius atvejus, kai partizanai iš aktyvistų be pasipriešinimo surinko 23 ginklus ir jų šovinius³¹.

Konstatavęs tuos faktus, I. Tkačenka toliau rašė, jog be pasipriešinimo partizanams atidavę ginklus asmenys bus teisiami, o P. Kapralovas pareikalavo tarp aktyvistų infiltruoti agentus, nuolat stebėti ginkluotus aktyvistus ir juos politiškai šviesti. Beje, I. Tkačenkos grasinimas skamba taip: „Norėdami ir ateityje sutrukdyti laisvai perduoti ginklus banditams, manome, jog būtina perspėti visus asmenis, kuriems išduoti ginklai, kad tokiais atvejais kaltieji bus perduoti karo tribunolo teismui“³². Taigi vadinamieji sovietiniai partiniai aktyvistai, kurių dalis, gal ir nemaža, jiems brukamus ginklus paėmė nenoriai, atsidūrė tarp Scilės ir Charibdės. Iš vienos pusės juos spaudė partizanai, kuriems pasipriešinimas grėsė mirtimi, iš kitos pusės grasino čekistai, teigdami, kad ginklu nepasipriešinę asmenys bus perduoti teismui. Beje, aktyvistai dažniau pakludavo partizanams, visiškai logiškai išprotaudami, jog baisiau už mirtį nieko nėra.

1945 m. gruodžio pabaigoje I. Tkačenka NKVD–NKGB operatyvinių sektorių ir apskričių skyrių viršininkams bei LSSR NKVD kariuomenės tribunolo pirmininkui ir prokurorui nurodė, kad visi asmenys, kuriems buvo išduoti ginklai (išskyrus NKVD–NKGB ir milicijos darbuotojus), iki 1946 m. sausio 1 d. turi pasirašyti juos gavę, o tame rašte, kurį pasirašo,

turi būti nurodyta, jog be pasipriešinimo atidavę ginklus, gavus partijos apskričių komitetų sankcijas, bus suimami ir perduodami karo tribunolui³³. Tolesni įvykiai parodė, jog tai ne daug tepadėjo.

Direktyvas, kaip kovoti su partizanais, čekistų vadai dažniausiai adresuodavo čekistinei kariuomenei, šiek tiek prisimindavo sribus, o apie ginkluotus aktyvistus kalbėdavo prabėgomis, nors jų visiškai neužmiršdavo. Antai SSRS NKGB liaudies komisaro pavaduotojas Bogdanas Kobulovas ir NKVD liaudies komisaro pavaduotojas Arkadijus Apolonovas 1945 m. birželio 9 d. direktyvoje visoms su partizanais kovojančioms žinyboms, išvardiję, ką jų nuomone, reikėtų daryti (pagerinti agentų darbą, suaktyvinti kariuomenę, kvalifikuotai tardyti suimtuosius ir t. t.), rašė: „Kovai su banditais plačiau naudoti naikintojų batalionus, būrius, partinį sovietinį aktyvą, varginguosius valstiečius; jiems vadovauti turi mūsų kariuomenės karininkai ir patyrę seržantai“³⁴. P. Kapralovas 1945 m. spalio 11 d. rašte 137-ojo šaulių pulko vadams ir apskričių skyrių viršininkams tą mintį išplėtojo nurodydamas, jog kadangi sribai ir aktyvas „karinių reikalų išmokyti nepakankamai, o kai kurie iš jų visiškai neišmokyti“, juos būtina supažindinti su ginklais ir mokyti taktikos, ypač žvalgybos, apsaugos žygyje ir ką daryti susidūrus su partizanais³⁵. I. Tkačenka 1945 m. spalio 13 d. rašte piktinosi, kad pasienio pulkų vadai, gavę įsakymą dėl pulkų išformavimo, nebesiunčia savo karių kovoti, ir operatyvinių sektorių viršininkams nurodė kovai panaudoti ne tik kariuomenę, bet ir sribus bei ginkluotus aktyvistus³⁶. Visi šie ir kiti panašūs nurodymai buvo gana deklaratyvūs; tarsi žinota, kad ne tik aktyvistai, bet ir sribai yra menka jėga ir ne jie lems kovos baigtį.

Sribų organizavimu daugiau rūpinosi komunistų partija, o ne čekistai (pastarieji labiau buvo linkę remtis kariuomene negu nedrausmingais, nekovingais ir bailokais sribais). Partijai ir ypač jos viršūnėms Vilniuje dar labiau

rūpėjo ginkluotas sovietinis partinis aktyvas. A. Sniečkus 1945 m. rugpjūčio 31 d. itin slapta rašte (su grifu „Asmeniškai“ bei nuoroda, jog perskaičius būtina grąžinti CK) apskričių komitetų sekretoriams, išdėstęs planą, kaip sutriuškinti partizanus, apie ginkluotus aktyvistus rašė: „<...> 3) banditizmo apimtose apylinkėse iš komjaunuolių, apylinkių darbuotojų ir kitų aktyvistų, ypač iš nukentėjusiųjų nuo banditų rankų, sukurti ginkluotas grupes, neįeinančias į naikintojų būrius, ir aktyviai panaudoti šias grupes atskleidžiant ir sutriuškinant banditų būrius; 4) aprūpinti ginklais tiek naikintojų būrius, tiek vietinį aktyvą. <...> Apskričių centruose sukurti judrius, gerai ginkluotus būrius iš apskrities aktyvo“ (išbraukta žodžiai „iki 100 žmonių“)³⁷. Taigi neblogą vaizduotę turėjo Vilniuje sėdintys ir beveik pulko čekistinių karių bei kelių RA divizijų saugomi partiniai funkcionieriai. Apie šimtą ginkluotų aktyvistų visoje apskrityje tuo metu gal ir buvo galima surinkti, tačiau paversti juos judriu, kovingu būriu – jokių būdu ne. Dar nerealesnis nurodymas apginkluoti apylinkių aktyvistus. (Tiesa, tai buvo padaryta, tačiau tik po 3–4 metų.)

Aktyvistai buvo nuolat aprūpinami ginklais (kitas dalykas, kad valsčiuose juos neretai bijota žmonėms išdalyti). Antai 1945 m. spalio 4 d. vykdant L. Berijos įsakymą aktyvui buvo paskirta 500 automatų ir 2,5 tūkst. šautuvų. Daugiausia automatų skirta Kauno ir Marijampolės apskritims – po 50, kitoms – po 15–30³⁸. Artėjant pirmiesiems pokario metais sovietiniams rinkimams į SSRS AT, sribams vadovavęs UBB 1-ojo skyriaus viršininko pavaduotojas Ignatijus Eismontas rašė prašymą L. Berijai (neaišku, ar jis buvo išsiųstas). Jame dėstė, jog būtina apsaugoti 2 tūkst. rinkimų apylinkių, todėl reikia papildomai apginkluoti aktyvą. Prašė 550 šautuvų ir 500 automatų³⁹.

Be pavojaus, kad tuos ginklus galėjo paimti partizanai, buvo ir kitų pavojų, nors gerokai mažesnių. Daugelis aktyvistų nemokėjo elgtis

su ginklais, dalis jų ginklus slėpė įvairiose visiškai netinkamose vietose. I. Eismontas 1946 m. rugsėjo 27 d. pažymoje rašė, jog patikrinus nustatyta, kad ginklai blogai prižiūrimi, nešvarūs, kai kurie net aprūdiję. Taip buvo Alytaus aps. Miroslovo vlsč., Kaišiadorių, Kėdainių, Klaipėdos, Marijampolės, Pagėgių, Šilutės, Tauragės, Trakų ir Utenos apskrityse⁴⁰.

Beje, 1945 m. rudenį patikrinus, kiek sribų būrių yra atskirose apskrityse ir kaip jie aprūpinami, nutarta trijose Klaipėdos krašto apskrityse – Klaipėdos, Šilutės ir Pagėgių – sribų būrių nekurti; padėti kontroliuoti pavesta NKVD ir milicijos organams bei ginkluotiems aktyvistams⁴¹. Klaipėdos krašte po raudonarmiečių siautėjimo (anot Aleksandro Guzevičiaus čekistų raportų, ten buvo išprievartautos visos moterys nuo 14 iki 70 metų) beveik neliko vietos gyventojų, tad ginkluoto pasipriešinimo okupantams tame krašte beveik nebuvo, užklysdavo tik Žemaitijos partizanai. Todėl buvo manoma, kad okupacinę valdžią pajėgs išlaikyti ir minėtos ginkluotos struktūros (beje, vėliau ir tose apskrityse buvo įkurti sribų būriai).

1945 m. pabaigoje šalia ginkluotų aktyvistų pradedamos minėti ir savigynos grupės. Net iš terminų galima atsekti, kad partijos viršūnės ir čekistų vadai puoselėjo mintį apginkluoti aktyvistus bei kitus žmones ir panaudoti juos savo tikslams. Anksčiau minėtame P. Kapralovo spalio 10 d. rašte tie ginkluoti žmonės vadinaimi tai „ginkluotu aktyvu“, tai „ginkluota savigynos grupė“; I. Tkačenka gruodžio mėn. juos įvardija kaip „vietinį kaimo aktyvą“, o kito tipo grupę vadina „savigynos grupė“. Matyt, noras, kad ginkluoti aktyvistai retsykliais pulstų partizanus, atsirado vėliau, o 1945 m. pabaigoje buvo viliamasi, kad jie kartu su sribais sugebės apginti kai kurias vietas, pavyzdžiui, valsčių centrus. Okupantai tikriausiai tikėjosi, kad tos grupės gins tarybinius ūkius, apylinkių centrus, pienines, kai kuriuos kaimus, mašinų ir arklių

nuomos punktus ir taip suvaržys partizanų veiksmus, sumažins jų veiklos teritorijas. Reikia turėti omenyje, kad 1945 m. spalio mėn. Lietuvoje buvo išformuoti devyni frontų užnugario apsaugos pasienio pulkai ir čekistinė kariuomenė sumažėjo daugiau kaip per pusę. Okupantai ir jų talkininkai karštligiškai ieškojo būdų, kaip apsiginti nuo padažnėjusių partizanų smūgių, kaip apginti valsčių centrus. Jie įsitikino, kad nei sribai, nei juo labiau ginkluoti aktyvistai to padaryti negali, todėl 1946 m. kovo mėn. 4-ąją šaulių diviziją padidinus iki devynių pulkų Lietuvoje buvo įkurta 200 pastovių vidaus kariuomenės įgulių. Įgulos įkurtos ne tik apskričių centruose, bet ir daugelyje valsčiaus centrų (1945 m. pradžioje Lietuvoje buvo 25 apskritys ir 267 valsčių centrai). Tai ir išgelbėjo sribus ir aktyvistus nuo visiško jų sunaikinimo.

Idomu, kokią mūsų šalį matė partijos sekretoriai. Apie padėtį Kėdainių apskrityje 1945 m. gegužės mėn. partijos apskrities komiteto sekretorius J. Piligrimas informacijoje Centro komitetui rašė: „Josvainių MANP* buvo du kartus užpultas banditų. Iškilęs pavojus ir MTS, nes ginklų nėra. Be to, pavojinga visiems patikėti ginklus. Šiuo atveju mums aktualūs miško paruošos darbai. Įvykdyti šią labai svarbią užduotį visiškai neįmanoma, nes miške pilna banditų⁴²“. 1945 m. beveik iš visų apskričių plaukė pranešimai (partizanų veiklą šiek tiek buvo sukaustę iš Rytprūsių birželio viduryje grąžinti ir Lietuvoje iki spalio mėn. siautėję devyni pasienio pulkai), kad dauguma apylinkių nedirba, jų pirmininkai daugiausia sėdi apskričių ar valsčių centruose ir apylinkėse pasirodo tik kelis kartus per mėnesį lydimi sribų, o tie, kurie gyvena kaimuose, dirba partizanams. Apskričių aktyvistai, taip pat lydimi sribų, drįsta pasiekti tik valsčių centrus. Beje, partijos Marijampolės apskrities komitetas balandžio 18 d. informacijoje CK rašė, kad apylinkių pirmininkai reikalauja ginklų, nes jų ne-

* Mašinų ir arklių nuomos punktas.

turėdami yra priversti slėptis⁴³. Neaišku, ar iš tikrųjų tos apskrities apylinkių pirmininkai buvo tokie kovingi, ar tai buvo tik partijos komiteto išmonė.

Beje, CK ir MT 1945 m. liepos 24 d. nutarime Nr. 147s „Dėl naikintojų batalionų sustiprinimo ir jų kovotojų materialinės padėties pagerinimo“ nurodytas dar vienas aktyvistų panaudojimo būdas, tačiau jis nebuvo įgyvendintas. Šio nutarimo 3 paragrafe rašoma: „Pripažinti, jog privaloma ir būtina, kad valsčių partinis sovietinis ir komjaunimo aktyvas (partorgai, komsorgai, valsčių vykdomųjų komitetų pirmininkai, jų pavaduotojai bei sekretoriai ir kt.) tiesiogiai priklausytų naikintojų batalionams ir aktyviai dalyvautų jų [veikloje]“⁴⁴. Toks nurodymas negalėjo būti įgyvendintas jau vien todėl, kad daugelis minėtų pareigūnų savo pareigas ėjo ne tiek dėl idėjinių sumetimų, kiek norėdami gerai pagyventi kitų sąskaita. Be to, jie nebuvo linkę nuolat rizikuoti savo gyvybėmis. Stribų būriai tam ir buvo sudaryti, kad juos saugotų, o ne kad jie kartu su stribais rizikuotų.

Po daugiakarčių partijos ir čekistų vadų raginimų bei pamokymų, jog aktyvistus būtina apginkluoti ir išmokyti valdyti ginklą, matyt, vietoje iš tikrųjų kažkas buvo daroma (kaip minėta, išformavus pasienio pulkus, kolaborantai ėmė labai bijoti partizanų). Centro komitetui pradedama pranešinėti apie aktyvistų mokymą naudotis ginklu. Tauragės apskrityje iki rugsėjo mėn. to išmoko 85 žmonės – visi valsčių ir miesto partiniai, komjaunimo bei profsąjungų aktyvistai, o Utenos apskrityje liepos mėn. – 153 tokie pat aktyvistai⁴⁵.

Kaip pokario metais komunistų partija bendradarbiavo su čekistais ir kaip veikė okupantų sukurti sovietinimo bei rusinimo svertai (visa tai buvo ir vėliau, tačiau labiau maskuojama), matyti iš kelių partijos apskričių komitetų nutarimų dėl kovos su ginkluotu pogrindžiu. Lietuvoje partijos apskrities komitetų nutarimais buvo sudaryti vadinamieji „operatyviniai ir ypatingieji „penketai“ prie partijos komitetų kovai

su banditizmu“. Tų „penketų“ sudėtis, matyt, sutapo su biurų sudėtimi; juos sudarė pirmasis ir antrasis sekretoriai, MVD ir MGB skyrių viršininkai bei vykdomojo komiteto pirmininkas. Tas oficialiai taip ir vadinamas „penketas“ savo sprendimais lemdavo visos apskrities žmonių gyvenimą. Tarkime, jei pirmasis sekretorius ir vykdomojo komiteto pirmininkas, turintys nors kiek padorumo ir suprantantys tautinius interesus, būtų mėginę priimti švelnesnius sprendimus, to jiems nebūtų leidę likusieji trys „penketo“ nariai, kurie visuomet buvo rusai.

1946 m. birželio 13 d. naktį į 14 d. partizanams Alytaus aps. Alovės vlsč. įvykdžius 24 mirties nuosprendžius okupantų informatoriams, įvairių tipų ginkluotiems aktyvistams, aktyviems rėmėjams ir kt. „raudoniesiems“, partijos apskrities komiteto biuras birželio 17 d. priėmė nutarimą,⁴⁶ kuriame rašoma: 1) jei MVD Alovės valsčiaus viršininkas Mašeda greitai nesutriuškins gaujų (beje, šiek tiek anksčiau – balandžio 25 d. – Alytaus apskrities komiteto nutarime, kaip ir kitų apskričių analogiškuose nutarimuose, nurodoma, jog „banditizmą“ reikia likviduoti per du tris mėnesius⁴⁷; taigi ne vien Maskvos čekistai nesuprato pasipriešinimo prigimties), tai jis bus pašalintas iš partijos ir atiduotas karo tribunolui; 2) prašyti CK leisti išstremti 100 šeimų; 3) valsčių partorgams ir MVD viršininkams per 10 dienų įkurti savigynos grupes, į jas įtraukti ir stribus; 4) savigynos grupes, esant grėsmingai padėčiai, pervesti į kareivinių režimą; 5) apylinkių pirmininkai turi gyventi tik apylinkių centruose, juos reikia apginkluoti, o jei nesutiks – laikyti tai dezertyravimu, ir 6) prašyti J. Bartašiūno, kad valsčių centruose esanti kariuomenė būtų padidinta nuo 30 iki 50 karių.

Šis partijos Alytaus apskrities komiteto nutarimas labai įdomus daugeliu aspektų. Jį įvertinant reikia turėti omenyje, kad Alytaus apskrityje okupantams buvo priešinamasi itin atkakliai ir organizuotai. Toks smūgis išdavikams, koks buvo smogtas Alovės valsčiuje,

ilgam įvarė baimės ne tik to valsčiaus, bet ir gretimose apskrityse gyvenantiems išdavikams, kolaborantams bei linkusiems į išdavystę asmenims. Tokiais atvejais tarp išdavikų kilusi panika trukdavo ilgai ir partiniams bei čekistiniams organams tekdavo tarsis iš naujo megzti išdavikų ir kolaborantų (tuo metu tai buvo viena ir tas pat) tinklą. Todėl minėtas nutarimas, kuriame grasinama MVD valsčiaus viršininkui ir apylinkių pirmininkams, dvelkia net isterija. Utopiški atrodo planai įkurti savigynos grupes ir pervesti jas į kareivinių režimą. Vis dėlto realiausia galimybė bent kiek apsisaugoti nuo partizanų nurodoma 6 paragrafe – prašyti daugiau kariuomenės (beje, Alytaus apskrityje, be nuolat besibazuojančio 34-ojo šaulių pulko, visą laiką veikė daliniai ar padaliniai iš kaimyninės Gudijos arba gausi komanda iš kurios nors MGB ar MVD karo mokyklos).

Verta pakalbėti išsamiau apie tai, ką čekistai vadino „banditų teroru“, ir konkrečiai apie vadinamąsias „Baltramiejaus naktis“, kai partizanai kurioje nors vietovėje per vieną naktį sušaudydavo kelias dešimtis išdavikų ir kolaborantų. Apskritai šioms partizanų akcijoms įvardyti čekistų vartojamas „teroro“ terminas netinka. Teroras yra tada, kai kėsিনamasi į nekaltus žmones, kai siekiant politinių tikslų sprogdinami pastatai, lėktuvai, traukiniai ir pan., o tų akcijų metu žūsta niekuo dėti žmonės. Partizanai dažniausiai priimdavo apgalvotus nuosprendžius ir naikino tuos, kurie susidėjo su okupantais ir kurių veikla buvo kenksminga Lietuvai. Prie teroro aktų būtų galima priskirti pavienius atvejus, kai į šokių sales būdavo įmetamos minos ar granatos (Alovėje, Merkinėje, Šimonyse ir kt.) ir kai sprogimų metu žūdavo ne vien čekistai, aktyvistai ir sribai, bet ir pašaliniai žmonės. Tačiau tokių atvejų buvo palyginti nedaug; taip atsitikdavo tada, kai jaunimas nenorėdavo paklusti partizanų įsakymui kurį laiką laikytis gedulo po partizanų žūties. Išdavikai didesniame plote per vieną naktį būdavo sunaikinami todėl, kad čekistinė

kariuomenė nežinotų, į kurią pusę pulti ieškoti partizanų po jų įvykdytos akcijos. Partizanams sušaudžius „raudonąjį“, kariuomenė gaudavo įsakymą ieškoti tol, kol suras, kas tai padarė. Prasidėdavo didžiuliai siautėjimai, partizanams iškildavo reali grėsmė patekti į kariuomenės apsuptį. Per tas vadinamąsias „Baltramiejaus naktis“ įvykdyti mirties nuosprendžiai nebuvo momentinio pasikarščiavimo padarinys, o nuodugnai apsvarstyto, įrodymais pagrįsto sprendimo išdava. Tai buvo baisūs sprendimai, bet tokia karo logika – arba tu priešą, arba jis tave sunaikins; kitokios išeities nėra.

Vėliau, pasibaigus partizaniniam karui, sovietinė propaganda apkaltino partizanus taikių nekaltų žmonių žudynėmis. Tačiau pažiūrėkime, kaip tuos įvykius įvardija patys to meto komunistų veikėjai. Po tokio pat partizanų išpuolio Trakų aps. Onušio valsčiuje to valsčiaus vykdomojo komiteto pirmininkas J. Bucylinas 1945 m. rugsėjo 6 d. apskrities vykdomojo komiteto pirmininkui nusiuntė tokį raštą: „Bendras žuvusiųjų skaičius siekia 50 žmonių. Žuvo geriausi žmonės, kurie buvo ištikimi sovietų valdžiai. Į Onušį iš įvairių pusių atvyksta pabėgėliai, besislapstantys nuo banditų. Miestelis perpildytas. Žmonės miega po atviru dangumi. Valsčiaus gyvenimas sustojo. Visi likę kaimų tarybų tarnautojai atsisako dirbti, nes gavo banditų perspėjimus su nurodymais mesti darbą, antraip jų laukia tokia pati lemtis“⁴⁸.

Bet grįžkime prie „penketų“. Panašių rūpesčių kaip Alytaus, turėjo ir daugelio kitų apskričių „penketai“. Įdomu, kad Vilkaviškio apskrities komitetas (tie patys MVD ir MGB viršininkai, partijos antrasis sekretorius rusas) pripažįsta, jog saugumo organai neturi jokių duomenų apie partizanus (net apytiksliai nežino, kur jie laikosi ir ką veikia), taip pat nurodo, kad reikia ne mažesnius kaip 5 žmonių savigynos būrius sukurti prie kiekvienos apylinkės ir kad apskrityje būtina sukurti judrų 100 žmonių būrį⁴⁹.

Kaip minėta, komunistai, norėdami patraukti į savo pusę kuo daugiau žmonių, veikė gana išradingai. Be ginkluotų aktyvistų, sribų paramos ir savigynos grupių, kai kuriose vietovėse jie mėgino sukurti ir naujų darinių. Antai partijos Švenčionių komiteto 1946 m. liepos 30 d. nutarime numatyta šalia visų kitų priemonių į žvalgybą prieš partizanus įtraukti naujakurius ir varguomenę⁵⁰. Tas žaidimas socialine žmonių padėtimi komunistams kartais pavykdavo.

Dar vieną naują darinį 1947 m. rugpjūčio 22 d. ataskaitoje A. Sniečkui mini CK organizatorius Goriunovas. Rašydamas apie politinę padėtį Ukmergės apskrityje, be visa ko, jis pažymi, kad apskrityje yra 114 ginkluotų aktyvistų (tuo tarpu kitose ataskaitose buvo rašoma, kad jų yra per 300) ir 27 visuomenės tvarkos palaikymo grupės, kurioms priklauso 184 žmonės⁵¹. Gali būti, kad šios grupės niekuo nesisiskyrė nuo kitose vietovėse veikiančių „savigynos grupių“.

Partijos apskričių komitetai, raginami CK, priiminėjo fantastiškiausius nutarimus. Atsiliepdamas į slaptą laišką Nr. 85, Lazdijų komitetas 1947 m. gruodžio 26 d. priimtame nutarime numato „gruodžio–sausio mėn. sutriuškinti gaujas“⁵², o Alytaus partinis biuras tų pat metų spalio 21 d. nutarimu tai padaryti buvo numatęs per mėnesį⁵³. Buvo elgiamasi daugiau negu vaikiškai. Nuosaikesnis partijos Kėdainių apskrities biuro 1947 m. gruodžio 20 d. nutarimas Nr. 91. Jame rašoma: „Laikyti būtinu dalyku dalyvauti ginkluotuose būriuose visiems komunistams ir komjaunuoliams, sugebantiems valdyti ginklą. <...> Pagrindinėmis ginkluotų grupių užduotimis laikyti tiesioginį dalyvavimą operacijose likviduojant banditizmą, valstybinių ir visuomeninių įmonių bei įstaigų apsaugą ir aktyvo saugojimą“. Nurodoma, jog visi komunistai ir komjaunuoliai turi išmokti naudotis ginklu⁵⁴. Kaip matysime vėliau, ginkluoti aktyvistai tuo metu dar sugebėdavo apsisaugoti, nors ir ne visada, tačiau pulti jie buvo visiškai nepajėgūs. Jų buvo pakankamai daug,

tačiau jie neturėjo kovotojams būtinų moralinių savybių. Atkakliai kovoti galima tik turint stiprų charakterį ir tikint savo teisumu.

1947 m. antroje pusėje aktyvistų veikla iš esmės pasikeičia. Jie pereina iš MVD į MGB pavaldumą (kaip žinome, nuo 1947 m. pradžios vadovavimą kovai su partizanais iš MVD perima MGB, kurioje įkuriama kovai su partizanais vadovaujanti 2-N valdyba, perėmusi UBB įgaliojimus). Kaip ir paprastai, šiuos reikalus pradeda tvarkyti A. Sniečkus. Viename iš savo pranešimų VKP(b) CK sekretoriui Andrejui Ždanovui, rašytame 1947 m. birželio 26 d., jis, be visa kita (o kita – tai prašymas leisti ištremti „buržuazinių nacionalistų“ rėmėjus, aprūpinti 8 tūkst. sribų kaip sovietinės armijos karius ir t. t.), prašo perduoti kaimo aktyvo apginklavinimą valsčiuose ir apylinkėse iš MVD į MGB organų rankas. Pasak A. Sniečkaus, taip daryti reikia todėl, kad ginkluotam aktyvui kovose vadovauja MGB, o ne MVD organai, kurie kovose tiesiogiai nedalyvauja ir joms nevadovauja, todėl aktyvistus sunkiau apginkluoti. A. Sniečkaus manymu, reikia apginkluoti daugiau žmonių, nes liepos 1 d. buvo apginkluoti tik 4590 kaimo aktyvistų. Toliau pranešime rašoma, jog tiek sribai, tiek aktyvistai apginkluoti įvairiais trofėjiniais ginklais, kurių dauguma sugedę, todėl reikėtų skirti geresnių sovietinės gamybos ginklų⁵⁵. SSRS Ministrų Taryba 1947 m. rugsėjo 29 d. visiškai slaptu nutarimu Nr. 3387-1107ss leido daryti beveik viską, ko A. Sniečkus prašė – tremti žmones, 8 tūkst. sribų maitinti ir pavesti SSRS MGB aprūpinti aktyvistus ginklais. Nutarimą pasirašė J. Stalinas⁵⁶.

Remdamasis šiuo nutarimu, P. Kapralovas 1948 m. sausio mėn. siunčia MGB apskričių ir miestų skyrių viršininkams raštą, kuriame nurodo, kad „sovietinio partinio aktyvo, dalyvaujančio kovoje su banditais, aprūpinimas perduodamas Lietuvos SSR MGB“, ir aiškina, kaip tai turi būti daroma. Pasak P. Kapralovo, MGB turi pradėti aktyvą apginkluoti ir įmonėse, tarybiniuose ūkiuose, kolūkiuose, MTS bei

MANP; ten turi būti sukurtos grupės. Visus žmones, kurie gaus ginklus, turi tvirtinti apskričių partiniai biurai, o patvirtinus kiekvienam turi būti sudaroma asmens byla, kurioje turi būti pareiškimas, MVD–MGB atlikto spec. patikrinimo duomenys, ginklo techniniai duomenys ir kt. dokumentai. Apskričių aktyvas turi būti apginkluotas pistoletais ir automatais, valsčių ir kaimų – automatais ir šautuvais. Aktyvistus, kurie ginkluotoms grupėms nepriklauso ir tiesioginėje kovoje nedalyvauja, apginkluoja MVD. Rašto pabaigoje grasinama, kad asmenys, kurie partizanams ginklus atiduos be pasipriešinimo, juos pames ar sugadins, gavus apskrities biuro sutikimą bus teisiami⁵⁷. Taip baigėsi beveik metus trukęs procesas ir aktyvistai perėjo iš MVD į MGB pavaldumą. Ši reorganizacija taip ilgai truko, matyt, dėl visą sovietinę sistemą persunkusio biurokratizmo ir dėl to, kad aktyvas buvo anaip tol ne ta jėga, kuri galėjo sėkmingai kovoti su partizanais ir ką nors lemti. Be to, daugmaž visi žmonės, kuriais okupantai pasitikėjo, jau buvo MVD apginkluoti ir suburti. Faktiškai visi valsčiuose gyvenę komunistai ir komjaunuoliai tuo metu buvo apginkluoti. Mėginta apginkluoti ir tarnautojus, nepriklausančius toms okupantus remiančioms organizacijoms, ypač tuos, kurie dėl savo tarnybinių pareigų turėjo lankytis kaimų vietovėse.

P. Kapralovo nurodymu ginklą gavusio asmens byloje turėjo būti šeši dokumentai, kurių penki pavyzdžiai buvo pateikti (nenurodyta tik, kaip turi būti atliktas spec. patikrinimas, bet jis čekistams buvo įprastas darbas): tai pareiškimo, ginklo techninės apžiūros lapo, leidimo laikyti ginklą, ginklo apskaitos kortelės ir knygos, kurioje registruojami išduoti ginklai, pavyzdžiai. Svarbiausias dokumentas – MGB apskrities skyriaus viršininkui adresuotas pareiškimas, kuriame pareiškėjas nurodo visus savo duomenis (pavardę, vardą, gimimo metus, adresą, darbo vietą ir jos adresą, pareigas, partiškumą; reikėjo pateikti dvi nuotraukas) ir pasi-

rašo. Pareiškimo tekstas skamba taip: „Prašau Jūsų leidimo išduoti man šaunamąjį ginklą kovai su banditizmu“⁵⁸. Tai panašu į sielos pardavimą velniui. Tačiau reikia manyti, kad dalis tų žmonių ginklus ėmė nenoriai, ginklai jiems buvo įbrukami kaip priedas prie einamų pareigų.

Matyt, perdavus ginkluotas grupes, jų apūpinimą ginklais ir tam tikrą kontrolę iš MVD į MGB pavaldumą, kilo tam tikrų nesusipratimų, nes LSSR MGB ministras Dmitrijus Jefimovas ir J. Bartašiūnas 1948 m. rugpjūčio 6 d. bendru raštu MVD ir MGB apskričių skyrių viršininkams aiškino, kaip, kas ir kam ginklus duoda. Rašte nurodoma, kad MGB tvarko visus ginklus, kurie priklauso ginkluotų grupių nariams. Visus kitus ginklus, išduotus pavieniems žmonėms, nesantiems grupėse, sukurtose kovai su partizanais, tvarkė ir tvarko MVD. Toliau nurodoma, atsižvelgiant į tai, kam išduoti ginklai, jei neatitinka naujų paskirstymų, perregistruoti MVD ar MGB⁵⁹.

Ginklai buvo dalijami gausiai. 2-N valdybos viršininko pavaduotojas plk. Jakovas Sinicynas 1947 m. sausio mėn. rašė, kad aktyvui apginkluoti trūksta 175 kulkosvaidžių, 790 automatų, 1530 šautuvų ir 320 pistoletų⁶⁰. Kitaime be parašo ir datos dokumente, adresuotame A. Sniečkui, D. Jefimovui ir kt., rašoma, kad įkurtos 298 grupės valsčiuose, 95 – tarybiniuose ūkiuose, 46 – MTS, 40 – įmonėse, 319 – apylinkėse ir kad jų nariams trūksta 3390 šautuvų, 770 automatų, 790 pistoletų ir 175 kulkosvaidžių⁶¹. 1948 m. sausio 8 d. MGB apskričių skyriai aktyvistams jau buvo išdavę 2000 šautuvų, 50 automatų, 250 pistoletų, 240 tūkst. šautuvo šovinių ir 10 tūkst. automato šovinių⁶². Matyt, reikiamo kiekio ginklų Lietuvoje nebuvo, nes D. Jefimovas 1947 m. gruodžio mėn. SSRS MGB ministro pavaduotojui gen. ltn. Selivanovui rašė, jog LKP(b) CK nutarė iki 1948 m. pradžios sukurti ginkluotas grupes ir todėl prašo ginklų: 200 kulkosvaidžių, 5000 automatų, 8000 šautuvų ir 1000 pistoletų⁶³.

Kaip paprastai, aktyvistų grupių (taip pat sribų) kūrimą ir jų tvarkymą inspiravo komunistų partija. Jos dokumentuose sribų veiklos klausimais šiek tiek kalbama ir apie aktyvistus. Antai LKP(b) CK biuro 1947 m. lapkričio 14 d. nutarime „Dėl priemonių stiprinti liaudies gynėjų būrius“ vienas iš devynių paragrafų skirtas ginkluotoms grupėms (visuose kituose paragrafuose kalbama apie sribus, kad juos reikia formuoti tik iš vietos gyventojų, papildomai skirti jiems sausą maisto davinį bei suteikti kitokių materialinių lengvatų ir t. t.). Paskutiniame paragrafe rašoma, kad ginkluotos grupės turi būti kuriamos ir kaimų vietovėse. Grupių narius turi tvirtinti partijos apskričių komitetai⁶⁴. Ypač reikšmingas buvo CK biuro 1947 m. gruodžio 12 d. nutarimas „Dėl kovos su buržuaziniu nacionalistiniu pogrindžiu ir jo ginkluotomis gaujomis suaktyvinimo“⁶⁵. Biuras konstatavo, jog „<...> VKP(b) CK 1946 m. spalio 5 d. nutarimo dalis, kad buržuazinis nacionalistinis pogrindis ir jo ginkluotos gaujos būtų kuo greičiau likviduotos, vykdomas nepatenkinamai“. Apie aktyvistus preambulėje rašoma: „Aktyvas apginkluojamas neorganizuotai, partijos apskrities komitetai ir MGB apskričių skyriai nesiima nuolat vadovauti šiam darbui. Gavę ginklus aktyvistai paliekami likimo valiai, nesuburiami į grupes, nemokomi valdyti ginklą, todėl dažnai pasitaiko, kad užpuolus gaujai ginklai panaudojami neefektyviai, o kartais visai nepanaudojami“. Išvardijus, kas dar ir kur blogai daroma, buvo priimtas 27 paragrafų nutarimas, kuriame daug dėmesio skiriama ginkluotiems aktyvistams. Be kita ko, 2 paragrafe rašoma: „Ginkluotas grupes formuoti iš vietos gyventojų, pirmiausia iš sovietinių ūkių ir MTS darbininkų, valstiečių naujakurių, neturtingųjų ir samdinių, sovietinių ir ūkio įstaigų bei organizacijų tarnautojų, iš sovietinės armijos demobilizuotų karių, buvusių partizanų ir jų šeimų narių, nukentėjusių nuo lietuvių buržuazinių nacionalistų ir vokiečių okupantų asmenų. Visų komunistų ir kom-

jaunuolių, mokančių valdyti ginklą, pareiga – dalyvauti ginkluotuose būriuose“. Toliau nurodoma, kad tiems būriams tiek apskrityje, tiek valsčiuje turi vadovauti atitinkamo lygio partijos komiteto sekretoriai ir MGB skyrių ar poskyrių viršininkai. 3, 4 ir 5 paragrafuose taip pat kalbama apie aktyvistus. Pabrėžiama, kad ginklų aktyvistams turi parūpinti MGB, vadovauti darbui su ginkluotomis grupėmis įgaliojami CK antrasis sekretorius Aleksandras Trofimovas (Maskvos emisaras) ir D. Jefimovas, nurodoma, kad juos reikia išmokyti valdyti ginklą ir politiškai šviesti.

Po šio LKP(b) CK biuro nutarimo A. Trofimovas ir tuo metu laikinai einantis MGB ministro pareigas P. Kapralovas pasirašė dokumentą, pavadintą „Instrukcija apie ginkluotų grupių kovai su banditizmu organizavimo tvarką ir jų kovinį panaudojimą Lietuvos SSR teritorijoje“. Svarbiausi nurodymai: 1) tokias grupes organizuoti ne tik valsčių ir apskričių centruose, bet ir kaimuose, kolūkiuose ir tarybiniuose ūkiuose bei panašiose vietovėse. Grupės kuriamos siekiant suaktyvinti kovą ir įtraukti į ją kuo daugiau žmonių. Nurodoma grupes komplektuoti iš tų pačių asmenų, kaip ir nurodyta CK nutarime; 2) grupes formuoja KP(b) valsčių komitetai kartu su MGB valsčių poskyriais ir apskričių skyriais; 3) kandidatus į grupes tikrina MGB, tvirtina KP(b) apskričių komitetai, po to apginkluoja; 4) partijos apskričių komitetų sekretoriai kartu su MGB ir MVD viršininkais numato grupių vadovus iš valsčių komitetų sekretorių, valsčių vykdomųjų komitetų pirmininkų, MGB ar MVD darbuotojų, demobilizuotų sovietinės armijos karininkų, įmonių ar įstaigų vadovų. Vadovas turi vieną ar du pavaduotojus. „Kovos su banditizmu grupių“ užduotys – dalyvauti tiesioginėje kovoje su partizanais ir saugoti valstybines įstaigas bei įmones. Paskirtas objektas saugomas patruliuojant, išstatant pasalas ar sekretus. Viena iš grupių narių pareigų – sutikus partizanus juos „likviduoti“ arba suimti, apie tai pranešti grupės va-

dovui arba MGB valsčiaus poskyriui. Instrukcijoje nurodoma, kad grupės kariniam parengimui turi būti skirta 10 val., iš jų šaudymui ir ginklų pažinimui – 8 val., taktiniam pasirengimui – 2 val.⁶⁶

Taigi partinė ir čekistinė mintis darbavosi toliau, nors dažnai ir kartodamasi. Dauguma šioje instrukcijoje išdėstytų minčių jau buvo išsakytos kituose dokumentuose. Pasitaikydavo ir naujų dalykų. P. Kapralovas 1948 m. vasario mėn. ataskaitoje A. Sniečkui rašė, jog prie MGB apskričių skyrių bus suorganizuoti štabai, kurie vadovaus stribams ir ginkluotoms grupėms⁶⁷.

Visas šis komunistų partijos ir čekistų sukeltas šurmuly 1948 m. buvo susijęs su naujų ginkluotų grupių kūrimo pradžia. Jos pradėtos kurti rengiantis masiniam Lietuvos kaimo su kolektyvinimui, o masiškai kuriamos tada, kai žmonės buvo prievarta varomi į kolūkius. Anksčiau veikę ginkluoti aktyvistai daugiausia gyveno miestuose ir valsčių centruose. Po kiekvieno įsiveržimo į kaimus, kaip ir kariuomenė bei stribai, jie grįždavo į miestus ir miestelius. Naujų ginkluotų grupių nariai gyveno kaimuose, juose ir įsitvirtino. Partizanai jau nepajėgė tų grupių iš kaimų išstumti. Nors jie ir privertė daugelį ką tik sukurtų kolūkių mokėti jiems duoklę (tų kolūkių, kurie nemokėdavo duoklės, pirmininkus turėdavo saugoti 5–6 stribai), tačiau stengėsi daugmaž taikiai sugyventi su greta esančiais okupantų apginkluotais žmonėmis.

Čekistai numatė, kad partizanai visomis dar turimomis jėgomis atakuos kolūkius, ir suprato, jog turi nemenką galimybę sukelti konfliktą tarp jų ir į kolūkius jau suvartų žmonių. P. Kapralovas visiems apskričių skyrių viršininkams 1948 m. birželio 22 d. siunčia raštą, kuriame įsako kurti ginkluotas grupes visuose kolūkiuose. Nurodoma tų grupių sudėtį ir jų vadovų kandidatūras apsvarstyti partijos komitetų biuruose, apskaičiuoti, kiek reikės ginklų, ir nedelsiant pateikti paraiškas⁶⁸. Po dviejų die-

nų, t. y. birželio 24 d., P. Kapralovas pasirašo naują raštą apskričių skyrių viršininkams; jame pažymima, kad ministerijai tų metų sausio 7 d. rašte rekomendavus „kovos su banditizmu grupes“ kurti įmonėse, tarybiniuose ūkiuose, kolūkiuose, MTS ir MANP, tokių grupių buvo įkurta, bet apie jų veiklą centras neturi informacijos. Prašoma pranešti, kaip tos grupės organizuojamos, kas joms vadovauja, kokius ryšius jos turi su MGB bei kariuomenės įgulomis, kaip grupių nariai susisiečia vieni su kitais, ar naktį patruliuoja, kaip mokosi, kiek turi ginklų, ar dalyvauja kovose⁶⁹.

Apskritai dar net sovietmečiu istorikai pripažino, kad mūsų valstiečiai į kolūkius buvo suvaryti ne ekonominiais, bet politiniais sumetimais. Komunistai iš pradžių gal nė nemanė, kad kolūkių fermose iš bado išstips dauguma gyvulių (nors jau turėjo kitų „brolišką respublikų“ pavyzdžių), tačiau buvo įsitikinę, kad paėmę visas kaimo ūkinio gyvenimo vadžias į savo rankas, vienus žmones apdovanodami, kitus spausdami, per savo statytinius pirmininkus ir kolūkių valdybas bei keletą šnipų galės kontroliuoti kiekvieno kolūkiečio elgesį ir maisto davinį taip, kad to maisto neliktų partizanams. Todėl komunistų funkcionieriai ir čekistai taip uoliai stengėsi kolūkių apsaugai sukurti ginkluotas grupes, pasitelkę ir nemažai stribų, kurie iš valsčių centrų buvo perkelti į kaimų vietas. Iki tol, net ir gerokai nukraujavę per penkerius kovų metus, partizanai valdė didelę dalį mūsų kaimo vietovių. Iš bet kurios vietovės pasitraukus sovietų kariuomenei ar stribams, ji tapdavo pavaldi partizanams ir gyventojai gražumu ar piktumu turėjo jiems paklusti. Nuo 1949 m. pabaigos, kai daugiau kaip pusė valstiečių jau buvo suvaryti į kolūkius (1949 m. sausio 1 d. kolūkiuose buvo 3,9 proc. ūkių, 1950 m. sausio 1 d. – 62,4 proc., o 1951 m. sausio 1 d. – net 89,1 proc.⁷⁰; net tarius, kad tuo metu dalis kolūkių gyvavo fiktyviai, vis dėlto tai baisūs skaičiai), Lietuvoje atsirado per 2 tūkst. svetimkūnių (baigus kaimo

sukolektyvinimą buvo apie 3,5 tūkst. kolūkių) – kolūkių centrų su valdybomis, kuriose įsikūrė okupantų apginkluoti žmonės. Todėl Lietuvoje okupantų ir kolaborantų valdomų vietovių skaičius padidėjo beveik dešimteriopai. Partizanai (1948 m. jų buvo apie 2 tūkst., o 1949 m. – apie 1,5 tūkst.) jau nesugebėjo sulaikyti okupacinių struktūrų veržimosi į kaimą. Sovietinė vidaus kariuomenė tais Lietuvos kaimo sukolektyvinimo laikais ypač aktyviai veikė siekdama paralyžiuoti partizanų veiksmus, užblokuoti juos nedideliuose plotuose, neleisti partizanams ateiti valstiečiams į pagalbą šiems ginantis nuo aktyvistų ir sribų. 1949 m. žuvo per tūkstantį partizanų; tais metais jų jėgos buvo ganėtinai pakirstos. Pagrindinė jėga, kuri tiesiogiai varė mūsų valstiečius į kolūkius, buvo tūkstančiai aktyvistų ir sribų. Gal ne visi jie buvo sužvėrėję, tačiau pati sovietinė sistema buvo baidyti, kad sutikusius su ja bendradarbiauti žmones pamažu paversdavo bevaliais vykdytojais. Sovietai (partiniai veikėjai, čekistai) labai dažnai žaisdavo psichologinį žaidimą: turintis tapti budeliu asmuo (šiuo atveju – aktyvistas) tolydžio vis labiau siunta ant aukos, kuri nepasiduoda ir verčia jį imtis gal jam ir nemalonios prievartos. Aktyvistai, kaip ir sribai, sąžinę ramino degtine. Tuo metu retai kas juos matydavo blaivius.

Rengdamiesi tiems lemtingiems baisiems darbams, čekistai tvarkė savo ūkį. Sugriežtinamos ir sunorminamos ataskaitos apie sribų darbą. P. Kapralovas 1949 m. vasario 2 d. MGB apskričių skyrių viršininkams nurodo, kad „pranešimai apie ginkluotų būrių kovai su banditizmu būklę ir jų panaudojimą“ turi būti pristatomi kas du mėnesiai⁷¹.

LKP(b) CK biuras žinojo, kad ne tik partizanai, bet ir patys valstiečiai ne iš karto paklus kaimo sukolektyvinimui, kad bus pasikėsinių prieš itin atgrasius kolūkių pirmininkus, bus nevilties veiksmų padegant kolūkių pastatus ir pan., todėl stiprino teisinį ginkluotų grupių sudarymo pagrindą. 1949 m. vasario 19 d. pri-

imamas nutarimas „Dėl ginkluotų grupių sudarymo kolūkiuose“⁷², kuris papildė prieš metus parengtą instrukciją. Po kelių mėnesių, birželio 6 d., CK biuras priima naują nutarimą – „Dėl kovos su nacionalistinio pogrindžio banditizmo likučiais ryšium su kolūkių kūrimu respublikoje“. Vėl pakartojami ne kartą girdėti teiginiai: nurodoma kurti ginkluotas grupes kolūkiuose, tarybiniuose ūkiuose, MTS, apylinkėse ir įmonėse; tų grupių paskirtis – saugoti kolūkių turtą ir kolūkiečius ir dalyvauti naikinant partizanus⁷³. Po šių nutarimų pasipylė visų apskričių partijos komitetų biurų nutarimai „Dėl politinės padėties apskrityje“; juose daugiausia kalbama apie ginkluotų grupių sudarymą. 1949 m. antroje pusėje kaimuose pradėta masiškai kurti ginkluotas grupes.

Prieš tai, 1948 m. birželio 18 d., P. Kapralovas MGB apskričių skyrių viršininkams nusiuntė raštą, kuriame nurodė netrukdyti sribams stoti į kolūkius, o įstojusiems leisti pasitraukti iš sribų būrių, taip pat įsakė: „Kolūkiuose kurti kovingas ginkluotas kovos su banditizmu grupes, įtraukiant į jas buvusius liaudies gynėjus, patikrintus praktiškoje veikloje“⁷⁴. Taigi sovietiniai okupantai stengėsi sribus padaryti tarsi amžiniais kovotojais dėl savo interesų. Reikia pasakyti, kad tai jiems pavyko. Susiteršę tautiečių krauju, beveik visi sribai okupantams buvo ištikimi iki galo.

Tačiau nutarimus lengviau priimti negu įgyvendinti. 1949 m. kolaborantų dar buvo nedaug. Partijos Tauragės apskrities komitetas buvo nurodęs sukurti ginkluotas grupes visuose kolūkiuose, bet 1949 m. balandžio 16 d. jų dar nė vienos nebuvo sukurta. Stengiantis rasti išeitį iš susidariusios padėties, toje apskrityje 1949 m. rugpjūčio 23 d. kolūkiams saugoti iš sribų buvo sudaryta 12 operatyvinių grupių, kurioms priklausė 67 sribai⁷⁵. Kad kolūkius saugo sribai, o ne ginkluotos grupės, rašoma ir partijos Kretingos apskrities komiteto pranešime. Nors ten ir buvo sukurta 15 grupių (jose – 85 žmonės), 49 kolūkius saugojo sribai⁷⁶.

Panašiu keliu nueita ir Šilutės apskrityje; partijos apskrities komiteto biuras nutarė: „Sudaryti ginkluotas grupes kolūkiams ir jų aktyvui saugoti po 5 liaudies gynėjus kiekvienoje“⁷⁷. Taigi sribai turėjo saugoti ne tik kolūkius, bet ir į juos iš apskričių bei valsčių centrų nuėjusius dirbti aktyvistus. Alytaus aps. Alovės vlsč. buvo sukurtos 4 ginkluotos grupės, joms priklausė 26 žmonės, iš kurių 17 buvo sribai ir tik du valstiečiai; kiti – kolūkio pirmininkas, apylinkės sekretorius bei pirmininkas ir pan. Panaši padėtis buvo ir Butrimonių bei Alytaus vlsč.⁷⁸ Partijos Lazdijų apskrities komiteto 1949 m. birželio 25 d. nutarime pažymima, kad sribai saugo ir kolūkius, ir ginkluotus aktyvistus⁷⁹. Partijos Kauno komiteto 1949 m. liepos 25 d. nutarime dėl padėties Veiverių valsčiuje rašoma, jog vadovaujantys valsčiaus darbuotojai susidarė nuomonę, kad Pažerų, Lizdeikių, Mozūriškių ir gretimuose kaimuose sovietinių žmonių nėra, kad ten suburti aktyvą ir ginkluotas grupes neįmanoma. (Beje, šviesūs ir pasiturimai gyvenantys Veiverių valsčiaus žmonės visą partizaninio karo laikotarpį stipriai rėmė partizanus, iš ten kilusi legendinė kovotojų Lukšų giminė.) Kiek kitokia padėtis susiklostė Raseinių apskrityje. Tiesa, ir ten 1949 m. gegužės mėn. iš 72 kolūkių savigynos grupės buvo sukurtos tik 7 kolūkiuose, jose buvo 31 žmogus. Dar viena 5 žmonių grupė buvo sukurta apylinkėje, 9 žmonių grupė – MTS. Partijos komiteto teigimu, su tomis grupėmis MGB nedirba, 1949 m. surengė tik vieną seminarą grupių vyresniesiems⁸⁰.

Lietuvoje 1950 m. birželio mėn. iš viso buvo 1009 grupės, jose – 7245 žmonės, tačiau kolūkiuose – jų tuo metu buvo 3602 – įkurtos tik 367 grupės. Naujos grupės ne be partizanų spaudimo (o ir patys žmonės dar sugebėjo atskirti gera nuo bloga) kai kur pradėjo irti. Kėdainių aps. Gudžiūnų vlsč. S. Nėries kolūkio nariai atsisakė imti ginklus, taip pat elgėsi ir kai kurių Josvainių vlsč. kolūkių žmonės, o Šušvės kolūkio (Krakių vlsč.) nariai, paėmę gin-

klus, juos grąžino⁸¹. Apie tai, kad kai kuriuose valsčiuose iširo ginkluotos grupės, rašoma ir partijos Lazdijų apskrities komiteto biuro posėdžio, įvykusio 1949 m. birželio 25 d., nutarime. Nepaisant to, nutarta ginkluotas grupes įkurti visuose kolūkiuose ir tarybiniuose ūkiuose, o už patruliavimą jų nariams skirti minimalų darbadienių kiekį⁸².

Kitose apskrityse gal ir sėkmingiau sekėsi tas grupes sudaryti. Partijos Kelmės apskrities komitetas pranešė, kad 1949 m. gegužės mėn. apskrityje buvo 99 kolūkiai, 5 tarybiniai ūkiai, 2 MTS, o ginkluotų grupių – 22⁸³. Kalvarijų aps. 1949 m. rudenį buvo 14 ginkluotų grupių, jose – 71 žmogus, Kaišiadorių aps. – 29 ginkluotos grupės, jose – 163 žm.⁸⁴ Kai kur – pvz., Kauno aps., Skaudvilės vlsč. – ginkluotoms grupėms vadovavo ne MGB, o milicijos įgaliotiniai. Telšių aps. sukuriami 18 grupių (jose – 158 žm.), iš jų 7 – valsčių centruose, 5 – kolūkiuose, 4 – tarybiniuose ūkiuose, 1 – MTS, 1 – plytų gamykloje. Šiaulių aps. 1949 m. rudenį buvo 53 grupės (jose – 367 žm.), iš jų kolūkiuose – 43 (295 žm.). Širvintų aps. buvo sukurta 14 grupių (jose – 79 žm.), visos kolūkiuose, bet jos buvo neginkluotos, nes 1949 m. rugpjūčio mėn. apskritis dar neturėjo ginklų⁸⁵. Klaipėdos aps. 1949 m. rugpjūčio mėn. buvo 39 grupės (jose – 312 žm.), iš jų 32 grupės (192 žm.) buvo ginkluotos (kitiems trūko ginklų). Tose grupėse buvo 187 kolūkiečiai, 4 valstiečiai, 11 darbininkų, 60 tarnautojų, 50 MGB–MVD darbuotojų ir sribų. 4 grupės buvo įkurtos valsčių centruose, 1 – apskrities centre, 30 – kolūkiuose, 2 – tarybiniuose ūkiuose, 1 – MTS, 1 – įmonėje. Grupių nariai naktį patruliuodavo⁸⁶.

Daugelyje apskričių grupių vadovais buvo skiriami milicijos įgaliotiniai ir sribai. Tokia praktika įsigalėjo Rietavo, Lazdijų ir kt. apskrityse. Tačiau taip buvo ne visur. Marijampolės aps. 1949 m. rudenį buvo 25 ginkluotos grupės, jose – 144 žmonės. Vienai 6 žmonių grupei prie Marijampolės valsčiaus vykdomojo

komiteto vadovavo to komiteto sekretorius Lu-gauskas, 5 žm. grupei prie MTS – direktoriaus pavaduotojas politiniams reikalams Mačiola, 3 žm. grupei Kumelionių tarybiniame ūkyje – direktorius Lazerevas, šio ūkio Skardupių skyriaus 5 žm. grupei – skyriaus vadovas Radžiūnas, Karolinės skyriaus 4 žm. grupei – skyriaus vadovas Kuseliauskas, Pabaigų plytų fabriko 5 žm. grupei – direktorius Marcinkevičius ir t. t. Liudvinavo vlsč. buvo 6 grupės, Sasnavos – 3, Kazlų Rūdos – 3, Igliskėlių – 2, Gudelių – 2, Šumskų – 2. Ginkluotos grupės buvo įkurtos prie visų valsčių vykdomųjų komitetų, taip pat tarybiniuose ūkiuose, kolūkiuose, viena kita – įmonėse⁸⁷.

Kadangi sovietinėje valstybėje nebuvo skaitomasi su žmonių likimais (net gyvybiškai svarbūs klausimai buvo sprendžiami atsainiai), nepaisoma ekonominio tikslingumo, o dažniausiai lemdavo vulgarūs politiniai išskaičiavimai, tai daugelis darbų buvo atliekami su didžiausiu, net buku užsispyrimu, nekreipiant dėmesio nei į nuostolius, nei į darbo sąnaudas. Ne išimtis ir kaimuose kurtos ginkluotos grupės. Beveik visoje Lietuvoje tos grupės buvo kuriamos sunkiai, paprasti žmonės nenorėjo imti ginklų, nes tai prieštaravo daugelio jų įsitikinimams. Be to, nors partizanų gretas ilgametės kovos gerokai praretino (1949 m. pradžioje jų buvo apie 1,8 tūkst., tais metais žuvo 1192 partizanai; partizanines kovas 1945 m. pradėjo apie 20 tūkst. partizanų), turėti ginklą, t. y. faktiškai tapti savo šalies išdaviku, buvo pavojinga. Dažniausiai partizanai tik surinkdavo ginklus iš ginkluotų grupių narių arba jiems ir įkrėsdavo, tačiau tam tikromis aplinkybėmis, kai tarp grupės narių įsimaišydavo sribų ar milicininkų, galėdavo kilti ir susišaudymų. Atkakliai tas grupes kurdami okupantai ir kolaborantai turėjo politinį išskaičiavimą įtraukti žmogų į kovą, pastatyti jį vienoje barikadų pusėje. Jie siekė, kad žmogus su šautuvu pavaikščiotų, kur nors dėl drąsos išgėręs iššautų ir tada turėtų kad ir be didelio noro glaustis prie okupantų.

Kaip atkakliai to buvo siekiama, geriausiai matyti Lazdijų apskrityje. Toje apskrityje veikę partizanai dėl prasto centralizavimo (daug sprendimų, tarp jų ir mirties nuosprendžius, priimdavo žemesnės grandies vadai) buvo gana radikalūs, todėl būti ginkluotoje grupėje buvo gana rizikinga. Taigi kurti tokias grupes ten nebuvo lengva. 1949 m. rugpjūčio mėn. Lazdijų aps. buvo 15 ginkluotų grupių, jose – 158 žmonės. Partijos apskrities komitetas numatė įkurti dar 23 grupes tose apylinkėse, kur buvo steigiami kolūkiai. Apylinkių grupėms turėjo vadovauti milicijos įgaliotiniai. Rugsėjo mėn. jau buvo 26 grupės, jose – 257 žmonės. Stengtasi ginkluotas grupes išdėstyti ne didesniais kaip 3–5 km tarpais, kad būtų galima greitai reaguoti į partizanų puolimus ir atskubėti į pagalbą⁸⁸.

Neintensyvios žemdirbystės apskrityse, tokiose kaip Varėnos, dauguma ginkluotų grupių taip ir liko valstybinėse įmonėse ir gamyklose. 1949 m. birželio mėn. Varėnos aps. buvo 19 grupių (jose – 163 žm.), bet tik dvi iš jų (10 žm.) buvo kaime. Tos grupės turėjo kulkosvaidį, 23 automatus, 151 šautuvą, 43 pistoletus ir revolverius, 2 granatas ir 8696 šovinius⁸⁹.

Steigiant kolūkius buvo numatyta kiekviename iš jų turėti po ginkluotą grupę, tačiau pradėjo trūkti ginklų (tai pažymi beveik visi partijos apskričių komitetai savo pranešimuose CK). J. Bartašiūnas ir P. Kapralovas 1949 m. rugsėjo 23 d. rašte apskričių MVD ir MGB viršininkams šią problemą nurodo spręsti taip: MVD savo sandėliuose turimus trofėjinius ginklus perduoda MGB. Be to, įsakyta iš apskrities centruose gyvenančių aktyvistų surinkti šautuvus ir automatus, o vietoj jų išduoti revolverius. Nurodoma kruopščiai patikrinti tuos, kuriems išduodami ginklai, „neišdavinėti ginklų asmenims, nekeliantiems politinio pasitikėjimo ir nesugebantiems ginklu pasipriešinti banditams“. Ginklų perdavimą įsakyta baigti iki 1949 m. spalio 5 d.⁹⁰

Prie šios direktyvos pridėtame sąraše nurodoma, kiek ginklų ir kuriose apskrityse MVD

perdavė MGB. Iš viso perduotas 981 ginklas – 103 automatai ir 878 šautuvai. Ginklais pastiprinta 18 apskričių. Daugiausia ginklų gavo šios apskritys: Tauragės (140 vnt.), Šiaulių (84 vnt.), Varėnos (83 vnt.) ir Ukmergės (80 vnt.); mažiausiai – Pasvalio (5 vnt.), Rokiškio (7 vnt.) ir Alytaus (10 vnt.) apskritys. Zarasų MVD Ukmergės, Lazdijų ir Varėnos aps. MGB perdavė net 152 ginklus⁹¹.

Tarp priežasčių, kodėl buvo sukurtos ginkluotos grupės, pirmiausia nurodoma, kad jos turi kovoti su partizanais, juos pulti. Tačiau iš tikrųjų neretai buvo visai kitaip. Kaimuose ginkluotos grupės dažniausiai ramiai sėdėjo, o miestų ir valsčių aktyvą patį reikėjo saugoti. Jų apsaugai būdavo skiriami sribai, neretai ir 4-osios šaulių divizijos kariai. Antai 1950 m. sausio 1 d. aštuoni 4-osios divizijos šaulių pulkai 57 sovietinio partinio aktyvo grupėms dengti skyrė 228 karius⁹², arba 10 proc. visų tą dieną išpuoliuose prieš partizanus dalyvavusių karių. Kitą dieną – sausio 2-ąją – 73 aktyvo grupėms dengti buvo skirta 247 kariai. Pasi- taikydavo dienų, kai net 20 proc. vidaus kariuomenės karių būdavo naudojama aktyvistų priedangai. Beje, valsčiaus ir apylinkės aktyvo priedangai dažniausiai būdavo skiriami sribai, o apskričių aktyvo priedangai, be sribų, dar ir 3–5 kariai.

1950 m. birželio pabaigoje panaikinus apskritis ir įkūrus pusantro karto daugiau rajonų (vietoj 51 apskrities – 87 rajonus; ši reforma buvo dar vienas žingsnis sovietinimo kryptimi), sutriko ne tik respublikos administravimas, bet ir čekistų veikla. MGB Vilniaus srities viršininkas plk. M. Zacharovas 1950 m. rugsėjo 28 d. rašte MGB rajonų skyrių viršininkams rašė, kad po reorganizacijos iškilo sribų valdymo problemų, ir nurodė kai kuriuose rajonuose, kur dar buvo likę daugiau partizanų, darbui su sribais skirti 2-N poskyrių operatyvininkus, visuose rajonuose sukurti sribų štabus, kurių tikslas – organizuoti operatyvinę-tarnybinę veiklą, komplektuoti, ginkluoti sribus ir gin-

kluotas grupes. Toliau nurodoma, kad štabai turi organizuoti ir ginkluotų grupių mokymą⁹³.

1950 m. rudenį partizanų jau buvo beveik tiek tiek daugiau kaip tūkstantis. Jų beveik nebuvo visame Šiaurės rytų ir Rytų Lietuvos pakraštyje, taip pat didžiuliam plote nuo Vilniaus iki Vidurio Lietuvos ir toliau, nes dėl Juozo Markulio išdavysčių visiškai sunyko Didžiosios Kovos apygarda. Niekada daug partizanų nėra buvę ir Klaipėdos krašte.

Susidarius tokiai padėčiai, ginkluotas jėgas pradėjo pergrupuoti ir čekistai. Pergrupavimo esmė buvo tokia: vidaus kariuomenės vietą turi užimti sribai, o jų vietą – ginkluotos grupės, ypač ginkluoti aktyvistai. Vieni pirmųjų apie reikalą keisti okupantų ir kolaborantų jėgų išdėstymo strategiją prakalbo čekistų vadovybė – 4-osios šaulių divizijos vado pavaduotojas gen. mjr. I. Pankinas ir 2-N valdybos viršininko pavaduotojas plk. Stanislovas Vaupšasovas, 1950 m. rugsėjo mėn. inspektavę kai kurias kariuomenės dalis Vilniaus ir Kauno srityse. Ataskaitoje MGB ministrui P. Kapralovui jie rašė: „Turint omenyje tai, kad pastaruoju metu liaudies gynėjų būrių kovotojai daugiausia panaudojami kolūkiams saugoti ir sovietinio partinio aktyvo priedangai, būtina įgalioti MGB RS vir[šininkus] ir padalinių vadus teikti praktinę pagalbą kuriant ginkluotas grupes kolūkių savigynai; tai padėtų atpalaiduoti liaudies gynėjus ir įtraukti juos į tiesioginę kovą su banditizmu“⁹⁴.

Norėdami, kad sribai aktyviau kovotų su partizanais, komunistų ir čekistų vadai siekė kelių tikslų. Pirma, kaip ne kartą minėta, jiems reikėjo turėti kuo daugiau šalininkų tarp Lietuvos žmonių, o niekas taip neįpareigoja ir nesaisto, kaip kartu įvykdytas nusikaltimas. Okupantai dėl sribų neapsiriko: beveik visi sribai iki mirties liko ištikimais okupantų rėmėjais, tokiais pavertė ir savo vaikus. Okupantų rėmėjais tapo ir nemaža dalis ginkluotų grupių narių. Antra, išstūmę į priekį sribus, komunistai galėjo teigti, kad pati lietuvių liaudis, anot jų

terminijos, „nugalėjo buržuazinius nacionalistus ir jų ginkluotas gaujas“. Tuo ypač rūpinosi A. Sniečkus. Trečia, okupantai ir kolaborantų vadai iš sribų ir ginkluotų grupių narių, patikrinę jų kovines savybes ir įsitikinę, kad jie gali be gailesčio šaudyti Lietuvos laisvės gynėjus, atsirinkdavo žmones, tinkamus karjerai okupacinės valdžios struktūrose (MVD ir MGB, dirbti partijos ir komjaunimo komitetuose, kolūkių ir apylinkių pirmininkais bei sekretoriais ir t. t.). Aišku, sribai ir milicininkai su partizanais tuo metu (nuo 1950 m.) daugmaž sėkmingai kovoti galėjo todėl, kad savo darbą jau buvo padariusi čekistinė vidaus kariuomenė. Nors 1951 m. vasarą iš Lietuvos buvo išvesti trys pulkai (liko penki), tačiau būdama gana mobili ir su likusiais 5 tūkst. karių galėjo daug nuveikti. Čekistinė kariuomenė iki partizaninio karo pabaigos (1953 m.) buvo stipri jėga.

Nuomonę, kad kovai su partizanais pirmiausia reikia panaudoti sribus, o kolūkių apsaugą pavesti ginkluotų grupių nariams, čekistų vadai galutinai subrandino 1951 m. vasarą. Ministras P. Kapralovas 1951 m. rugsėjo 15 d. išsiuntinėjo tokį raštą:

Visiems MGB valdybų viršininkams

Visiems MGB RS viršininkams

Norint įvykdyti užduotį artimiausiu metu likviduoti banditizmą, būtina:

1. *Maksimaliai panaudoti liaudies gynėjų būrius tiesiogiai vykdant kovos su banditizmu priemones.*

2. *Leisti kai kuriuos kolūkių pirmininkus ir valdybų narius apginkluoti pistoletais. Ginklus išduoti po atitinkamo patikrinimo, kurį atlikti pagal anksčiau duotus nurodymus.*

3. *Daugelyje vietovių visiškai įmanoma kolūkius saugoti vietinio aktyvo jėgomis. Susitarkite su sričių ir rajonų komitetais dėl atitinkamų priemonių vykdymo pasitelkiant vietinį aktyvą kolūkių ir tarybinių ūkių apsaugai, taip pat gaujų paieškai ir likvidavimui.*

1951 09 15

Kapralovas⁹⁵

Gavęs šį raštą, MGB Vilniaus srities valdybos viršininkas plk. M. Zacharovas rugsėjo 17 d. užrašė rezoliuciją savo pavaduotojui pplk. S. Figurinui: „Parenkite praktinius nurodymus RS viršininkams dėl ginkluoto aktyvo grupių, turinčių saugoti kolūkius ir kovoti su banditizmu, taip pat užklauskite, kiek to aktyvo yra ir kiek bei kokių ginklų reikės“.

Ši rezoliucija rodo, kad į ginkluotą aktyvą čekistų vadai žiūrėjo pro pirštus, nes net 1951 m. pabaigoje nežinojo, kiek jo yra.

1949 m. pradėtos ginkluoti naujos grupės ir nuo pat okupacijos pradžios veikiantis sovietinis partinis aktyvas 1951 m. liepos mėn. turėjo tiek ir tokių ginklų:

	Ginkluotų grupių nariai	Sovietinis partinis aktyvas
Šautuvai SV-38	11	6
– „– AVT	4	–
– „– 1891–1930 m.	1961	311
– „– 1891 m.	666	48
Karabinai 1938 m.	336	82
– „– 1944 m.	35	6
Revolveriai „Nagan“	962	423
Pistoletai TT	312	388
– „– signaliniai	15	1
Kulkosvaidžiai DP	3	3
Automatai PPD	4	2
– „– PPŠ	330	146
– „– PPS	14	25
Karabinai „Mauzer“	461	30
Šautuvai „Mauzer“	92	29
Kitų tipų užsienietiški šautuvai	35	21
Užsienietiški pistoletai	190	565 ⁹⁶
Iš viso 5431		Iš viso 2086

Taigi 1951 m. vasarą kaimo vietovėse suformuotų naujų ginkluotų grupių nariai turėjo 2,7 karto daugiau ginklų negu seniau veikiančios aktyvo grupės. Be abejo, taip buvo ir todėl, kad dalis aktyvistų, paskirtų įvairioms pareigoms kaime, perėjo į naujas grupes. Dauguma ginklų buvo seni – prieškario ir karo laikų.

Čekistai akylai saugojo tiek savo slaptuosius bendradarbius, tiek atvirai kolaboruojančius asmenis, nes bijojo, kad jų žūtis kitus atgrasins nuo Judo kelio. LSSR MGB ministro pavaduotojas Piotras Kondakovas A. Sniečkui 1952 m. liepos 14 d. rašė, kad už tai, jog laiku nereagavo į grąsinimus aktyvistams ir apskritai nepatenkinamai dirbo, teismui yra atiduoti Salantų rajono skyriaus viršininkas pplk. Novikovas ir jo pavaduotojas vyr. lt. Balkievičius, o iš darbo atleisti Druskininkų RS viršininkas mjr. Gromyka ir Jurbarko RS viršininkas pplk. Vedernikovas⁹⁷.

Retsykais ginkluotas grupes prisimindavo aukščiausioji čekistų vadovybė, nors apskritai, kaip jau minėta, čekistai ne tik aktyvistus, bet ir stribus laikė partijos globotiniais, o patys kovodami su partizanais daugiau rėmėsi vidaus kariuomene ir naudojo operatyvines priemones. 1952 m. liepos 22 d. LSSR MGB išleido direktyvą Nr. 51; joje nurodė patikrinti visų piliečių, kuriems išduoti ginklai, asmens bylas ir nustatyti, kam ateityje juos reikėtų palikti. Be to, buvo reikalaujama peržiūrėti ginklų išdavimo bylas, patikrinti, kaip ginklai laikomi ir prižiūrimi. Šiaulių srityje po patikrinimo konstatuota, kad rasta daug aprūdijusių ginklų ir šovinių⁹⁸.

Ginkluotiems aktyvistams dar labiau negu stribams trūko nuolatinio čekistų dėmesio ir vadovavimo. Padėtis šiek tiek pagerėjo 1949 m. 2-N valdyboje įkūrus 3-įjį skyrių, kuris vadovavo darbui su stribais. Šio skyriaus kompetencijai priklausė ir ginkluotos grupės⁹⁹.

Čekistinė biurokratija ne visuomet veikė efektyviai net ir tuo metu, kai kovos baigtis jau buvo aiški. Antai partijos Skuodo rajono komitetas 1952 m. balandžio 8 d. nutarime paži-

mėjo, kad MGB rajono skyriaus viršininkas Vyrovas neįvykdė 1951 m. spalio 13 d. nutarimo ir K. Poželos kolūkyje nesukūrė kovingos grupės iš kolūkio aktyvo. Tas kolūkis ne visą laiką saugomas stribų. Nutarime pažymėta, kad stribai nebesaugo ir „Už taiką“ kolūkio, nors šie kolūkiai labiausiai pažeidžiami¹⁰⁰.

A. Sniečkus ir MGB ministras P. Kondakovas 1953 m. sausio 7 d. direktyvoje LKP(b) sričių sekretoriams ir MGB sričių valdybų viršininkams konstatavo, kad daugelyje Lietuvos rajonų pasikeitė operatyvinė ir politinė padėtis, ir įsakė: 1) partijos rajonų komitetų sekretoriams ir MGB rajonų skyrių viršininkams apsvarstyti, ar tikslinga palikti ginklus tų kaimų ir rajonų aktyvistams, kur nėra partizanų. Į kaimus išvykstančiam rajono aktyvui ginklus turi išduoti milicija tik išvykų laikotarpiui; 2) peržiūrėti saugomų kolūkių ir kolūkių pirmininkų sąrašus ir ten, kur nėra būtinybės, stribų nelaikyti, o apsaugą paskirti iš kolūkiečių ir 3) pagerinti vadovavimą aktyvui ten, kur dar yra partizanų¹⁰¹.

Plėtodami A. Sniečkaus ir P. Kondakovo direktyvoje išdėstytas mintis, tuo klausimu raštus išsiuntinėjo partijos sričių komitetų sekretoriai ir MGB sričių valdybų viršininkai. Perskaičius tuos dokumentus aiškėja, kodėl taip skubiai iš aktyvistų buvo surenkami ginklai. Taigi, kaip 1953 m. sausio 30 d. rašė partijos Vilniaus srities komiteto sekretorius Feliksas Bieliauskas ir MGB srities valdybos viršininkas M. Jakovlevas, „<...> grupės nariai ir aktyvas gadino ir pamedavo ginklus, netinkamai su jais elgėsi ir be reikalo šaudė; pasitaikė atvejų, kai buvo sužeisti ir net užmušti sovietiniai piliečiai“. Toliau nurodoma: iš kolūkių apsaugos atšauktus stribus panaudoti kovojant su partizanais ir ieškant nelegalų. Apsaugai paskirtus kolūkiečius turi apginkluoti milicija. Kuriems aktyvistams palikti ginklus, o iš kurių atimti, reikia spręsti pagal tos vietovės operatyvinę padėtį, aktyvistų veiklos pobūdį ir kiekvieno asmens moralines savybes¹⁰².

1953 m. balandžio mėn. jau MVD Vilniaus srities valdybos viršininkas M. Jakovlevas (MGB ir MVD į vieną MVD buvo sujungtos po J. Stalino mirties balandžio 15 d. ir taip išbuvo iki 1954 m. vasario 10 d., kai buvo įsteigtas KGB ir nuo tada veikė atskiros MVD ir KGB) raštu srities MVD rajonų skyrių viršininkams nurodė, jog nutarus LSSR MVD, prieš tai suderinus su CK, ginklus turėti bus leidžiama tik tam tikras pareigas einantiems asmenims, o iš kitų ginklai turi būti surinkti per mėnesį. Ginklus po šio nutarimo turėjo teisę laikyti ir nešiotis: sričių, miestų, rajonų vykdomųjų komitetų pirmininkai ir jų pavaduotojai, tų pat teritorinių vienetų partijos sekretoriai, SSRS ir LSSR AT deputatai, sričių

laikraščių redaktoriai, didelių įmonių direktoriai ir gynybinės krypties mokomųjų-tiriamųjų institutų direktoriai, tarybinių ūkių direktoriai ir jų pavaduotojai, MTS direktoriai ir politinių skyrių viršininkai, sričių teismo pirmininkai ir nariai, liaudies teisėjai, prokurorai ir tardytojai, specialiųjų ir slaptų šifravimo skyrių viršininkai¹⁰³.

Pasibaigus partizaniniam karui, nebeliko prasmės laikyti 5–7 tūkst. ginkluotų žmonių, juo labiau kad daugelio jų elgesys anaipol nebuvo pavyzdingas: girtų siautėjimai su pasišaudymais kenkė sovietų iš naujo po Stalino mirties kuriamam priimtinos valdžios įvaizdžiui.

(Tęsinys kitame numeryje)

Nuorodos

¹ *Lietuvos partizanų kovos ir jų slopinimas MVD–MGB dokumentuose 1944–1953 m.: Dokumentų rinkinys*, Vilnius, 1996, p. 228–229.

² Lietuvos visuomenės organizacijų archyvas (toliau – LVOA), f. 1771, ap. 11, b. 258, l. 337.

³ *Laisvės kovos 1944–1953 m.*, Kaunas, 1996, p. 304.

⁴ *Ibid.*, p. 310.

⁵ E. Grunskis, *Lietuvos gyventojų trėmimai 1940–1941, 1945–1953 m.*, Vilnius, 1996, p. 105.

⁶ Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. 1, ap. 10, b. 133, l. 1.

⁷ *Ibid.*, ap. 3, b. 670, l. 5.

⁸ *Ibid.*, l. 74.

⁹ *Ibid.*, l. 2.

¹⁰ *Ibid.*, l. 3.

¹¹ *Ibid.*, l. 136.

¹² *Ibid.*, l. 138.

¹³ *Ibid.*, l. 24.

¹⁴ *Lietuvos partizanų kovos...*, p. 330.

¹⁵ *Ibid.*, p. 332.

¹⁶ LYA, f. 1, ap. 3, b. 671, l. 1.

¹⁷ *Lietuvos partizanų kovos...*, p. 330–331.

¹⁸ LYA, f. 1, ap. 3, b. 671, l. 22.

¹⁹ *Ibid.*, b. 672, l. 147.

²⁰ *Ibid.*, b. 697, l. 64.

²¹ *Ibid.*, l. 84.

²² LYA, f. 1, ap. 3, b. 729, l. 1.

²³ *Ibid.*, b. 670, l. 134.

²⁴ *Ibid.*, b. 671, l. 109.

²⁵ *Ibid.*, ap. 18, b. 39, l. 168.

²⁶ *Ibid.*, b. 672, l. 122, 124.

²⁷ *Ibid.*, ap. 18, b. 39, l. 183.

²⁸ *Ibid.*, b. 672, l. 177.

²⁹ LVOA, f. 1771, ap. 195, b. 4, l. 40.

³⁰ LYA, f. 1, ap. 18, b. 39, l. 222.

³¹ *Ibid.*, ap. 16, b. 16/61, l. 38.

³² *Ibid.*, ap. 10, b. 26, l. 242–243.

³³ *Ibid.*, ap. 18, b. 22, l. 191.

³⁴ LYA, f. 1, ap. 18, b. 22, l. 9–10.

³⁵ *Ibid.*, b. 39, l. 188–189.

³⁶ *Ibid.*, b. 64, l. 86.

³⁷ LVOA, f. 1771, ap. 8, b. 177, l. 79.

³⁸ LYA, f. 1, ap. 3, b. 672, l. 180.

³⁹ *Ibid.*, l. 190.

⁴⁰ *Ibid.*, l. 183.

⁴¹ LVOA, f. 1771, ap. 8, b. 177, l. 94.

⁴² LYA, f. 1, ap. 3, b. 7/122, l. 94.

⁴³ *Ibid.*, l. 24.

⁴⁴ *Ibid.*, b. 672, l. 123.

⁴⁵ LVOA, f. 1771, ap. 8, b. 177, l. 184, 197.

⁴⁶ *Ibid.*, ap. 195, b. 1, l. 1.

⁴⁷ *Ibid.*, l. 43.

⁴⁸ *Ibid.*, ap. 8, b. 180, l. 97.

⁴⁹ *Ibid.*, ap. 195, b. 1, l. 4.

⁵⁰ *Ibid.*, l. 99.

⁵¹ *Ibid.*, ap. 10, b. 255, l. 15–20.

⁵² *Ibid.*, ap. 195, b. 2, l. 124.

⁵³ *Ibid.*, l. 3.

- ⁵⁴ Ibid., l. 51.
⁵⁵ Ibid., ap. 10, b. 242, l. 3–5.
⁵⁶ LYA, f. 1, ap. 3, b. 671, l. 1.
⁵⁷ Ibid., l. 1–2.
⁵⁸ Ibid., l. 4.
⁵⁹ Vidaus reikalų ministerijos archyvas (toliau – VRMA), f. 141, ap. 1, b. 136, l. 59.
⁶⁰ LYA, f. 1, ap. 3, b. 448, l. 14.
⁶¹ Ibid., l. 11.
⁶² Ibid., l. 13.
⁶³ Ibid., l. 15.
⁶⁴ LVOA, f. 1771, ap. 190, b. 5, l. 170.
⁶⁵ *Genocidas ir rezistencija*, Vilnius, 1998, Nr. 1(3), p. 109–114.
⁶⁶ LVOA, f. 1771, ap. 52, b. 20, l. 65.
⁶⁷ Ibid., l. 102.
⁶⁸ LYA, f. 1, ap. 3, b. 3211, l. 48.
⁶⁹ Ibid., l. 50.
⁷⁰ *Lietuviškoji tarybinė enciklopedija*, Vilnius, 1986, t. 2, p. 355.
⁷¹ LYA, f. 1, ap. 3, b. 307, l. 23.
⁷² LVOA, f. 1771, ap. 195, b. 8, l. 8.
⁷³ Ibid., b. 6, l. 119.
⁷⁴ LYA, f. 1, ap. 3, b. 3211, l. 46.
⁷⁵ LVOA, f. 1771, ap. 195, b. 8, l. 2, 23.
⁷⁶ Ibid., b. 6, l. 226.
⁷⁷ Ibid., b. 8, l. 167.
⁷⁸ Ibid., b. 11, l. 15.
⁷⁹ Ibid., b. 7, l. 3.
⁸⁰ Ibid., b. 9, l. 67–68.
⁸¹ Ibid., b. 12, l. 13.
⁸² Ibid., b. 7, l. 3.
⁸³ Ibid., b. 6, l. 199.
⁸⁴ Ibid., l. 152, 177.
⁸⁵ Ibid., l. 176.
⁸⁶ Ibid., l. 22.
⁸⁷ Ibid., b. 7, l. 54.
⁸⁸ Ibid., l. 22.
⁸⁹ LYA, f. 1, ap. 3, b. 41/39, t. 2, l. 53.
⁹⁰ VRMA, f. 141, ap. 1, b. 164, l. 56.
⁹¹ Ibid., l. 57–58.
⁹² LYA, f. 1, ap. 3, b. 825, l. 3.
⁹³ Ibid., ap. 16, b. 12, l. 38.
⁹⁴ LYA, f. 1, ap. 3, b. 867, l. 88.
⁹⁵ Ibid., f. 1, ap. 16, b. 12, l. 194.
⁹⁶ Ibid., ap. 3, b. 307, l. 78–79.
⁹⁷ Ibid., b. 392, l. 66.
⁹⁸ Ibid., ap. 16, b. 937, l. 123.
⁹⁹ Ibid., ap. 3, b. 408, l. 190.
¹⁰⁰ LVOA, f. 1771, ap. 195, b. 17, l. 321.
¹⁰¹ LYA, f. 1, ap. 16, b. 387, l. 10.
¹⁰² Ibid., b. 29, l. 35.
¹⁰³ Ibid., l. 49.

Juozas Starkauskas

ARMED SOVIET AND PARTY ACTIVISTS AND OTHER PARAMILITARY UNITS

Summary

During the partisan war in Lithuania between 1944 and 1953, the Communist Party and the KGB made efforts to form various groups from civilians besides the existing Soviet militarised punitive detachments, formed from semi-professional men who were called “istrebiteli”. Those non-professional militarised groups were to protect the centres of small rural districts (later rural district centres too) that were continually subjected to the partisans’ attacks and secondly, if necessary to make attacks on partisans themselves. Nevertheless, a real military power both by manpower and armament had two big groups of armed civilians. The first group included the so-called Soviet and party activists that were

periodically to visit the country-side controlled by partisans. The second group included people that were to guard collective farms “kolkhozi” and appeared in 1948–1949. Part of the Soviet and party activists as well as part of the members of the Soviet militarised punitive detachments (istrebiteli) were transferred to groups guarding collective farms. The number of people belonging to the second group was from six to eight thousand. Many of them were armed with rifles and sub-machine guns. In fact, nearly every communist or a member of the Komsomol carried arms, particularly those who resided in small rural district centres because they were continually subjected to the partisans’ attacks.

Helsinkio susitarimų įtaka Lietuvos laisvės bylai

IVADAS

Mūsų amžiaus aštuntasis dešimtmetis pasaulio istorijoje liks pažymėtas Rytų ir Vakarų tarptautinio įtempimo mažinimo žyme. Trumpiau, tarptautiniu terminu tariant, pastarasis dešimtmetis vadinamas detanto (détente) laikotarpiu.

1970 m. Sovietų Sąjungai, išskėlusiai „taikos sambūvio“ šūkį, grindžiamą tarptautinės padėties Europoje stabilizavimu, pavyksta pasirašyti su VFR sutartį, kuria pripažįstamos jau susiklosčiusios Europos valstybių sienos. Tai reiškė, kad fiksuojama Lenkijos Liaudies Respublikos vakarinė siena, einanti Oderio–Neisės linija, bei siena tarp abiejų Vokietijų – Rytų ir Vakarų.

Dešimtmečio pradžioje įvyksta ir SSRS–JAV vadovų susitikimai, išryškinę Vakarų posūkį nuo „šaltojo karo“ politikos. Tarp jų išskirtinas JAV prezidento Richardo Nixono 1972 m. birželio 22 d. vizitas į Maskvą. Šie įvykiai rodė, kad artėjama prie Europos saugumo ir bendradarbiavimo konferencijos (ESBK) Helsinkyje susitarimų, kuriuose užfiksuota Europos valstybių sienų *status quo*. Kita vertus, tai rodė, kad Sovietų Sąjunga politiniu ir ekonominiu atžvilgiu įsitvirtino Rytų Europoje ir buvo įteisintas Sovietų imperijos teritorinis grobis Antrojo pasaulinio karo išvakarėse ir jam praūžus.

Taigi Vakarų valstybėms skatinant platesnį tarptautinį bendradarbiavimą su Rytais, aštuntajame dešimtmetyje susikuria prielaidos ne tik Europoje, bet ir visame pasaulyje nuo „šaltojo karo“ politikos pasukti sovietų dekla-

ruojamo „taikos sambūvio“ link. Palankiai besiklostanti tarptautinė padėtis SSRS leidžia daugiau dėmesio kreipti į tai, kaip įveikti susikaupusius vidaus ekonominius sunkumus bei mažinti Rytų ir Vakarų karinio lenktyniavimo investicijas.

Šitaip besiklostanti tarptautinė padėtis pagristai vertė lietuvių išeiviją Vakaruose – arba, tiksliau tariant, laisvąją lietuvią – nerimauti dėl dešimtmečiais keliamos Lietuvos laisvės bylos likimo. Kitaip sakant, kylant grėsmei, kad gali susilpnėti parama Baltijos šalių laisvės kovai, tampa aktualu tirti, ar keičiasi JAV oficialioji pozicija dėl neteisėto Baltijos valstybių inkorporavimo į SSRS, ir pamėginti ją paveikti Lietuvai palankia valstybės atkūrimo linkme.

Šiuo straipsniu siekiama atskleisti, kiek aštuntajame dešimtmetyje Helsinkyje pasirašytas ESBK baigiamasis dokumentas turėjo įtakos Lietuvos laisvės bylos kėlimui. Remsimės Lietuvos ypatingajame archyve (LYA) saugomais su šia tema susijusiais dokumentais bei aštuntojo dešimtmečio politiniais straipsniais lietuvių išeivijos periodiniuose leidiniuose: „Aidai“, „Pasaulio lietuvis“, „Ateitis“, „Dirva“, „Tėviškės žiburiai“, „Europos lietuvis“, „Į laisvę“ ir kt.

VIENIJANT LAISVOSIOS LIETUVIJOS POLITINES JĖGAS

Artėjant Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo penkiasdešimtosios metinėms, 1967 m. spalio mėn. laisvoji lietuvią paskelbia 1968-uosius

Lietuvos laisvės kovos metais ir ta proga priima manifestą, kuriame iškeliamos pagrindinės lietuvių tautos nuostatos. „Nors Lietuvos laisvės kova eina nuo pat pirmųjų sovietinės okupacijos dienų, Lietuvos laisvės kovos metai turi ypatingai suveiksminti visų laisvųjų lietuvių jėgas Vasario 16-osios Akto galiai atstatyti. Lietuvių tautos laisvės kova prieš caristinės Rusijos priespaudą buvo vainikuota Vasario 16-osios Akto. Lietuvių tautos sutelktinės jėgos prieš Sovietinės Rusijos okupaciją laimės Lietuvai Vasario 16-osios Akto galios atstatymą“¹.

Tokią tvirtą išeivijos lietuvių poziciją Lietuvos laisvės kovoje, matyt, lėmė ryškėjantis JAV politikų dvilypumas Baltijos kraštų, tarp jų ir Lietuvos, atžvilgiu. Kaip pažymi Juozas Kojelis, dar 1955 m. prof. Juozas Brazaitis, gilindamasis į JAV ir SSRS santykių raidą, iškėlė amerikiečių politikos dvilypumą – „žodžiais likti ištikimiesiems principams, o veiksmais principų sąskaiton su sovietais siekti kompromisų“². Šeštojo dešimtmečio viduryje išsakyta teiginį patvirtino vėlesni septintojo ir aštuntojo dešimtmečių faktai, kurių keletą paminėsime. 1966 m. JAV vyriausybė atsisako vykdyti Kongreso priimtą 416-ąją rezoliuciją dėl Baltijos kraštų. 1972 m. JAV generalinis konsulas Leningrade su oficialiu vizitu atvyksta į Vilnių ir susitinka su LSSR marionetine valdžia. Tuo lyg patvirtinamas faktas, kad sovietų okupuota Lietuva pripažįstama priklausanti JAV konsulato Leningrade jurisdikcijai. 1971–1972 m. Vasario 16-osios, Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo proga JAV valstybės departamentas paskelbia oficialius pareiškimus, kuriuose pabrėžiamas jau lietuvių tautai „teisės apsispręsti“ principas, o ne sovietų okupacijos nepripažinimo principas³.

Taigi aštuntojo dešimtmečio pradžioje įsigalint pasaulinės taikos idėjoms, laisvoji lietuvių, veikianti įvairiose lietuvių institucijose ir puoselėjanti vienintelį Lietuvos laisvės siekį, imasi derinti pagrindinės veiklos strategiją ir

taktiką. Pripažįstama, kad išeivijos lietuvių kovos dėl Tėvynės laisvės būdas – „išlaikyti klausimą neišspręstų problemų sąrašė“, kitaip tariant, nuolat laikyti atvirą Lietuvos laisvės bylą. Juolab „Lietuvos byla iš idealizmo nesusidomės nei Vašingtonas, nei Roma, nei Bona, nei Pekinas, nei kuri kita sostinė“⁴. Todėl JAV lietuvių bendruomenė (LB) iškelia idėją sujungti išeivijos lietuvių pajėgas, siekiančias Lietuvos laisvės. Tam tikslui įgyvendinti JAV LB 1972 m. rugsėjo 9 d. konferencijoje pasiūlo praktišką planą: pirma, sukurti išeivijos lietuvių „vyriausią autoritetą“, kurio priešaky būtų vadovybė, prisiimanti atsakomybę; antra, susaukti nepaprastą pasaulio lietuvių politinę konferenciją; trečia, skubiai šiam reikalui sukaupiti finansinį fondą (bent vieną milijoną dolerių)⁵.

LIETUVOS LAISVINIMO DARBO KONFERENCIJA

Artėjant Europos bendradarbiavimo ir saugumo konferencijai, įgyvendindami jau minėtą planą išeivijos lietuviai Amerikoje įveikia nuomonių skirtumą, išsiskaidymą ir 1974 m. spalio 26–27 d. Niujorke susiburia į Lietuvos laisvinimo darbo konferenciją. Joje dalyvauja pagrindinės laisvosios lietuvių institucijos – Vyriausiasis Lietuvos išlaisvinimo komitetas (VLIK), Pasaulio lietuvių bendruomenė (PLB), Amerikos lietuvių taryba (ALT), JAV ir Kanados LB, Lietuvos laisvės komitetas (LLK). Tai liudijo svarbiausių išeivijos lietuvių politinių pajėgų konsolidavimąsi. Konferencija užsibrėžia nagrinėti tris klausimus: Lietuvos laisvinimo darbo padėtis, jo samprata ir bendradarbiavimas su pavergtos Lietuvos lietuviais; Lietuvos laisvinimo ilgalaikiai darbai ir priemonės; Lietuvos laisvinimo einamieji ir specialūs darbai⁶. Kiekvienu klausimu buvo išklaustyti referatai ir prieita prie bendrų išvadų. Pirmuoju klausimu patvirtinta laisvosios lietuvių nuostata „dar kartą pareikšti nepakei-

čiamą laisvinimo veiksmų nusistatymą siekti nepriklausomos Lietuvos atstatymo, remiantis nekintama lietuvių tautos valia, Lietuvos valstybingumo apraiškomis ir lietuvių išeivijos tautine pareiga savo tautai padėti išsilaivinti iš okupacijos⁷. Išreikšdami visos lietuvių išeivijos protestą dėl pagrindinių žmogaus teisių ir religijos varžymo Sovietų Lietuvoje, konferencijos dalyviai nusprendžia puoselėti ir palaikyti ryšius su Tėvynėje gyvenančiais tautiečiais; taip būtų išsaugotas išeivijos tautinis tapatumas ir solidarizuojamasi su visa tauta. Priimta labai svarbi nuostata dėl išeivijos lietuvių diferenciacijos ir nuomonių įvairovės. Nors šitai pripažįstama natūraliu ir teigiamu reiškiniu, bet pabrėžiama, jog tautiniam solidarumui ir sėkmingam Lietuvos laisvinimo darbui būtina puoselėti toleranciją.

Ilgalaikių Lietuvos laisvinimo darbų ir priemonių sąrašė užsibrėžta pirmiausia rūpintis, kad Lietuvos diplomatinės tarnybos įstaigos, kaip nepriklausomos valstybės simbolis, būtų išsaugotos. Svarbu ir tai, jog priimta atsakomybė išlaikyti, remti bei stiprinti VLIK'ą, siekiantį Lietuvos valstybės atkūrimo. Kituose punktuose aptariama būsimos Europos tarptautinių santykių raida, Lietuvos nepriklausomybės ir lietuvių tautos laisvės atstovavimas užsienyje, lietuvių organizacijų ir lietuvių, kaip užsienio šalių piliečių, teisė kelti tarptautiniuose forumuose Lietuvos valstybės atkūrimo klausimą, numatyta rinkti dokumentus apie lietuvių tautos persekiojimą, kaupti Lietuvos etnografinių sienų dokumentaciją. Lietuvių išeivija ryžtasi leisti užsienio kalbomis leidinius, kurie pasauliui aiškintų Lietuvos laisvės bylą, lietuvių kultūros savitumą. Be to, iškelta mintis, kad į Sovietų Sąjungą ištremtiems lietuviams būtų suteikta galimybė grįžti į tėvynę. Sutarta, jog tikslinga veikti su kitų okupuotų kraštų išeiviais, visų pirma su latviais ir estais⁸. Konferencijoje suplanuoti nuolatiniai ir specialūs Lietuvos laisvinimo darbai:

1. Teikti ekonominę, kultūrinę ir politinę pagalbą okupuotos Lietuvos lietuviams.

2. Perduoti informaciją iš Sovietų Lietuvos Vakarų pasauliui. (Turima omeny periodinės spaudos straipsniai, radijo ir televizijos laidos, kasmečiai leidiniai apie žmogaus teisių pažeidimus, „Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronikos“ vertimas į kitas kalbas ir platinimas.)

3. Informuoti Vakarų pasaulį, ypač tas Europos ir Azijos valstybes, kurių interesai kerta su Sovietų Sąjungos interesais, apie Lietuvos bylą.

4. Bendradarbiauti su organizacijomis ir forumais, kurie galėtų padėti lietuvių išeivijos ir lietuvių tautos bendram siekiui.

5. Teikti paramą nacionalinėms ir tarptautinėms organizacijoms, pozityviai veikiančioms Lietuvos laisvės byloje.

6. Supažindinti savų valstybių visuomenę su lietuvių išeivijos gyvenimu ir veikla.

7. Daryti politinę įtaką Vakarų valstybių, pirmiausia JAV, vyriausybėms ir parlamentams; į šią veiklą plačiau įtraukti visas lietuvių išeivijos jėgas.

8. Kaupti mokslinę medžiagą apie Lietuvos okupaciją, jos gyvenimą sovietų valdžios sąlygomis ir siekius išsivaduoti. (Išskiriamos temos: pirmoji sovietų okupacija; 1941 m. sukilimas; vokiečių ir antroji sovietų okupacija; 1945–1952 m.: trėmimai, kolektyvizacija, ginkluotas pasipriešinimas; lietuviai Sovietų Sąjungos kalėjimuose ir koncentracijos stovyklose; 1952–1970 m. laikotarpis; tautinė ir religinė rezistencija; Rusijai priskirtos ir kolonizuojamos Mažosios Lietuvos padėtis ir jos tautiniai santykiai.)

9. Remti žiniomis ir lėšomis okupuotos Lietuvos gyvenimą tiriančias institucijas⁹.

Kaip matyti iš Lietuvos laisvinimo darbo konferencijos išvadų, klostantis neaiškiai situacijai, ar JAV ir toliau nepripažins neteisėto Baltijos kraštų okupavimo, ir artėjant ESBK baigiamajam akordui Helsinkyje, laisvoji lietuvių ryžtasi sujungti pagrindines politines jėgas bei nubrėžia konkrečių Lietuvos laisvės bylos darbų perspektyvą. Tokį pamatuotą žings-

nį nulėmė JAV ir SSRS santykių pokytis – perėjimas nuo „šaltojo karo“ link „taikaus sambūvio“ politikos. Iškyla būtinybė iš naujo apsvastyti daugelį nuostatų dėl Lietuvos nepriklausomybės atkovojoimo, pavyzdžiui, keisti požiūrį į bendradarbiavimą su okupuotos Lietuvos tautiečiais ar skatinti ryšius su komunistiniais kraštais, priešiška nusistačiusiais Sovietų Sąjungos atžvilgiu. Pažymėtinas dar vienas svarbus bruožas, jog po ilgalaikės tylos, trukusios nuo Lietuvos partizanų kovų tragiškos baigties, pati lietuvių tauta vėl pareiškia pasauliui savo aspiracijas. Tai rodo aštuntojo dešimtmečio okupuotos Lietuvos įvykiai, persmelkti laisvės troškimo. Todėl dabar išeivijai iškyla užduotis palaikyti ir plačiau paskleisti lietuvių tautos laisvės siekius.

Galiausiai paminėtinas svarbus išeivijos lietuvių sumanymas užsiimti lobizmu, kitaip sakant, daryti politinį spaudimą JAV Kongresui, Prezidentūrai, Valstybės departamentui. Iš tiesų tokia priemonė buvo labai veiksminga Lietuvai siekiant nepriklausomybės. Taigi šis dokumentas, įvertindamas tuometinę tarptautinę padėtį ir išeivijos politines jėgas, apibrėžia politinio darbo kryptis, jų specifiką ir eiliškumą.

Prie Lietuvos laisvinimo darbo konferencijos dar kartą grįžtama 1975 m. balandžio 12–13 d. Čikagos antrojoje sesijoje. Dalyvaujant toms pačioms išeivijos institucijoms bei Lietuvos diplomatinėms tarnyboms, buvo aptarta tarptautinė padėtis (turima omeny artėjanti ESBK Helsinkyje) ir pasiskirstyta konkrečiais darbais¹⁰, nors neišvengta dviejų nuomonių, atitinkančių du skirtingus išeivijos politinių jėgų blokus¹¹.

HELSINKIO KONFERENCIJOS IŠVAKARĖSE

Mažėjant SSRS ir JAV konfrontacijai, keičiasi ir JAV Baltijos kraštų inkorporavimo nepripažinimo, tvirtinančio šių valstybių nepriklausomybę, politikos pobūdis. Nors JAV valstybės departamentas teigė, jog minimas „Amerikos posūkis lietuvių tautai yra naudingas, nes mažina lietuvių tautos izoliaciją nuo Vakarų“¹², tačiau išeivija tokią JAV laikyseną vertino neigiamai. Iškilo būtinybė išeivijos politinėms jėgoms persiorientuoti ir keisti savo veiklos kryptis. Tam nemažai padėjo JAV prezidento Geraldo R. Fordo Baltųjų rūmų ovaliniame kabinete 1975 m. vasario 27 d. surengtas priėmimas Baltijos kraštų atstovams. Lietuvių pusei atstovavo Amerikos lietuvių taryba, kurios delegaciją sudarė dr. Kazys Bobelis, dr. Kazys Šidlauskas ir Teodoras Blinstrubas. Susitikime dalyvavęs kongresmenas Edwardas J. Derwinskis pabrėžė atkaklią baltiečių kovą dėl žmogaus teisių ir laisvių. Beje, šio žmogaus pavardė KGB Lietuvos SSR padalinio dokumentuose dažnai minima neatsitiktinai – jis nemažai prisidėjo prie Lietuvos laisvės bylos palaikymo. Dr. K. Bobelis pirmiausia delegacijos vardu padėkojo JAV prezidentui ir oficialiajai valdžiai už tvirtą nusistatymą nepripažinti Baltijos kraštų inkorporavimo į Sovietų Sąjungą, už pradėtas „Laisvės“ radijo transliacijas bei veiksmus išlaisvinant sovietų kalėjime kalinamą Lietuvos laisvės šauklį Simą Kudirką. Drauge jis išreiškė viltį, kad JAV ir toliau išlaikys nuostatą Baltijos valstybių klausimu – nepripažins „sovietams dabartinių sienų, kaip jie siekia Europos saugumo konferencijoje“. Atsakydamas į tai JAV prezidentas G. R. Fordas pabrėžė tvirtą JAV poziciją laikyti Baltijos kraštų inkorporavimo į Sovietų Sąjungą nepripažinimo politikos¹³. Šis susitikimas, įvykęs po daugiau nei prieš dešimtmetį (1962 m.) JAV prezidento Johno F. Kennedy surengto priėmimo išeivijos lietuviams, patvirtino keliamos Lietuvos laisvės bylos realumą. Kaip minėta, Helsinkio konferencijos išvakarėse tarp išeivijos lietuvių politinių organizacijų dar buvo nesutarimų svarbiausiu – Lietuvos nepriklausomybės atgavimo klausimu. Antai ALT atstovas

somybę, politikos pobūdis. Nors JAV valstybės departamentas teigė, jog minimas „Amerikos posūkis lietuvių tautai yra naudingas, nes mažina lietuvių tautos izoliaciją nuo Vakarų“¹², tačiau išeivija tokią JAV laikyseną vertino neigiamai. Iškilo būtinybė išeivijos politinėms jėgoms persiorientuoti ir keisti savo veiklos kryptis. Tam nemažai padėjo JAV prezidento Geraldo R. Fordo Baltųjų rūmų ovaliniame kabinete 1975 m. vasario 27 d. surengtas priėmimas Baltijos kraštų atstovams. Lietuvių pusei atstovavo Amerikos lietuvių taryba, kurios delegaciją sudarė dr. Kazys Bobelis, dr. Kazys Šidlauskas ir Teodoras Blinstrubas. Susitikime dalyvavęs kongresmenas Edwardas J. Derwinskis pabrėžė atkaklią baltiečių kovą dėl žmogaus teisių ir laisvių. Beje, šio žmogaus pavardė KGB Lietuvos SSR padalinio dokumentuose dažnai minima neatsitiktinai – jis nemažai prisidėjo prie Lietuvos laisvės bylos palaikymo. Dr. K. Bobelis pirmiausia delegacijos vardu padėkojo JAV prezidentui ir oficialiajai valdžiai už tvirtą nusistatymą nepripažinti Baltijos kraštų inkorporavimo į Sovietų Sąjungą, už pradėtas „Laisvės“ radijo transliacijas bei veiksmus išlaisvinant sovietų kalėjime kalinamą Lietuvos laisvės šauklį Simą Kudirką. Drauge jis išreiškė viltį, kad JAV ir toliau išlaikys nuostatą Baltijos valstybių klausimu – nepripažins „sovietams dabartinių sienų, kaip jie siekia Europos saugumo konferencijoje“. Atsakydamas į tai JAV prezidentas G. R. Fordas pabrėžė tvirtą JAV poziciją laikyti Baltijos kraštų inkorporavimo į Sovietų Sąjungą nepripažinimo politikos¹³. Šis susitikimas, įvykęs po daugiau nei prieš dešimtmetį (1962 m.) JAV prezidento Johno F. Kennedy surengto priėmimo išeivijos lietuviams, patvirtino keliamos Lietuvos laisvės bylos realumą. Kaip minėta, Helsinkio konferencijos išvakarėse tarp išeivijos lietuvių politinių organizacijų dar buvo nesutarimų svarbiausiu – Lietuvos nepriklausomybės atgavimo klausimu. Antai ALT atstovas

dienraščiui „The New York times“ (1975 m. balandžio 20 d.) pareiškė, kad jei „Saugumo konferencija patvirtintų laisvą apsisprendimą joms [Baltijos šalims. – J. B.], tai būtų nuostabu“¹⁴. Tuo tarpu išeivijos puoselėta pagrindinė Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo idėja rėmėsi nediskutuojamu Lietuvos okupacijos nepripažinimo reikalu. Kongresmenas E. J. Derwinskis pateikė JAV Kongresui rezoliuciją, kurioje siūloma patvirtinti, kad Jungtinės Valstijos sovietų okupacijos Baltijos kraštuose nepripažįsta nei Europos saugumo konferencijoje, nei kitose tarptautinėse konferencijose. Dokumentą parėmė per 100 kongresmenų ir 10 senatorių¹⁵.

Helsinkio konferencijos išvakarėse, 1975 m. liepos 25 d. JAV prezidentas Baltuosiuose rūmuose surengia priėmimą JAV gyvenančių Rytų Europos etninių grupių – lietuvių, latvių, estų, lenkų, ukrainiečių, čekų, vengrų ir kt. – atstovams. Susitikimo metu G. R. Fordas supažindino su Helsinkyje numatomu pasirašyti ESBK Baigiamuoju aktu ir užtikrino, kad „Jungtinės Valstijos niekada nepripažino Lietuvos, Latvijos ir Estijos sovietų inkorporavimo ir tai neketinama atlikti Helsinkyje“¹⁶. Tai buvo konkretus JAV oficialiosios valdžios atsakas į laisvosios lietuvių būgštavimus, ar nepasikeis Baltijos kraštų okupacijos nepripažinimo politika. Tačiau, kita vertus, atsimenant minėtą JAV politikos Baltijos kraštų atžvilgiu dvilypumą, reikia pripažinti, jog tas dvilypumas vėl išryškėja. JAV prezidentas, išvykdamas į Europą, į Helsinkio konferenciją, oro uoste daro pareiškimą, kuriame pasigendama aiškios nuostatos dėl Baltijos kraštų padėties¹⁷. Taigi laisvojoje lietuvių vėl nuvilnija netikrumo balsai, teigiantys, kad Lietuvos teisė atgauti nepriklausomybę yra pažeidžiama. Šitai skatino išeivijos lietuvių sustiprinti ir vienyti politines jėgas siekiant išlaikyti tarptautinių reikalų darbotvarkėje Lietuvos laisvės bylos aktualiją.

HELSINKIO SUSITARIMŲ PASIRAŠYMO METU

Apvainikuodamos beveik dvejų metų ESBK parengiamąjį darbą, 1975 m. rugpjūčio 1 d. Helsinkyje susirinkusios JAV, Kanada ir 33 Europos valstybės pasirašo Baigiamąjį aktą, sulaukusį labai prieštaringų vertinimų. Lietuvai, kaip ir kitoms okupuotoms Baltijos valstybėms, nerimą kėlė dokumento 1 dalies III skyrius, teigiantis dabartinių Europos valstybių sienų *status quo*: „Dalyvaujančios valstybės laiko neliečiamomis visas viena kitos sienas, kaip ir visų valstybių Europoje sienas, ir todėl jos dabar ir ateityje vengs bet kurių pasikėsinimų į tas sienas“¹⁸.

Kaip regime, jokių užuominų apie neteisėtą Baltijos kraštų inkorporavimą į Sovietų Sąjungą nėra. Suvokdamas tokią pavojingą Lietuvos laisvės atgavimui situaciją, VLIK'as dar Helsinkio konferencijos išvakarėse parengia memorandumus, kuriuose aiškinama Lietuvos teisė gyvuoti kaip nepriklausoma valstybė, ir įteikia ESBK dalyvaujančių valstybių vyriausybėms. Į Helsinkį atstovauti Lietuvos laisvės bylai pasiunčiamas minėtos organizacijos pirmininkas dr. Kęstutis Valiūnas. Ten, dalyvaujant kitų Baltijos kraštų išeivių atstovams, buvo dalijami informaciniai lapeliai, kuriuose primenama neteisėta šių valstybių okupacija Antrojo pasaulinio karo metais, pateikiama išsamesnių duomenų apie baltiečių lūkesčius JAV, Didžiosios Britanijos, Vokietijos FR, Ispanijos ir kitų šalių ambasadoms ir išreiškiamas susirūpinimas dėl laisvės atgavimo. Vyko susitikimai su Skandinavijos kraštų delegacijomis ir spaudos atstovais. ESBK dienomis išeivijos jaunimas inicijavo Helsinkyje demonstracijas¹⁹. Faktas, kad asmuo, skelbiantis Lietuvos laisvės teisę, buvo sulaikytas Suomijos policijos, neliko nepastebėtas Vakarų žurnalistų²⁰. Tačiau sunku būtų paneigti, kad Baltijos kraštų laisvės byla komplikuojasi ir kartu silpnėja Lietuvos, Latvijos ir Estijos inkorporavimo į Sovietų Sąjungą nepripažinimo poveikis.

Kita vertus, detanto politikos šalininkai, remdamiesi 1 dalies I skyriaus tekstu apie valstybių suverenumą aprėpiančių teisių gerbimą, mėgina įteigti mintį, jog tai turėtų palengvinti Baltijos valstybių išsivadavimą iš SSRS okupacijos. Esą tai teigia skyriaus nuostata: „Dalyvaujančios valstybės gerbs viena kitos suvereniją lygybę ir savitumą, taip pat visas jų suverenumui būdingas ir jį aprėpiančias teises, į kurias įeina, konkrečiai, kiekvienos valstybės teisė į juridinę lygybę, teritorinį vientisumą, laisvę ir politinę nepriklausomybę“²¹.

Tačiau reikia pasakyti, jog čia kalbama apie Helsinkio procese dalyvaujančias valstybes, o ne apie SSRS okupuotus kraštus. Kad ir kaip būtų traktuojamas Baigiamojo akto tekstas, aišku, kad kiekviena ESBK valstybė signatarė pripažino dabartines Europos sienas „neliečiamomis“. Jokių vilčių Baltijos valstybių išsivadavimui negalėjo suteikti ir SSRS vadovo Leonido Brežnevo Helsinkyje pasakyti žodžiai: „Tarybų Sąjunga pasitarimo rezultatus laiko ne tik antrojo pasaulinio karo būtinų politinių išdavų susumavimu. Tai kartu ateities apmąstymas, turint galvoje šios dienos realybes ir daugiaamžį Europos tautų patyrimą“²².

Nors ESBK Helsinkio Baigiamajame akte nebuvo tiesiogiai paneigtos ar paminėtos Baltijos kraštų „laisvo apsisprendimo teisės“, tačiau tai ir nebuvo žingsnis į priekį tų valstybių laisvinimo linkme. Todėl laisvoji lietuvių pagrįstai nusprendžia: „Kovoti reikia toliau ir nė pėdos tautos laisvės teisių be kovos neužleisti“²³.

DVI HELSINKIO SUSITARIMŲ VERTINTOJŲ STOVYKLOS

ESBK Baigiamasis aktas, pripažinęs Europos valstybių *status quo*, o jų sienų keitimą tik susitarimo būdu, atsisakant naudoti jėgą, bei užfiksavęs pagrindinių žmogaus teisių paisymą, laisvą tautų apsisprendimą ir skatinęs tarptautinį bendradarbiavimą ūkio, kultūros, gamtos

apsaugos, informacijos ir turizmo sferose, buvo sutiktas nevienareikšmiškai. Šis dokumentas labai aktyviai svarstytas laisvosios lietuvių institucijose. Pasak dr. Broniaus Nemicko, Helsinkio susitarimų aiškintojai ir vertintojai suskilo į dvi priešingas stovyklas. Vieni minimą dokumentą laikė „kone galutinai sužlugdžiusį Lietuvos laisvės bylą“, kiti džiaugėsi Vakarų valstybių pažadais ir toliau nepripažinti Baltijos valstybių inkorporavimo į SSRS²⁴.

Čikagos tautinės minties lietuvių laikraštis „Dirva“ straipsnyje apie Helsinkio Baigiamąjį aktą svarstė: „<...> deklaracija nesustiprino mūsų nepriklausomybės šansų, tačiau „išduoti“ ar „parduoti“ galima tik tai, ką turi“²⁵. Prateisdamas tokią vertinimo giją, Didžiosios Britanijos lietuvių Londone leidžiamas „Europos lietuvis“ tvirtai pareiškė: „Bet Europa lieka nepakitusi (padalinta į dvi dalis). Niekas neatstovavo toje konferencijoje 650 milijonų žmonių, kurie liko anoje pusėje uždangos ir turi Kremliaus primestas vyriausybes“²⁶.

Niūresni samprotavimai, iškeliantys pavojaus ženklą Lietuvos laisvės bylai, pateikti Kanados lietuvių laikraštyje „Tėviškės žiburiai“: „Visas pasaulis aiškiai mato, kad Helsinkio konferencija yra moralinis antspaudas, patvirtinantis sovietų viešpatavimą Rytų Europoje“. Helsinkyje priimtas dokumentas palyginamas su praeityje pasirašytais tarptautiniais susitarimais. „Tai aktas, kuris primena nelemtas konferencijas – Muencheno, Jaltos, Potsdamo, nieko gero nedavusias pasauliui“²⁷. Tais pačiais, 1975-aisiais, metais ESBK Baigiamasis aktas išseivijoje nagrinėtas konstitucinės ir tarptautinės teisės požiūriu. Dr. Br. Nemickas parengė išsamų šio dokumento vertinimą. Pasak jo, Helsinkio Baigiamasis aktas „yra tarptautinė sutartis, prideranti deklaracijoms, ir kad galėtų, nereikalinga formalinės ratifikacijos, tačiau teisiškai (ne tik moraliai ir politiškai) saistanti ją pasirašiusias valstybes ir turinti aiškių pretenzijų eventualiai sukurti naujų tarptautinės teisės dėsnių saugumo ir tarpvalstybinio bendra-

darbiavimo srityse²⁸. Savaimė suprantama, jog Lietuva ir kitos Baltijos valstybės, būdamos okupuotos ir nedalyvavusios Helsinkio konferencijoje, minimo Baigiamojo akto nepasirašė ir liko laisvos nuo jo įsipareigojimų. Toks požiūris į ESBK dokumentą teikė vilčių ateičiai Lietuvos laisvinimo veikloje. Todėl, laikydami po Antrojo pasaulinio karo priimtos Lietuvos chartijos principų, laisvoji lietuvija nenuleidžia rankų ir derina naujus planus, rengia viešus žygius, kurių tikslas – atkurti nepriklausomą Lietuvos valstybę. Nuo šiol idėja, kad okupuoti Baltijos kraštai yra nesaistomi Helsinkio deklaracijos įsipareigojimų, tampa vyraujanti per visą likusį Lietuvos laisvės bylos kėlimo ir laimėjimo laikotarpį. Tai patvirtina dr. K. Bobelio, perėmusio pirmininkavimą VLIK'ui, žodžiai, pasakyti praslinkus penkeriems metams po ESBK Helsinkio susitikimo: „1975 m. pasirašytoji Helsinkio sutartis veda į pripažinimą, normalizavimą Europos padėties. Bet ta padėtis niekad negali būti normalizuota, kol visos valstybės, kurios buvo laisvos prieš II pasaulinį karą, tos laisvės neatgaus“²⁹.

TREČIASIS POŽIŪRIS Į HELSINKIO SUSITARIMUS

Teisingumo dėlei, kalbant apie dvi pagrindines išeivijos lietuvių nuomones, išreiškiančias požiūrį į ESBK Baigiamojo akto teiginius, būtina susipažinti su keistoku išeivijos grupuotės nusistatymu, atitinkančiu sovietų peršamą požiūrį. Vakarų Vokietijoje lietuvių kalba leidžiamas žurnalas „Nemuno kraštas“ pasibaigus Helsinkio konferencijai rašė: „Sutartį pasirašė 35 valstybės. Ne visoms patinka socializmas ir komunizmas, ne visos guldo galvą už kapitalizmą. Tačiau visos valstybės norėtų būti kuo toliau nuo gaisro. Štai ant kokios parako statinės manė pabraižyti tie mūsiškiai, kurių norai po pasisėdėjimo Helsinkyje staiga atšalo“. Kartu išreiškiama mintis, kad Lietuvos laisvės by-

la daugiau negali būti keliama: „Apie tautos norą kovoti taip, kaip mes suprantame, neturėtume per daug laisvai samprotauti. Kol kas neturime rimtų duomenų teigti, kad tauta stengtųsi, trokštų kitaip tvarkytis, negu dabar. Jeigu sulaukiame duomenų <...>, tai tik apie tai, kad išaugo tautos kūrybinė galia, kad Lietuva pasikeitė, nebeatpažįstama“³⁰.

Toks susitaikėliškas požiūris į Lietuvos laisvinimo darbą tampa aiškus sužinojus, kad „Nemuno kraštą“ finansiškai rėmė sovietinis saugumas bei draugijos „Rodina“ Berlyno atstovybė. Šis meninis, literatūrinis, informacinis leidinys siekė „gilinti esamus prieštaravimus tarp užsienio lietuvių nacionalistinių organizacijų ir grupių, kompromituoti jų vadovus ir jų veiklą prieš plačiąją emigracinę visuomenę, o taip pat propaguoti Lietuvos SSR pasiekimus Sovietų valdžios metais. Tokiu būdu, „Nemuno kraštas“ buvo rimtu spausdintu organu, realizuojant pagrindines priemones, nukreiptas prieš lietuvių reakcinę emigraciją“³¹.

Panašias mintis kėlė ir JAV leidžiami kairuoliški leidiniai. Savaitraštyje „Laisvė“ Antanas Bimba Helsinkio ESBK dienomis aiškino, kad „pagrindinis konferencijos tikslas, kaip žinia, paversti Europą taikos ir pažangos židiniu“³². Paties Baigiamojo akto esmę „Laisvės“ leidinys, nusistatęs prieš Lietuvos laisvės kovą, interpretavo dar netikėčiau: „Lietuviški reakcininkai daug triukšmauja dėl Lietuvos prisijungimo prie Tarybų Sąjungos. Bet nė vienas šūvis niekur nebuvo iššautas visame prisijungimo procese. <...> Panašiu taikingu susitarimo keliu, laisvai galės Europos tautos pakeisti savo valstybių sienas bei susivienyti ir po šios saugumo konferencijos. Pavyzdžiui, paimkime Vokietijas. Kai tik Vakarų Vokietijoje bus susidorota su kapitalizmu ir susikurs socialistinė santvarka, geruoju ir susitarimu vokiečių tauta susivienys į vieną valstybę“³³.

Taigi išeivijos lietuvių kairuoliška grupuotė iš esmės pakartojo Sovietų Sąjungos deklaruojamą ESBK Helsinkio Baigiamojo akto ver-

tinimą – esą tai Antrojo pasaulinio karo padarinių susumavimas ir Europos taikos sutartis.

TOLIAU LIETUVOS LAISVINIMO LINKME

Praslinkus mėnesiui nuo ESBK Baigiamojo akto pasirašymo, PLB, nuodugniai išstudijavusi politikų ir žiniasklaidos nuomones apie Helsinkyje priimtą deklaraciją, paskelbė pareiškimą, adresuotą lietuvių bendruomenės kraštų valdyboms ir jų funkcijas atliekančių organizacijų valdyboms. Šiame dokumente pateiktas Helsinkio susitarimų vertinimas (teigiama, kad Helsinkio susitarimais įteisinama Sovietų Sąjungos hegemonija Rytų Europoje) ir numatyti tolesni Lietuvos laisvinimo darbo žingsniai. Pirmiausia Europos lietuvių bendruomenės kraštų valdybos raginamos parengti ir pasiųsti savo valstybių vyriausybėms „raštus-notas, pareiškiant nepritarimą Helsinkyje pasirašytai deklaracijai ir primenant, kad lietuvių tauta dabartines Sovietų Sąjungos sienas laiko neteisėtomis ir visomis jėgomis sieks jas pakeisti ta prasme, kad Lietuva, Latvija ir Estija taptų vėl nepriklausomomis valstybėmis, o Sovietų Sąjunga grįžtų į savo prieškarines sienas“³⁴. Savo ruožtu PLB parengė 35 Europos valstybėms, Helsinkio pasitarimo dalyvėms, notas „dabartinių sienų pripažinimo reikalu“³⁵. Europos saugumo konferencijos reikalu JAV LB krašto valdyba priima pareiškimą, kuriame išdėsto tolesnės veiklos kryptis. Jos nuomone, tiek VLIK'o, tiek PLB vadovų požiūriai į Helsinkio susitarimus nesiskiria. Artimiausias darbas Lietuvos laisvinimo linkme turėjo būti JAV Kongrese patvirtintas dokumentas, komentuojantis, jog ESBK Baigiamasis aktas „nereiškia Pabaltijo valstybių inkorporacijos į Sovietų Sąjungą“³⁶. Bendraujant su tautiečiais, likusiais už „geležinės uždangos“, numatoma vadovautis 1974 m. Lietuvos laisvinimo darbo konferencijos išvadomis, todėl laisvosios lietuvių pa-

reiga ir toliau lieka „atskleisti bolševikinę melą, komunizmo kėslus, rodyti pasauliui Lietuvos tragediją“. Be to, pareiškime pažymima, kad atsižvelgiant į naujai besiklostančius Rytų ir Vakarų tarptautinius santykius, reikia „atskleisti detentės iliuzijos klaidingumą, pasauliui primenant Lietuvos žmonių kančias, žmogiškųjų teisių paneigimą, lankymosi pavergtoje Lietuvoje varžymus, aukštus siuntinių muitus, sovietų trukdymą susijungti karo aplinkybių išskirtoms šeimoms“³⁷.

1975 m. pabaigoje išeivijos lietuvių institucijų požiūriai į Helsinkio susitarimus vėl suartėja ir siekiant suaktyvinti Lietuvos laisvinimo darbą pradedamos įgyvendinti 1974 m. konferencijos išvados.

Vienas pirmųjų konkrečių darbų toliau keičiant Lietuvos laisvės bylą – susitikimas 1975 m. rudenį su JAV Kongreso nariu, dideliu Lietuvos bičiuliu E. J. Derwinskiu. 1975 m. spalio 15 d. kongresmenas aplanko ALT būstinę Čikagoje ir aptaria Helsinkio Baigiamajame akte numatytus principus. Pasak E. J. Derwinskio, priimtas dokumentas pagerino klimatą tarp dviejų karinių – NATO ir Varšuvos – blokų ir leidžia „sovietus stipriau paspausti įvairiuose atvejuose“³⁸. Tie atvejai apima ne tik karinę, bet ir ekonominę plotmę. Ypač svarbu, jog pastarajame susitikime kalbėta apie rengiamą JAV Kongrese priimti 401-ąją rezoliuciją, kuria dar kartą patvirtinama, kad JAV vyriausybė laikosi Baltijos valstybių okupacijos nepripažinimo politikos.

Išsamiau ESBK Baigiamojo akto principus išnagrinėjęs Raimundas Kudukis išryškina Lietuvos laisvinimo aktualijas. Jis pažymi, kad JAV, pasirašydamos Helsinkio susitarimus, „formaliai pripažįsta Sovietų dominavimą Pabaltijo valstybėse“³⁹. Kita vertus, vilčių teikė 1 dalies IV skyriaus teiginys: „Jokia okupacija arba toks įgijimas (teritorijos) nebus pripažįstamas teisėtu“⁴⁰. Be to, Sovietų Sąjunga prisiėmė įsipareigojimus gerbti žmogaus teises ir pagrindines laisves, tarp jų minties, sąžinės, re-

ligijos ir įsitikinimų laisvę. Todėl siūloma į tai atsižvelgti ir panaudoti keliant Lietuvos laisvės bylą: „Jeigu mes negalime atsikviesti giminių iš Lietuvos, mes galime skųstis savo valdžiai ar spaudai, kad sovietai pažeidžia Helsinkio susitarimus. Jei sužinome, kad kas nors areštuotas už draudžiamos knygos skaitymą ar kunigas uždarytas į kalėjimą už katekizmo mokymą, mes galime pacituoti Helsinkio dokumentą apie šias teises tai daryti“⁴¹. Tokiai naujai laisvosios lietuvių veiklos taktikai pritarė ALT: „Kai kurie principai, įrašyti į Helsinkio aktą, gali būti sėkmingai panaudoti Lietuvos laisvinimo byloje“⁴².

Į pakitusią Lietuvos laisvės bylos padėtį ir su tuo susijusią besikeičiančią laisvosios lietuvių veiklos taktiką bei strategiją atkreipia dėmesį sovietų saugumas. Išlikusiuose KGB Lietuvos SSR padalinio dokumentuose – ataskaitose pažymima: „Baigiamąjį aktą, pasirašytą 35 valstybių Helsinkyje, Vakarų propagandos centrai pradėjo be ceremonijų taikyti kaip kažkokią „teisinę bazę“ keliant Sovietų Sąjungai įvairiausių reikalavimus, o kai kurių kapitalistinių šalių valstybiniai veikėjai – kaip „teisėtą progą“ kištis į mūsų valstybės vidaus reikalus“⁴³. Taigi po ESBK Baigiamojo akto pasirašymo laisvoji lietuvių, atmetusi pesimistines nuotaikas dėl Lietuvos laisvės bylos laimėjimo, sutartinai imasi diegti naują taktiką ir strategiją.

HELSINKIO SUSITARIMŲ ATGARSIS OKUPUOTOJE LIETUVOJE

Žvilgtelėkime, kokių atgarsių Helsinkio susitarimų priėmimas sukelia pačioje Lietuvoje. Pirmiausia minimas dokumentas sužadina pesimistines nuotaikas, nes tampa aišku, jog pripažįstama Europos valstybių sienos *status quo*, kartu ir Baltijos kraštų sovietinė okupacija. Tačiau tai tik pirmas įspūdis. Akcentas, jog Sovietų Sąjunga, kaip ir kitos 34 valstybės, lai-

kysis svarbaus Helsinkyje sutarto principo – gerbs pagrindines žmogaus teises ir laisves, nelieta neišgirstas ir Lietuvoje. Todėl neatsitiktinai pastebimas reiškinys, jog Sovietų Sąjungos, taip pat Lietuvos disidentai nesiekia tiesioginio valdžios nuvertimo, o „cituoja Sovietų Sąjungos konstituciją ir reikalauja, kad valdžia laikytųsi savo pačios paskelbtų principų“⁴⁴. Taigi Helsinkio Baigiamasis aktas, kurio principų pažada laikytis dokumentą pasirašiusios valstybės, atveria palankias galimybes atsirandančiai naujo pobūdžio opozicijai Vidurio Rytų Europoje⁴⁵. Lietuvoje, kaip ir Sovietų Sąjungoje bei komunistiniuose Rytų Europos kraštuose, plėtojasi disidentinis sąjūdis. Buriasi valstybiškai mąstančių žmonių grupės, kurios pasiryžta „fiksiuoti Helsinkio susitarimų pažeidimus Sovietų Sąjungoje ir apie tai informuoti pasaulio visuomenę“⁴⁶. Penki asmenys – kun. Karolis Garuckas, dr. Eitanas Finkelšteinas, politinė kalinė poetė Ona Lukauskaitė-Poškienė, politinis kalinys Viktoras Petkus ir poetas, vertėjas Tomas Venclova, pralinkus metams po Helsinkio konferencijos, 1976 m. lapkričio 26 d. susiburia į grupę, sieksiančią tirti, kaip Sovietų Sąjunga laikosi ESBK Baigiamojo akto principų okupuotoje Lietuvoje⁴⁷. Susikūrusi Lietuvos Helsinkio grupė palaikė glaudžius ryšius su rusų disidentais ir analogiškais asociacijomis Sovietų Sąjungoje. Tai buvo požymis, kad Helsinkio konferencija ne tik suaktyvino laisvąją lietuvių, bet ir paskatino sovietų okupuotą Lietuvą ryžtingiau stoti į laisvės kovą. Kartu galima teigti, kad Helsinkio susitarimai skatino stiprinti ryšius tarp atskirų kraštų disidentų bei įvairių tautų išeivių⁴⁸.

IŠVADOS

Lietuvos laisvės byla, besitęsianti nuo pirmųjų sovietų okupacijos metų, rėmėsi JAV Baltijos valstybių inkorporavimo į Sovietų Sąjungą nepripažinimo politika. Aštuntajame dešimtmety-

je, Vakarams pasukus nuo „šaltojo karo“ link detanto politikos ir Europos saugumo ir bendradarbiavimo konferencijai Helsinkyje priėmus Baigiamąjį aktą, atrodė, kad komplikuojasi Lietuvos nepriklausomybės atkovojoimo reikalas.

Susiklosčius Lietuvos laisvės bylai nepalankioms aplinkybėms, laisvoji lietuviija, veikdama įvairiose lietuvių institucijose, imasi derinti svarbiausios savo darbuotės – Tėvynės laisvinimo – strategiją ir taktiką. Tai rodo 1974 m. išeivijos institucijų priimtą Lietuvos laisvinimo darbo konferencijos išvadą. Lietuvos laisvės bylos pradžioje laikytasi minties, kad Lietuvos ateitį gali nulemti tik JAV ir SSRS santykiai, tuo metu grįsti „šaltojo karo“ politika, bei turėta vilties, jog Lietuvos reikalą gali išspręsti žadėtoji po Antrojo pasaulinio karo taikos konferencija, o jau aštuntajame dešimtmetyje tenka šias nuostatas keisti. Todėl lietuvių išeivija šiuo laikotarpiu apibrėžia naujas politinės veiklos kryptis, išsiaiškina jų specifiką, numato darbų eiliškumą.

Teigiama linkme keičiasi laisvosios lietuviijos požiūris į bendradarbiavimą su sovietų okupuotos Lietuvos tautiečiais, iškeliamas sumanymas užsiimti JAV valdžios politikos lobizmu, skatinami ryšiai su komunistiniais kraštais, priešišškai nusistačiusiais Sovietų Sąjungos atžvilgiu, visokeriopai remiamos ir skleidžiamos visam pasauliui tautos aspiracijos. Svarbu, kad šiuo laikotarpiu pati lietuvių tauta

okupuotoje tėvynėje vėl ima viešai reikšti laisvės siekius.

Helsinkio konferencijos išvakarėse JAV prezidentas G. R. Fordas patvirtina, kad JAV nekeičia politikos neteisėto Baltijos kraštų inkorporavimo į SSRS atžvilgiu. Be to, konstitucinės ir tarptautinės teisės požiūriu Helsinkio Baigiamajame akte užfiksuoti įsipareigojimai nesaisto Baltijos valstybių, nes jos yra okupuotos ir dokumento nepasirašo. Vis dėlto išeivijoje Helsinkio susitarimų vertintojai suskyla į dvi priešingas grupes. Vieni aiškino, kad dokumentas baigia žlugdyti Lietuvos laisvės bylą, kiti džiaugėsi Vakarų nuostata ir toliau nepripažinti Baltijos kraštų inkorporavimo į SSRS. Išeivijoje radosi ir trečioji grupė – kairuliškas požiūris į Baigiamąjį aktą, kaip visuotinę Europos taikos po Antrojo pasaulinio karo sutartį.

Tačiau 1975 m. rudenį, po Helsinkio Baigiamojo akto pasirašymo, patriotinė laisvoji lietuviija sutaria, kad jos politinių institucijų (VLIK'as, PLB) požiūriai į minimą dokumentą nesiskiria, ir numato vadovautis Lietuvos laisvinimo darbo konferencijos išvadomis. Laisvoji lietuviija, atkreipusi dėmesį į Helsinkio susitarimuose fiksuojamas pagrindines žmogaus teises ir laisves, sulaukusi viltingo Lietuvos ir SSRS disidentų atgarsio nepriklausomybės kovoje, pradeda veikti išvien Lietuvos laisvės byloje.

Nuorodos

¹ J. Kojelis, „Lietuvos laisvės kovos metai“, *Aidai*, 1968, Nr. 2, p. 84.

² J. Kojelis, *Po Helsinkio konferencijos*, *ibid.*, 1975, Nr. 7, p. 325.

³ J. Kojelis, *Momentas jėgoms suglaudinti*, *ibid.*, 1972, Nr. 9, p. 437.

⁴ J. Kojelis, *Ties istorinių lūžių anga*, *ibid.*, 1972, Nr. 5, p. 253.

⁵ J. Kojelis, *Momentas ...*, p. 437.

⁶ „Lietuvos laisvinimo darbo konferencija“, *Pasaulio lietuvis*, 1974, Nr. 9, p. 194.

⁷ *Ibid.*

⁸ *Ibid.*

⁹ *Ibid.*

¹⁰ S. Kuprys, „Veiksnių konferencijos dalyvio nuomonė apie konferenciją“, *Ateitis*, 1975, Nr. 6, p. 179.

¹¹ J. Kojelis, *Po Helsinkio ...*, p. 326.

¹² Išeivijos politinio darbo programos projektas, *Pasaulio lietuvis*, 1975, Nr. 9, p. 177.

¹³ „Prezidentas G. R. Ford priėmė Pabaltiečių delegaciją Washingtonė“, *Dirva*, 1975, kovo 5.

¹⁴ J. Kojelis, *Po Helsinkio ...*, p. 326.

¹⁵ *Ibid.*

¹⁶ „Etninės grupės pas Prezidentą“, *Dirva*, 1975, liepos 30.

¹⁷ J. Kojelis, *Po Helsinkio ...*, p. 326; „Helsinkio konferencijos reikalai“, *Pasaulio lietuvis*, 1975, Nr. 16, p. 342.

- ¹⁸ *Taikos, saugumo ir bendradarbiavimo labui. 1975 m. liepos 30–rugpjūčio 1 d. Helsinkyje vykusio saugumo ir bendradarbiavimo Europoje pasitarimo rezultatai*, Vilnius, 1975, p. 20.
- ¹⁹ „Baltai Helsinkyje“, *Europos lietuvis*, 1975, rugpjūčio 12.
- ²⁰ J. Kojelis, *Po Helsinkio ...*, p. 326.
- ²¹ *Taikos, saugumo ...*, p. 19.
- ²² *Taikos, saugumo ir bendradarbiavimo labui*. Drg. L. Brežnevo kalba. 1975 m. liepos 31 d., *Tiesa*, 1975, rugpjūčio 7.
- ²³ J. Kojelis, *Po Helsinkio ...*, p. 327.
- ²⁴ B. Nemickas, „Helsinkio susitarimų teisinė prigimtis“, *Aidai*, 1976, Nr. 1, p. 1.
- ²⁵ V. Meškauskas, „Mus išdavė... ar ne?“, *Dirva*, 1975, rugpjūčio 20.
- ²⁶ „Konferencijos atgarsiai“, *Europos lietuvis*, 1975, rugpjūčio 19.
- ²⁷ „Du laureatai“ (vedamasis), *Tėviškės žiburiai*, 1975, rugpjūčio 21.
- ²⁸ B. Nemickas, *Helsinkio susitarimų...*, p. 8.
- ²⁹ VLIK'o pirmininkas apie komiteto darbus ir planus. 1980 m. rugsėjo 23 d. 20 val. Vatikano radijas, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. K-1, ap. 49, b. 324.
- ³⁰ „Pamokos mūsų viršūnėms“, *Nemuno kraštas*, 1975, Nr. 6, p. 27.
- ³¹ Apie žurnalą „Nemuno kraštas“ (KGB Lietuvos SSR padalinio raštas Lietuvos komunistų partijos Centro komitetui, 1980 m. gegužės mėn.), LYA, f. K-1, ap. 49, b. 300, l. 299, 300.
- ³² A. Bimba, „Krislai“, *Laisvė*, 1975, rugpjūčio 1.
- ³³ „Jų pačių iškeptas išmislas“, *ibid.*, 1975, rugpjūčio 8.
- ³⁴ B. Nainys, „Helsinkio konferencijos reikalu“, *Pasaulio lietuvis*, 1975, Nr. 16, p. 341.
- ³⁵ „PLB valdyboje“, *ibid.*, p. 343.
- ³⁶ Pareiškimas Europos saugumo konferencijos reikalu JAV LB apygardų ir apylinkių valdyboms, *ibid.*, p. 342.
- ³⁷ *Ibid.*
- ³⁸ „Apie susitikimą su JAV kongreso atstovu E. Derwinski“, *Dirva*, 1975, spalio 30.
- ³⁹ R. Kudukis, *Europos saugumo konferencija (II)*, *ibid.*
- ⁴⁰ *Taikos, saugumo ...*, p. 21.
- ⁴¹ R. Kudukis, „Europos saugumo konferencija (III)“, *Dirva*, 1975, lapkričio 6.
- ⁴² ALT suvažiavimo nutarimai, *Dirva*, 1975, gruodžio 11.
- ⁴³ KGB prie Lietuvos SSR MT 1-ojo skyriaus viršininko pavaduotojo papulkininkio A. Naruševičiaus 1978 m. sausio 26 d. pranešimas apie prieš spec. tarnybų ir lietuvių reakcinės emigracijos vaidmenį vedant antisovietines propagandines akcijas, skirtas Sovietų valstybės jubiliejiniams metams, LYA, f. K-1, ap. 49, b. 298, l. 135.
- ⁴⁴ R. Kudukis, „Europos saugumo konferencija (III)“, *Dirva*, 1975, lapkričio 6.
- ⁴⁵ P. E. Wandycz, *Laisvės kaina. Vidurio Rytų Europos istorija nuo viduramžių iki dabar*, Vilnius, 1997, p. 265.
- ⁴⁶ T. Venclova, „Disidentų sąjūdžio perspektyvos Sovietų Sąjungoje ir Lietuvoje“, *Į laisvę*, 1977 (gruodis), Nr. 71, p. 31, 32.
- ⁴⁷ *Nenugalėtoji Lietuva*, sud. A. Liekis, Vilnius, 1993, t. 1, p. 31, 36; „Helsinkio grupė Vilniuje“, *Naujienos*, 1978, sausio 9.
- ⁴⁸ J. Vilčinskas, „Disidentai ir mes“, *Europos lietuvis*, 1975, rugsėjo 2.

Juozas Banionis

THE EFFECT OF HELSINKI AGREEMENTS TO THE ISSUE OF FREEDOM FOR LITHUANIA

Summary

The issue of freedom for Lithuania emerged just after the Soviets had occupied Lithuania. The issue was based on the fact that the USA *de jure*, had not recognised the incorporation of the Baltic states in the Soviet Union. In the seventies, after the West had shifted the strategy of the Cold War to the strategy of détente, and after the Helsinki Final Act had been passed at the Conference on the Security and Co-operation in Europe the progress of the issue of freedom for Lithuania faced new hindrances. The Lithuanian communities abroad, recognising the jeopardy for the issue united their efforts and worked out the strategy and tactics of Lithuania's liberation. In 1974 different émigré organisations and institutions organised a conference on the liberation of Lithuania. The conference decided upon new political tenors, their specifics and priorities for the maintenance of the issue of freedom.

On the eve of the Helsinki Conference the USA president Gerald Ford confirmed the illicit incorporation of the Baltic states. Besides, in compliance with the constitutional and international laws, the engagements of the Helsinki Final Act did not oblige the Baltic states because they were under Soviet occupation and could not sign the act.

Thus, in the autumn of 1975 two major political organisations of Lithuanians in the West—the Supreme Committee for Liberation of Lithuania (VLIK), and the Lithuanian World Community (PLB)—resolved upon the act's treatment and interpretation. They also agreed to follow the statements of the 1974 Conference on Liberation of Lithuania. The Lithuanians abroad exploring the fundamental human rights declared by the Helsinki Agreements and the support of Lithuania's and the USSR's dissidents made a united front in the issue of freedom for Lithuania.

Lietuvos komunistų tautinė ir socialinė sudėtis 1939 m. pabaigoje–1940 m. rugsėjo mėn.

IVADAS

Lietuvos komunistų partija nuo kitų partijų skyrėsi ne tik savo programa, bet ir vidaus gyvenimo principais. Ji buvo kuriama kaip Rusijos komunistinio judėjimo sudedamoji dalis ir formuojama Rusijos komunistų (bolševikų) partijos idėjiniais-teoriniais bei organizaciniais pagrindais¹. Laikydami bolševikų požiūrio, kad partijos sudėtis yra esminė jos veiklos efektyvumo sąlyga, o kadrai lemia partijos siekių įgyvendinimą, Lietuvos komunistų partijos vadovai pagal VKP(b) ir Kominternio direktyvas taip pat reguliavo organizacijos sudėtį, siekė jos gretų socialinio, idėjinio ir politinio grynumo bei organizacinio monolitiškumo, atkakliai stengėsi užkirsti kelią jų požiūriu, priešišku socialinių sluoksnių atstovams stoti į partiją, griežtai kovojo su skaldomąja ir frakcine komunistų veikla. SSRS okupavus Lietuvą, 1940 m. spalio mėn. LKP buvo oficialiai įtraukta į VKP(b) ir integruota į jos politinį ir vidaus gyvenimą. Lietuvos komunistų partijos sudėties reguliavimo procesas tapo organizuotas ir griežtai reglamentuotas, jam vadovavo VKP(b). Griežta naujų narių priėmimo tvarka ir 1940 m. spalio mėn. pradėtas masinis valymas buvo pagrindiniai partijos sudėties reguliavimo metodai. Jais buvo kryptingai formuojama tokios sudėties marionetinė organizacija, kuri užtikrintų VKP(b) politikos įgyvendinimą okupuotoje Lietuvoje ir būtų patikimas šalies aneksijos ir sovietizavimo įrankis.

Moksliškai ištirti ir įvertinti LKP sudėtį būtina siekiant nustatyti tikrąsias šios organiza-

cijos atsiradimo ir egzistavimo Lietuvoje aplinkybes, jos pobūdį ir Lietuvai nusikalstamos veiklos užsakovus, organizatorius bei vykdytojus. Tik tokia analizė gali atskleisti partijos socialinę bazę, išryškinti Lietuvos gyventojų stojimo į ją priežastis. Dėl ypatingų kai kurių Lietuvos tautinių mažumų pozicijų šioje partijoje visais atžvilgiais svarbu nustatyti, kiek jų buvo tarp Lietuvos komunistų, atskleisti jų orientacijos į komunizmą ir SSRS priežastis. LKP sudėties kaita taip pat rodo kryptingą bolševikų „partinės statybos“ politiką, kuria buvo siekiama suformuoti Lietuvoje marionetinę, okupacinio ir totalitarinio režimo poreikius visiškai atitinkančią vietinę organizaciją.

Lietuvos istoriografijoje nėra pakankamai ištirti LKP sudėties pokyčiai 1940 m. Palyginti plačiai šia tema rašyta tik sovietinėje LKP istorijos literatūroje². Natūralu, kad čia ji nagrinėta apologetiškai, nutylint oficialiosios sovietinės istoriografijos rėmus netelpančius ar ją griaujančius faktus ir reiškinius. Neturėdami galimybių plačiau aptarti šią istoriografiją, paminėsime tik kelis svarbesnius ideologiškai angažuito tyrimo atvejus.

Kadangi pagrindinės LKP socialinė sudėtis griovė teiginį apie proletarinę partijos pobūdį ir bazę, sovietų istorikai stengėsi jos išsamiau nenagrinėti, neanalizuoti ūkininkų, amatininkų, prekybininkų ir verslininkų buvimo partijoje priežasčių, kad nesukeltų abejonių, ar LKP iš tiesų buvo proletarinė, ar turėjo savo augimo šaltinius ir ar apskritai Lietuvoje buvo objektyvios prielaidos tokiai partijai. Nors sovietinėje istoriografijoje visada buvo

pabrėžiama ir teigiamai vertinama daugiatautė, internacionalinės partijos pobūdį atitinkanti LKP, tačiau taip pat norėta parodyti, kad tai buvo ir lietuviška organizacija, todėl sąmoningai buvo nutylėtas neproporcingai didelis tautinių mažumų atstovų skaičius partijoje. Taip stengiasi nesuteikti dingsties LKP vertinti kaip svetimą Lietuvai organizaciją, neduoti empirinio pagrindo lietuvių emigracinėje literatūroje paplitusiai „dviejų genocidų teorijai“. Dėl ideologinių priežasčių nebuvo paskelbtas ir tikslus iš SSRS į Lietuvą 1940 m. pabaigoje–1941 m. pirmoje pusėje atsiųstų komunistų skaičius³. Šie duomenys buvo slepiami ir todėl, kad nesiderino su oficialia versija, jog socializmo modelį Lietuvoje kūrė pati lietuvių tauta⁴. Galima paminėti kelis leidinius, kuriuose įdėmiau pažvelgta į LKP sudėties kaitos procesus 1940–1941 m., nors ir čia jie nagrinėti neperžengiant sovietinės LKP istorijos koncepcijos rėmų⁵.

Partijos istorijos instituto prie LKP CK parengtas ir 1976 m. išleistas statistikos duomenų rinkinys „Lietuvos komunistų partija skaičiais. 1918–1975“ (redakcinė kolegija: Paulius Beresnevičius (sudarytojas), Konstantinas Surblys (ats. redaktorius), Romas Šarmaitis) ilgą laiką buvo vienintelis leidinys, pagal pirminius LKP šaltinius atspindintis jos sudėtį⁶. Neradus archyvuose apibendrintų duomenų apie pagrindinės LKP sudėtį 1940 m.⁷, čia paskelbtas autorių nustatytas komunistų pagrindininkų skaičius⁸. Kadangi knygą rengė tuo metu elitinis LKP istorijos tyrimų centras, sovietinėje Lietuvos istoriografijoje nebuvo suabejota duomenų objektyvumu ir niekam net nekilo mintis juos tikrinti, nors duomenų skirtumas LKP sudėtį 1940 m. pirmoje pusėje atspindinčioje lentelėje (1690 komunistų) ir jos potekstinėje pastaboje (2200 narių) jau turėjo sukelti tam tikrų abejonių⁹. Įsigilinus į šiuos vienas kitam prieštaraujančius skaičius ir jų šaltinius, ryškėja ne tik metodinės leidinio rengimo spragos, bet ir išankstinė jo užsakovų pozicija parodyti kuo gausesnę pagrindinę komunistų par-

tiją. Pažymėtina, kad 1690 ir 2200 pagrindininkų skaičius nėra paremtas tais archyvo dokumentais, kurie nurodyti knygoje. Jei tikėtume nuoroda, pagrindininkai suskaičiuoti pagal juodraštinis LKP(b) CK organizacinio instruktorių skyriaus partinės statistikos ir vieningo partinio bilieto sektoriaus skaičiavimus metinei statistinei LKP(b) CK ataskaitai apie komunistų pasiskirstymą pagal partinį stažą, šio skyriaus vedėjo Danilo Šupikovo 1940 m. gruodžio 20 d. raštą VKP(b) CK dėl partinių dokumentų išdavimo eigos 1940 m. ir suvestinę apie bylų dėl partinių dokumentų išdavimo LKP(b) CK peržiūrėjimo 1940 m. rezultatus. Tačiau pagal šiuos dokumentus negalima suskaičiuoti nei 1690, nei juo labiau 2200 komunistų. Juodraštinuose skaičiavimuose nurodyta, kad 1941 m. sausio 1 d. tarp 1968 LKP narių buvo 1295 komunistai, turintys partinį stažą iki 1940 m. birželio 15 d. (be Švenčionių ir Švenčionių apskričių komunistų)¹⁰. D. Šupikovo 1940 m. gruodžio 20 d. rašte VKP(b) CK pabrėžiama, kad „sąrašuose, kuriuos partijos apskričių komitetai pristatė Lietuvos KP(b) CK, buvo 5388 partijos nariai, tarp jų 1507 žmonės laikė save pagrindinį stažą turinčiais partijos nariais“¹¹. Ten pat nurodyta, kad iki 1940 m. gruodžio 18 d. partiniai dokumentai išduoti 2322, o atsisakyta juos išduoti 1011 asmenų¹². Analogiški skaičiai pateikti ir LKP(b) CK suvestinėje „Apie bylų dėl partinių dokumentų išdavimo Lietuvos KP(b) CK peržiūrėjimo rezultatus“¹³. Pažymėtina, kad šiuose dokumentuose niekur nepaminėta, kiek bilietų gavo komunistai pagrindininkai ir kiek jų neišduota šios kategorijos partijos nariams. Jais remiantis aiškėja, kad nelegalioje LKP galėjo būti ne mažiau kaip 1295 (pagal metinės statistines ataskaitas) ir ne daugiau kaip 1507 (pagal D. Šupikovo rašte paminėtus komunistų sąrašus) narių. Tačiau pagal juos niekaip negalima suskaičiuoti nei 1690, nei 2200 pagrindininkų. Leidinio potekstinės pastabos teiginys, jog LKP(b) CK ataskaitoje (turimas omenyje

D. Šupikovo 1940 m. gruodžio 20 d. raštas) nurodyta, kad tarp 1011 partinių dokumentų negavusių komunistų pusė asmenų (daugiau kaip 500 žmonių) priklausė pagrindinei LKP¹⁴, yra fikcija, kadangi D. Šupikovo rašte tokios informacijos apskritai nėra¹⁵. Čia tik parašyta, kad kai kuriose partinėse organizacijose buvo „labai didelis komunistų užterštumas“, pavyzdžiui, Panevėžio apskrities organizacijoje iš 195 peržiūrėtų bylų partiniai dokumentai išduoti tik 82, atsisakyta išduoti 69 asmenims, o „pusė asmenų, kuriems šioje organizacijoje atsakyta išduoti partinius dokumentus, buvo partijoje dar pagrindžio laikotarpiu“¹⁶. Turbūt neįsigilinus į šio rašto tekstą pusė bilietų negavusių Panevėžio apskrities pagrindininkų įvertinta kaip pusė visų nelegalios LKP narių, negavusių partinių dokumentų. Dėl tokios klaidos knygoje buvo paskelbta neteisinga informacija apie VKP(b) bilietus negavusius pagrindininkus ir taip 500 asmenų padidintas pagrindinės LKP narių skaičius.

Galbūt šiame rinkinyje komunistai pagrindininkai buvo suskaičiuoti pagal kitus šaltinius, tačiau tokiu atveju juos ir reikėjo nurodyti. Turbūt susidūrus su objektyviais tyrimo sunkumais, pirmiausia apibendrintų, išsamių ir patikimų pirminių šaltinių stoka, atsirado ir metodinės tyrimo problemos, kurias taip pat reikėjo aptarti. To nepadarius nėra aišku, kuo remiantis teigiama, kad pagrindinėje LKP buvo 1690–2200 narių, ir pagal kokią metodiką jie suskaičiuoti. Iš kai kurių duomenų matyti, kad tai padaryta pasirėmus LKP(b) Centro komiteto biuro posėdžių, 1940–1941 m. svarsčiusių partinių bilietų išdavimą, protokolais, kuriuose iš tikrųjų yra informacijos apie 1690 asmenų, save laikiusių pagrindinės LKP nariais¹⁷. Gal buvo žiūrima ir į partijos miestų ir apskričių komunistų sąrašus. Tačiau ir tokiu atveju LKP sudėtį 1940 m. pirmoje pusėje atspindinčioje lentelėje nurodytas apskirtyse veikusių komunistų skaičius nesutampa su minėtuose dokumentuose užfiksuotu skaičiumi. Pavyzdžiui, lentelėje nu-

rodoma, kad nelegalioje Vilniaus apskrities organizacijoje veikė 50 LKP narių¹⁸. Partinius bilietus čia gavo 41 pagrindininkas, tačiau jie buvo ne vietinių nelegalių Vilniaus miesto ir apskrities organizacijų nariai, bet kitose Lietuvos vietovėse gyvenę ir veikę komunistai, kuriuos LKP CK 1940 m. liepos–rugpjūčio mėn. atsiuntė į Vilnių dirbti partinio ir kitokio darbo¹⁹. Kita vertus, iš LKP Vilniaus apskrities komiteto duomenų matyti, kad Vilniaus mieste ir apskrityje 1940 m. nebuvo nė vieno vietinės pagrindinės LKP organizacijos nario, tačiau čia veikė 37 Vakarų Baltarusijos komunistų partijos (1937 m. Josifo Stalino iniciatyva Kominterno paleistos Lenkijos komunistų darbininkų partijos sudedamosios dalies) nariai²⁰. Neaišku, ar šie 37 komunistai buvo įskaičiuoti į pagrindinės Vilniaus apskrities organizacijos sudėtį. Tokių netikslumų, duomenų nesutapimų minėtame leidinyje yra ir daugiau. Tačiau netgi pagal tokią metodiką skaičiuojant, pagrindinės LKP narių skaičius neviršys lentelėje nurodyto skaičiaus – 1690. Galbūt pagrindininkams buvo priskirti ir tie asmenys, kurie, pasipiktinę LKP vaidmeniu okupuojant Lietuvą, 1940 m. vasarą patys pasitraukė iš partijos, tačiau neaišku, kokiais šaltiniais remiantis ir kiek jų suskaičiuota. Taigi rinkinyje skelbti skaičiai – 1690 ir 2200 – yra neparemti sudarytojo nurodytais dokumentais, netikslūs ir klaidinantys. Šis atvejis ne tik atskleidžia išankstinę leidėjų poziciją padidinti pagrindinės LKP narių skaičių, bet ir verčia abejoti rinkinio objektyvumu. Laikantis sovietinės istoriografijos tradicijos, šiame leidinyje taip pat sąmoningai nepaskelbta tautinė LKP sudėtis 1940 m., neatskleistas neproporcingai didelis tautinių mažumų atstovų skaičius joje. Knygoje taip pat neparemda partijos valymo įtaka LKP kokybinei sudėčiai, nenurodytas tikslus iš SSRS į Lietuvą atsiųstų komunistų skaičius. Kadangi čia skelbti duomenys ilgą laiką buvo vieninteliai, jie buvo įtraukti į to meto mokslinę apyvartą, paplito ir įsitvirtino sovietinėje istoriografijoje.

Kitas paminėtinas leidinys – kolektyvinė A. Panksejevo, K. Surblio ir A. Elvich monografija „Gyvybinga lenininių partinės statybos principų jėga. Apie kai kuriuos partinės statybos Lietuvos, Latvijos ir Estijos komunistų partijose klausimus (1940 m. birželis–1941 m. birželis)“²¹. Kitaip negu kitose sovietinių istorikų knygose, čia jau nemėginama užtušuoti Baltijos šalių komunistų partijų valymo 1940 m., parodyti jį kaip partijai netipišką, tik J. Stalino asmens kulto laikotarpiui būdingą partijos gyvenimo sukrėtimą. Monografijoje LKP valymas apibrėžtas kaip bolševikų partijos gretų reguliavimo metodas ir apibūdintas jo procesas²². Tiesa, aptariant valymo rezultatus taip pat stengtasi nutylėti ideologiškai nepalankią informaciją. Pavyzdžiui, autorius K. Surblys paskelbė, kad iš 906 partinių dokumentų negavusių asmenų 671 buvo „priešiškas ir LKP gretose nevertas būti elementas“, tačiau nedetalizavo, kokių socialinių grupių ir kategorijų asmenys tai buvo²³. Šiame leidinyje mėginta nustatyti tikslesnį pagrindinės Lietuvos KP narių skaičių, nors tai darant neišvengta akivaizdus duomenų nesutapimo²⁴. Antai teigiama, kad 1940 m. birželio pabaigoje iš pagrindžio išėjo ir iš kalėjimų bei koncentracijos stovyklų buvo paleista iš viso apie 2000 komunistų, tarp jų daugiau kaip 400 iš kalėjimų ir koncentracijos stovyklų paleistų „revoliucionierių“²⁵. Atrodytų, kad apskričių organizacijose tuo metu turėjo būti maždaug 1600 komunistų. Tačiau pagal sudarytą komunistų pasiskirstymo apskrityse lentelę pagrindinės LKP narių skaičius svyruoja nuo 1070 iki 1780²⁶. Pati lentelės sudarymo metodika ir šaltiniai, kuriais remiantis ji sudaryta, rodo, kad autorius žinojo tikslų pagrindininkų skaičių, tačiau vengė jį skelbti. Galbūt taip pasielgta dėl to, kad apskrityse nepavyko suskaičiuoti 1600 komunistų. K. Surblio paskelbtas 1600 apskrityse veikusių pagrindininkų skaičius artimas statistikos duomenų rinkinyje „Lietuvos komunistų partija skaičiais. 1918–1975“ nurodytam skaičiui – 1690, nors

palyginus komunistų pasiskirstymą konkrečiose apskrityse vėl aiškėja duomenų nesutapimai. Pavyzdžiui, Kėdainių aps. K. Surblys nurodė buvus „nuo 100 iki 200 komunistų“, o P. Beresnevičius – 79, Panevėžio aps. K. Surblys – nuo 40 iki 50, o P. Beresnevičius – 153, Rokiškio aps. K. Surblys – nuo 80 iki 90, o P. Beresnevičius – 130 ir pan.

Kaip matyti iš sovietinės istoriografijos apžvalgos, marksistinė SSKP istorijos tyrimų metodologija ir istorijos koncepcija, apologetinis jos pobūdis nulėmė tai, kad buvo sąmoningai nutylėta LKP socialinė ir tautinė sudėtis 1940 m. ir partijos valymo įtaka jai, o pagrindinės LKP narių skaičius 1940 m. pirmoje pusėje padidintas iki 2000–2200. Iki pat Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo nebuvo suabejota šiais duomenimis, taip pat nemėginta skelbti tautinę LKP sudėtį.

Vienas pirmųjų kiekybine LKP sudėtimi 1993 m. suabejojo humanitarinių mokslų daktaras Arvydas Anušauskas, paskelbęs, kad Lietuvos saugumo policijos duomenimis 1939 m. pabaigoje LKP turėjo 1400 narių, o daugumą Kauno miesto organizacijos sudarė žydai²⁷. Habilituotas istorijos mokslų daktaras Liudas Truska 1996 m. pagal analogiškus Lietuvos saugumo policijos šaltinius patikslino pagrindinės LKP narių skaičių ir nurodė, kad 1939 m. pabaigoje Lietuvoje buvo 1370 komunistų²⁸. Jis taip pat pirmasis Lietuvos istoriografijoje paskelbė šaltiniais paremtą tautinę pagrindinės LKP sudėtį. Remdamasis Lietuvos Respublikos valstybės saugumo departamento duomenimis, L. Truska konstatavo, kad 1939 m. pabaigoje lietuviai sudarė beveik 60 proc., o žydai – 31 proc. LKP narių²⁹.

LKP tautinę sudėtį siauru aspektu aptarė istorikas Solomonas Atamukas, apibūdinęs aktyvaus žydų dalyvavimo antivalstybiniame komunistiniame judėjime bei Lietuvos sovietizavimo procese ir neproporcingai didelio jų atstovavimo LKP priežastis³⁰. Autorius atsižvelgė į komplikotą žydų padėtį Antrojo pa-

saulinio karo metais, kai tapo realus nacional-socializmo doktrinos įgyvendinimo Lietuvoje pavojus ir žydų tautai iškilo jos išlikimo problema, nustūmusi į šalį kitus klausimus ir nulėmusi jų politinę orientaciją³¹.

Šiek tiek plačiau politinę Lietuvos žydų diferenciaciją ir radikalių marksistinių pažiūrų žydų telkimąsi į nelegalią LKP S. Atamukas nušvietė monografijoje „Lietuvos žydų kelias. Nuo XIV amžiaus iki XX a. pabaigos“³². Jis pabrėžė, kad tiek sionistinės, tiek antisisionistinės orientacijos žydų politinės organizacijos reiškė priešišumą komunizmui ir Sovietų Sąjungos politikai, ir tik nedidelė dalis radikalių antisisionistų šliejosi prie komunistų partijos³³. Tačiau ketvirtojo dešimtmečio antroje pusėje, padidėjus nepasitenkinimui autoritariniu režimu ir sustiprėjus visos Lietuvos visuomenės kairiosioms nuotaikoms, žydų etninėje grupėje ėmė ryškėti netgi sionistų suartėjimo su LKP tendencija; šis procesas buvo analogiškas tam, kuris vyko ir tarp kai kurių demokratinių lietuvių sluoksnių³⁴. Tokia politinė antisisionistų ir sionistų orientacija į LKP ir SSRS sustiprėjo prasidėjus Antrajam pasauliniam karui. Anot autoriaus, „1939–1940 m. žymi dalis Lietuvos ir Vilniaus krašto žydų nuoširdžiai tikėjo, kad Tarybų Sąjunga jiems padės išsigelbėti nuo grėsmingo Vokietijos pavojaus“³⁵. S. Atamuko nuomone, tai buvo viena iš lemiamų priežasčių, „dėl kurių nemaža žydų dalis palankiai sutiko raudonąją armiją ir ypač naujosios J. Paleckio vadovaujamos vyriausybės sudarymą“³⁶.

Kai kuriuos LKP sudėties pokyčius pirmuoju sovietmečiu nagrinėjo istorikai L. Truska ir S. Atamukas. 1996 m. paskelbtame straipsnyje „Lietuvos valdžios įstaigų rusifikavimas 1940–1941 m.“ L. Truska nustatė, kad nuo 1940 m. birželio iki 1941 m. birželio į Lietuvą buvo atsiųsta beveik 2000 komunistų, kurie sudarė maždaug 40 proc. LKP narių³⁷. Šiek tiek kitus duomenis pateikė S. Atamukas. Savo knygoje jis nurodė, kad iš SSRS į Lietuvą 1940–1941 m. buvo atsiųsta maždaug 1400–1500 ko-

munistų³⁸. L. Truskos straipsnyje pirmą kartą paskelbtos autoriaus sudarytos LKP tautinės sudėties ir komunistų pasiskirstymo pagal veiklos sritis bei profesijas 1941 m. birželio 22 d. lentelės³⁹ šiuo metu yra vienintelės tokia LKP sudėtį atspindinčios apibendrintos žinios, nes prasidėjus SSRS–Vokietijos karui LKP(b) nepėjo parengti pusmetinių statistinių ataskaitų apie savo sudėtį. Vertindamas LKP(b) CK organizacinio instruktorių skyriaus 1941 m. pabaigoje sudarytų miestų ir apskričių partinių organizacijų komunistų sąrašus istorikas pažymėjo, kad juose neįrašyti LSSR NKVD ir NKGB komunistai⁴⁰. Čia reikėtų paaiškinti, kad pagal VKP(b) CK nustatytą komunistų partinės įskaitos tvarką Lietuvoje dislokuotos kariuomenės dalinių komunistai ir dalis LSSR represinėse struktūrose (NKVD, NKGB) dirbusių komunistų nebuvo įrašomi į LKP įskaitą, todėl jų ir nėra komunistų sąrašuose bei statistinėse ataskaitose. Išimtį sudarė vietiniai šiose sistemose dirbę komunistai, kurie į partiją buvo primesti LKP(b) organizacijose ir įtraukti į jų įskaitą.

Knygoje „Lietuvos žydų kelias. Nuo XIV amžiaus iki XX a. pabaigos“ S. Atamukas apibūdino Lietuvos komunistų partijos ir valdininkijos kadrų valymo įtaką žydų skaičiaus tarp komunistų ir vadovaujančiosios grandies valdininkų sumažėjimui 1940–1941 m.⁴¹ Jis nurodė, kad dėl partijos valymo VKP(b) bilietai negavo maždaug 500 buvusių pagrindininkų, tarp jų daug žydų⁴². Deja, istorikas nepateikė konkrečių duomenų, kiek žydų komunistų ir dėl kokių priežasčių buvo pašalinta iš LKP(b). Patį komunistų partijos valymą S. Atamukas siejo pirmiausia su atvykusiu iš SSRS komunistų subjektyvia pozicija (stalininiu dogmatiniu mąstymu, įtarumu), kurią jis pernelyg sureikšmina, ir priskiria jiems atsakomybę už valymo padarinius⁴³. Dėl to knygoje net neužsiminta, kad LKP(b) valymas buvo įprastas bolševikų partijos sudėties reguliavimo metodas ir speciali operatyvaus LKP(b) sudėties pakeitimo

1940 m. priemonė. Istorikas netgi vengė var-
toti patį „partijos valymo“ terminą. Neigiamai
apibūdinęs iš SSRS į Lietuvą atsiųstus komu-
nistus, S. Atamukas pažymėjo, kad jie „apskri-
tai neturėjo jokio supratimo apie LKP veiklos
ir jos narių sudėties savitumą“⁴⁴. Mūsų požiū-
riu, tai netikslus teiginys. Būtina nurodyti, kad
pati LKP, laikydamasi bolševikų nuostatų, sie-
kė suproletarinti ir sulietuvinti Lietuvos ko-
munistų organizaciją, todėl niekada nesitaik-
stė su dideliu nedarbininkų kilmės bei padėties
ir žydų tautybės komunistų skaičiumi joje⁴⁵.
Nelegali LKP taip pat netoleravo kauniečių ko-
munistų mėginimų pagrįsti ar pateisinti nedar-
bininkišką ir nelietuvišką Kauno partinės or-
ganizacijos sudėtį, interpretuoti ją kaip LKP
sudėties savitumą⁴⁶. Priešingai, LKP vadovy-
bė tokią kauniečių nuostatą traktavo kaip „de-
šinįjį nukrypimą“ ir gana ryžtingai kovojo su
ja. Taip pat pažymėtina, kad S. Atamuko mo-
nografijoje pateikti lietuvių ir žydų komunis-
tų eliminavimo iš komunistų partijos pavyz-
džiai nėra visiškai tikslūs⁴⁷. Jie paremti ne vi-
su LKP(b) CK dokumentų kompleksu, o tik
pavieniais dokumentais, daugiausia partinių
biletų negavusių komunistų skundais ir susi-
rašinėjimu dėl jų⁴⁸.

Pirminiai šaltiniai LKP sudėčiai nagrinėti
sutelkti Lietuvos visuomenės organizacijų ar-
chyve (LVOA). Pogrindinės LKP sudėtį čia ro-
do LKP centro ir rajonų komitetų ataskaitos⁴⁹,
tačiau jos fragmentiškos ir neišsamios. Nema-
žai žinių apie komunistus yra Lietuvos komu-
nistinio judėjimo dalyvių asmens bylose⁵⁰. Ka-
dangi jos buvo suformuotos ne tik LKP, bet ir
jai artimų komunistinių organizacijų (komjau-
nimo, Tarptautinės organizacijos revoliucionie-
riams remti (MOPR), profsajungų ir kt.) na-
riams bei LKP rėmėjams, jose užfiksuoti duo-
menys gali būti panaudoti kaip orientaciniai.
Vien šiais šaltiniais remiantis jau galima teigti,
kad 1938–1940 m. žydai sudarė maždaug pu-
sę visų antivalstybinio komunistinio judėjimo
Lietuvoje dalyvių. Tam tikrą informaciją apie

komunistų partijos tautinę sudėtį suteikia Ko-
minterno Vykdomojo komiteto kadro skyriaus
1937 m. sudarytas 215 LKP vadovų ir aktyviau-
sių veikėjų sąrašas (savotiška KI VK kadro no-
menklatūra)⁵¹. Iš jo matyti, kad 46 proc. akty-
viausių Kominternio įskaitytų komunistų buvo
lietuviai, 44,65 proc. – žydai, 9,35 proc. – ki-
tų tautybių asmenys.

Informatyvios ir patikimos yra LKP(b) cen-
tro, miestų ir apskričių komitetų statistinės ata-
skaitos, LKP(b) CK organizacinio instruktorių
skyriaus dokumentacija, LKP(b) Centro komi-
teto biuro, svarsčiusio partinių biletų išdavi-
mo bylas, protokolai. Tačiau šiuos dokumen-
tus būtina kritiškai analizuoti, nes juose parti-
jos vidaus gyvenimo įvykiai ir reiškiniai nu-
šviesti laikantis bolševikų ideologijos ir stali-
ninės apologetikos pozicijų. Vienareikšmiškai
negalima vertinti iš SSRS į Lietuvą atsiųstų ir
LKP Centro komitete vadovaujančias pozici-
jas turėjusių bolševikų, pirmiausia KP(b) CK
sekretoriaus Nikolajaus Gridino ir partijos va-
lymą tiesiogiai organizavusio bei jo eigą kon-
troliavusio LKP(b) CK organizacinio instruk-
torių skyriaus vedėjo D. Šupikovo rengtų do-
kumentų. Nepriklausydami vietinių komunis-
tų organizacijai, jie nebuvo susiję su ja bendra
veikla, todėl į LKP vidaus gyvenimą žiūrėjo
tarsi iš šalies, objektyviau ir kritiškiau. Tačiau
dėl okupaciniams režimams būdingo nepasiti-
kėjimo marionetėmis jie neigiamai vertino LKP
ir nepatikliai žiūrėjo į vietinius komunistus. Jų
raštuose LKP vidaus gyvenimas apibūdintas
laikantis plataus ir bekompromisinio „kraštu-
tinai užterštos“ partijos išvalymo pozicijų, pa-
rinkti ir aptarti pirmiausia tokie faktai, kuriuos
buvo galima pateikti kaip partijos „užterštumo“
ir jos vadovybės taikstymosi su tuo įrodymus.

Kitą pirminių šaltinių grupę sudaro LKP
miestų ir apskričių komitetų dokumentacija, su-
telkta jų fonduose. Ji atskleidžia LKP vidaus
gyvenimo reiškinių įvairiose Lietuvos vietovė-
se specifiką. Stokojant išsamių pirminių šalti-
nių apie pogrindinės LKP sudėtį, ypač tautinę,

būtina remtis ir netiesioginiais duomenimis – Lietuvos Respublikos valstybės saugumo departamento žiniomis apie pagrindinės LKP sudėtį, kurias paskelbė istorikai A. Anušauskas ir L. Truska⁵².

Kadangi LKP sudėties tema yra didelės apimtys ir specialaus mokslinio darbo objektas, šiame darbe nesiekama visapusiškai jos nagrinėti; dėmesys kreipiamas tik į tuos klausimus, kurie iki šiol istoriografijoje buvo nutylėti, tendencingai ar kontraversiškai vertinti. Čia analizuojama pagrindinės LKP kiekybinė ir kokybinė sudėtis 1939 m. pabaigoje–1940 m. pradžioje socialiniu bei tautiniu aspektu; apžvelgiama LKP sudėties kaita nuo 1940 m. birželio iki partijos valymo spalio mėn., daugiausia dėmesio skiriama socialinės ir tautinės sudėties pokyčiams; apibūdinamos LKP sudėties reguliavimo priežastys, tikslai ir metodai. Atsižvelgiant į neproporcingai didelį tautinių mažumų dalyvavimą komunistiniame judėjime, aptariamos tokio reiškinių priežastys.

LKP SUDĖTIS 1939 m. PABAIGOJE–1940 m. BIRŽELIO mėn.

Pagrindinė Lietuvos komunistų partija nuo pat įkūrimo 1918 m. savo vidaus gyvenimą tvarkė ir sudėtį reguliavo remdamasi Rusijos komunistų partijos, nuo 1925 m. gruodžio mėn. – Visasąjunginės komunistų (bolševikų) partijos ideologiniais ir organizaciniais principais⁵³. Pagal juos bolševikų partija buvo apibrėžta kaip revoliucinio tipo ir klasinio pobūdžio, socialiniu, idėjiniu-politiniu ir organizaciniu atžvilgiu vieninga, griežtai centralizuota ir disciplinuota politinė organizacija. Idėjinė ir organizacinė partijos gretų vienybė visada buvo laikoma bolševikų mokymo apie partiją pagrindu ir esmine jos sėkmingos veiklos sąlyga. Todėl per visą savo istoriją ji daugiausia dėmesio skyrė savo sudėties reguliavimui, gretų socialiniam ir idėjiniam-politiniam grynui, orga-

nizaciniam vieningumui ir susitelkimui, griežtai kovojo su bet kokia opozicine veikla partijos viduje. Bolševikų partijos įstatuose nustatyta priėmimo į partiją ir partijos vidaus gyvenimo organizavimo tvarka turėjo užtikrinti jos eilių grynumą bei organizacinį monolitiškumą ir buvo pagrindinis instrumentas partijos sudėčiai reguliuoti. Vadovybės inspiruotos bei organizuotos partijos valymo kampanijos buvo priemonė formuoti tam tikros sudėties organizaciją, efektyvus metodas reguliuoti jos sudėtį, susidoroti su nepatikimais ar priešiškais socialiniais sluoksniais bei politiniais oponentais.

Lietuvos komunistų partija neturėjo plačios socialinės bazės ir augimo šaltinių, buvo negausi, struktūriškai nevienalytė ir daugiatautė. Nuo pat savo ištakų – LSDDP kairiojo sparno susiformavimo ji laikėsi bolševikinių ideologinių nuostatų, kovojo prieš Lietuvos atsiskyrimą nuo Rusijos ir jos nepriklausomybę. Todėl ji veikė kaip antinacionalinė, o atkūrus Lietuvos nepriklausomą valstybę – ir antivalstybinę jėga. Antinacionalinis ir antivalstybinis veiklos pobūdis atstūmė nuo jos daugumą Lietuvos piliečių. LKP net negalėjo konkuruoti su kita kairiaja organizacija – LSDP⁵⁴. Socialdemokratai turėjo pozicijas tarp Lietuvos darbininkų, siekė jas išlaikyti ir priešinosi LKP skverbimuisi. Dėl šių aplinkybių komunistų partijai liko siaura socialinė niša. LKP nepopuliarumo priežastis buvo ir jos organizacinis nesavarankiškumas, todėl ji laikyta svetimos valstybės marionetine organizacija.

Antivalstybinė ir nelegali LKP per visą pagrindinės veiklos laikotarpį nesugebėjo tapti gausia ir įtakinga organizacija. Prieškario laikotarpiu socialinę jos bazę mieste sudarė daugiausia smulkiosios pramonės darbininkai, prekybos ir amatų įmonių tarnautojai, kiti „smulkiaburžuaziniai“, daugiausia žydų tautybės asmenys, o kaime – sezoniniai samdiniai⁵⁵. Darbininkų skaičius LKP nuolat kito, dažnai nesiekė, bolševikų ideologų požiūriu, kritinės 50 proc. ribos. Nors LKP save ir laikė proleta-

rine partija, ji buvo visiškai atitrūkusi nuo didelių pramonės įmonių darbininkų⁵⁶. Gausiausioje ir politiškai svarbiausioje Kauno miesto organizacijoje komunistai neturėjo įtakos didesnėse pramonės įmonėse: metalo, tekstilės, maisto ir kt. fabrikuose⁵⁷. Juose veikę komunistai nesėkmingai konkuravo su Lietuvos socialdemokratų partija. Lietuvos Respublikos valstybės saugumo departamento žiniomis, palyginti stabilias pozicijas LKP turėjo Kauno prekybos ir smulkaus verslo įmonėse bei amatų dirbtuvėse, kurių savininkai dažniausiai buvo žydų tautybės asmenys⁵⁸.

Įvairiatautis darbininkų sluoksnis turėjo įtakos ir partijos sudėčiai. Lietuvių atstovavimas partijoje visada buvo mažesnis, palyginus su bendru jų skaičiumi tarp Lietuvos gyventojų. Lietuvos Respublikos valstybės saugumo departamento duomenimis, 1939 m. pabaigoje beveik 60 proc. komunistų buvo lietuviai, 31 proc. – žydai, o likę 9 proc. – kitų tautybių asmenys⁵⁹. Neproporcingai didelį žydų atstovavimą Lietuvos komunistų partijoje nulėmė kelios priežastys.

Daugumą Lietuvos miestų ir miestelių varguomenės, amatininkų bei smulkiųjų prekybininkų sudarė žydai, todėl tarp šių socialinių sluoksnių komunistų taip pat natūraliai vyravo žydai. Žydų tauta socialiniu, politiniu ideologiniu, kultūriniu ir religiniu atžvilgiais buvo nevienalytė. Neišsilavinusi miestų ir miestelių varguomenė, darbininkai, smulkūs amatininkai ir prekybininkai buvo menkai integruoti į Lietuvos ekonominį ir visuomeninį gyvenimą, imlūs bolševizmo doktrinai ir rado terpę antivalstybiniame komunistiniame judėjime. Kaip pažymėjo istorikas S. Atamukas, vieną iš specifinių ideologinių politinių žydų skirtumų ir prieštaravimų išreiškė jidišistų (folkistų, antisionistų) ir hebrajistų (sionistų) tarpusavio kova⁶⁰. Kai kurie radikalių marksistinių pažiūrų jidišistai (folkistai) aktyviai veikė LKP ir konfrontavo su sionistais. Šių srovių kova buvo svarbiausia žydų komunistų antisionistinio vei-

kimo ir propagandos priežastis. 1938 m. sudaryta LKP CK komisija darbui su žydais (nariai Genrikas Zimanas, Šmerelis Maiminas, Leiba Šausas ir kiti) siekė ne tik išplėsti komunistų įtaką tarp jidišistų, bet ir patraukti į savo pusę sionistus, palenkti juos ir jų organizacijas žydų komunistams, susilpninti ir pakirsti sionistų pozicijas tarp Lietuvos žydų⁶¹. Faktiškai ši komisija ir LKP CK sekretorius Icikas Meskupas 1938–1939 m. suformulavo Lietuvos komunistų partijos poziciją žydų klausimu. LKP neturėjo programos, kaip spręsti žydams aktualias problemas⁶². Vis dėlto buvo pasisakyta prieš antisemitizmo apraiškas Lietuvoje ir sionizmą žydų organizacijose, nubrėžtas kursas skverbtis į sionistines organizacijas ir palenkti jas LKP⁶³. Tokia partijos nuostata, be abejo, imponavo radikalių kairiųjų pažiūrų žydams. Laikydamosi VKP(b) unitarinės ir tautų asimiliavimo politikos, LKP vadovybė, jos komisija darbui su žydais ir partijoje veikę žydai komunistai nekėlė nacionalinės kultūrinės žydų autonomijos reikalavimo (tuo jie skyrėsi nuo Bundo ir kitų jidišistų, kairiųjų sionistų organizacijų). Kova tarp LKP ir Bundo bei tos pačios jidišistų (antisionistų) orientacijos žydų komunistų ir bundininkų dėl įtakos žydų darbininkams vyko per visą jų veiklos tarpukario Lietuvoje laikotarpį. Kadangi politiškai Bundas nesiekė suartėti su SSRS, jo nariai 1939–1940 m. nesišliejo prie LKP. Buvo tik pavienių bundininkų stojimo į LKP atvejų, kuriuos nulėmė darbininkų judėjimo Lietuvoje XIX a. pabaigoje–XX a. pradžioje tradicijos, bet ne politinė jų orientacija į SSRS ar bolševizmą⁶⁴. Kita vertus, įnirtinga komunistų kova su Bundu faktiškai užkirto jiems kelią į LKP. Todėl, pavyzdžiui, Kauno miesto organizacijoje 1939 m. pabaigoje buvo tik vienas komunistas bundininkas⁶⁵. Be to, Lenkijai okupavus Vilniaus kraštą, Bundo veikla Lietuvoje nusilpo⁶⁶.

Ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje radikalių kairiųjų pažiūrų žydų telkiamasi į LKP skatino ir iš dalies pakitusi Lietuvos visuomenės

politinė orientacija. Šiuo metu padidėjus visuomenės nepasitenkinimui autoritariniu režimu, sustiprėjo opozicinės nuotaikos ir kai kurios Lietuvos kairiosios srovės bei inteligentija palaikė suartėjimą su Lietuvos komunistų partija. Panašūs procesai vyko ir tarp žydų jidišistų⁶⁷. Netgi kai kurie sionistų organizacijų aktyvistai ėmė šlietis prie LKP⁶⁸.

Politinę žydų orientaciją į SSRS lėmė prasidėjęs Antrasis pasaulinis karas. Nacionalistų doktrina kėlė pavojų žydų tautos išlikimui. Padidėjus Vokietijos agresijos prieš Lietuvą pavojui, daugelis žydų, pirmiausia kairieji sluoksniai, į SSRS žiūrėjo kaip į vienintelę galimybę išvengti Vokietijos okupacijos ir žydų genocido. Todėl jie orientavosi į SSRS ir jos interesus, palaikė jos užsienio politiką, taip pat 1939 m. spalio 10 d. SSRS–Lietuvos sutartį ir Raudonosios armijos įvedimą į Lietuvą. Tai buvo viena iš svarbesnių priežasčių, dėl kurios žydai aktyviai stėjo į LKP 1939 m.–1940 m. pirmoje pusėje.

Nors Lietuvos komunistų partijoje žydai sudarė 30 proc. narių, tačiau jų įtaka buvo kur kas didesnė. Daugelis LKP lėšomis išlaikomų komunistų (LKP CK instruktorių, ryšininkų, konspiracinių butų šeimininkų) buvo žydų tautybės darbininkai ir amatininkai. Žydų prekybininkai, verslininkai ir amatininkai rėmė LKP ir MOPR'ą pinigais. Tarp MOPR'o aktyvistų buvo 60 proc. žydų⁶⁹. Daug žydų buvo tarp komunistų inteligentų, todėl jie turėjo tradiciškai stiprias pozicijas tarp komunistinės spaudos leidėjų, agitatorių ir propagandininkų, partinio švietimo sistemoje. Jie darė didelę įtaką partijos organizaciniam ir ideologiniam darbui⁷⁰. Stiprias žydų pozicijas LKP ir jos vadovybėje, išskirtinį LKP dėmesį žydų etninės grupės interesams rodo ir pats komisijos darbas su žydais įsteigimo faktas.

Lietuvos Respublikos tautinė politika buvo civilizuota, Lietuvoje niekada nebuvo masinio antisemitizmo. Tai lėmė ir šimtametės lietuvių nacionalinės tradicijos, jų tolerancija ki-

toms tautoms, religijoms ir kultūroms. Antisemitines nuotaikas mėgino kurstyti tik kai kurios politinės jėgos. Tokias nuotaikas Kaune kurstė ir LKP Kauno miesto organizacijos, kurios daugumą sudarė žydai, vieši antivalstybiniai veiksmai 1939 m. Jų padažnėjo pasirašius SSRS–Lietuvos sutartį ir dislokavus SSRS kariuomenę Lietuvoje. Atviras prosovietinis Kauno komunistų veikimas darė visuomenei slogų įspūdį ir skatino antisemitizmą⁷¹. Pažymėtina, kad kitose Lietuvos vietovėse komunistai neveikė taip atvirai kaip Kaune, o jų organizacijose žydai nesudarė daugumos.

Žydai komunistai sudarė mažą Lietuvos žydų dalį, neatspindėjo jų daugumos pažiūrų ir neišreiškė jų siekių⁷². Jų įtaka žydų bendruomenei buvo palyginti menka. Dauguma žydų telkėsi į gausias ir įtakingas sionistų bei folkistų politines organizacijas, kurios laikėsi antikomunistinių nuostatų. Nepaisant to, kai kurios Lietuvos Respublikos žinybos ir politinės jėgos formavo nuostatą, kad žydų tauta linkusi priimti bolševizmo ideologiją ir šlietis prie nelegalios komunistų partijos⁷³. Nors Lietuvos visuomenė niekada netapatino žydų komunistų su visa žydų tauta, tačiau tokie tendencingi, lietuvių ir žydų tautas kiršinantys teiginiai kurstė labiausiai nuskurdusių ir neišsilavinusių sluoksnių antisemitines aistras.

Prasidėjus Antrajam pasauliniam karui ir SSRS įvedus į Lietuvą kariuomenę, komunistiniam judėjimui susiklostė palankesnės sąlygos. SSRS kariuomenės dislokavimas sukėlė naują LKP veiklos suaktyvėjimo ir jos gretų augimo tendenciją. Komunistų veikla iš pradžių pagyvėjo Kauno mieste ir apskrityje, vėliau Alytaus, Seinų, Rokiškio, Zarasų ir kitose apskrityse, kur buvo dislokuoti SSRS kariniai daliniai ar Lietuvos teritorija ribojosi su SSRS. Čia į komunistų partiją ėmė grįžti iš jos 1937 m.–1939 m. pirmoje pusėje pasitraukę nariai ir stėjo nauji. Beveik pusė LKP gretas 1939 m. papildžiusių 224 asmenų į partiją įstojo tų metų pabaigoje, o Kauno miesto organi-

zacija visi 25 komunistai, papildę organizacijos gretas 1939 m., įstojo į ją lapkričio–gruodžio mėn.⁷⁴ Aktyviausiai į LKP stota Alytaus

(48 asmenys, beveik visi įstojo 1939 m. rudenį), Rokiškio (43), Kėdainių (19), Zarasų (12) ir Raseinių (10) apskrityse (žr. lentelę Nr. 1).

Lentelė Nr. 1

Pagrindinės LKP* augimas 1939–1940 m. ir jos tautinė sudėtis 1940 m. birželio mėn.
(pagal LKP miestų ir apskričių komitetų 1940 m. liepos–rugpjūčio mėn. dokumentaciją⁷⁵)

Miesto, apskrities partinė organizacija	Iš viso 1940 m. birželio mėn.	Įstojo 1939 m.	Įstojo 1940 m. sausio–birželio mėn.	Lietuviai	Rusai	Žydai	Kiti
Kauno m.	237	25	23	51	18	168	–
Šiaulių m.	5	–	–	3	1	1	–
Alytaus aps.	127	48	18	115	3	9	–
Biržų aps.	44	4	–	30	2	12	–
Kauno aps.	22	2	3	6	3	13	–
Kėdainių aps.	63	19	1	30	15	18	–
Kretingos aps.	47	5	1	41	4	2	–
Marijampolės aps.	34	5	–	23	–	11	–
Mažeikių aps.	58	3	–	56	–	2	–
Panevėžio aps.	58	4	–	42	5	11	–
Raseinių aps.	33	10	–	17	6	10	–
Rokiškio aps.	124	43	8	32	62	29	1
Seinų aps.	11	1	–	8	–	3	–
Šakių aps.	37	5	–	35	–	2	–
Šiaulių aps.	49	4	–	20	11	18	–
Tauragės aps.	10	3	1	4	–	6	–
Telšių aps.	31	7	1	24	–	6	1
Trakų aps.	49	6	–	30	11	5	3
Ukmergės aps.	31	8	1	17	2	12	–
Utenos aps.	34	2	4	21	2	11	–
Vilkaviškio aps.	65	8	2	50	–	14	1
Zarasų aps.	79	12	1	24	35	19	1
Iš viso	1248	224	64	679	180	382	7
LKP CK	13			8	–	4	1
Iš viso	1261	224	64	687	180	386	8

*Žinios apie 2 miestų ir 20 apskričių partinių organizacijų sudėtį. Neišsamus Kauno apskrities komunistų sąrašas. Sąrašuose nėra didesnės dalies kalėjimuose ir koncentracijos stovyklose įkalintų ir 1940 m. birželio mėn. iš jų paleistų komunistų.

SSRS kariuomenės įvedimas sustiprino tautinių mažumų varguomenės prokomunistinę orientaciją ir paskatino ją šlietis prie komunistų partijos. Visi 1939 m. spalio–gruodžio mėn. Kauno mieste ir pusė Kauno apskrityje į LKP įstojusiųjų buvo žydų tautybės asmenys. SSRS kariuomenės įvedimas taip pat pakurstė prorusiškas nuotaikas Rokiškio, Zarasų, Kauno ir ki-

tose apskrityse. Beveik visi 43 LKP gretas 1939 m. Rokiškio apskrityje papildę asmenys įstojo į partiją 1939 m. rudenį, dauguma jų buvo rusai⁷⁶. Rusų komunistų skaičius taip pat padidėjo Kauno apskrities organizacijoje⁷⁷. Tarp kai kurių Kauno apskrities Jonavos valsčiaus komunistų, pirmiausia Jonavoje ir Gaižiūnuose dirbusių rusų darbininkų, sustiprėjo

antisemitinės nuotaikos. Siekdami įsigalėti partinėse organizacijose, jie ėmė stumti iš kuopelių žydus, kurie po 1931 m. LKP valymo turėjo palyginti nedideles pozicijas⁷⁸. Rusų antisemitizmą skatino SSRS–Vokietijos sutartis ir ketvirtajame dešimtmetyje VKP(b) vykdyta žydų išstūmimo iš partijos politika. Tai lėmė ir neproporcingai didelis žydų atstovavimas LKP, kurį kai kurie komunistai rusai suvokė kaip žydų įsigalėjimą.

Pagyvėjus LKP veiklai, nutarta atnaujinti po Zigmo Angariečio suėmimo 1938 m. kovo mėn. nutrūkusius ryšius su Kominternu ir sureguliuoti santykius su VKP(b). 1939 m. lapkričio mėn. CK sekretorius I. Meskupas važiuojo į Maskvą pateikti LKP veiklos ataskaitą, atnaujinti ryšių ir išsirūpinti lėšų⁷⁹. LKP CK ataskaitoje jis nurodė, kad 1939 m. pabaigoje partijoje buvo apie 1000 narių⁸⁰. Norėdama gauti Kominterno pritarimą savo politinei linijai, LKP stengėsi rodyti organizacinės veiklos pagyvėjimą ir didesnę narių skaičių. Po Z. Angariečio suėmimo patyrusi organizacinę krizę ir dar neatsigavusi, ji nenorėjo rizikuoti suteikti kokią nors dingstį apkaltinti ją dėl komunistų bėgimo iš partijos. Dėl to LKP vadovybė buvo suinteresuota mažinti narių nubyrėjimą. Norėdama išsirūpinti daugiau lėšų ji stengėsi parodyti, kad partija yra gausi. Dėl šių aplinkybių LKP vadovai galėjo padidinti narių skaičių, bet jokia būdu jo nemažinti. Tačiau būtina atsižvelgti ir į tai, kad dėl teroro atmosferos VKP(b) ir Kominterne mažai tikėtina, jog LKP vadovybė būtų išdrįsusi klastoti tokius duomenis. Kadangi I. Meskupo ataskaitoje buvo pateiktos žinios apie LKP, kurias jis turėjo išvykdamas į Maskvą 1939 m. lapkričio mėn., čia nėra duomenų apie LKP 1939 m. lapkričio–gruodžio mėn. papildžiusius asmenis. Jų buvo daugiau negu 100 komunistų. Reikia atsižvelgti ir į tai, kad dėl nestabilių ryšių tarp LKP vadovybės ir apskričių organizacijų LKP CK ne visada žinojo tikslią LKP sudėtį. Todėl Kominternui buvo pateiktas apytikris LKP narių skai-

čius („apie 1000“). Šie duomenys artimi istoriko L. Truskos pagal Lietuvos Respublikos valstybės saugumo departamento žinias paskelbtam 1939 m. pabaigoje laisvėje veikusių 1120 komunistų skaičiui⁸¹, taip pat pagal LKP miestų ir apskričių komitetų dokumentaciją apskaičiuotam laisvėje veikusių 1184 LKP narių skaičiui (be 14 LKP CK narių)⁸² (žr. lentelę Nr. 1). Sugretinę įvairiuose šaltiniuose nurodytus duomenis galime teigti, kad 1939 m. lapkričio mėn. laisvėje veikė maždaug 1000, o 1939 m. pabaigoje – 1120 komunistų. Kokybines šių komunistų sudėtį atskleidžia LKP miestų ir apskričių komitetų dokumentų kompleksas⁸³. Pagal jį, 1939 m. pabaigoje LKP buvo 48 proc. darbininkų, 24 proc. valstiečių, 24 proc. amatininkų ir prekybininkų (beveik visi – žydų tautybės) ir 4 proc. tarnautojų. Lietuviai sudarė 54 proc., žydai – 31 proc., rusai ir kitų tautybių komunistai – 15 proc.

Kominternui patvirtinus LKP politinę liniją ir skyrus jai lėšų, komunistų partija galėjo išplėsti savo organizacinę veiklą. 1940 m. sausio–balandžio mėn. (iki I. Meskupo grįžimo iš Maskvos) LKP beveik neaugo, tačiau nuo gegužės mėn. jos narių skaičius ėmė didėti. Beveik visi 1940 m. sausio–birželio mėn. pirmoje pusėje LKP gretas papildę asmenys į partiją įstojo gegužės–birželio mėn. (iki birželio 15 d.), o daugiau negu pusė įstojusiųjų (Kaune – visi 23) buvo žydai (žr. lentelę Nr. 1). Dėl aktyvaus žydų stojimo beveik nepakito jų skaičius LKP (išskyrus Kauno miesto organizaciją, ten jų padaugėjo iki 70,88 proc.). Tačiau 1940 m. sausio mėn.–birželio 15 d. į LKP įstojusių 64 asmenų grupėje žydai sudarė beveik 52 proc. Pogrindinės LKP narių skaičiaus didėjimą 1940 m. gegužės–birželio mėn. lėmė iš dalies pakitusi Lietuvos visuomenės politinė orientacija, sustiprėjusios opozicinės nuotaikos, kai kurių kairiųjų srovių suartėjimas su LKP. Miestų ir kaimų varguomenės telkiamasi į komunistų partiją skatino SSRS kariuomenės dislokavimas Lietuvoje. Neatmestinas ir akty-

vus komunistinės propagandos poveikis Lietuvos visuomenei: tuo metu kai kurios komunistinės idėjos buvo populiarios tarp įvairių socialinių sluoksnių.

Dėl patikimų, išsamių ir apibendrintų duomenų stokos sunku nustatyti tikslią pagrindinės LKP kiekybinę ir kokybinę sudėtį SSRS okupacijos 1940 m. birželio 15 d. išvakarėse. Kadangi pirminiai šaltiniai prieštaringi, juos būtina aptarti.

Pirmoji šaltinių grupė – LKP miestų ir apskričių komitetų dokumentų kompleksas⁸⁴. Šie dokumentai, pirmiausia komunistų registravimo sąrašai, sudaryti dar neprasidėjus pagrindinės LKP narių skaičiaus didinimui, todėl juose nėra fiktyvių komunistų. Sąrašai tiksliau atspindi konkrečios apskrities partinės organizacijos sudėtį, nes tuo metu komunistai dar masiškai nekeitė savo gyvenamosios vietos. Kadangi dar nebuvo pradėtas socialinis ir politinis partijos valymas, komunistai neslėpė savo socialinės kilmės, padėties, užsiėmimo bei priklausymo Lietuvos Respublikos partijoms ir organizacijoms. Dėl to šie duomenys tikslesni už pateiktuosius vėliau, kai komunistai visa tai jau mėgino slėpti. Sąrašų trūkumas tas, kad jie neišsamūs. Į Kauno miesto organizacijos sąrašus tradiciškai neįrašyta pagrindinės LKP CK vadovybė (1940 m. birželio mėn. – 13 CK narių)⁸⁵. Kauno apskrities komunistų sąraše nėra net 96 komunistų (47 lietuvių, 47 rusų, 2 žydų), informacija apie juos buvo pateikta tik spalio mėn. Dėl antisemitinių tendencijų Kauno apskrities Jonavos valsčiaus partinėje organizacijoje į šio valsčiaus sąrašą nepateko dalis žydų komunistų⁸⁶. Be to, komunistų sąrašuose neįrašyti beveik 200 kalėjusių komunistų⁸⁷. Nepaisant šių trūkumų, aptarti dokumentai gana tiksliai atspindi laisvėje veikusių pagrindinės LKP narių sudėtį, išskyrus Kauno apskrities organizaciją. Pagal šiuos dokumentus, LKP miestų ir apskričių komitetai 1940 m. liepos mėn. suregistravo 1248 komunistus pagrindininkus, ta-

čiau neįskaičiavo 13 LKP CK narių ir įkalintų komunistų. Iš 1248 asmenų 224 įstojo į LKP 1939 m. ir 64 – 1940 m. pirmoje pusėje. Pagal socialinę padėtį darbininkų buvo 48 proc., valstiečių – 24 proc., tarnautojų – 4 proc., amatininkų ir prekybininkų – 24 proc. Pagal tautybę lietuvių buvo 679 (54,4 proc.), rusų – 180 (14,42 proc.), žydų – 382 (30,6 proc.), kitų – 7 (0,5 proc.). Kauno miesto organizacijoje 70,88 proc. komunistų sudarė žydai. Pagrindinėje LKP moterų buvo 10 proc., vyrų – 90 proc. Tarp komunistų buvo 80 iš LKP pašalintų arba pasitraukusių, bet 1940 m. birželio mėn. grįžusių asmenų. 1940 m. pradžioje LKP CK sudarė 14, 1940 m. birželio mėn. – 13 žmonių⁸⁸. Tarp LKP CK narių 9 buvo lietuviai, 4 žydai, 1 latvis. Visi 13 LKP rajonų komitetų sekretorių buvo lietuviai. Tarp LKP CK instruktorių maždaug pusė buvo lietuviai ir tiek pat – žydai⁸⁹.

Kita dokumentų grupė – 1940 m. spalio mėn. LKP(b) miestų ir apskričių organizacijų komunistų sąrašai⁹⁰. Į juos surašyti visi 1940 m. vasarą registruoti, iš kalėjimų ir stovyklų paleisti, ketvirtajame dešimtmetyje iš LKP pasitraukę komunistai. Svarbiausias sąrašų trūkumas tas, kad juose atsispindi tendencija didinti LKP, ypač pagrindinės, narių skaičių, todėl čia yra daug fiktyvių komunistų. Tuo metu komunistai dažnai keitė gyvenamąją vietą, dalis jų pagrindžio laikotarpiu veikė visai kitose vietovėse. Sąrašai buvo sudaryti partijos valymo išvakarėse, po to, kai 1940 m. rugpjūčio–rugsėjo mėn. buvo apribotas amatininkų, prekybininkų ir verslininkų priėmimas į partiją. Norėdami lengviau patekti į partiją, kai kurie asmenys jau sąmoningai iškreipė savo anketinius duomenis: „suproletarino“ socialinę padėtį, nuslėpė priklausymą Lietuvos Respublikos partijoms ir organizacijoms. Kai kurios apskritys sudarė kelis sąrašų variantus. Antai Rokiškio apskrities komitetas pateikė du skirtingus to paties laikotarpio sąrašus⁹¹. Kauno apskrities komunistų

sąrašas labai netikslus, tik orientacinis, jame įrašyta nemažai fiktyvių komunistų⁹². Dėl tuo metu atsiradusios tendencijos nuslėpti ir išbraukti iš sąrašų amatininkus, prekybininkus ir kitus, anot komunistų, „smulkiaburžuazinius“, daugiausia žydų tautybės komunistus Kauno, Rokiškio, Zarasų ir kitų apskričių sąrašuose neįrašyti kai kurie žydų tautybės pagrindininkai. Tačiau juose daug fiktyvių rusų tautybės komunistų, ypač Rokiškio apskrityje⁹³. Pagal šiuos 1940 m. spalio mėn. sudarytus komunistų sąrašus suskaičiuojame 1593 pagrindinės LKP narius, iš jų 52 proc. darbininkų, 24 proc. valstiečių, 4 proc. tarnautojų, 2 proc. amatininkų ir prekybininkų. Moterys sudarė 10 proc., vyrai – 90 proc. Tarp komunistų pagrindininkų 61,33 proc. buvo lietuvių, 15,0 proc. rusų, 23,54 proc. žydų ir 0,12 proc. kitų tautybių asmenų. Čia įrašyti 160 iš LKP ketvirtajame dešimtmetyje pasitraukę ar iš jos pašalinti, bet 1940 m. vasarą grįžę komunistai. Pagal šiuos sąrašus LKP(b) CK organizacinis instruktorių skyrius suskaičiavo 1507 pagrindinės LKP narius⁹⁴. 86 asmenų skirtumas susidarė dėl elementarių aritmetinių klaidų LKP(b) CK suvestinėje ir dėl to, kad kai kuriuos komunistus, kurie nenurodė tikslaus buvimo pagrindinėje LKP stažo, minėtas skyrius laikė fiktyviais pagrindininkais, norėjusiais „paankstinti“ partinį stažą, ir priskyrė juos po 1940 m. birželio 15 d. į LKP įstojušių asmenų grupei.

LKP centro, miestų ir apskričių komitetų posėdžių protokoluose esanti informacija apie pagrindinės LKP narius iš esmės sutampa su ta, kuri yra komunistų sąrašuose bei miestų ir apskričių komitetų dokumentų komplekse. Antai pagal LKP(b) CK biuro 1940 m. lapkričio–1941 m. gegužės mėn. posėdžių, svarstymų VKP(b) bilietų išdavimą, protokolus, partinius bilietus gavo 1378, o po apeliacijų svarstymo birželio mėn. – 1390 pagrindinės LKP narių⁹⁵. Tarp jų 50 faktiškai įstojo į LKP 1940 m. vasarą, tačiau sugebėjo „paankstin-

ti“ partinį stažą (gauti rekomendacijas, patvirtinančias jų ryšius su pagrindininkais bei paramą jiems) ir įforminti narystę nelegalioje LKP. Partijos valymo metu iš LKP dėl įvairių priežasčių buvo pašalinta 312 (po apeliacijų svarstymo – 300) pagrindininkų bei 82 fiktyvūs nelegalios komunistų partijos nariais pasivadinę asmenys. LKP(b) CK biuro posėdžių protokoluose yra informacijos apie 1597 nelegalios LKP narius ir 93 iš LKP ketvirtajame dešimtmetyje pašalintus ar iš jos pasitraukusius, bet 1940 m. birželio pabaigoje–rugsėjo mėn. grįžusius komunistus (iš viso – 1690 žmonių).

Aptarti dokumentų kompleksai turi vieną esminį trūkumą – juose neužfiksuoti komunistai, kurie, pasipiktinę Lietuvos okupacija, patys pasitraukė iš Lietuvos komunistų partijos. Jie nesiregistravo LKP miestų ir apskričių komitetuose ir 1940 m. nesikreipė dėl bilietų išdavimo. Turbūt tokių buvo nedaug.

Apibendrinus duomenis galima teigti, kad 1940 m. birželio mėn. laisvėje veikė 1248 komunistai pagrindininkai. Įskaitant LKP vadovybę partijoje buvo 1261 narys. Pagal socialinę padėtį 48 proc. sudarė darbininkai, 24 proc. – valstiečiai, 24 proc. – prekybininkai ir amatininkai, 4 proc. – tarnautojai. Moterys sudarė 10 proc., vyrai – 90 proc. komunistų. Lietuvių buvo 54,4 proc., žydų – 30,6 proc., rusų – 14,2 proc. ir kitų tautybių – 0,7 proc. Dauguma komunistų (81,89 proc.) turėjo pagrindinės veiklos stažą iki 1939 m. Iš viso pagrindinėje LKP, įskaičiuojant laisvėje buvusius, įkalintus, 1938–1939 m. pasitraukusius, o 1940 m. birželio mėn. į partiją grįžusius komunistus, buvo beveik 1600 narių. Palyginimui pažymėsime, kad Latvijos KP 1940 m. birželio mėn. turėjo 968, o Estijos KP – 150 narių⁹⁶.

Okupacijos išvakarėse LKP buvo negausi, socialine sudėtimi nevienalytė ir daugia-tautė organizacija. Joje buvo neproporcingai daug rusų ir žydų.

LKP SUDĖTIS

1940 m. BIRŽELIO–RUGSĖJO mėn.

SSRS okupavus Lietuvą, 1940 m. birželio 25 d. LKP buvo legalizuota ir tapo pagrindine marionetine okupacinio režimo atrama Lietuvoje. Kurį laiką VKP(b) laikė Lietuvos komunistų partiją atokiau nuo SSRS aneksinių veiksmų Lietuvoje, neleido kištis į politinius įvykius ir per Kominterną tramdė jos akcijas⁹⁷. Tokią VKP(b) vadovybės poziciją nulėmė SSRS kariniai strateginiai planai (pirmiausia reikėjo sukurti į vakarus nustumtą SSRS pasienio liniją Pabaltijyje) ir Lietuvos inkorporavimo į SSRS mechanizmas⁹⁸. Siekdama įtraukti Lietuvos vyriausybę į šių planų įgyvendinimą, VKP(b) nebuvo suinteresuota, kad LKP savo veiksmais sukomplikuotų padėtį ir sukeltų visuomenės pasipriešinimą. Todėl ypatingus SSRS įgaliojimus turėjęs Vladimiras Dekanozovas vos atvykęs į Kauną sutelkė savo rankose vadovavimą Lietuvos komunistų partijai, kad galėtų kontroliuoti ir norima linkme nukreipti jos veiksmus⁹⁹. 1940 m. birželio 15–25 d. SSRS naudojo LKP kaip įrankį politinei dezinformacijai ir klastingoms politinėms insinuacijoms, susijusioms su aneksijos mechanizmu, todėl iki birželio 25 d. neleido jos legalizuoti, liepė laikytis pasyvios pozicijos¹⁰⁰. Lietuvos KP vadovai iš pradžių net nesuvokė, kodėl varžoma LKP, kurios aktyvas entuziastingai siekė rengti pritarimo okupacijai akcijas ir reikalavo kuo greičiau daryti pertvarkymus.

Marionetinės komunistų organizacijos vidaus gyvenimas buvo pertvarkomas tais pačiais bolševikų partijos organizaciniais ir idėjiniais pagrindais, atsižvelgus į pakitusią istorinę situaciją. LKP buvo iškeltas uždavinys įdiegti Lietuvoje socializmo modelį ir totalitarinį režimą, išspręsti „pereinamojo laikotarpio iš kapitalizmo į socializmą“ uždavinius, užtikrinti viską apimančią visuomenės gyvenimo kontrolę. LKP reikėjo sparčiai išplėsti partiją, kad komunistai per trumpą laiką paimtų į savo rankas

visus valdžios ir valdymo svertus („komandinės aukštumas“), išstumtų iš valdžios okupaciniam režimui priešiškas politines jėgas ir nuslopintų pasipriešinimą okupacijai. LKP turėjo būti tikra, kad plėsdamasi ji pasipildys socialiniu, politiniu ir ideologiniu atžvilgiais patikimais žmonėmis, kurie laikysis VKP(b) politinės linijos ir bolševizmo doktrinų. Todėl jai buvo ypač svarbu reguliuoti savo sudėtį ir valdyti jos kaitos procesus.

Aneksijos mechanizmo aplinkybės nulėmė, kad 1940 m. birželio pabaigoje–liepos pradžioje VKP(b) ir LKP CK beveik nekontroliavo LKP sudėties. VKP(b) rūpėjo, kad sklandžiai veiktų politinis Lietuvos aneksijos mechanizmas, todėl ji per daug nekreipė dėmesio į LKP vidaus gyvenimą, kol čia neatsirado, jos pozicijai, neigiamų tendencijų. Iš pagrindžio išėjusi LKP tuo metu siekė greičiau išplėsti savo gretas, norėdama parodyti SSRS ir VKP(b) vadovams, kurie nepasitikėjo marionetine organizacija ir skeptiškai vertino jos įtaką, kad LKP yra gausi ir stipri partija.

1940 m. birželio mėn. LKP miestų ir apskričių komitetuose buvo tik registruojami pagrindinės LKP nariai ir norintys įstoti į ją asmenys. Liepos mėn. atnaujintas priėmimas iki rugpjūčio mėn. vyko labai sparčiai, supaprastinus jo sąlygas (nereikalauta kandidatinio stažo, užteko bent vienos rekomendacijos)¹⁰¹. Daugelyje miestų ir apskričių organizacijų šis procesas buvo nekontroliuojamas ir nevaldomas, be jokios socialinės, politinės ir ideologinės stojančiųjų atrankos, nesilaikant individualaus priėmimo į partiją principo¹⁰². Antai Rokiškio apskrityje komunistais užsiregistravo ištisos šeimos ir giminės, Biržų apskrityje kolektyviai stojo visi kuopelių nariai¹⁰³. Dėl tokio nekontroliuojamo antplūdžio LKP narių skaičius birželio–liepos mėn. padidėjo beveik tris kartus: nuo 1261 okupacijos išvakarėse iki 3629 liepos pabaigoje¹⁰⁴ (žr. lenteles Nr. 1 ir 2). Partinių bilietai išdavimo kampanijos išvakarėse 1940 m. spalio mėn. LKP buvo jau 5365 komunistai (žr. lentelę

Nr. 2)¹⁰⁵. Pažymėtina, kad LKP(b) CK organi-
zacinio instruktorių skyriaus 1940 m. gruodžio mėn. suvestinėje „Apie bylų dėl partinių dokumentų išdavimo peržiūrėjimo Lietuvos
KP(b) CK rezultatus“ nurodytas 5388 komunistų skaičius¹⁰⁶ yra netikslus dėl aritmetinės klaidos. Nuo 1940 m. birželio iki spalio mėn. Lietuvos komunistų partija išaugo 4,25 karto.

Lentelė Nr. 2¹⁰⁷

LKP narių skaičiaus didėjimas 1940 m. liepos mėn.–1941 m. sausio 1 d.

Miesto, apskrities partinė organizacija	1940 m. liepa	1940 m. spalio	1941 m. sausio 1 d.
Vilniaus m.	21	47	51
Kauno m.	330	911	376
Šiaulių m.	48		101
Alytaus aps.	199	229	190
Biržų aps.	222	424	149
Kauno aps.	140	294	159
Kėdainių aps.	132	144	84
Kretingos aps.	151	131	70
Marijampolės aps.	177	191	46
Mažeikių aps.	212	215	161
Panevėžio aps.	290	429	152
Raseinių aps.	212	218	83
Rokiškio aps.	300	355	159
Seinų aps.	30	61	18
Šakių aps.	193	200	113
Šiaulių aps.	263	680*	120
Švenčionių aps.	–	4	26
Švenčionių aps.	–	–	141
Tauragės aps.	223	200	62
Telšių aps.	166	101	97
Trakų aps.	75	20	45
Ukmergės aps.	31	177	40
Utenos aps.	73	72	76
Vilkaviškio aps.	61	176	77
Vilniaus aps.	34	6	18
Zarasų aps.	80	80	39
Iš viso	3629	5365	2653

* Kartu su Šiaulių miesto organizacija.

Dėl politinės konjunktūros, karjeros, noro išgyventi okupacinio režimo sąlygomis į komunistų partiją plūstelėjo įvairių socialinių sluoksnių ir tautybių asmenys. Didesnė jų dalis sąmoningai pasirinko kolaboravimo ar prisitaikymo kelią, dalis stojo į LKP aplinkybių verčiami. 1940 m. liepos mėn. pareiškimus priimti į komunistų partiją parašė Justo Paleckio vyriausybės ministrai Povilas Pakarklis, Moisejus Koganas, Matas Mickis, Lietuvos kariuomenės vadas generolas Vincas Vitkauskas¹⁰⁸, kiti toli gražu ne komunistinės orientacijos as-

menys. Visus juos 1940 m. liepos mėn. LKP CK sekretoriatas priėmė į partiją. Politinė šių žmonių tapimo komunistais reikšmė nustelbė jų kilmę, darbą ir politinę veiklą Lietuvos Respublikoje, nors tai kitiems asmenims būtų buvę kliūtimi įstoti į LKP. 1940 m. rugpjūčio 17 d. LKP CK priėmė į komunistų partiją ir J. Paleckį¹⁰⁹. Turbūt norėdamas išvengti kaltinimų dėl ideologinio „svyravimo“ ir politinės veiklos Lietuvos Respublikoje, jis pareiškime „paaiškino“ savo politinę evoliuciją. Nekomunistinės orientacijos visuomenės veikėjų stojimas

į valdančiąją okupacinio režimo partiją nebuvo pavienis reiškiny. Tai rodė, kad dalis Lietuvos visuomenės nesuvokė realios padėties, pasirinko prisitaikymo ir kolaboravimo kelią. Neatmestinas ir aktyvios komunistinės propagandos poveikis visuomenei, nes tuo metu kai kurios komunizmo idėjos buvo populiarios ne tik Lietuvoje.

Padidėjus LKP narių skaičiui, pasikeitė jos kokybinė sudėtis. Joje sumažėjo komunistų pagrindininkų, turinčių partinį stažą iki 1939 m. rudens (SSRS kariuomenės įvedimo į Lietuvą): jų sumažėjo nuo 81,8 proc. birželio mėn. iki 19 proc. spalio mėn. Į LKP plūstelėjo įvairių „neproletarinių“ sluoksnių atstovai. Pirmiausia į pakitusią politinę situaciją reagavo žydų tautybės tarnautojai, prekybininkai, amatininkai ir varguomenė. Jie pirmieji įsirašė į komunistų sąrašus ir padavė pareiškimus įstoti į LKP. Pagrindinės LKP nariai, išskyrus visų lygių vadovus, net ir legalizavus partiją neskubėjo registruotis, o kitų Lietuvos visuomenės sluoksnių, ypač lietuvių tautybės, asmenys dar masiškai nestojo į LKP, lūkuriavo, stebėjo įvykius. Todėl liepos pirmoje pusėje komunistų sąrašuose vyravo žydų tautybės amatininkai, prekybininkai ir varguomenė. Tų pačių sluoksnių atstovų daugiausia buvo ir tarp stojančiųjų į LKP. 70 proc. prašymus priimti į LKP parašiusių žmonių Kauno apskrityje, 40–50 proc. Utenos, Seinų, Vilniaus, Zarasų ir kitose apskrityse sudarė žydų tautybės amatininkai, prekybininkai ir varguomenė¹¹⁰. Kartu atsirado stichiško partinių organizacijų steigimo tendencija¹¹¹, kai komunistais pasiskelbė asmenys savo iniciatyva steigė kuopeles ir savo nuožiūra priminėjo naujus narius. Tai ypač išryškėjo Kauno mieste¹¹², ten daugelį tokių kuopelių įsteigė žydų amatininkai ir varguomenė. Dėl šių aplinkybių LKP ėmė daugėti nedarbininkiškų sluoksnių ir žydų tautybės komunistų. 1940 m. liepos mėn. amatininkų ir prekybininkų padaugėjo nuo 24 proc. (birželio mėn.) iki 25 proc., o žydų tautybės komunistų – nuo 30,6 proc.

(birželio mėn.) iki 36 proc. Gausiausioje ir politiškai svarbiausioje Kauno miesto organizacijoje žydų tautybės komunistų skaičius padidėjo nuo 70,88 proc. birželio mėn. iki 76 proc. liepos mėn. Liepos mėn. antroje pusėje pradėjus aktyviau registruotis pagrindinės LKP nariams, ši tendencija stabilizavosi, tačiau tai sukėlė nerimą VKP(b) ir LKP vadovams. Tarnautojų, amatininkų, prekybininkų ir kitų sluoksnių antplūdį bolševikai visada traktavo kaip „smulkiaburžuazinę stichiją“, laikė ją socialinio ir ideologinio nestabilumo partijoje priežastimi ir šaltiniu. Žydų vyravimas tarp stojančiųjų į partiją taip pat komplikavo Lietuvos inkorporavimo į Sovietų Sąjungą mechanizmą, griovė komunistų propagandos mitą, kad Lietuvos politinę raidą lemia lietuvių tauta, sudarė realų pagrindą visuomenei traktuoti LKP kaip nelietuvišką, lietuvių tautai svetimą organizaciją. Nemaža rūpesčių LKP vadovybei kėlė ir beveik nevaldomas žydų komunistų bei okupacijai pritarusių nepartinių entuziazmas. SSRS kariuomenės įvedimą 1939 m. spalio mėn. ir 1940 m. birželio mėn. džiugiai sutikę ir okupacijai pritarę žydų ir rusų sluoksniai buvo aktyvūs liepos mėn. stichinių ir LKP organizuotų prosovietinių mitingų dalyviai¹¹³, jie kėlė radikalius sovietinius šūkius. Toks radikalumas, reikalavimai greičiau vykdyti politinius pertvarkymus prieštaravo VKP(b) direktyvai laikytis Lietuvos komunistų partijai pasyviai, nekelti socialistinių lozungų¹¹⁴, kad neįsprovokuotų visuomenės pasipriešinimo. Masinio LKP plėtimo metu išryškėjo ir kita, VKP(b) ir LKP CK požiūriu, neigiama tendencija: į partiją stojo ideologiškai ir politiškai bolševikams priešiški asmenys, veikę nekomunistinėse Lietuvos Respublikos partijose ir organizacijose. Antai Alytaus apskrityje užsiregistravo 20 Lietuvos šaulių sąjungos, 1 lietuvių tautininkų sąjungos, 18 Lietuvos valstiečių liaudininkų sąjungos, 2 Lietuvos socialdemokratų partijos, 1 Bundo, 1 sionistų sąjungos narys¹¹⁵. Kėdainių apskrityje 16 komunistų

priklausė LŠS, 1 – LSDP, 1 – sionistų sąjungai ir t. t.¹¹⁶ Kauno mieste 5 buvo LŠS, 6 – LVLS, 2 – LSDP, 1 – Bundo, 17 – sionistų sąjungos, 6 – Poalei Cion nariai, 1 eseras¹¹⁷. Iš viso iki 1940 m. rugsėjo mėn. LKP miestų ir apskričių komitetuose užsiregistravo 63 LTS, 188 LŠS, 143 LVLS ir LSDP, 56 žydų politinių organizacijų nariai (iš jų 4 Bundo, 18 Poalei Cion, 26 sionistų sąjungos, 8 Beitar), 3 trockininkai¹¹⁸. Lietuvos Respublikos inkorporavimo į Sovietų Sąjungą specifika lėmė, kad kurį laiką buvo toleruojami kairiųjų partijų – LSDP, LVLS atstovai. Tačiau su buvusiais tautininkų sąjungos ir jai artimų organizacijų nariais komunistai negalėjo taikstyti dėl ideologinių bolševizmo principų, VKP(b) monolitiškumo reikalavimų. Bolševikams suvokus, kad nekontroliuojamas LKP plėtimas gali pakeisti jos socialinę sudėtį, pakirsti „socialinį ir ideologinį stabilumą“, sukomplikuoti Lietuvos inkorporavimo į SSRS procesą ir pakenkti LKP bei sovietų valdžios įvaizdžiui, liepos mėn. buvo sustabdytas nevaldomas žmonių antplūdis į LKP ir atnaujintas individualus priėmimas. Pradėta reguliuoti socialinę, netiesiogiai ir tautinę LKP sudėtį: nauji nariai atrenkami pagal socialinius ir politinius kriterijus, į partiją priimami bolševikinės orientacijos asmenys ir šalinami buvę vadinamųjų „smulkiaburžuazinių“ sluoksnių bei nekomunistinių partijų nariai. Taip pavyko sumažinti amatininkų ir prekybininkų skaičių LKP nuo 25 proc. liepos mėn. iki 21 proc. rugpjūčio pirmoje pusėje¹¹⁹. Kartu sumažėjo ir žydų (nuo 36 proc. liepos mėn. iki 30,6 proc. rugpjūčio mėn. pirmoje pusėje). Tačiau darbininkų ir valstiečių skaičius komunistų partijoje didėjo lėčiau, negu to norėjo VKP(b) ir LKP CK, o vadinamųjų „smulkiaburžuazinių“ sluoksnių atstovų stabilizavosi ir sudarė 20 proc. Partijoje beveik nesumažėjo politiniu ir ideologiniu atžvilgiu bolševikams priešišku asmenų. Kai kuriose organizacijose padėtis beveik nepakito. Pavyzdžiui, Seinų apskrities komitetas pradėjo komunistų valymą:

dėl priklausymo Lietuvos Respublikos partijoms pašalino 9 lietuvius ir 3 žydus, o dėl kilmės ir padėties – 6 žydus ir 2 lietuvius¹²⁰. Atnaujinus priėmimą, bendras komunistų skaičius čia padidėjo nuo 30 iki 51 nario, tačiau amatininkų sluoksnių ir žydų tautybės asmenų liko stabilus – 33,3 proc. Socialinė sudėtis nepagerėjo ir Kauno miesto organizacijoje: liepos–rugpjūčio mėn. 53,7 proc. narių buvo darbininkai, 1,3 proc. – valstiečiai, 4,6 proc. – tarnautojai, 38,29 proc. – amatininkai ir prekybininkai¹²¹. Tiesa, čia šiek tiek sumažėjo žydų: liepos mėn. pabaigoje jie sudarė 66,4 proc. komunistų. Tačiau tai įvyko ne dėl partijos sudėties reguliavimo proceso, bet natūraliai, nes į Kauną iš kitų Lietuvos vietovių suvažiavo LKP aktyvistai lietuviai, kurie įsidarbino įvairiose okupacinio režimo institucijose.

Toks reguliavimo būdas buvo neefektyvus ir dėl to, kad nebuvo apibrėžtos priėmimo į partiją sąlygos. Nemažai LKP komitetų partijos nariais laikė asmenis, padavusius pareiškimus ir užpildžiusius anketas. Biržų, Kretingos, Raseinių, Šakių, Vilkaviškio ir kt. apskrityse priėmimas vyko nesilaikant individualios atrankos principo, kolektyviai¹²². Antai Biržų apskrities komitetas pagal sąrašą 1940 m. rugpjūčio 19 d. priėmė 18, rugpjūčio 21 d. – 136 komunistus¹²³. Stojantieji dažnai nepateikdavo jokių rekomendacijų. Kadangi LKP komitetai netikrino anketinių duomenų, stojantieji ėmė juos slėpti ir iškreipti, kad lengviau patektų į partiją ir išvengtų pašalinimo. Pavyzdžiui, visi 1940 m. liepos–rugpjūčio mėn. Kretingos apskrities komitetui LKP nario anketas užpildę žydų tautybės asmenys neužpildė socialinės padėties skilties ir tik keli iš jų nurodė tėvų užsiėmimą (batsiuvys, siuvėjas ir pan)¹²⁴.

Tuo pat metu VKP(b) ir LKP CK pastebėjo dar vieną jų požiūriu, neigiamą tendenciją: atsirado ir paplito fiktyvus įsirašymas į LKP. Kai kurie komitetai ėmė sudarinėti dvejopus narių sąrašus: „siaurus“ ir „plačius“. Į pirmuosius buvo įrašomi pagrindinės LKP ir ko-

mitetuose liepos–rugpjūčio mėn. priimti nariai, į antruosius – visi komunistais pasiskelbę asmenys. Pavyzdžiui, Mažeikių apskrityje pagal vieną komunistų sąrašą liepos pabaigoje–rugpjūčio pradžioje buvo 58 pagrindinės LKP nariai, o pagal kitą tuo pačiu metu – 138 pagrindininkai¹²⁵.

Dėl LKP sudėties reguliavimo neefektyvumo ir VKP(b) požiūriu neigiamų tendencijų joje VKP(b) CK 1940 m. rugpjūčio mėn. liepė sugriežtinti priėmimo į partiją sąlygas. Buvo nustatytas kandidatinis stažas ir privalomos 2 komunistų rekomendacijos¹²⁶. Nauja priėmimo tvarka įpareigojo partinių organizacijų sekretorius patikrinti stojančiojo socialinę kilmę, padėtį, užsiėmimą, politinę veiklą ir ideologinį patikimumą. Tai sudarė barjerą patekti į partiją, pasak bolševikų, socialiniu ir politiniu atžvilgiu priešiškiems asmenims, praktiškai užkirto kelią į ją tuo metu stojantiems vadiniams „buržuazinės ir smulkiaburžuazinės“ kilmės bei padėties asmenims.

Pradėjus taikyti naują priėmimo tvarką iš karto sulėtėjo LKP augimo tempai. Nuo rugpjūčio iki spalio mėn. LKP papildė 1736 asmenys ir spalio pradžioje joje buvo 5365 nariai. Amatininkų ir prekybininkų priimta mažiau negu 100, pusė jų įstojo Kauno mieste. Pasikeitė ir kokybinė LKP sudėtis. Paskatinus darbininkus ir valstiečius stoti į partiją bei apribojus amatininkų, prekybininkų ir verslininkų priėmimą, pastarųjų sumažėjo nuo 21 proc. rugpjūčio mėn. iki 10 proc. spalio mėn. Kartu sumažėjo ir žydų (nuo 30 proc. iki 16,24 proc.)¹²⁷. Kita vertus, nuo rugpjūčio mėn. ėmęs didėti komunistų tarnautojų skaičius spalio mėn. pasiekė 15 proc. Jo didėjimą nulėmė tai, kad inkorporavus Lietuvą į SSRS ir pradėjus jos sovietizavimą prasidėjo visų lygių ir sričių kadrų valymas. Lietuvos Respublikos valdininkai buvo šalinami iš pareigų, o į jų vietą nukreipiami LKP nariai. Vien darbui Vidaus reikalų ministerijoje 1940 m. liepos–rugpjūčio mėn. buvo paskirti 53 Kauno parti-

nės organizacijos nariai (iš jų 66 proc. lietuvių, 26,4 proc. žydų), tarp kurių 46 buvo pagrindininkai¹²⁸. Tam tikrą įtaką turėjo ir tai, kad, siekiant pagerinti sovietų valdžios įvaizdį, į LKP buvo įtraukti J. Paleckio vyriausybės nariai, kairioji inteligentija, žinomi visuomenės veikėjai.

Daugeliui komunistų pradėjus dirbti valstybės įstaigose, iš esmės pasikeitė LKP sudėtis pagal jos narių užsiėmimą. Iki šiol komunistų socialinė padėtis dažniausiai atitiko jų kilmę. Dabar partijoje natūraliai ėmė daugėti komunistų tarnautojų: jų skaičius padidėjo nuo 4 proc. birželio mėn. iki 15 proc. spalio mėn.¹²⁹ Kadangi dauguma šių komunistų buvo kilę iš darbininkų ir valstiečių, nebuvo manoma, kad jų gausėjimas gali sukelti partijos socialinio išsigimimo pavojų. Kita vertus, pagal VKP(b) susiklosčiusią tradiciją tokie valdininkai išlaikydavo savo buvusią socialinę padėtį netgi tapę valstybės įstaigų tarnautojais. Tai leido skelbti, kad komunistų partija yra proletarinė savo pobūdžiu ir darbininkiška savo sudėtimi, taip pat užtušuoti tą faktą, kad ji tampa sovietinės valdininkijos partija. Tik po partijos valymo paaiškėjus, kad LKP dominuoja valdininkai, buvo susirūpinta jos socialiniu stabilumu ir pradėta raginti plėsti darbininkų priėmimą.

Vadovaujantis bolševikų nuostata, vadovybei ir masėms buvo taikomi skirtingi atrankos kriterijai. Pavyzdžiui, stodamas į LKP J. Paleckis pabrėžė, kad jo tėvas „kilęs iš žemaičių bajorų bežemių“, Mečys Gedvilas nurodė, kad jo tėvas buvo „bajorų kilmės“, M. Koganas parašė, kad kilęs iš pramoninkų ir t. t.¹³⁰ Šiems asmenims jų kilmė nebuvo kliūtis įstoti į partiją. Eiliniams partijos nariams taikomų atrankos kriterijų nesilaikyta ir formuojant LKP aparatą.

1940 m. rugsėjo 26 d. buvo sudarytas 7 asmenų LKP CK biuras (5 lietuviai, 1 žydas, 1 baltarusis) ir patvirtinti 4 miestų bei 22 apskričių komitetų etatai¹³¹. 1940 m. liepos pabaigoje tarp 826 miestų, apskričių ir valsčių

komitetų narių 80,75 proc. buvo lietuviai, 11 proc. žydų, 7,62 proc. rusų¹³², o spalio mėn. tarp 615 LKP CK patvirtintų ar pateiktų tvirtintų pačių komitetų narių lietuvių buvo jau 71,21 proc., žydų – 17,56 proc., rusų – 11,3 proc.¹³³ Lietuvių sumažėjo dėl to, kad partijos komitetuose padaugėjo kitų tautybių, pirmiausia rusų ir žydų, komunistų. Didesnė dalis rusų buvo iš SSRS į Lietuvą partiniam darbui atsiųsti ir privaloma tvarka į komitetų sudėtį įtraukti asmenys. Jie turėjo kontroliuoti LKP organizacijų veiklą. Daugelyje komitetų raštvedybos, finansų ir kadro padaliniais vadovavo ir juose dirbo žydų ir rusų tautybės asmenys. Netrukus tokia praktika buvo perkelta ir į sovietų valdžios aparatą: daugelio institucijų, žinybų ir organizacijų kadro skyrių viršininkai buvo žydai ir rusai. Susiklosčius tokiai padėčiai, į LKP komitetus besikreipiantys asmenys dažniausiai susidurdavo su jų darbuotojais vietiniais žydais ir iš SSRS atvykusiais rusais. Taip tarp interesantų, o vėliau ir plačiuosiuose gyventojų sluoksniuose ėmė formotis žydiškos sudėties LKP komitetų įvaizdis. Kita vertus, ėmė plisti komunistų partijos ir sovietinių įstaigų kadro vadovų protekcionizmas. Jis sustiprino įvairių tautybių valdininkų tarpusavio konkurenciją, sudarė tam tikrą dirvą tautiniams nesutarimams tarp jų ir kurstė antisemitines sovietinės biurokratijos nuotakas. Vis dėlto tautinės netolerancijos atvejai LKP buvo reti ir juos bandyta šalinti vos prasidėjus konfliktui. Pavyzdžiui, 1940 m. rugsėjo 13 d. Mažeikių miesto turguje kilo buitinis antisemitinis incidentas, į kurį įsikišo vietinės kuopelės sekretorius Bro Chockelis¹³⁴. Jis suėmė antisemitiškai kalbėjusį lietuvi. Toks savavaliavimas išprovokavo vietos gyventojų pasipiktinimą. Miniai pareikalavus, sulaikytąjį teko paleisti. Po kurio laiko B. Chockelis buvo pašalintas iš kuopelės sekretoriaus pareigų, o vėliau net nepripažintas LKP nariu. Pasipiktinęs jis apskundė LKP Centro komitetui Mažeikių apskrities komitetą (pirmasis sekreto-

rius – Alfonsas Kondratas, antrasis sekretorius – Ivanas Frolovas), esą komitetas nereagavo į antisemitinį išpuolį ir susidorojo su juo. LKP CK organizacinio instruktorių skyriaus darbuotojas Juozas Grigalavičius kategoriškai pasmerkė B. Chockelio savavaliavimą ir jo mėginimą išpūsti buitinį konfliktą. Taip buvo užgniaužtas konfliktas tarp žydų, lietuvių ir rusų tautybių komunistų, neleista buitinio incidento perkelti į politinę plotmę ir suvežėti tautinei nesantaikai. Šis atvejis taip pat rodo, kad Mažeikių apskrities gyventojams buvo nesvetimos antisemitinės nuotaikos. Tačiau nei LKP Mažeikių apskrities komiteto lietuvių ir rusų tautybių vadovai, nei Centro komitete dirbę lietuviai komunistai nenorėjo jų kurstyti, koku nors neatsargiu poelgiu išprovokuoti aršesnių antižydiškų vietos gyventojų veiksmų. Jie netoleravo komunistų veiksmų, kurie stiprino antisemitines aistras ir griovė komunistų partijos vadovybės pastangas sukurti patrauklesnį LKP įvaizdį. Tik prasidėjus partijos ir valdininkijos valymui, sustiprėjus komunistų konkurencijai dėl postų padaugėjo konfliktų tarp įvairių tautybių komunistų ir valdininkų.

Jau 1940 m. vasaros pabaigoje paaiškėjo, kad Lietuvoje sunku taikyti naują priėmimo į LKP tvarką. Buvo sudėtinga gauti 2 komunistų rekomendacijas, nes buvo nedaug pagrindinės LKP narių. Daliai jų išvykus į Kauną dirbti vadovaujančiais darbuotojais, vietos organizacijose jų liko dar mažiau. Daugelyje miestų ir apskričių rekomendacijas stojantiesiems į partiją duodavo tie patys asmenys (kuopelių, valsčių organizacijų sekretoriai, apskrities komiteto nariai), kurie dažnai net nepažinojo stojančiųjų. Dėl to daug kur rekomendavimas buvo formalus. Susiklostė praktika, kai komunistai pagrindininkai rekomendavo tik savo tautiečius ar gerai pažįstamus, artimus žmones. Antai Kauno apskrities Jonavos valsčiaus sekretorius Jankelis Magidas rekomendavo į LKP visus šiame valsčiuje stojančius žydų tautybės asmenis, Pažaislio valsčiaus partorgas V. Sla-

vickas – daugiausia lietuvius¹³⁵. Kadangi LKP komitetai nesilaikė direktyvos tikrinti stojančiųjų anketinius duomenis, tai dažnas stojantysis, norėdamas lengviau patekti į partiją, nusiūpdavo savo socialinę padėtį ir veikimą Lietuvos Respublikos organizacijose. Kaip ir anksčiau, buvo pažeidžiamas individualaus priėmimo principas, plito kolektyvinis stojimas.

Vilniaus miesto ir apskrities partinės organizacijos sudėtis atspindėjo pagrindinio komunistinio judėjimo Lenkijos okupuotame Vilniaus krašte ypatumus. Čia veikė Lenkijos komunistų darbininkų partijos (LKDP) sudedamosios dalies – Vakarų Baltarusijos komunistų partijos (VBKP) Vilniaus apygardos organizacija. 1928 m. joje buvo 105 nariai, iš jų 80 proc. valstiečių, 16 proc. darbininkų, 3 proc. tarnautojų. Baltarusiai sudarė 70 proc., žydai – 13 proc., lenkai ir lietuviai – po 3 proc.¹³⁶ 1938 m. rugpjūčio mėn. Kominterno Vykdomojo komiteto prezidiumui paleidus LKDP ir jos sudedamąją dalį VBKP, nustojo veikti Vilniaus apygardos organizacija. Vilniaus kraštą perdavus Lietuvai, buvę VBKP komunistai ieškojo ryšių su LKP, tačiau ši nepatikliai žiūrėjo į paleistos partijos narius ir pati savarankiškai mėgino organizuoti partijos kuopelės Vilniaus krašte¹³⁷. 1940 m. pirmoje pusėje čia veikė 37 buvę VBKP nariai¹³⁸. Sovietų Sąjungai aneksavus Lietuvą, LKP(b) CK pasiuntė į Vilnių grupę komunistų, daugiausia iš Kauno miesto, kitų Lietuvos vietovių ir atvykusių iš SSRS, organizuoti partinio darbo¹³⁹. Savaime aišku, jie nepažino vietos gyventojų, todėl, norėdami apsidrausti, neteikė jiems rekomendacijų ir taip stabdė miesto bei apskrities organizacijos augimą¹⁴⁰. Dėl šios priežasties Vilniuje, kitaip negu kituose miestuose ir apskrityse, komunistų skaičius didėjo labai lėtai¹⁴¹. LKP gretas 1940 m. rudenį daugiausia papildė ne vietos gyventojai, bet iš SSRS atvykę komunistai. 1940 m. spalio pradžioje Vilniaus apskrities organizacijoje buvo 6 komunistai, o miesto – 101 komunistas, tarp jų 43

LKP nariai bei kandidatai ir 58 iš SSRS atvykę komunistai¹⁴². Beveik visi iš SSRS atvykęsiai buvo nukreipti dirbti į NKVD Vilniaus valdybą¹⁴³. Laikantis VKP(b) CK nustatytos tvarkos, spalio mėn. visi NKVD dirbę komunistai buvo išbraukti iš Vilniaus miesto komiteto įskaitos, todėl miesto komunistų skaičius natūraliai sumažėjo nuo 101 iki 47. Tarp 101 komunisto 18 buvo lietuvių (17,82 proc.), 42 rusai (41,58 proc.), 26 žydai (25,74 proc.), 8 baltarusiai (7,92 proc.), 5 ukrainiečiai (4,95 proc.), 2 lenkai (1,98 proc.). Vilniaus miesto partinėje organizacijoje vyravo iš SSRS atvykę rusai, ukrainiečiai ir baltarusiai. Tarp 43 vietinių komunistų lietuviai sudarė maždaug 40 proc., žydai – 50 proc., kitų tautybių asmenys – 10 proc. Vilniaus miesto organizacijoje neatsitiktinai buvo labai mažai baltarusių ir lenkų. Pagal VKP(b) nustatytą tvarką buvusiems VBKP nariams bilietus išduodavo Baltarusijos komunistų partija, todėl LKP nesvarstė tokių asmenų priėmimo. Iki 1941 m. vasario mėn. šie komunistai netgi nebuvo įrašomi į LKP Vilniaus miesto komiteto įskaitą. Visiškai dėl kitų aplinkybių į partiją nebuvo priimami lenkai. Iki 1941 m. birželio mėn. Vilniaus miesto partinėje organizacijoje nebuvo nė vieno lenko, nors iki 1940 m. spalio mėn. net 95 padavė pareiškimus priimti juos į komunistų partiją¹⁴⁴. Lenkai negalėjo įstoti į partiją dažniausiai dėl savo legalios politinės veiklos Lenkijoje, priklausymo Lenkijos komunistų darbininkų partijai, Bundui, Lenkijos socialistų partijai (PPS), PPS levicai ir pan. Tačiau svarbiausia priežastis, užkirtusi jiems kelią į komunistų partiją, buvo VKP(b) nuostata riboti lenkų stojimą į partiją. Tai nulėmė priešiška SSRS politika Lenkijos atžvilgiu, VKP(b) konfrontavimas su Lenkijos komunistų partija. Kita vertus, patys lenkai masiškai nestojo į LKP ir VKP(b), nes juos nuvylė antilenkiška šių partijų pozicija ir veikla: prasidėjus Antrajam pasauliniam karui, SSRS kariuomenė okupavo dalį Lenkijos, o LKP pritarė tokiam žingsniui.

Inkorporavus Lietuvą į SSRS, Vilniaus mieste ir apskrityje, kaip ir visoje Lietuvoje, atsirado daug norinčiųjų stoti į LKP. 1940 m. rugpjūčio mėn. 202 vilniečiai padavė prašymus priimti į LKP, o rugsėjo mėn. – jau 406. Tarp pastarųjų 81 buvo lietuvis (19,95 proc.), 95 lenkai (23,39 proc.), 94 žydai (23,15 proc.), 73 rusai (17,98 proc.), 63 baltarusiai (15,51 proc.)¹⁴⁵. Tačiau ne taip kaip kituose LKP miestų ir apskričių komitetuose, čia nė vienas pareiškimą padavęs asmuo nebuvo automatiškai priskirtas partijos narių ar kandidatų kategorijai ir iki 1941 m. nepriimtas į LKP.

Kauno miesto organizacijos sudėties pokyčius 1940 m. rugpjūčio–rugsėjo mėn. lėmė ne tik LKP socialinio reguliavimo procesas, bet ir pasikeitę organizacijos augimo šaltiniai, taip pat VKP(b) bei LKP vadų noras sukurti lietuviams patrauklesnį komunistų organizacijos įvaizdį. Pradėjus taikyti socialinius atrankos kriterijus, į LKP mažiau priimta verslininkų, prekybininkų, amatininkų ir kitų, daugiausia žydų. Antra vertus, pačiame partijos Kauno miesto komitete atsirado tendencija nuslėpti, anot bolševikų, „smulkiaburžuazinių“ sluoksnių asmenis, jie buvo priskiriami prie darbininkų. Todėl LKP Centro komitetui pateiktose žiniose apie Kauno organizacijos sudėtį nebuvo nė vieno verslininko, prekybininko ar amatininko, nors miesto komunistų sąrašuose tokių buvo 22,55 proc.¹⁴⁶ Partijos gretas gerokai padidino iš kitų Lietuvos vietovių į Kauną suvažiavę LKP aktyvistai. Dauguma jų buvo lietuviai, todėl jų natūraliai padaugėjo ir Kauno miesto organizacijoje. Ją taip pat papildė iš SSRS atsiję komunistai, daugiausia rusai. Dėl to padaugėjo rusų ne tik Kauno organizacijoje, bet ir visoje LKP. Norėdama sukurti lietuviams patrauklesnį organizacijos įvaizdį, LKP skatino kairiųjų pažiūrų inteligentiją stoti į partiją ir įtraukė į Kauno miesto organizaciją nemažai lietuvių tautybės asmenų. Dėl šių priežasčių Kauno organizacija tapo lietuviškesnė: 1940 m. rugsėjo pabaigoje 60,37 proc. Kauno komunis-

tų buvo lietuviai, 31,61 proc. – žydai, 7,35 proc. – rusai ir 0,65 proc. – kitų tautybių asmenys¹⁴⁷. Pagal socialinę padėtį 60 proc. buvo darbininkai, 22,55 proc. – verslininkai, prekybininkai ir amatininkai, 16,9 proc. – tarnautojai, 0,33 proc. – valstiečiai, 0,22 proc. – moksleiviai¹⁴⁸.

Kauno, kaip okupacinio režimo politinio ir administracinio centro, vaidmuo nulėmė ir komunistų paskirstymą šio režimo institucijose. Vienas iš svarbesnių okupacinio režimo uždavinių buvo sukonzcentruoti komunistų rankose Kaune sutelktus valdžios ir valdymo svertus, nušalinti nuo valdžios Lietuvos Respublikos politines jėgas. Todėl LKP pradėjo valdininkijos kadrų valymą: šalino iš valstybės aparato Lietuvos Respublikos tarnautojus ir vietoj jų skyrė komunistus. 1940 m. rugsėjo pabaigoje beveik 300 komunistų buvo įdarbinti aukštesniaisiais valdininkais centrinėse valdymo įstaigose Kaune, tarp jų 3 LSSR Aukščiausiojoje Taryboje (visi lietuviai), 4 Liaudies Komisarų Taryboje (1 lietuvis, 3 rusai), 4 Teisingumo liaudies komisariate (1 lietuvis, 3 rusai), 10 prokuratūroje (6 lietuviai, 1 žydas, 3 rusai), 87 Vidaus reikalų liaudies komisariate¹⁴⁹, 15 milicijoje (4 lietuviai, 2 žydai, 9 rusai), 5 Finansų liaudies komisariate (1 lietuvis, 1 žydas, 3 rusai), 10 Vietinės pramonės liaudies komisariate (4 lietuviai, 4 žydai, 2 rusai), 6 Maisto pramonės liaudies komisariate (2 lietuviai, 4 žydai), 5 Žemės ūkio liaudies komisariate (visi lietuviai), 4 Prekybos liaudies komisariate (1 lietuvis, 2 žydai, 1 rusas), 21 ryšių valdyboje (2 lietuviai, 1 žydas, 18 rusų), 4 autotransporto treste (2 lietuviai, 1 žydas, 1 rusas), 6 Nemuno laivininkystės valdyboje (1 lietuvis, 5 rusai) ir pan. 28,5 proc. į valstybės įstaigas nukreiptų Kauno komunistų buvo lietuviai, 31,3 proc. – žydai, 40,2 proc. – rusai.

1940 m. spalio pradžioje LKP buvo 5365 komunistai¹⁵⁰. Pagal socialinę padėtį 50 proc. sudarė darbininkai, 24 proc. – valstiečiai, 15 proc. – tarnautojai, 10 proc. – amatininkai,

prekybininkai ir verslininkai. Moterų buvo 14 proc., vyrų – 86 proc. Lietuviai sudarė 68,49 proc., žydai – 16,24 proc., rusai – 11,97 proc., kitų tautybių asmenys – 3,3 proc. 1593 komunistai veikė pagrindinėje komunistų partijoje. LKP buvo ne mažiau kaip 450 Lietuvos Respublikos politinėse organizacijose veikusių asmenų.

1940 m. rugpjūčio mėn. nustatyta nauja priėmimo į LKP tvarka iš esmės nepakeitė LKP socialinės sudėties, neeliminavo iš jos visų bolševikams socialiniu, politiniu ir ideologiniu atžvilgiais priešiško sluoksnio. Iš SSRS į Lietuvą atsiųstų komunistų požiūriu, LKP buvo „kraštutiniai užteršti“ organizacija¹⁵¹. VKP(b) vadovybė suprato, kad išvalyti „masiškai užterštą“ partiją galima tik kryptinga ir planinga, masiška ir organizuota jos valymo kampanija, analogiška trečiajame–ketvirtajame dešimtmetyje vykusiems VKP(b) valymams. Toks LKP sudėties pakeitimo metodas formuojant totalitarinio režimo partiją buvo panaudotas 1940 m. spalio mėn. galutinai įtraukus LKP į VKP(b) sudėtį.

IŠVADOS

LKP sudėtį moksliskai ištirti ir įvertinti būtina ne vien dėl sovietinės istoriografijos spragų šiuo klausimu, bet ir siekiant atskleisti šios organizacijos atsiradimo ir egzistavimo Lietuvoje aplinkybes, jos pobūdį ir Lietuvai nusikalstamos veiklos užsakovus, organizatorius bei vykdytojus.

Nelegalios antivalstybinės ir marionetinės okupacinio režimo Lietuvos komunistų organizacijos vidaus gyvenimas buvo tvarkomas pagal VKP(b) ideologinius ir organizacinius principus. Ji reguliavo savo sudėtį siekdama socialinio, idėjinio ir politinio grynumo bei organizacinio monolitiškumo, stengėsi užkirsti kelią, jos požiūriu, svetimų socialinių sluoksnių atstovams stoti į partiją. Įvairioms socialinėms

grupėms nustatytos skirtingos stojimo sąlygos, griežta priėmimo tvarka ir socialinis bei politinis partijos valymas buvo pagrindiniai LKP sudėties reguliavimo metodai.

Dėl silpnai išplėtos pramonės Lietuvoje, negausaus ir daugiataučio darbininkų sluoksnio, antivalstybinės ir nelegalios LKP veiklos, jos organizacinio nesavarankiškumo ir jos, kaip svetimos valstybės organizacijos statuso, Lietuvos komunistų partija neturėjo stabilios augimo bazės, buvo negausi ir neįtakinga organizacija. 1939 m. lapkričio mėn. laisvėje veikė maždaug 1000, 1939 m. pabaigoje – 1120 komunistų. Socialine sudėtimi pagrindinė LKP buvo nevienalytė. Jos socialinę bazę miestuose sudarė smulkiosios pramonės darbininkai ir amatininkai, o kaimuose – sezoniniai darbininkai. Komunistai neturėjo įtakos tarp didelių pramonės įmonių darbininkų, o jų nuolat mažėjo, kol pasiekė, bolševikų ideologų požiūriu, kritinę 40–50 proc. ribą. 1939 m. pabaigoje LKP buvo 48 proc. darbininkų, 24 proc. valstiečių, 24 proc. amatininkų ir prekybininkų, 4 proc. tarnautojų.

Antivalstybinė LKP veikla atstūmė nuo jos daugelį lietuvių. Dėl to jų atstovavimas partijoje visada buvo mažesnis, palyginus su jų skaičiumi tarp Lietuvos gyventojų. Įvairių tautybių komunistų proporcijas LKP lėmė jos socialinės sudėties kaita. Iki ketvirtąjo dešimtmečio vidurio esant beveik vienodam darbininkų, ūkininkų, amatininkų ir kitų sluoksnių santykiui, buvo apylygis lietuvių ir žydų komunistų skaičius. LKP įstatais nustatius skirtingas priėmimo į LKP sąlygas ir apribojus amatininkų, prekybininkų ir kitų, daugiausia žydų tautybės sluoksnių atstovų stojimą į LKP, ėmė daugėti lietuvių ir mažėti žydų komunistų. Lietuvių skaičiaus padidėjimą LKP lėmė ir bendrieji Lietuvos visuomenės socialinės, ekonominės ir politinės raidos ketvirtąjo dešimtmečio antroje pusėje procesai, sustiprėjusios opozicinės nuotaikos, kai kurių kairiųjų srovių suartėjimas su LKP. 1939 m. pabaigoje beveik

60 proc. komunistų buvo lietuviai, 31 proc. – žydai, 9 proc. – kitų tautybių asmenys. Kauno miesto organizacijoje žydai sudarė 70,88 proc. komunistų.

Neproporcingai didelį žydų atstovavimą LKP lėmė jų vyravimas tarp amatininkų, prekybininkų ir miesto varguomenės, prokomunistinės jidišistinės (antisionistinės) pakraipos žydų pažiūros ir jų orientacija į SSRS, prasidėjus Antrajam pasauliniam karui.

SSRS kariuomenės įvedimas į Lietuvą 1939 m. spalio mėn. paskatino LKP gretų augimą, sustiprino kai kurių tautinių mažumų varguomenės prokomunistinę orientaciją. Pusė 1939 m. rudenį–1940 m. birželio mėn. į LKP įstojusių komunistų buvo žydai, į LKP aktyviau stojo rusai. Lietuvos okupacijos išvakarėse LKP turėjo beveik 1600 narių. Pagal socialinę padėtį 48 proc. buvo darbininkai, 24 proc. – valstiečiai, 24 proc. – amatininkai, prekybininkai ir verslininkai, 4 proc. – tarnautojai. Lietuvių buvo 54,4 proc., žydų – 30,6 proc., rusų – 14,2 proc. ir kitų tautybių – 0,7 proc. Žydų ir rusų atstovavimas partijoje buvo neproporcingai didelis, palyginus su jų bendru skaičiumi tarp Lietuvos gyventojų. Gausiausioje ir politiškai svarbiausioje Kauno miesto organizacijoje 70,88 proc. komunistų buvo žydai.

Okupavus Lietuvą, LKP tapo marionetine okupacinio režimo organizacija. Jos vidaus gyvenimas buvo pertvarkomas atsižvelgus į pakitusią istorinę situaciją, jai iškeltą uždavinį įdiegti Lietuvoje sovietinio socializmo modelį ir totalitarinį režimą. Siekdama, kad komunistai per trumpą laiką sukongcentruotų savo rankose valdžios ir valdymo svertus, LKP forsa-

vo naujų narių priėmimą. Nuo 1940 m. birželio iki spalio mėn. LKP išaugo 4,25 kartus. Sumerimusi dėl nekontroliuojamo antplūdžio, „smulkiaburžuazinių“ sluoksnių ir žydų tautybės asmenų vyravimo tarp stojančiųjų, LKP liepos mėn. sumažino augimo tempus ir sugriežtinusi priėmimo sąlygas pradėjo reguliuoti partijos sudėtį. Ėmus taikyti socialinės atrankos kriterijus, į partiją mažiau stojo amatininkų, prekybininkų ir kitų, daugiausia žydų.

Partijos valymo išvakarėse 1940 m. spalio mėn. LKP buvo 5365 komunistai. Pagal socialinę padėtį 50 proc. sudarė darbininkai, 24 proc. – valstiečiai, 15 proc. – tarnautojai, 10 proc. – amatininkai, prekybininkai ir verslininkai. Moterų buvo 14 proc., vyrų – 86 proc. Lietuviai sudarė 68,49 proc., žydai – 16,24 proc., rusai – 11,97 proc., kitų tautybių asmenys – 3,3 proc. 1593 komunistai veikė pagrindinėje komunistų partijoje. LKP priklausė ne mažiau kaip 450 Lietuvos Respublikos politinėse organizacijose veikusių asmenų. Politiškai svarbiausioje Kauno miesto organizacijoje 60 proc. komunistų buvo darbininkai, 22,55 proc. – verslininkai, prekybininkai ir amatininkai, 16,9 proc. – tarnautojai, 0,33 proc. – valstiečiai, 0,22 proc. – moksleiviai. Pagal tautybę 60,37 proc. Kauno komunistų buvo lietuviai, 31,61 proc. – žydai, 7,35 proc. – rusai ir 0,65 proc. – kitų tautybių asmenys. LKP sudėties reguliavimas sugriežtinant priėmimo sąlygas iš esmės nepakeitė LKP socialinės sudėties, neeliminavo iš jos visų, bolševikų nuomone, priešiškų sluoksnių. VKP(b) požiūriu, ji buvo „masiškai užteršta“.

(Tęsinys kitame numeryje)

Nuorodos

¹ Lietuvos komunistų partijos istorijos apybraiža, Vilnius: Mintis, 1971, t. 1, p. 5–8, 370–374.

² Ibid., 1978, t. 2; ibid., 1985, t. 3, p. 34–38, 52–58, 74–86; Lietuvos komunistų partija skaičiais. 1918–1975: Statistikos duomenų rinkinys, Vilnius: Mintis, 1976, p. 41–62; S. Atamukas, *Nauja Lietuva – nauji kadrai*

(LKP darbas ugdant respublikos kadrus), Vilnius: Mintis, 1974, 238 p; *Построение социализма в Советской Прибалтике. Исторический опыт Коммунистических партий Литвы, Латвии, Эстонии*, Рига: Авотс, 1982, с. 49–118; А. Панкеев, К. Сурблис, А. Эльвих, *Жизненная сила ленинских принципов партийного строительства. О некоторых вопросах партийного строительства в коммунистических партиях Литвы, Латвии*

и Эстонии (июнь 1940–июнь 1941 гг.). Таллин: Ээсти раамат, 1975, 288 с. ir kt.

³ L. Truska, „Lietuvos valdžios įstaigų rusifikavimas 1940–1941 m.“, *Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo instituto darbai*, Vilnius, 1996, Nr. 1, p. 3, 6.

⁴ Ibid., p. 3.

⁵ *Lietuvos komunistų partija skaičiais*, p. 41–62; *Построение социализма в Советской Прибалтике*, с. 49–118; А. Панксеев, К. Сурблис, А. Эльвих, op. cit.

⁶ Žr.: *Lietuvos komunistų partija skaičiais*.

⁷ Ibid., p. 45.

⁸ Ibid., p. 41–42, 45.

⁹ Ibid., p. 41–42.

¹⁰ LKP(b) CK organizacinio instruktorių skyriaus partinės statistikos ir vieningo partinio bilieta sektoriaus skaičiavimai LKP(b) CK metinei statistinei ataskaitai apie partinės organizacijos kokybinę sudėtį pagal partinį stažą 1941 m. sausio 1 d. (forma Nr. 7), Lietuvos visuomenės organizacijų archyvas (toliau – LVOA), f. 1771, ap. 1, b. 170, l. 16.

¹¹ LKP(b) CK organizacinio instruktorių skyriaus vedėjo D. Šupikovo 1940 m. gruodžio 20 d. raštas VKP(b) CK dėl partinių dokumentų išdavimo Lietuvos KP(b) ei-gos, ibid., b. 139, l. 2.

¹² Ibid., l. 2.

¹³ LKP(b) CK suvestinė apie bylų dėl partinių dokumentų išdavimo Lietuvos KP(b) CK peržiūrėjimo rezultatus 1940 m. gruodžio mėn., ibid., b. 143, l. 1.

¹⁴ *Lietuvos komunistų partija skaičiais*, p. 42.

¹⁵ LKP(b) CK organizacinio instruktorių skyriaus vedėjo D. Šupikovo 1940 m. gruodžio 20 d. raštas VKP(b) CK dėl partinių dokumentų išdavimo Lietuvos KP(b) ei-gos, LVOA, f. 1771, ap. 1, b. 139, l. 2–4.

¹⁶ Ibid., l. 3.

¹⁷ LKP(b) CK biuro 1940 m. lapkričio–gruodžio mėn. posėdžių protokolai, ibid., b. 25–98; LKP(b) CK biuro 1941 m. sausio–birželio mėn. posėdžių protokolai, ibid., ap. 2, b. 32–123.

¹⁸ *Lietuvos komunistų partija skaičiais*, p. 42.

¹⁹ LKP Vilniaus miesto ir apskrities komiteto žinios apie organizacijų sudėtį 1940 m. rugpjūčio 10 d.–rugsėjo 4 d., LVOA, f. 3109, ap. 3109, b. 75, l. 5–6; Lietuvos KP(b) miestų ir apskričių komitetų metinės statistinės ataskaitos apie partinių organizacijų sudėtį pagal partinį stažą, išsilavinimą, amžių, tautybę ir buvimą kitose partijose 1941 m. sausio 1 d. (forma Nr. 7), ibid., f. 1771, ap. 1, b. 165, l. 1–28; LKP(b) CK organizacinio instruktorių skyriaus partinės statistikos ir vieningo partinio bilieta sektoriaus skaičiavimai LKP(b) CK metinei statistinei ataskaitai apie partinės organizacijos kokybinę sudėtį pagal partinį stažą 1941 m. sausio 1 d. (forma Nr. 7), ibid., b. 170, l. 16.

²⁰ LKP Vilniaus apskrities komiteto žinios apie apskrities organizacijos sudėtį 1940 m. rugpjūčio 10 d. ir rugsėjo 4 d., ibid., f. 3109, ap. 3109, b. 75, l. 5–6.

²¹ А. Панксеев, К. Сурблис, А. Эльвих, op. cit.

²² Ibid., p. 115–131.

²³ Ibid., p. 124.

²⁴ Ibid., p. 66–67.

²⁵ Ibid., p. 66.

²⁶ Ibid., p. 67.

²⁷ А. Ануšauskas, *Lietuvos slaptosios tarnybos (1918–1940)*, Vilnius: Mintis, 1993, p. 228–229.

²⁸ L. Truska, *Antanas Smetona ir jo laikai*, Vilnius: Valstybinis leidybos centras, 1996, p. 302.

²⁹ Ibid., p. 302.

³⁰ S. Atamukas, *Žydai Lietuvoje XIV–XX amžiais*, Vilnius: Lituanus, 1990, p. 71–84.

³¹ Ibid., p. 71, 77–78.

³² S. Atamukas, *Lietuvos žydų kelias. Nuo XIV amžiaus iki XX a. pabaigos*, Vilnius: Alma littera, 1998, p. 166–198, 211–229.

³³ Ibid., p. 192–195.

³⁴ Ibid., p. 193, 196–197.

³⁵ Ibid., p. 213.

³⁶ Ibid., p. 196, 213.

³⁷ L. Truska, „Lietuvos valdžios įstaigų rusifikavimas 1940–1941 m.“, *Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo instituto darbai*, 1996, Nr. 1, p. 6.

³⁸ S. Atamukas, *Lietuvos žydų kelias...*, p. 217.

³⁹ L. Truska, *Lietuvos valdžios įstaigų rusifikavimas 1940–1941 m.*, p. 16–17.

⁴⁰ Ibid., p. 6.

⁴¹ S. Atamukas, *Lietuvos žydų kelias...*, p. 213–218.

⁴² Ibid., p. 216.

⁴³ Ibid.

⁴⁴ Ibid.

⁴⁵ *Lietuvos komunistų partijos istorijos apybraiža*, t. 2, 1920–1940, p. 279–280 ir kt.

⁴⁶ Pažymėtina, kad sovietinėje LKP istorijos istoriografijoje ir kauniečių komunistų pagrindininkų atsiminimuose aptinkamas teiginys apie „LKP sudėties savitumą“ buvo nekritiškai perkeltas iš vidaus polemikos Lietuvos komunistų partijoje ketvirtajame dešimtmetyje tarp Kau-no organizacijos vadovų ir LKP vadovybės.

⁴⁷ S. Atamukas, *Lietuvos žydų kelias...*, p. 216–217.

⁴⁸ Ibid., p. 216–217, 420.

⁴⁹ LKP centro ir rajonų komitetų ataskaitos apie jų sudėtį, LVOA, f. 77, ap. 17, b. 11, l. 1–11; ap. 18, b. 17, l. 3; ap. 19, b. 4, l. 1–13; ap. 20, b. 1, l. 40; ap. 20, b. 3, l. 18; ap. 20, b. 5, l. 9 ir kt.

⁵⁰ Lietuvos komunistų partijos narių ir komunistinio judėjimo dalyvių Lietuvoje asmens bylos, ibid., f. 77, ap. 28, b. 1–13317.

⁵¹ Kominternio Vykdomojo komiteto kadru skyriaus 1937 m. LKP vadovų ir veikėjų sąrašas, ibid., f. 77, ap. 26, b. 3, l. 1–10.

⁵² А. Ануšauskas, op. cit., p. 228–229; L. Truska, *Antanas Smetona ir jo laikai*, p. 302.

⁵³ А. Панксеев, К. Сурблис, А. Эльвих, op. cit., p. 7–44.

⁵⁴ А. Vyšniauskas, „RSDDP(b) ir imperijos „kultūringesnių sričių“ socialdemokratai“, *Mintys apie Lietuvos komunistų partijos kelią*, Vilnius: Mintis, 1989, p. 37.

⁵⁵ LKP CK 1937 m. rugpjūčio 9 d. posėdžio rezoliucija organizaciniu klausimu, *Lietuvos komunistų partijos nutarimai. Suvažiavimų, konferencijų ir CK plenumų dokumentų rinkinys*, 1918–1940, t. 2, 1927–1939, kn. 2, 1930–1939, LVOA, f. 3377, ap. 58, b. 959, l. 1077.

⁵⁶ Ibid., l. 1077.

⁵⁷ Lietuvos Respublikos valstybės saugumo departamento 1936 m. spalio 12 d. biuletenis, ibid., b. 472, l. 13.

⁵⁸ Ibid., l. 13.

⁵⁹ L. Truska, *A. Smetona ir jo laikai*, p. 302.

⁶⁰ S. Atamukas, *Žydai Lietuvoje. XIV–XX amžiais*, p. 60; S. Atamukas, *Lietuvos žydų kelias....*, p. 192.

⁶¹ *Lietuvos komunistų partijos istorijos apybraiža*, t. 2, p. 433.

⁶² S. Atamukas, *Lietuvos žydų kelias....*, p. 192.

⁶³ *Lietuvos komunistų partijos istorijos apybraiža*, t. 2, p. 433; LKP CK 1937 m. rugpjūčio 9 d. posėdžio rezoliucija organizaciniu klausimu, LVOA, f. 3377, ap. 58, b. 959, l. 1079; LKP CK plenumo 1939 m. sausio 6 d. nutarimas apie einamąjį momentą ir artimiausius uždavinius, *ibid.*, l. 1129; Kominterno Vykdomojo komiteto sekretoriato 1940 m. kovo 23 d. nutarimas „Apie Lietuvos KP uždavinius“, *ibid.*, l. 1167.

⁶⁴ Partijos Alytaus apskrities komiteto 1940 m. spalio 23 d. posėdžio nutarimas, susirašinėjimas su LKP(b) CK dėl Ch. Bojarskio pašalinimo iš LKP, *ibid.*, f. 1308, ap. 19, b. 5, l. 41; b. 24, l. 28, 41; b. 25, l. 7–8; Kauno miesto komunistų sąrašas, *ibid.*, f. 1771, ap. 1, b. 172, l. 26.

⁶⁵ Kauno miesto komunistų sąrašas, *ibid.*

⁶⁶ S. Atamukas, *Lietuvos žydų kelias....*, p. 192.

⁶⁷ *Ibid.*, p. 197.

⁶⁸ *Ibid.*, p. 193.

⁶⁹ *Ibid.*

⁷⁰ *Lietuvos komunistų partijos istorijos apybraiža*, t. 2, p. 402–417, 554–560; S. Atamukas, *Nauja Lietuva – nauji kadrai (LKP darbas, ugdant respublikos kadrus)*, Vilnius: Mintis, 1974, p. 43–51; S. Atamukas, *Lietuvos žydų kelias....*, p. 193.

⁷¹ A. Anušauskas, *op. cit.*, p. 228–229.

⁷² S. Atamukas, *Lietuvos žydų kelias....*, p. 166–194.

⁷³ *Ibid.*, p. 194–195.

⁷⁴ LKP miestų ir apskričių organizacijų komunistų sąrašai, LVOA, f. 1771, ap. 1, b. 172, 173.

⁷⁵ Lentelė sudaryta pagal LKP miestų ir apskričių komitetų posėdžių protokolus, žinias apie jų sudėtį, partinių organizacijų komunistų sąrašus, pareiškimus stoti į LKP padavusių asmenų anketas ir jų asmens bylas, LVOA, f. 1771, ap. 1, b. 172, 173, 281, 282; f. 3109, ap. 3109, b. 6, 49, 51, 75; f. 3110, ap. 3110, b. 3, 5; f. 3113, ap. 3113, b. 7; f. 1308, ap. 19, b. 37; f. 1093, ap. 25, b. 1; f. 2785, ap. 6, b. 1–12; f. 2785, ap. 7, b. 1–17; f. 749, ap. 6, b. 1; f. 494, ap. 4, b. 1; f. 1186, ap. 14, b. 13; f. 706, ap. 20, b. 22–23; f. 403, ap. 15, b. 3–10; f. 1806, ap. 11, b. 18; f. 1128, ap. 10, b. 3; f. 1203, ap. 14, b. 3; f. 425, ap. 11, b. 3–8; f. 979, ap. 9, b. 4; f. 331, ap. 11, b. 2; f. 381, ap. 14, b. 6; f. 164, ap. 12, b. 12, 39; f. 1555, ap. 3, b. 1; f. 913, ap. 16, b. 6–9.

⁷⁶ Rokiškio apskrities komunistų sąrašas, *ibid.*, f. 1771, ap. 1, b. 173, l. 60–119.

⁷⁷ Kauno apskrities komunistų sąrašas, *ibid.*, b. 172, l. 115–138.

⁷⁸ Pagal orientacinius 1940 m. spalio mėn. sudarytus LKP Kauno apskrities Jonavos valsčiaus sąrašus 1940 m. birželio mėn. čia veikė 45 LKP nariai (8 lietuviai, 27 rusai ir 10 žydų), *ibid.*, l. 133–135.

⁷⁹ *Lietuvos komunistų partijos istorijos apybraiža*, t. 2, p. 554.

⁸⁰ LKP CK sekretoriaus I. Meskupo 1939 m. gruodžio 25 d. ataskaita Kominterno Vykdomajam komitetui apie LKP darbą, LVOA, f. 77, ap. 23, b. 6, l. 1.

⁸¹ L. Truska, *A. Smetona ir jo laikai*, p. 302.

⁸² Suskaičiuota pagal LKP miestų ir apskričių komi-

tetų posėdžių protokolus, žinias apie jų sudėtį, partinių organizacijų komunistų sąrašus, pareiškimus stoti į LKP padavusių asmenų anketas ir jų asmens bylas, LVOA, f. 1771, ap. 1, b. 172, 173, 281, 282; f. 3109, ap. 3109, b. 6, 49, 51, 75; f. 3110, ap. 3110, b. 3, 5; f. 3113, ap. 3113, b. 7; f. 1308, ap. 19, b. 37; f. 1093, ap. 25, b. 1; f. 2785, ap. 6, b. 1–12; f. 2785, ap. 7, b. 1–17; f. 749, ap. 6, b. 1; f. 494, ap. 4, b. 1; f. 1186, ap. 14, b. 13; f. 706, ap. 20, b. 22–23; f. 403, ap. 15, b. 3–10; f. 1806, ap. 11, b. 18; f. 1128, ap. 10, b. 3; f. 1203, ap. 14, b. 3; f. 425, ap. 11, b. 3–8; f. 979, ap. 9, b. 4; f. 331, ap. 11, b. 2; f. 381, ap. 14, b. 6; f. 164, ap. 12, b. 12, 39; f. 1555, ap. 3, b. 1; f. 913, ap. 16, b. 6–9.

⁸³ LKP miestų ir apskričių komitetų posėdžių protokolai, žinios apie jų sudėtį, komunistų sąrašai ir kt. dokumentai, *ibid.*

⁸⁴ *Ibid.*

⁸⁵ Kauno miesto komunistų sąrašas, *ibid.*, f. 3110, ap. 3110, b. 5, l. 1–19; Kauno miesto komunistų sąrašas, *ibid.*, f. 1771, ap. 1, b. 172, l. 1–77; LKP Kauno miesto organizacijos konferencijos 1941 m. sausio 27–29 d. protokolas, *ibid.*, f. 3110, ap. 3110, b. 2, l. 1–145; *Lietuvos komunistų partijos istorijos apybraiža*, t. 3, 1940–1959, p. 36.

⁸⁶ Kauno apskrities komunistų asmens bylos, LVOA, f. 2785, ap. 7, b. 1–17; ap. 6, b. 1–12; Kauno apskrities komunistų sąrašas, *ibid.*, f. 1771, ap. 1, b. 172, l. 133–135. Trūksta šaltinių tiksliai į Kauno apskrities komunistų sąrašus neįrašytų ketvirtajame dešimtmetyje dėl rusų antisemitizmo iš LKP pasitraukusių žydų pagrindininkų skaičiui nustatyti, nes, išskyrus vieną dokumentuose užfiksuotą atvejį, jie nedrįso skųstis LKP CK.

⁸⁷ *Lietuvos komunistų partijos istorijos apybraiža*, t. 2, p. 595, 624–626; *ibid.*, t. 3, p. 40; Politinių kalinių paleidimas iš Lietuvos kalėjimų 1940 m. birželio–rugsėjo mėn. Duomenys, R. Čepo surinkti Lietuvos centriniame valstybės archyve. R. Šarmaičio ir V. Kancevičiaus surinkta šiuo klausimu medžiaga, LVOA, f. 3377, ap. 58, b. 764; L. Truska, *A. Smetona ir jo laikai*, p. 272–274; LKP miestų ir apskričių komitetų komunistų sąrašai, LVOA, f. 1771, ap. 1, b. 172, 173, 281, 282; LKP miestų ir apskričių komitetų posėdžių protokolai, žinios apie jų sudėtį, partinių organizacijų komunistų sąrašai, pareiškimus stoti į LKP padavusių asmenų anketas, jų asmens bylos, *ibid.*, f. 3109, ap. 3109, b. 6, 49, 51, 75; f. 3110, ap. 3110, b. 3, 5; f. 3113, ap. 3113, b. 7; f. 1308, ap. 19, b. 37; f. 1093, ap. 25, b. 1; f. 2785, ap. 6, b. 1–12; f. 2785, ap. 7, b. 1–17; f. 749, ap. 6, b. 1; f. 494, ap. 4, b. 1; f. 1186, ap. 14, b. 13; f. 706, ap. 20, b. 22–23; f. 403, ap. 15, b. 3–10; f. 1806, ap. 11, b. 18; f. 1128, ap. 10, b. 3; f. 1203, ap. 14, b. 3; f. 425, ap. 11, b. 3–8; f. 979, ap. 9, b. 4; f. 331, ap. 11, b. 2; f. 381, ap. 14, b. 6; f. 164, ap. 12, b. 12, 39; f. 1555, ap. 3, b. 1; f. 913, ap. 16, b. 6–9.

⁸⁸ 1940 m. pradžioje LKP CK nariais buvo Ch. Aizenas, B. Baranauskas, K. Didžiulis, J. Garelis, A. Kleineris, F. Krastinis, P. Kutka, I. Meskupas, V. Niunka, A. Petrauskas, D. Pundzius, A. Sniečkus, J. Stimburys ir J. Vinickis. 9 CK nariai buvo įkalinti. 1940 m. birželio 4 d. kalėjime mirė J. Garelis. 1940 m. birželio mėn. LKP CK nariais buvo tie patys asmenys, išskyrus J. Garelį. LKP CK sekretoriatai sudarė A. Sniečkus, I. Meskupas, Ch. Aizenas ir A. Petrauskas.

⁸⁹ LKP miestų ir apskričių komitetų komunistų sąrašai, LVOA, f. 1771, ap. 1, b. 172, 173, 281, 282.

⁹⁰ Ibid.

⁹¹ Rokiškio apskrities komunistų sąrašas, ibid., b. 173, l. 60–119.

⁹² Kauno apskrities komunistų sąrašas, ibid., b. 172, l. 115–139.

⁹³ Rokiškio apskrities komunistų sąrašas, ibid., b. 173, l. 60–119; Kauno apskrities komunistų sąrašas, ibid., b. 172, l. 115–139; Zarasų apskrities komunistų sąrašas, ibid., l. 102–113.

⁹⁴ LKP(b) CK organizacinio instruktorių skyriaus vedėjo D. Šupikovo 1940 m. gruodžio 20 d. raštas VKP(b) CK, ibid., b. 139, l. 2.

⁹⁵ LKP(b) CK biuro 1940 m. lapkričio 10 d.–1941 m. birželio 2 d. posėdžių protokolai, LVOA, f. 1771, ap. 1, b. 25, 28, 31, 34, 37, 40, 43, 46, 48, 50, 53, 55, 57, 60, 62, 67, 70, 77, 80, 83, 86, 89, 92, 95, 98; ap. 2, b. 32, 37, 40, 42, 45, 51, 56, 59, 62, 69, 72, 78, 81, 84, 87, 90, 102, 106, 108, 114, 123.

⁹⁶ А. Панкеев, К. Сурблис, А. Эльвих, оп. cit., p. 95–96.

⁹⁷ Kominternio Vykdomojo komiteto generalinio sekretoriaus G. Dimitrovo 1940 m. birželio 17 d. laiškas LKP CK, LVOA, f. 3377, ap. 58, b. 714, l. 7.

⁹⁸ V. Kancevičius, „LKP savarankiškumas. Tikrovė ar fikcija“, *Mintys apie Lietuvos komunistų partijos kelią*, Vilnius: Mintis, 1989, p. 147.

⁹⁹ Ibid., p. 147–148.

¹⁰⁰ Ibid., p. 148.

¹⁰¹ А. Панкеев, К. Сурблис, А. Эльвих, оп. cit., p. 102.

¹⁰² Ibid., p. 102.

¹⁰³ LKP Rokiškio apskrities komiteto 1940 m. posėdžių protokolai, LVOA, f. 331, ap. 11, b. 2, l. 1–7; Rokiškio apskrities komunistų sąrašas, ibid., b. 5, l. 1–11; LKP Biržų apskrities komiteto 1940 m. posėdžių protokolai, ibid., f. 1093, ap. 25, b. 1, l. 2–7.

¹⁰⁴ LKP CK organizacinio instruktorių skyriaus partinės statistikos ir vieningo partinio bilieta sektoriaus suvestinė apie Lietuvos komunistų partijos sudėtį 1940 m. liepos pabaigoje, parengta pagal LKP miestų ir apskričių komitetų pateiktus komunistų sąrašus, ibid., f. 1771, ap. 1, b. 174, l. 18–19; LKP Seinų apskrities komiteto 1940 m. posėdžių protokolai, komunistų sąrašai ir kt., ibid., f. 403, ap. 15, b. 4–10; Trakų apskrities komunistų 1940 m. sąrašas, ibid., f. 164, ap. 12, b. 12.

¹⁰⁵ LKP(b) CK organizacinio instruktorių skyriaus partinės statistikos ir vieningo partinio bilieta sektoriaus suvestinė apie Lietuvos komunistų partijos sudėtį ir partinių bilieta išdavimą 1940 m. gruodžio mėn., ibid., f. 1771, ap. 2, b. 237, l. 2; LKP miestų ir apskričių komitetų komunistų sąrašai, ibid., ap. 1, b. 172, 173, 281, 282.

¹⁰⁶ LKP(b) CK organizacinio instruktorių skyriaus partinės statistikos ir vieningo partinio bilieta sektoriaus suvestinė apie bylų dėl partinių dokumentų išdavimo peržiūrėjimo Lietuvos KP(b) CK rezultatus 1940 m. gruodžio mėn., ibid., b. 143, l. 1.

¹⁰⁷ Lentelė sudaryta pagal LKP CK organizacinio instruktorių skyriaus partinės statistikos ir vieningo partinio bilieta sektoriaus suvestines apie Lietuvos komunistų partijos sudėtį 1940 m. liepos pabaigoje ir gruodžio

mėn., ibid., b. 174, l. 18–19; ap. 2, b. 237, l. 2; LKP miestų ir apskričių komitetų komunistų 1940 m. rugpjūčio mėn. ir 1940 m. spalio mėn. sąrašus, ibid., b. 172, 173, 281, 282; LKP(b) Vilniaus miesto komiteto 1940 m. lapkričio 15 d. pažymą apie miesto partinės organizacijos sudėtį, ibid., f. 3109, ap. 3109, b. 75, l. 1–3; LKP(b) Vilniaus miesto komiteto 1940 m. spalio 28 d. pranešimą LKP(b) CK, ibid., b. 51, l. 1–2; LKP Vilniaus apskrities komiteto žinias apie partinės organizacijos sudėtį 1940 m. rugpjūčio 10 d. ir 1940 m. rugsėjo 14 d., ibid., b. 75, l. 5–6. Kai kurie duomenys paskelbti kn.: *Lietuvos komunistų partija skaičiais*, p. 51–52.

¹⁰⁸ M. Mickio 1940 m. liepos 1 d., P. Pakarklio 1940 m. liepos 2 d., L. Adomausko 1940 m. liepos 5 d., A. Žukausko 1940 m. liepos 7 d., V. Vitkausko 1940 m. liepos 23 d. pareiškimai dėl priėmimo į LKP, LVOA, f. 1771, ap. 1, b. 158, l. 1–2, 40–41, 70, 76–77; M. Kogano stojimo į LKP 1940 m. liepos 7 d. anketa, ibid., f. 3110, ap. 3110, b. 3, l. 27b.

¹⁰⁹ J. Paleckio 1940 m. rugpjūčio 16 d. pareiškimas dėl priėmimo į LKP, anketa, ibid., l. 34–35.

¹¹⁰ Utenos apskrities komunistų anketos ir pareiškimai dėl priėmimo į LKP, ibid., f. 341, ap. 17, b. 1; Zarasų apskrities komunistų anketos, ibid., f. 913, ap. 16, b. 6; LKP Vilniaus apskrities komiteto žinios apie partinės organizacijos sudėtį ir pareiškimus dėl priėmimo į LKP padavusius asmenis, ibid., f. 3109, ap. 3109, b. 75, l. 5; Kauno miesto komunistų sąrašas, ibid., f. 1771, ap. 1, b. 172, l. 1–77; Kauno apskrities komunistų sąrašas, ibid., l. 133–135; Kauno apskrities komunistų asmens bylos, ibid., f. 2785, ap. 6, b. 1–12; ap. 7, b. 1–17.

¹¹¹ А. Панкеев, К. Сурблис, А. Эльвих, оп. cit., p. 84.

¹¹² LKP(b) Kauno miesto organizacijos konferencijos 1941 m. sausio 27–29 d. protokolai, LVOA, f. 3110, ap. 3110, b. 1, l. 93–110.

¹¹³ A. Anušauskas, оп. cit., p. 242–243.

¹¹⁴ V. Kancevičius, оп. cit., p. 148.

¹¹⁵ Alytaus apskrities komunistų sąrašas, LVOA, f. 1308, ap. 19, b. 36, l. 1–5; b. 37, l. 3–18.

¹¹⁶ Kėdainių apskrities komunistų sąrašas, ibid., f. 749, ap. 6, b. 1, l. 26–35.

¹¹⁷ Kauno miesto komunistų sąrašas, ibid., f. 1771, ap. 1, b. 172, l. 1–77; LKP(b) CK organizacinio instruktorių skyriaus partinės statistikos ir vieningo partinio bilieta sektoriaus skaičiavimai LKP(b) CK metinei statistinei ataskaitai apie kokybinę partijos sudėtį pagal komunistų buvimą kitose politinėse partijose ir organizacijose 1941 m. sausio 1 d. (forma Nr. 7), ibid., b. 170, l. 18–19.

¹¹⁸ LKP(b) CK suvestinė apie bylų dėl partinių dokumentų išdavimo peržiūrėjimo Lietuvos KP(b) CK rezultatus 1940 m. gruodžio mėn., ibid., b. 143, l. 1; ap. 2, b. 237, l. 1; LKP(b) CK organizacinio instruktorių skyriaus partinės statistikos ir vieningo partinio bilieta sektoriaus skaičiavimai metinei LKP(b) CK ataskaitai apie kokybinę partijos sudėtį pagal komunistų buvimą kitose politinėse partijose ir organizacijose 1941 m. sausio 1 d. (forma Nr. 7), ibid., ap. 1, b. 170, l. 18–19; LKP miestų ir apskričių organizacijų komunistų sąrašai, ibid., b. 172, 173, 281, 282.

¹¹⁹ Ibid.

¹²⁰ LKP Seinų apskrities komiteto posėdžio 1940 m.

protokolai, žinios apie partinės organizacijos sudėtį, komunistų sąrašai, *ibid.*, f. 403, ap. 15, b. 10, l. 66–68; b. 3, l. 1; b. 4, l. 1–8.

¹²¹ Kauno miesto komunistų sąrašas, *ibid.*, f. 1771, ap. 1, b. 172, l. 1–77; LKP CK suvestinė apie Lietuvos komunistų partijos sudėtį 1940 m. liepos mėn., *ibid.*, b. 174, l. 18–19.

¹²² А. Панкеев, К. Сурблис, А. Эльвих, *op. cit.*, p. 104–105.

¹²³ LKP Biržų apskrities komiteto 1940 m. posėdžių protokolai, LVOA, f. 1093, ap. 25, b. 1, l. 7–9.

¹²⁴ Kretingos apskrities komunistų anketos, *ibid.*, f. 494, ap. 4, b. 1, l. 1–158.

¹²⁵ Mažeikių apskrities komunistų sąrašas, *ibid.*, f. 706, ap. 20, b. 22, l. 138–155.

¹²⁶ А. Панкеев, К. Сурблис, А. Эльвих, *op. cit.*, p. 105.

¹²⁷ LKP miestų ir apskričių komitetų komunistų sąrašai, LVOA, f. 1771, ap. 1, b. 172, 173.

¹²⁸ Kauno miesto komunistų sąrašas, *ibid.*, l. 1–77; f. 3110, ap. 3110, b. 5, l. 1–19.

¹²⁹ LKP miestų ir apskričių komitetų posėdžių protokolai, žinios apie jų sudėtį, partinių organizacijų komunistų sąrašai, pareiškimus stoti į LKP padavusių asmenų anketos, jų asmens bylos, *ibid.*, f. 3109, ap. 3109, b. 6, 49, 51, 75; f. 3110, ap. 3110, b. 3, 5; f. 3113, ap. 3113, b. 7; f. 1308, ap. 19, b. 37; f. 1093, ap. 25, b. 1; f. 2785, ap. 6, b. 1–12; f. 2785, ap. 7, b. 1–17; f. 749, ap. 6, b. 1; f. 494, ap. 4, b. 1; f. 1186, ap. 14, b. 13; f. 706, ap. 20, b. 22–23; f. 403, ap. 15, b. 3–10; f. 1806, ap. 11, b. 18; f. 1128, ap. 10, b. 3; f. 1203, ap. 14, b. 3; f. 425, ap. 11, b. 3–8; f. 979, ap. 9, b. 4; f. 331, ap. 11, b. 2; f. 381, ap. 14, b. 6; f. 164, ap. 12, b. 12, 39; f. 1555, ap. 3, b. 1; f. 913, ap. 16, b. 6–9; LKP CK suvestinė apie Lietuvos komunistų partijos sudėtį 1940 m. liepos mėn., *ibid.*, f. 1771, ap. 1, b. 174, l. 18–19; LKP miestų ir apskričių komitetų komunistų sąrašai, *ibid.*, b. 172, 173.

¹³⁰ Kauno miesto komunistų anketos, stojančiųjų į LKP pareiškimai, *ibid.*, f. 3110, ap. 3110, b. 3, l. 12, 16, 27b, 29, 34.

¹³¹ *Lietuvos komunistų partijos istorijos apybraiža*, t. 3, p. 53.

¹³² LKP apskričių ir valsčių komitetų narių sąrašai, LVOA, f. 1771, ap. 1, b. 174, l. 20–41; b. 281, l. 1–123; b. 282, l. 1–174.

¹³³ *Ibid.*

¹³⁴ Komunisto B. Chockelio 1940 m. spalio 12 d. skundas LKP(b) CK ir LKP(b) CK organizacinio instruktorių skyriaus darbuotojo J. Grigalavičiaus 1940 m. spalio 17 d. raštas, *ibid.*, b. 157, l. 46–47.

¹³⁵ Kauno apskrities komunistų asmens bylos, *ibid.*, f. 2785, ap. 7, b. 1–12.

¹³⁶ *Lietuvos komunistų partijos istorijos apybraiža*, t. 2, p. 494–495.

¹³⁷ *Ibid.*, p. 557.

¹³⁸ LKP Vilniaus apskrities komiteto žinios apie organizacijos sudėtį 1940 m. rugpjūčio 10 d., LVOA, f. 3109, ap. 3109, b. 75, l. 5–6.

¹³⁹ LKP Vilniaus apskrities komiteto 1940 m. rugpjūčio 16 d. posėdžio protokolai Nr. 1, *ibid.*, b. 6, l. 1; LKP Vilniaus miesto komiteto 1940 m. spalio 9 d. posėdžio protokolai Nr. 5, *ibid.*, l. 12; LKP(b) apskričių ir miestų komitetų sekretorių sąrašas 1940 m. gruodžio 10 d., *ibid.*, f. 1771, ap. 2, b. 458, l. 1.

¹⁴⁰ LKP(b) Vilniaus miesto komiteto 1940 m. spalio 28 d. pranešimas LKP(b) Centro komitetui, *ibid.*, f. 3109, ap. 3109, b. 51, l. 1–17; *Lietuvos komunistų partijos istorijos apybraiža*, t. 3, p. 55.

¹⁴¹ LKP Vilniaus apskrities komiteto žinios apie partinės organizacijos sudėtį ir paduotus pareiškimus įstoti į partiją 1940 m. rugpjūčio 10 d., 1940 m. rugsėjo 4 d., 1940 m. rugsėjo 14 d., LVOA, f. 3109, ap. 3109, b. 75, l. 5–6; LKP(b) Vilniaus miesto komiteto 1940 m. spalio 28 d. pranešimas LKP(b) Centro komitetui, *ibid.*, b. 51, l. 1–17; LKP(b) Vilniaus miesto komiteto pažyma apie partinės organizacijos sudėtį ir partinių bilietų išdavimą 1940 m. lapkričio 15 d., *ibid.*, b. 75, l. 1–3.

¹⁴² LKP(b) Vilniaus miesto komiteto 1940 m. spalio 28 d. pranešimas LKP(b) Centro komitetui, *ibid.*, b. 51, l. 1.

¹⁴³ *Ibid.*

¹⁴⁴ LKP(b) CK organizacinio instruktorių skyriaus instruktoriaus A. Suchovo 1941 m. gegužės 27 d. pažyma apie darbą siekiant padidinti Vilniaus miesto ir Kretingos apskrities partines organizacijas, *ibid.*, b. 49, l. 18; LKP(b) CK metinė statistinė ataskaita apie partinės organizacijos kokybinę sudėtį pagal komunistų išsilavinimą, partinį stažą, tautybę ir buvimą kitose partijose 1941 m. sausio 1 d. (forma Nr. 7), *ibid.*, f. 1771, ap. 2, b. 250, l. 21.

¹⁴⁵ LKP(b) Vilniaus miesto komiteto 1940 m. spalio 28 d. pranešimas LKP(b) Centro komitetui, *ibid.*, f. 3109, ap. 3109, b. 51, l. 1–2.

¹⁴⁶ LKP Kauno miesto komiteto žinios apie partinės organizacijos sudėtį 1940 m. spalio 1 d., *ibid.*, f. 1771, ap. 1, b. 172, l. 2; Kauno miesto komunistų 1940 m. spalio 1 d. sąrašas, *ibid.*, l. 3–77.

¹⁴⁷ *Ibid.*, l. 2.

¹⁴⁸ LKP Kauno miesto komiteto žinios apie partinės organizacijos sudėtį 1940 m. spalio 1 d., *ibid.*; Kauno miesto komunistų sąrašas, *ibid.*, l. 3–77.

¹⁴⁹ *Ibid.*, l. 2. Pagal VKP(b) įskaitos tvarką šios sistemos komunistai nebuvo įtraukiami į LKP įskaitą ir komunistų sąrašus, todėl apie juos nėra tikslesnių žinių.

¹⁵⁰ LKP miestų ir apskričių komitetų komunistų sąrašai, *ibid.*, b. 172, 173.

¹⁵¹ LKP(b) CK organizacinio instruktorių skyriaus vedėjo D. Šupikovo 1940 m. gruodžio 20 d. raštas VKP(b) CK, *ibid.*, b. 139, l. 1–2.

Nijolė Maslauskienė

SOCIAL AND NATIONAL COMPOSITION OF THE COMMUNISTS OF LITHUANIA FROM THE END OF 1939 TO SEPTEMBER 1940

Summary

The Communist Party of Lithuania (CPL), an illegal and anti-State party in pre-war Lithuania, was modelled on All Union Communist(b) Party VKP(b) and served the interests of the Soviets prior to and after the occupation. Pursuing to preserve its social and ideological integrity, the CPL exercised the policy of control over its composition. Strict membership and admittance rules, fixed membership limits for definite social groups and a consistent socio-political purges of party ranks were the basic methods regulating the party's composition.

However, the CPL was not a numerous and influential organisation. It could be accounted for by the following factors: a comparatively low developed industry, a scanty multinational group of industrial workers and the CPL's anti-state and illegal activities. In November 1939, the number of the CPL members totalled 1,000 and had grown up to 1,200 by the end of the year. The party consisted of different social segments. Thus, industrial workers and craftsmen prevailed in town and city communist organisations, and part-time workers in rural areas. Communists exercised a little if any power to the employees of big industrial enterprises the number of which was rather small and was far from totalling to the wanted 40-50% by the communist doctrine. In 1939 the social composition of the CPL was as follows: 48%—workers, 24%—farmers, 24%—craftsmen and tradesmen, and 4%—public servants.

The national composition of the CPL had its specifics too. Owing to the fact that many Lithuanian people disapproved of the illegal activities of the party, their membership in it did not match the membership of the country's ethnic minorities. Thus, the CPL's national composition in 1939 was as follows: up to 60%—Lithuanians, 31%—Jews, and 9%—other minorities. In Kaunas, the temporary capital of pre-war Lithuania, of all the communists 70.88% were Jews. The predominance of Jews in CPL ranks accounts for their domination among craftsmen, tradesmen and poor residents of cities as well as for their anti-Zionist and pro-Soviet attitudes at the outbreak of World War II.

The arrival of the Red Army in Lithuania in October 1939, brought about the growth of CPL ranks and a medium for pro-Soviet attitudes among the poor of ethnic minorities. Half of new members who joined the CPL between the autumn of 1939 and the summer of 1940, were Jews and Russians. As a result the CPL prior to the

Soviet occupation totalled up to 1,600. Of all the members, 48% were industrial workers, 24% were farmers, 24% were craftsmen, tradesmen and businessmen, and 4% were public servants. Lithuanians accounted for 54.4%, Jews—30.6%, Russians—14.2% and 0.7% other nationalities. Communist organisations in Kaunas were most numerous and exercised a significant political leverage in communist movement. Jews made an overwhelming majority in these organisation, totalling to 70.88%.

After the Soviet occupation the CPL became an instrument of the invaders in installing the Soviet regime. A new historic situation demanded of the party to be reorganised and subsequently its aims to be revised. The implant of the Soviet totalitarian regime in collaboration with Soviet invaders became the main task of the party. In order to concentrate the power in its hands in a short span of time, the CPL was quick to expand its ranks. From June to October 1940, the number of communist jumped 4.25 times. However, the concern that petty-bourgeois elements and Jews, according to the Bolsheviks, prevailed among the new members made the party slacken the growth of its ranks and regulate its social composition. The method of selection lowered the number of craftsmen, tradesmen and the like in the CPL's ranks.

On the eve of the purge the CPL had 5,365 members. Of all the members, 50% were industrial workers, 24% were farmers, 15% were public servants, and 10% were craftsmen, tradesmen and businessmen. Female totalled to 15% and male made up 86%. The national composition was as follows: 68.49%—Lithuanians, 16.24%—Jews, 11.97%—Russians, and 3.3%—other ethnic minorities. The social composition of the leading organisation of Kaunas was as follows: industrial workers accounted for 60%; businessmen and craftsmen—22.55%; public servants—16.9%; farmers—0.33; and students—0.22%. The distribution of nationalities of the above mentioned organisation was as follows: 60.7%—Lithuanians, 31.61%—Jews; 7.35%—Russians; and 0.65%—other ethnic minorities. The method of selection did not justify itself since the party, according to the VKP(b), was massively polluted.

In October 1940, after the CPL had officially merged with the VKP(b), a total purge of the CPL ranks was launched in Lithuania. The purge aimed to finally form a puppet organisation that was able to assist the Soviets to realise their plans.

Lengvųjų automobilių nacionalizavimas Lietuvoje

Po nepriklausomybės atkūrimo 1990 m. kovo 11 d. dar ketverius metus formaliai galiojo okupacinės valdžios nustatytas principas slėpti informaciją, todėl slapti dokumentų fondai nebuvo prieinami tyrinėtojams. Nuo 1994 m. sausio 25 d. Lietuvos Respublikos Vyriausybei priėmus nutarimą Nr. 44 oficialiai buvo išslaptinti dokumentai, o atsivėrus archyvams istorikai gavo puikias galimybes nuodugniau susipažinti su slaptuose fonduose saugotais šaltiniais.

Per devynerius metus spaudoje paskelbta nemažai straipsnių apie sovietų nacionalizuotą Lietuvos aukštųjų mokyklų, draugijų, dvarų ir vienuolių nekilnojamąjį turtą, taip pat Lietuvos gyventojų kilnojamąjį turtą, tačiau dar nebuvo kalbama apie gana svarbią žmogaus nuosavybę – automobilį. Lengvųjų automobilių nacionalizavimui dėl temos siaurumo ir specifiškumo tyrinėtojai lig šiol neskyrė didesnio dėmesio. Šio straipsnio tikslas – apibūdinti automobilių transporto situaciją paskutiniaisiais prieškario metais, atskleisti pirmosios sovietinės okupacijos metu vykdyto transporto nacionalizavimo mechanizmą nuo sprendimų priėmimo iki jų vykdymo, parodyti, kokios institucijos ir pareigūnai vykdė nacionalizaciją ir kaip buvo paskirstytas nacionalizuotas transportas.

Nuo pat atsiradimo automobilis tvirtai įsigalėjo šalių ekonomikoje ir žmogaus buityje. Panaši situacija buvo ir Lietuvoje, ypač paskutiniaisiais ketvirtojo dešimtmečio metais, kai šalies ekonomika buvo smarkiai sustiprėjusi palyginus su pirmaisiais metais po nepriklausomybės paskelbimo. Automobiliai buvo brangūs – kainavo keletą tūkstančių litų, todėl juos

galėjo pirkti nemažas ir nuolatinės pajamas turintys asmenys. Dažniausiai tai buvo gyventojai, turintys aukštąjį arba specialųjį išsilavinimą: inžinieriai, dėstytojai, mokytojai, verslininkai, kariškiai. Tiesa, automobilį buvo galima įsigyti perkant išsimokėtinai: turint užstatą ir sumokėjus pradinę įmoką, vėliau sumokant likusią sumą. Tokiu būdu įsigijusiųjų automobilius prieškario metais buvo nedaug.

Pirmaisiais valstybės gyvavimo metais naujų plentų tiesiama mažai – 1922–1927 m. nutiesta tik 3,70 km¹. 1928 m. vienas kilometras plento teko 45 kvadratiniais kilometrais teritorijos, arba 1800 šalies gyventojų (skaičiuojant be Klaipėdos krašto). Ketvirtajame dešimtmetyje ekonominei situacijai pagerėjus, šalis jau pajėgė pradėti svarbių Žemaičių ir Aukštaičių plentų tiesimą. Nutiesus pirmąją Žemaičių plento dalį Kaunas–Kryžkalnis, Tauragės–Joniškio plentas buvo sujungtas su bendra Lietuvos plentų sistema. Vienas iš Lietuvos valstybės įsipareigojimų atsakant į Baltijos šalių konferencijose išsakytus pageidavimus pagerinti susisiekimą tarp Rygos ir Kauno buvo įvykdytas. 1935–1938 m. plentų remontui ir tiesimui išleista apie 22,5 mln. litų. Per kitą dešimtmetį nutiesta 213,5 km naujų plentų ir pastatyta apie 250 naujų, daugiausia gelžbetoninių, tiltų.

Benzinas buvo importuojamas, todėl mažmeninėje prekyboje jo kaina, palyginus su kitomis šalimis, didelė. Siekdama pagyvinti transporto plėtrą, valstybė nuo 1936 m. sumažino muito tarifus ir 24 proc. atpigino kurą. Vis dėlto 1937 m. tik Italijoje automobilių kuras

buvo brangesnis nei Lietuvoje, o kitose Europos šalyse jo kaina buvo mažesnė². Po muitų sumažinimo jau 1937 m. į Lietuvą įvežta daugiau automobilių: iš Danijos – 479 vnt., iš Švedijos – 292, iš Vokietijos – 132, iš SSRS – 6, iš Anglijos – 23. Šalyje ypač greitai plėtojosi keleivinis transportas, todėl autobusų skaičius aki-vaizdžiai didėjo: 1933 m. jų tebuvo 87, 1936 m. jau 147³, o 1938 m. – daugiau nei 300. Skaičiuojant svoriu 1936 m. į Lietuvą buvo įvežta 564,3 tonos automobilių, motociklų ir jų dalių už 2 mln. 462 tūkst. Lt., 1937 m. – 2146,3 tūkst. už 8 mln. 845 tūkst. Lt. Lietuvoje prieškario metais buvo daugiau kaip 2000 km plentų ir daugiau kaip 32 000 km įvairių kategorijų kelių, nes apie 20 proc. visų išlaidų valstybė skyrė susisiekimo sistemos plėtrai.

Eismą šalyje reguliavo 1935 m. priimtas „Viešaisiais keliais judėjimo įstatymas“, kuris nustatė ne tik transporto tvarką, bet ir rinkliavų bei baudų dydį⁴. Lietuva importuodavo automobilius iš JAV, motociklus – iš Anglijos ir Vokietijos⁵. Daugiausia automobilių į Lietuvą buvo įvežama paskutiniaisiais trejais ketvirtojo dešimtmečio metais; ypač tai pastebima 1937 m., kai automobilių, motociklų ir jų dalių importas, palyginti su 1936-aisiais, patrigubėjo⁶.

Lietuvos kariuomenė naudojo „Ford“ markės lengvuosius automobilius bei sunkvežimius, sovietų gamybos triašius „ZIS“ sunkvežimius, anglų „Leyland“ sunkvežimius, švedų „Volvo“ sunkvežimius su medžio dujų generatoriais, taip pat amerikietiškus „Indian“, „Harley Davidson“ motociklus. Kitų modelių ir markių automobilių bei motociklų kariuomenės technikos ūkyje buvo kur kas mažiau. Prieš pat sovietinę okupaciją dalis Lietuvos kariuomenės automobilių ūkio buvo atnaujinta pasenusių modelių transporto priemonės pakeičiant naujesnėmis. Lietuvos pašto valdyba už gautą paskolą pervežimo darbams pirko švediškus „Volvo“ autobusus.

Finansų ministerijos Centrinis statistikos biuras nuolat fiksavo pokyčius šalies ūkyje.

1939 m. viduryje vien Kaune buvo 862 lengvieji automobiliai, 189 sunkvežimiai ir 168 autobusai⁷. Statistikos duomenys rodė, kad 1940 m. gegužės mėn. Lietuvoje buvo įregistruota 1570 lengvųjų automobilių, 310 autobusų, 588 sunkvežimiai, 1418 motociklų bei 61 specialios paskirties automobilis⁸. Automobiliai pagal teritorinį principą buvo registruojami apskrities savivaldybėje⁹ ir įtraukiami į apskrities komendantūros registracijos sąrašus¹⁰. Vien Susisiekimo ministerijos etatų sąrašė, jos struktūriniuose padaliniuose – Pašto valdyboje, Geležinkelio valdyboje, Kelių ir statybos direkcijoje ir Kelių valdyboje – 101 vairuotojo etatas¹¹.

Automobilių nacionalizavimas prasidėjo jau 1940 m. birželio mėn., sovietams okupavus Lietuvą, ir tęsėsi iki karo pradžios. Iš pradžių nacionalizacija turėjo atsitiktinį pobūdį; dažniausiai tai buvo asmeninių interesų inspiruoti pavieniai veiksmai ir priminė prastai dangstomą apiplėšimą. Automobilių atėmimas taip išplito, kad teko skelbti išaiškinimus vietos komunistams, apskričių ir nuovadų viršininkams. Marijampolės apygardos viršininkas Petrikas, kreipdamasis į saugumo rajono viršininkus, 1940 m. liepos 29 d. telefonogramoje Nr. 3 konstatavo, kad „paskutinėmis dienomis įvairių vietų Valstybės Saugumo organai, profs-gos, vietiniai partijos organai, Pramonės M-ja ir kiti be jokių teisėtų pagrindų rekvizuoja privačių asmenų automobilius, motociklus“. Jis įsako sustabdyti „bet kurias neteisėtas rekvizicijas“ ir toliau paaiškina, kad „rekvizuotini yra automobiliai ir motociklai, priklausą nacionalizuotinoms įmonėms, valstybės saugumo organų suimtiems į užsienį asmenims pabėgusiems“¹². Taigi automobilio paėmimo metodika buvo paprasta: suėmė pilietį (dar lengviau, jei piliečio nėra) – ir jau gali važiuoti jo automobiliu. Paėmimas skyrėsi nuo rekvizavimo, nes už prievartiniu būdu paimtą automobilį nebuvo atlyginama.

Vėliau, prasidėjus visuotiniam bankų, prekybos ir pramonės įmonių, žemės bei namų nacionalizavimui, automobilių nacionalizavimo mastai padidėjo.

Įžanga į nacionalizaciją Lietuvoje laikyti na 1939 m. spalio 11 d., kai SSRS valstybės saugumo liaudies komisaras Lavrentijus Berija pasirašė slaptą įsakymą Nr. 001223, kad numatytų aneksuoti Baltijos šalių „antisovietinių elementų“ grupes reikėtų iškeldinti iš gyvenamųjų vietovių. Šis įsakymas tapo cinišku SSRS ir Lietuvos savitarpio pagalbos sutarties, pasirašytos 1939 m. spalio 10 d., paneigimo aktu. Pagrindiniais kriterijais ištremiant Lietuvos gyventojus į atšiaurius, mažai apgyvendintus Sovietų Sąjungos rajonus tapo socialinė kilmė, visuomeninė padėtis ir turtas. Operacijai rengtasi iš anksto pažymint, kad iškeldinamieji yra „sovietinės liaudies priešai“, todėl gali priešintis ginklu. Kitaip sakant, vargas tam, kas turėjo nors kokią nuosavybę, taigi ir automobilį. Suprantama, kad Lietuvoje automobilius turėjo daugelio socialinių grupių asmenys: karininkai, mokytojai, policininkai, dvarininkai, fabrikantai, valstybinių įstaigų tarnautojai.

Augantis represinis aparatas pirmiausia stengiasi atskleisti politinių partijų veikėjus bei aktyvesnius visuomenės atstovus, potencialiai pavojingus naujai tvarkai. Besiformuojantis antisovietinis pagrindis neliko nepastebėtas budraus saugumo. 1940 m. liepos 3 d. priimate „Pasislėpusių Lietuvos piliečių turtui konfiskuoti įstatyme“ aiškiai nurodyta, kad jei piliečiai, dėl savo politinės veiklos po 1940 m. birželio 15 d. išvykę į užsienį ar šiaip pasislėpę, per vieną mėnesį, vidaus reikalų ministrui reikalaujant, negrįš į Lietuvą, jų turtas bus konfiskuotas. Konfiskacinė komisija, kurią sudarė vidaus reikalų ministras arba ministro pavedimu Vidaus reikalų ministerijos generalinis sekretorius (vadovaujantys komisijai) ir jos nariai: valstybės kontrolierius, Finansų ministerijos generalinis sekretorius, konfiskuotam turtui tu-

rėjo paskirti turto „likvidatorių“, vėliau turtą realizavus lėšas perduoti valstybės išdui¹³.

1940 m. liepos 7 d. Valstybės saugumo departamento direktorius Antanas Sniečkus pasirašo „Priešvalstybinių partijų: tautininkų, voldemarininkų, liaudininkų, krikščionių]-demokratų, jaunalietuvių, trockistų, socialdemokratų, eserų, šaulių ir kt. vadovaujančio sąstato likvidacijos paruošiamųjų darbų ir operatyvinės likvidacijos planą“. Pagal šį planą į sudarytą sąrašą buvo įrašyti šauliai, krikščionys demokratai, tautininkai, jaunalietuviai, socialdemokratai, atsargos karininkai, studentų korporacijų nariai. Keista, tačiau į saugumo sąrašus pateko ir asmenys, visiškai nesusiję su politine veikla, tačiau turintys automobilius. Vėlesni įvykiai parodė, kad tai nebuvo atsitiktinumas. Be pagrindinių anketinių duomenų, turėjo būti nurodytas įtraukto į sąrašus asmens patikslintas adresas, profesija, kurią turėjo (tiksliau – darbas, kurį dirbo) anksčiau ir dabar, tautybė, išsimokslinimas, socialinė kilmė, turtas bei iš ko ir kada įsigijo automobilį. Sąrašai netrukus buvo sudaryti, patikslinti ir laukė išpildymo valandos. Pagal šį planą sovietinis saugumas iki liepos 10 d. privalėjo susirinkti visą reikiamą informaciją apie numatytus represuoti asmenis. Sąrašė nepamiršta įrašyti, kokiai partijai asmuo priklausė ir kokią darbą joje dirbo. Žinioms surinkti iš Saugumo departamento 1-ojo skyriaus ir Kauno apygardos operatyvininkų sudaromos penkios grupės po 1–4 žmones. Pirmoji grupė (vadovaujama Fridžio Krastinio) rinko informaciją apie tautininkų vadovus, antroji (vadovaujama Iciko Dembos) – apie „voldemarininkus“, trečioji (vadovaujama L. Finkelšteino) – apie „trockistus“ ir eserų, ketvirtoji (vadovaujama Juditos Komodaitės) – apie krikščionis demokratų, penktoji (vadovaujama A. Macevičiaus) – apie liaudininkus ir socialdemokratų. Be jau minėtų asmenų, už planuojamos operacijos atskirų dalių parengimą atsakingais paskirti Alfonsas Gailevičius, J. Zdanavičius, A. Slavinas, Eusie-

jus Rozauskas ir Domas Kučinskas. Operatyvinėms grupėms turėjo būti parengta 30 automašinių suimtiesiems vežti bei paruošta „reikiamas skaičius kamerų, skaitant, kad areštuota bus 200 žmonių“. Galima teigti, kad tai buvo įsakymas dėl Lietuvos Respublikos politinių partijų ir organizacijų vadovų bei aktyvesniųjų visuomenės atstovų arešto. Operacija turėjo vykti visoje Lietuvoje vienu metu liepos 11-osios naktį į 12-ąją¹⁴, t. y. vos dvi dienos prieš Seimo „rinkimus“¹⁵. Visiškai tikėtina, kad Lietuvos gyventojų automobiliai masiškai buvo nacionalizuoti būtent šios operacijos metu.

Siekiant teisiškai pagrįsti transporto paėmimą, liepos 13 d. paskelbiamas „Nepaprastojo meto įstatymas“, kuriuo remdamasis vidaus reikalų ministras galėjo „įsakyti <...> privatiniais asmenims <...> duoti susisiekimo priemonės valstybės ar kitam viešajam reikalui“ ir „sustabdyti ar uždrausti“ judėjimą¹⁶. Daugelis likvidacijos plane išvardytų organizacijų narių nejausdami gresiančio pavojaus tebegyveno Kaune, kiti, jau pasitraukę į provinciją, buvo suminėjami visoje Lietuvos teritorijoje¹⁷. Pasak V. Brandišausko, liepos 11–14 d. buvo suimti 373 žmonės; kito šaltinio – NKVD rezidento ataskaitose nurodoma, kad liepos 10–17 d. suimti 504 žmonės¹⁸. Vidaus reikalų ministras Mečys Gedvilas 1940 m. liepos 25 d. remdamasis anksčiau paskelbtu „Pasislėpusių Lietuvos piliečių turtui konfiskuoti įstatymu“ paskelbė pasitraukusių į užsienį 46 Lietuvos gyventojų sąrašą, kuriame išvardyti asmenys privalėjo per mėnesį grįžti į Lietuvą¹⁹. Didžiausią sąrašo dalį sudarė įvairaus rango Valstybės saugumo departamento, pasienio ir kriminalinės policijos pareigūnai, aukšti valdininkai, verslininkai bei šalies prezidentas Antanas Smetona su žmona. Nepraėjus nė mėnesiui, rugpjūčio 8 d. vidaus reikalų ministras paskelbia „Pabėgusių iš Lietuvos bei besislepiančių asmenų turtui konfiskuoti įstatymą“, kuriame nedviprasmiškai teigiama, kad legaliai išvykusių iš Lie-

tuvos gyventojų („liaudies priešų“) turtas konfiskuojamas, o „kas yra liaudies priešas, nusprendžia Konfiskacijos Komisija“²⁰. Rugpjūčio 14 d. į ministro pirmininko profesoriaus Vinco Krėvės-Mickevičiaus pasirašytą sąrašą asmenų, kurių turtą sovietų valdžia nutarė konfiskuoti, pateko aštuoni Lietuvos diplomatinio korpuso atstovai užsienyje: Bronius Balutis, Vytautas J. Gylys, Stasys Girdvainis, Kazimieras Graužinis, Stasys Lozoraitis, Jurgis Šaulys, Kazys Škirpa ir Povilas Žadeikis. Visi jie nepaklausė raginimų grįžti, nes suprato, kad paklusti būtų tolygu pasmerkti save mirčiai, tad liko atstovauti nepriklausomos Lietuvos interesams užsienyje. Sovietinės Lietuvos „Ministerių Taryba nutarė atimti Lietuvos pilietybę, uždrausti grįžti Lietuvon ir konfiskuoti turtus“. Paradoksalu, bet sovietų valdžia tikėjo galinti atimti tai, ko niekas ir niekada ją nebuvo įgaliojęs suteikti. 1940 m. rugsėjo 24 d. LSSR Liaudies Komisarų Taryba priėmė nutarimą Nr. 156 dėl pabėgusių į užsienį asmenų ūkių nusavinimo su visu „gyvu ir negyvu inventoriumi“²¹.

Okupacinės valdžios represines struktūras domino ne tik automobiliai, bet ir kitos transporto priemonės, ypač motociklai. Motociklai buvo vertinga transporto priemonė operatyvinėms represinių struktūrų tarnyboms, tad suprantama, kad jos buvo suinteresuotos turėti informaciją su konkrečiais savininkų adresais. Antai joms buvo pateikti 1940 m. Marijampolės apskrityje įregistruotų motociklų savininkų sąrašai²². 1940 m. pabaigoje surenkamos žinios apie Kauno mieste ir apskrityje esančius motociklus; visi motociklai įvertinami ir suskirstomi į tris grupes: tvarkingus, reikalingus vidutinio remonto ir reikalingus kapitalinio remonto. Iš viso suskaičiuojama 67 pavadinimų 387 motociklai²³. Daug vėliau, 1941 m. vasario 13 d., Raseinių apskrities vyr. autoinspektorius St. Čeledinas rašo slaptą raštą Nr. 2174 NKVD vadovams apie Raseinių apskrityje esančius privačius motociklus. Rašte neatsitiktinai pažymima, kurie iš jų veikiantys ir kuriuos reikėtų remontuoti²⁴.

1940 m. birželio 15 d. okupavus šalį prasi-dėjo Lietuvos kariuomenės naikinimas; pir-miausia sudarytas 424 aukštųjų karininkų są-rašas, kuriame didesnė dalis įrašytųjų buvo pa-leisti į atsargą²⁵. Kariuomenės junginius per-tvarkius į 29-ąją šaulių teritorinį korpusą, jame atsirado ir Ypatingasis skyrius, kuris nustatė, kad kareivių ir karininkų gretose yra daug so-vietinės santvarkos priešų²⁶. Suprasdami, kad Lietuvos karininkai yra vienas iš valstybingu-mo simbolių ir potencialiai pavojingi naujam režimui, sovietai stengėsi šį sluoksnį kuo sku-biau sunaikinti. Tarnybiniai kariškių automo-biliai ir motociklai atiteko okupacinei kariuo-menei. Nemaža dalis kariškių, be tarnybinių au-tomobilių, turėjo ir asmeninius, kurie taip pat buvo nacionalizuojami. Antai iš kpt. A. Petruš-kevičiaus, per nelaimingą atsitikimą aerodro-me susižalojusio akis ir negalėjusio būti rikiuo-tės karininku, paimamas asmeninis automobi-lis „Essex“, o jis pats jau karo metu, 1941 m. gruodžio 18 d., sušaudomas Gorkio kalėjime. Netrukus iš Šiaulių aviacijos eskadrilės vado plk. Jono Liorento buvo paimtas „Ford“ Nr. Š 58, plk. Stasys Birutavičius neteko auto-mobilio, kurio registracijos Nr. K 912, plk. Ba-lys Svylas – automobilio Nr. K 350, plk. Juo-zas Balčiūnas – „Willys“ Nr. K 904, o mjr. Bro-nius Pulkauninkas neteko „Opel“ Nr. K 936. Tardytojas Petras Veteikis prarado „Opel“ Nr. P 04, karininkai Antanas Andriūnas – „Peu-geot“ 202 Nr. K 399, Ignas Šešpalauskis – „Willys“ Nr. K 637, Antanas Gedmontas – „Morris“ Nr. K 697, Paukštys – „Peugeot“ Nr. K 751, Jasėnas – „Fiat“ Nr. K 829, Rau-čius – „Morris“ Nr. K 976, Antanas Gruodis – „Škoda“ Nr. K 964, puskarininkis Bronius Kur-tinaitis – „Morris Minor“ Nr. K 827. Rekvizi-cijų ir nepaprastųjų mokesčių įstatymui vyk-dyti taisyklių pirmajame punkte jau buvo nu-matyta, kad „Ministrų Tarybai paskelbus <...> gyventojai, įstaigos bei įmonės turi <...> duo-ti kariuomenei aprūpinti <...> susisiektimo prie-mones“.

1940 m. rugpjūčio 26 d. Lietuvos SSR Aukščiausioji Taryba sudaro Lietuvos SSR Liaudies Komisarų Tarybą (toliau – LSSR LKT), kurios pirmininku tampa M. Gedvilas, pavaduotoju – Stasys Brašiškis, komunalinio ūkio liaudies komisarų – Valerijonas Knyva. 1940 m. rugsėjo 27 d. priimami sprendimai na-cionalizuoti privačias prekybos įmones ir sa-vininkams priklausančius pastatus. Kartu bu-vo nacionalizuojamos ir automobiliais, jų de-talėmis bei degalais prekiaujančios bendrovės ir parduotuvės. Pirminiuose nacionalizuotinų automobilių sąrašuose įrašyta daugiausia lie-tuvių, taip pat nemažai žydų tautybės prekybi-ninkų ir pramonės įmonių savininkų. Tai aiš-kintina tuo, kad prieškario Lietuvoje žydai itin aktyviai dalyvavo ekonominiame gyvenime. Tiesa, nacionalizacijai einant į pabaigą, tenden-cija nacionalizuoti žydų tautybės asmenų au-tomobilius susilpnėjo. Į LSSR prekybos liau-dies komisariato nacionalizuotinų prekybos įmonių sąrašą buvo įtrauktos didelės įmonės ir keletas smulkesnių kitose Lietuvos vietovėse esančių įmonių. Buvo nacionalizuotos R. Lei-bavičiaus ir B. Šukio „Autodaly“, akcinės ben-drovės „Falkanas“, „Mineralas“, „Galicija“ ir „Shell Co.“ Įmonių nacionalizavimas, prasidė-jęs 1940 m. rugsėjo 27 d., tęsėsi iki 1941 m. kovo 1 d.²⁷

Galima teigti, kad dar nepradėjus įmonių nacionalizavimo, jau buvo paimami atskirų pre-kybininkų automobiliai. Tai patvirtina 1940 m. rugpjūčio 21 d. Kaune atlikta krata ir jos metu surašytas protokolas. Kratai vadovavo Vidaus reikalų liaudies komisariato vairuotojas Gab-rieliūs Zelenkovas (nuo 1940 m. kovo mėn. – Lietuvos autotransporto tarnautojų draugijos iš-dininkas, LKP narys²⁸). Jis su kviestiniais An-tanu Paulausku ir Petru Kazanaičiu atvyko į Do-vydo Švarco butą (gyv. Gedimino g. 22) ir pa-ėmė lengvąjį automobilį „Buick“ Nr. K 735 bei atsargines dalis²⁹. Automobilis priklausė pilie-čiui B. Tokeriui, todėl šis rugsėjo 25 d. kreipėsi į Saugumo departamentą tikėdamasis au-

tomobilį susigražinti ir stebėdamasis, kodėl iš jo paėmė „mašinos nuosavybės dokumentus“. Tolesnius veiksmus paaiškina tai, kad šio piliečio automobilį iš Saugumo departamento „laikino naudojimo“ paprašė „išduoti <...>, nes nupirko 11 armijos karinė taryba“. Taip raštelyje (be datos) rašė 11-osios armijos auto-transporto tarnybos viršininkas pulkininkas Kateninas, o Aleksandras Guzevičius rugsėjo 30 d. kitame raštelyje, adresuotame pavaduotojui Piotru Gladkovui, paaiškino, kad ši „popieriuką atnešė vyr. leitenantas iš štabo. Mašiną lyg tai žada pirkti ar nupirko pats generolas leitenantas“³⁰. P. Gladkovas raudonu pieštuku rusų kalba užrašė aiškų ir lakonišką sprendimą: „Skubiai. ACHO [administracinis ūkio skyrius. – V. G.] Budinčiajam“. Rekvizuotos ir nacionalizuotos transporto priemonės okupacinei kariuomenei buvo dalijamos ne vieną kartą. 1940 m. spalio 15 d. G. Zelenkovas, jau paskirtas autotechninės dalies viršininku, F. Krasiniui rašo, kad automobilis „Ford“ Nr. Š 122 yra perduotas 105-ajam pasienio būriui³¹.

1940 m. rugsėjo 9 d. LSSR vidaus reikalų komisaras A. Guzevičius pasirašo visiškai slaptą įsakymą, kuriuo nustato areštų ir kratų atlikimo tvarką. Jame nurodoma, kad įsakymas parengtas remiantis „RSFSR BTK 145 ir 146 ir veikiančiais STRS Vidaus Reikalų Liaudies komisariato įsakymais“, ir deklaruojama, kad arešto sankcijai gauti operatyvinis darbuotojas turi „surašyti plačiai išdėstytą motyvuotą nutarimą“. Nors įsakymo ketvirtosios dalies pradžioje sakoma, kad „VRLK apskričių skyriai neturi teisės savistoviai atlikti areštus“, tačiau toliau tai paneigiama motyvuojant tuo, jog „išimtiniais atsitikimais: teroro, diversijos, pabėgimo galimumo, apskričių skyriai suima asmenį“. Taip pat nurodoma, kad operatyvinis darbuotojas „nutardamas areštuoti turtą rašo atskirą nutarimą arba daro atitinkamą pastabą arešto nutarime“³². Suprantama, kad tokie įgaliojimai, leidžiantys Vidaus reikalų liaudies komisariato (toliau – VRLK) apskričių skyriams

priimti sprendimus suimti piliečius ar spręsti, kaip operatyvininkas gali elgtis su jų turtu, tikrai neturėjo ir negalėjo apginti Lietuvos piliečių nuo „komunistinio teisingumo“. Jais stengiasi pridengti ir pateisinti represinių struktūrų savivalę.

Dažnai pasitaikydavo, kad operatyvininkai pasisavindavo suimtųjų nuosavybę, todėl LSSR VRLK komisaro pavaduotojas, valstybės saugumo mjr. P. Gladkovas 1940 m. rugsėjo 16 d. pasirašė visiškai slaptą įsakymą Nr. 4, kuriuo nurodė per savaitę suskaičiuoti suimtų asmenų turtą namuose ir parduotuvėse, esant „neteisėto vieno ar kitų daiktų prijungimo, tuos daiktus tuoju gražinti“, ir pagrasino, kad „nustatčius mažiausius neteisėto veikimo faktus“ kaltininkai bus griežtai baudžiami³³. LSSR VRLK komisaras 1940 m. rugsėjo 19 d. išleido įsakymą Nr. 6, kuriuo apskričių skyrių viršininkams nurodė paimtus „daiktus gražinti areštuotųjų asmenų šeimoms, paėmus iš jų parašus, jog jiems tie daiktai gražinti“³⁴. Toks įsakymas NKVD darbuotojams buvo naudingas, nes nebuvo sunku „įtikinti“ suimtų asmenų šeimas, kad turtas gražintas, ir jį „nusipirkti“. Taip gydytojas Grinbergas 1940 m. spalio mėn. „pardavė“ „Opel Kadett“ Nr. K 1779 autoinspekcijos kpt. Svechkovui. 1940 m. rugsėjo 1 d. J. Švabaitis sudarė sutartį su aviacijos naikintuvų 10-ojo pulko kpt. V. Borovojumi, kad jam parduoda savo automobilį „Opel Kadett“, o šis už jį atsiskaito per du mėnesius, t. y. iki lapkričio 1 d. Sutartį patvirtino laikinai einantis to paties pulko štabo viršininko pareigas kpt. Nikulinas³⁵. Rugsėjo 10 d. sudaroma sutartis tarp Chaimo Gafanavičiaus ir Vladimiro Gavrilovo, kad pirmasis parduoda antrajam automobilį „Ford“, kainuojantį 1800 Lt. Sutartyje fiksuojamos mokėjimo sumos, nes pirkėjas pasižada už automobilį sumokėti per tris kartus, tačiau paskutiniosios sumos – 300 Lt – 1940 m. gruodžio 10 d. taip ir nesumoka. Tikėtina, jog tai ne vieninteliai atvejai, nes Lietuvoje tuo metu buvo dislokuota 14–15 armijos divizijų, ne-

skaičiuojant NKVD pajėgų. Suprantama, kad realiai apie prekybinius santykius kalbos nebuvo – viską sprendė prievarta.

Nacionalizacija vyko smarkiai nutoldama nuo pagrindinio tikslo, todėl M. Gedvilas 1940 m. gruodžio 24 d. sušaukia LSSR LKT posėdį, kuriame dalyvauja S. Brašiškis, Juozas Vaišnoras, V. Knyva ir A. Bauža. Protokoliniu sprendimu Nr. 62 nutarta pavesti finansų liaudies komisariui, priverstinai išieškant verslo mokesčius iš jau nacionalizuotų prekybos ir pramonės įmonių buvusiųjų savininkų, neareštuoti jų algų, drabužių, skalbinių, avalynės ir visų namų apyvokos daiktų³⁶.

Artėjančią amžiaus kovą rodė skubotas vokiečių tautybės asmenų repatrijavimas į Vokietiją po 1941 m. sausio 10 d. SSRS ir Vokietijos pasirašyto tarpusavio susitarimo. Taip iš Lietuvos išvyko apie 55–60 tūkst. gyventojų. Stengdamiesi išsigelbėti ir kuo skubiau palikti šalį, išvykstantieji automobilių atsisakė. 1941 m. vasario 4 d. konfiskacijos komisijos darbuotoja Sofija Burakauskaitė, gyv. Kaune, Utenos g. 26, bt. 4, F. Krastiniui rašo pareiškimą, kuriame neigia pardavinėjanti iš konfiskacijos komisijos paimtus daiktus. Pareiškime pažymi, kad „pagal anksčiau buvusį leidimą tarnautojams pirkti vien sau reikalingus daiktus pirkau visai teisėtai“, ir reikalauja „grąžinti man visus daiktus, skundėją [prokuratūros tarnautoją Mažeiką. – V. G.] <...> patraukti atsakomybėn“³⁷.

Visi surinkti repatrijavusiųjų automobiliai įkainojami, pavadinami neveikiančiais ir perduodami Kauno miesto vykdomajam komitetui³⁸. 1941 m. balandžio 4 d. A. Sniečkaus suteiktomis žiniomis automobilių sąrašė atsirado ne tik repatrijavusių vokiečių, bet ir Lietuvoje likusių asmenų automobiliai, pvz., Kaune gyvenančio inžinieriaus Antano Varno „Adler Junior“ Nr. K 1111³⁹. Visi šie automobiliai (kaip ir kitas repatrijavusiųjų turtas) tapo lengvai pasiekiamu pasipelnymo šaltiniu represinių struktūrų darbuotojams. Automobiliai Kau-

no miesto vykdomajame komitete atsiranda iškomplektuoti, netekę rinkos paklausą turinčių detalių.

1940 m. spalio 8 d. nutarime dėl laivininkystės įmonių, jūros ir upių laivyno nacionalizavimo nurodoma, kad nacionalizuotą turtą pasiimanti įmonė privalo padengti nacionalizavimo išlaidas. Nustatyta, kad už nacionalizuotų laivų išpirkimą būtina sumokėti 25 proc. jų įvertinimo sumos, o LKT pavedama nustatyti atsiskaitymo už nacionalizuojamus laivus tvarką. LSSR LKT spalio 10 d. priima nutarimą Nr. 218, kuriuo į nacionalizacijos komisiją papildomai įtraukiamas Maisto pramonės liaudies komisariato darbuotojas Vaclovas Mickevičius⁴⁰. Matyt, norėdama pademonstruoti, kad nacionalizacija vykdoma „teisėtai“, LSSR LKT spalio 14 d. nutarimu Nr. 232 sudaro komisiją skundams dėl prekybos įmonių nacionalizavimo „tirti ir spręsti“. Jos pirmininku paskiriamas Abraomas Plakchinas, nariais Kęstutis Domaševičius, Vladas Juodeika ir Bronius Barščiauskas⁴¹. Remiantis LSSR LKT spalio 16 d. nutarimu Nr. 237 Kelių valdybos eismo direkcija su visu turtu perduodama steigiamam Valstybiniam autoremontui, susisiekimo ir transporto trestui. Vykdamas turto perdavimą ir perėmimą turėjo dalyvauti tresto atstovas Stasys Šeškevičius (vienas iš nubaustųjų 1936 m. birželio streiko organizatorių, LKP(b) narys nuo 1934 m.⁴²), Eismo direkcijos inžinierius Aleksandras Mačius bei Valstybės kontrolės darbuotojas⁴³. Autotransporto valdybai paskiriami surinkti likę repatrijavusiųjų į Vokietiją neveikiantys automobiliai⁴⁴. Lapkričio 2 d. vykstančiame LSSR LKT ne visos sudėties posėdyje pirmininkaujant M. Gedvilui S. Brašiškis, J. Vaišnoras ir LKT reikalų valdytojas A. Bauža svarsto, kaip paskirstyti nacionalizuotų Kauno įmonių automobilius. Priimamas sprendimas: keturi iš jų („Gumos“ įmonės „Buick“ Nr. K 719, „Inkaro“ įmonės „Crysler“ Nr. K 1795, elektros stoties „Buick“ ir „Drobės“ įmonės „Studebaker“ Nr. K 795) atiteko LKP(b) Centro komite-

tui, o „Limos” įmonės „Packard“ Nr. K 511 – LSSR LKT Reikalų valdybai⁴⁵.

Ataskaitiniame pranešime SSRS NKVD 3-iojo skyriaus viršininkui, valstybės saugumo kpt. Belovui apie LSSR NKVD 3-iojo Transporto poskyrio agentūrinį-operatyvinį darbą 1940 m. gruodžio 2 d. rašoma, kad „autobusai nacionalizuoti ir perduoti autotrestui, taksi ir sunkvežimiai tebėra privačiose rankose“⁴⁶. Gruodžio 24 d. nacionalizuojami sunkvežimiai, tad belieka pasirengti baigiamajam lengvųjų automobilių nacionalizavimo etapui. Kol nebuvo pradėtas masinis lengvųjų automobilių nacionalizavimas, automobilių paėmimą pareigūnai įteisindavo potvarkiais. Antai 1941 m. vasario 21 d. paimtas automobilis „Buick“ Nr. K 71 LSSR LKT potvarkiu Nr. 6 perduotas Darbo liaudies komisariatui⁴⁷. 1941 m. pradžioje pradėta nacionalizuoti įvairių specialųjų transportą: katafalkus, autocisternas, asenizacines mašinas, traktorius. Taip vilniečio B. Boratinskio, gyv. Zietelės g. 21, pragyvenimo šaltinis – katafalkas „Essex T“ persikėlė į miesto transporto įmonę. 1941 m. sausio 17 d. „Ford“ sunkvežimio su cisterna neteko Jonas Bieliauskas iš Marijampolės miesto. Suprantama, 1937 m. pagaminto automobilio (kaip pažymėta nacionalizavimo akte – geros techninės būklės) buvo gaila, tačiau pretenzijas į savo turtą, norint išsaugoti sveiką galvą, teko nutylėti. J. Bieliausko automobilį priėmė komisijos nariai Fridmanas Elijus, komunistų partijos narys Stasys Bagdonavičius ir milicijos pareigūnas Vladas Rastenis⁴⁸. Po kelių dienų (sausio 24 d.) tokio pat tipo 1930 m. gamybos sunkvežimį „Ford“ prarado Stepas Urbonas iš Šiaulių. Vasario 24 d. buvo nacionalizuotas Jokūbo Miglino iš Alytaus sunkvežimis „Opel Blitc“. P. Januševičius iš Kauno privalėjo atiduoti vilkiką „Deutz“. Gegužės 19 d. komisijos nariai A. Radieckis ir B. Alpernas su komisijos pirmininku Luža aprašė Jono Snieško asenizacinį sunkvežimį „Federal Six“. Akto pabaigoje pabrėžiama, kad automobilis tikrai tin-

kamas naudoti ir toliau. Matyt, nacionalizacijos komisija vis dėlto prisiminė, kad Tamašauskienės sunkvežimį „Ford“ atėmė gerokai anksčiau (kelių įmonės gurguolė jį naudojo nuo 1940 m. rugsėjo 26 d.), todėl „skubiai” – 1941 m. gegužės 13 d. – surašė nacionalizavimo aktą⁴⁹. Vien Biržų apskrityje buvo nacionalizuoti 8 sunkvežimiai ir vienas traktorius⁵⁰.

Rengiantis visuotiniam lengvųjų automobilių nacionalizavimui, 1940 m. gruodžio 9 d. LSSR Liaudies Komisarų Tarybos posėdyje priimamas protokolinis sprendimas Nr. 57 dėl visų rūšių automobilių registravimo. Nustatyta, kad valstybinės įstaigos ir privatūs asmenys visus automobilius turi užregistruoti Vidaus reikalų liaudies komisariato Darbininkų ir valstiečių milicijos valstybinėje autoinspekcijoje. Protokole pažymima, kad registruoti reikia visų tipų ir markių automobilius, tinkamus ir netinkamus eksploatuoti. Registracija privalėjo būti baigta iki 1941 m. kovo 1 d., kartu transporto priemonėms turėjo būti išduoti nauji techniniai pasai ir numerių ženklai. Registracijai paspartinti ir vengiantiems tai daryti numatyta bauda iki 300 rb, o pakartotinai taip pasielgus pagrasinta ir baudžiamąja atsakomybe⁵¹. LSSR NKVD liaudies komisaras, valstybės saugumo majoras A. Guzevičius 1940 m. lapkričio 28 d. pasirašo įsakymą Nr. 0054, kuriame nurodo, kaip, kada ir kokius Lietuvos piliečius surašyti į čekistinės apskaitos lapus. Į apskaitą turėjo būti įtraukiami visi tam tikrų kategorijų piliečiai, „kurie dėl savo socialinės ir politinės praeities, tautinių šovinistinių nuotaikų, religinių įsitikinimų, moralinio ir politinio nepatvarumo yra priešingi socialistinei santvarkai“; tai leido sudaryti sąrašus per daug nekreipiant dėmesio į tai, ar saugumo organai turi duomenų apie tų piliečių „antisovietinę“ veiklą. Kauno automobilių nacionalizavimo sąrašė, kurį pasirašė Saugumo departamento nacionalizacijos komisijos pirmininkas Vablevičius, pažymėta, iš kokių lėšų pilietis įsigijo automobilį, nurodyta jo markė bei valstybiniai numeriai, taip

pat pateikiami duomenys apie automobilio techninę būklę, nuo kada pilietis turi automobilį ir iš ko jį pirko. Be techninių duomenų, sąrašuose buvo nurodoma, ar asmuo turi koki nors turtą, ar anksčiau turėjo turto, kokią profesiją turėjo anksčiau (iki okupacijos) ir sąrašų sudarymo metu⁵². Operaciją vykdančioms saugumo darbuotojams ši informacija buvo reikalinga tam, kad galėtų operatyviai atimti norimus automobilius iš jų savininkų.

Sudarius miestų ir apskričių nacionalizuotųjų automobilių sąrašus, 1941 m. kovo 11 d. LSSR LKT priima nutarimą Nr. 208 „Dėl lengvųjų automašinų, priklausančių ne darbo elementui, nacionalizavimo“, kuriame numatoma nacionalizaciją pradėti 1941 m. kovo 15 d. ir baigti kovo 25 d. Šį darbą turėjo atlikti komunalinio ūkio liaudies komisaras V. Knyva; jis privalėjo „atlikti lengvųjų auto, priklausančių ne darbo elementui, nacionalizavimą“ bei „paruošti nacionalizuotų lengvųjų automašinų įstaigoms ir įmonėms paskirstymo projektą“. Be to, nutarime atgaline data numatyta bausti visas įmones ir asmenis, kurie po 1940 m. rugsėjo 14 d. pardavė automobilius ar kitaip perleido tretiesiems asmenims bei įstaigoms be valdžios įstaigų leidimo, ir tuos automobilius nacionalizuoti⁵³.

Nacionalizacijai vykdyti buvo parengta ir V. Knyvos pasirašyta instrukcija. Joje nurodoma keturios kategorijos asmenų, kurių automobilius reikėtų nacionalizuoti. Pirmiausia automobiliai turėjo būti paimti iš: a) asmenų, kurie turėjo nedarbinių pajamų iki sovietų valdžios paskelbimo Lietuvos SSR, nesvarbu ar jie šiuo metu darbininkai, ar tarnautojai; b) asmenų, kurie šiuo metu gyvena iš nedarbinių pajamų; c) buvusių nacionalizuotų namų savininkų, gyvenusių iš nedarbinių pajamų; d) buvusių nacionalizuotų dvarų, prekybos, gamybos ir kitų įmonių savininkų; e) taksi savininkų, naudojančių samdomąjį darbą. Nacionalizacijai vadovauti paskiriamas komunalinio ūkio liaudies komisaro pavaduotojas Vladas Banaitis. Di-

džiuosiuose miestuose – Vilniuje, Kaune, Šiauliuose, Panevėžyje – ir visose apskrityse sudaromos nacionalizacijos komisijos. Komisijų vadovais tapo vykdomųjų komitetų pirmininkai, nariais – LKP(b) miesto ar apskrities komiteto atstovas, komunalinio ūkio ir autoinspekcijos atstovas, kur inspekcijos nebuvo – liaudies milicijos pasiuntiniai⁵⁴. Nacionalizuotųjų automobilių sąrašus sudarydavo apskrities komunalinio ūkio vedėjai⁵⁵. Vykdamas LSSR LKT nutarimą Nr. 208 Šiaulių apskrityje, kaip ir kitose, buvo sudaryti išsamūs nacionalizuotųjų automobilių sąrašai⁵⁶. Nacionalizuoti automobiliai buvo paimami ir pristatomi į nacionalizavimo vietą (dažniausiai į vykdomųjų komitetų kiemus), neveikiantys, reikalingi remonto paliekami savininko namuose, o savininkas įpareigojamas saugoti atimtąjį automobilį.

LSSR valstybės saugumo ir Vidaus reikalų liaudies komisariatai nuo 1941 m. balandžio mėn. skaičiavo „antisovietinį ir kontrrevoliucinį“ bei kriminalinį elementą, o gegužės mėn. nustatė, kad Lietuvoje buvo: „antisovietinio elemento“ – 9924 žmonės⁵⁷, šiek tiek vėliau, birželio mėn., suskaičiavo 22 252 žmones, kurie turėjo būti suimti ir ištremti⁵⁸. Tarp jų buvo žmonių, išsaugojusių automobilius po visuotinės kovo mėnesio nacionalizacijos, tačiau tai buvo jau nacionalizacijos pabaigtuvės. Valstybinės plano komisijos pirmininkas Pijus Glovackas 1941 m. birželio 1 d. rašte SSRS Liaudies Komisarų Tarybai pripažįsta, kad dėl vykdomos sovietinės ūkio politikos „šiuo metu Lietuvoje liko 340 sunkvežimių, kai 1940 metais jų buvo 730“, ir prašo SSRS plano komitetą skirti naujų automobilių⁵⁹. Sovietinei Lietuvai 1940 m. ketvirtajame ketvirtyje buvo numatyta skirti 30 naujų sunkvežimių. 1940 m. gruodžio 18 d. Komunalinio ūkio liaudies komisarato Finansų ir planavimo skyrius suskaičiavo Lietuvos transporto priemones ir nustatė, kad tuo metu buvo: sunkvežimių – 656 (komisarų žinioje – 340, iš jų veikiančių 150–180), lengvųjų automobilių – 1676 (veikiančių apie 960,

remontuojamų – 160), autobusų – 319 (iš jų tarpmiestinio susisiekimo – 210)⁶⁰. Šalia skaičių dokumente pieštuku įrašyta (tikėtina, kad įrašė J. Slavinas, nes jo pasirašyta) kiti duomenys, kurie gerokai skiriasi nuo pateiktųjų: sunkvežimių – 730, lengvųjų automobilių – 2223, autobusų – 310, tačiau jie nėra patvirtinti kitų šaltinių.

LSSR LKT 1940 m. spalio 3 d. nutarimu Nr. 193 įsteigiamas („medžiagoms tiekti ir skirstyti“) Lietuvos SSR valstybinis autoremontas, susisiekimo ir transporto trestas. Šiam trestui pavedama reguliuoti autobusų ir taksi susisiekimą bei krovinių pervežimą. Trestui buvo perduotos nacionalizuotos automobilių, jų dalių prekybos ir kėbulų gamybos įmonės: „Amerikos lietuvių akcinė bendrovė“, akcinė bendrovė „Volvo“, „Inž. Salevskis ir bendrovė“, „Autosusisiekimo ir transporto bendrovė“, akcinė bendrovė „Autodalys“ bei visos užmiesčio autobusų stotys⁶¹. Įmonėms valdyti paskiriami vedėjai: Jonas Džiuvė, Josifas Gerelevičius, Geršinas Rozenbergas, Stasys Urbanavičius, Simonas Skilinskas, Ruvinas Reichmanas ir Benjaminas Alpernas⁶². LSSR autotresto valdytojas S. Šeškevičius 1940 m. spalio 31 d. įsakymu Nr. 20 paveda „drg. Kondratjevui Vasilijui, Grižui ir inž. Krinskiui Naumui <...> skubiai atlikti LSSR autotrestui pavestos brolių Juchnevičių autoremontas dirbtuvės nacionalizaciją“, o visą paimtą transportą su įmonės turtu, įrenginiais „ir personalu perduoti Raudonosios Armijos atstovams“⁶³.

Pertvarkytam Saugumo departamentui („VRLK skyrių operatyviniam aptarnavimui“) nacionalizuoti lengvieji automobiliai paskiriami LSSR vidaus reikalų liaudies komisaro A. Guzevičiaus 1940 m. rugsėjo 11 d. įsakymu Nr. 6. Sąraše išvardijama net dvidešimt keturi automobiliai, tačiau tik dešimčiai jų neskiriamas etatinis vairuotojas⁶⁴. Vėliau, 1940 m. spalio 28 d., liaudies komisaras A. Guzevičius pasirašo įsakymą Nr. 0033 „Dėl automobilių naudojimo sutvarkymo“, kuriuo nacionalizuoti au-

tomobiliai buvo paskirstyti centrinio aparato skyriams, NKVD apskrities skyriams bei NKVD Vilniaus valdybai. NKVD apskričių viršininkams priminta, kad automobilius „naudoti tik išskirtinai operatyviniams tikslams esant būtinybei (skubiai vykdant operatyvinį uždavinį, nesant traukinio, autobuso ir kt.)“, o „įsigijus naujus automobilius (nusipirkus, areštavus ir pan.) skubiai juos perduoti Lietuvos SSR NKVD ūkio padaliniui“⁶⁵. Daugiausia automobilių – net 10 – atiteko Vilniaus čekistams, iš jų: keturi „Buick“, 2 „Fiat“, po vieną „Opel“, „MB“, „Citroen“ ir „Graham“. Kauno čekistai gavo „Ford“ Nr. K 186, Šiaulių – „Buick“ Nr. Š 73 ir „Opel Kapitan“ Nr. Š 17, Kretingos – „Packard“ Nr. Kr 9 (priklausęs Tiškevičiui iš Kretingos), Mažeikių – „Crysler“ Nr. Mž 30, Telšių – „Hudson“ Nr. Kd 11, Tauragės – „Ford“ Nr. Ta 10 (priklausė Vildžiui iš Tauragės), Raseinių – „Opel“ Nr. Ra 42, Šakių – „Chevrolet“ Nr. U 8, Vilkaviškio – „Graham“ Nr. Ma 13, Marijampolės – „Ford“ Nr. Ma 30 (priklausė Adomaičiui iš Marijampolės) ir t. t. NKVD vadovybei perduoti geriausi ir ištaigingi automobiliai: A. Guzevičių, P. Gladkovą ir Balį Baranauską pradėjo vežioti „Buick“ Nr. K 93, K 475, K 360, J. Mickevičių – „Packard“ Nr. K 1089, F. Krastinį – „Hudson“ Nr. K 423. NKVD pasinaudojo ir buvusio Lietuvos saugumo departamento automobiliais „Mercedes Benz“ Nr. A 1, „De Soto“ Nr. U 9, „Ford“ Nr. U 1 bei pasiėmė Lietuvos Respublikos vidaus reikalų ministro tarnybinių „Stoever“ Nr. K 79, tarnybinius susisiekimo ministro „Buick“ Nr. K 78 ir Nr. K 372. Pagal rugpjūčio 31 d. patvirtintą etatų sąrašą NKVD centriname aparate buvo 20, NKVD Vilniaus miesto valdyboje – 10, NKVD Šiaulių apskrityje – 2 ir po vieną vairuotojo etatą kiekvienoje apskrityje. Nacionalizuoti ir iš suimtų asmenų NKVD paimti automobiliai neteko senųjų registravimo numerių ir gavo naujus, kurie turėjo raidinį kodą RL bei keturių skaičių derinį su brūkšniu po pirmųjų dviejų. Vien NKVD

naudotos autotechnikos sąraše buvo įrašyta apie 100 įvairių markių ir modelių nacionalizuotų bei paimtų iš areštuotų asmenų lengvųjų automobilių, o visam transportui vairuoti skirta 52 vairuotojų etatai.

1940 m. gruodžio 3 d. NKVD vadovai Lietuvoje gavo SSRS NKVD 1940 m. lapkričio 26 d. įsakymą Nr. 001485, kuriuo visoje sistemoje buvo pakeistas pagal anksčiau nustatytą tvarką NKVD priklausančių automobilių skaičius ir etatų kiekis. Įsakymas šokiravo vietinę NKVD valdžią, nes pagal šį įsakymą LSSR NKVD turėjo likti tik 20 automobilių centriname aparate ir Vilniaus miesto valdyboje, tačiau nieko nebuvo užsimenama apie NKVD apskričių skyrius. LSSR vidaus reikalų liaudies komisaro pavaduotojas, valstybės saugumo mjr. P. Gladkovas 1940 m. gruodžio 4 d. pasirašo raštą, kuriuo kreipiasi į SSRS NKVD vadovybę – SSRS vidaus reikalų liaudies komisaro pavaduotojus: 3-iojo rango saugumo komisarą Vsevolodą Merkulovą ir 3-iojo rango saugumo komisarą Sergejų Kruglovą, SSRS NKVD Administracinės ūkio valdybos Auto-techninio skyriaus viršininką, saugumo kpt. Kalabuchovą, SSRS NKVD Administracinės ūkio valdybos viršininką, 3-iojo rango saugumo komisarą J. Sumbatovą. Rašte teigiama, kad Lietuvos apskritys yra smarkiai nutolusios nuo centro, ten esantiems darbuotojams būtina kasdienė pagalba, respublika yra šalies pasienyje ir operatyvinis ryšys palaikomas naudojantis automobiliais, todėl LSSR NKVD reikia turėti 26 automobilius ir 27 vairuotojų etatus, būtina palikti anksčiau patvirtintus 7 darbuotojų etatus, 10 automobilių ir 10 vairuotojų etatų Vilniaus miesto valdyboje bei po vieną automobilį su vairuotoju 22 apskrityse⁶⁶.

Nuo nacionalizacijos labiausiai nukentėjo prieškario metais daugiausia automobilių turėjęs Kaunas – tuometinis šalies valdymo centras. Rengiantis nacionalizacijai, LSSR Liaudies Komisarų Tarybos organizacinio instruktorių sektoriaus nurodymu Kauno miesto vyk-

domasis komitetas privalėjo sudaryti nacionalizuotinų lengvųjų automašinių sąrašus. Tie sąrašai turėjo tapti pagrindu konkretiems automobilių atėmimo veiksams laikinojoje sostinėje. Tokiu būdu sovietai norėjo ne tik aprūpinti vadovaujantį partinį aparatą, transporto trestą bei komisariatų transporto priemonėmis, bet ir apriboti vietos gyventojų judėjimą. Į parengiamuosius sąrašus Kauno mieste buvo įtraukta per tris šimtus lengvųjų automobilių. Bet ne visi Kaune esantys automobiliai pateko į tuos sąrašus arba buvo atleisti nuo nacionalizavimo. Dažniausios tokio neįprasto gerumo priežastys – sugedę (ne be savininkų pagalbos), nesukomplektuoti arba techniškai netvarkingi automobiliai bei sandėris su nacionalizaciją vykdančiais asmenimis. Pastaroji priežastis sunkiai įrodoma, tačiau neatmestina.

Kai kurių asmenų, kaip antai gydytojui S. Laurinavičiui priklausęs „Villys“ Nr. K 118, namų šeimininkei V. Jofienei – „Buick“, inžinieriui K. Sinkevičiui – „Ford“ Nr. K 973, direktoriui J. Garalevičiui – „Peugeot“ Nr. K 662, karininkui K. Jasėnui – „Fiat“ Nr. K 829, automobiliai buvo nacionalizuoti kaip priedai prie anksčiau nacionalizuotų namų. Vis dėlto aštuonių į sąrašus įtrauktų Kaune esančių automobilių nacionalizaciją atliekantys asmenys nesugebėjo rasti, nors ir turėjo išsamius planus.

Sovietų valdžia taip pat neužmiršo apiplėšti valstybės tarnautojų bei aukštųjų ir bendrojo lavinimo mokyklų mokytojų, dėstytojų. Šie sluoksniai savo intelektu, mintimis ir elgesiu naujajai valdžiai buvo ne tik nepriimtini, bet ir pavojingi. Vien mokytojų elgesys per 1940 m. rugpjūčio 14–15 d. vykusį mokytojų suvažiavimą, kai vietoj komunistinių dainų jie užtraukė tautos himną, parodė, kad okupacinė valdžia iš šio sluoksnio nesulauks pritarimo. Todėl automobilių neteko ir Kauno mokytojai: iš 8-osios mokyklos inspektoriaus Juozo Dailydės buvo atimtas automobilis „DKW“ Nr. Rg 82 (pirktas iš Keller Rygoje), o jis kartu su žmona Antanina, taip pat mokytoja,

1941 m. birželio mėn. išvežtas į Rusiją. Automobilių neteko ir daugiau mokytojų: Mečislovas Spiridavičius – „Hillman“ Nr. K 320, Kesiūnas – „Hanomag“ Nr. K 357, Milda Bulotaitė – „Renault“ Nr. K 391, Petras Vėbra – „Peugeot“ Nr. K 452, Juozas Grinkevičius iš 10-osios mokyklos – „Ford Junior“ Nr. K 482, Sofija Garmutė – „Steer“ Nr. K 492, Motuškis – „Opel“ Nr. K 499, Misilius-Misiukevičius – „Ford“ Nr. K 821, Skiežinskis – „Peugeot“ Nr. K 837, Jurgis Zažeckas – „BMW“. Kodėl automobilio „BMW“ Nr. K 636 neteko docentas Ignas Žentelis, jam niekas nepaaiškino. Paprasčiau buvo atimti automobilį „DKW“ Nr. K 681 iš inžinieriaus Vladimiro Zubovo, nes jo kaltė aiškiai regima ir suprantama – tėvų dvaras ir bajoriška kilmė, o tai kvalifikuojama kaip nedarbinės pajamos. Profesorė Vanda Tumėnienė prarado automobilį „Chevrolet“ Nr. K 1786 vien dėl to, kad vadovavo Romainių vaikų tuberkuliozės sanatorijai ir ten gydė mažuosius ligonius. Iš ekonomisto profesoriaus Petro Šalčiaus atimtas automobilis „Wauxhall“ Nr. K 602, profesorius daktaras Pranas Mažylis atsisveikino su „Buick“ Nr. K 467, nes gydė moteris savo ligoninėje. Matyt, jo automobilis buvo gerai žinomas bolševikų partijos vadams, nes LKP(b) CK Finansų ir ūkio sektoriaus vedėjas Jonas Besparaitis 1941 m. kovo 22 d. raštu Nr. 1369 kreipėsi į LSSR Liaudies Komisarų Tarybą prašydamas paskirti LKP(b) CK sekretoriams dešimt lengvųjų automobilių ir nurodė, kad „jų skaičiuje būtų prof. Mažylio, gyv. Putvinskio g. 3, automašina firmos „Buick“, ir pil. Matusaičio, gyv. Vienybės a. 9a, mašina taipogi firmos „Buick““⁶⁷. Tarnautojai broliai Rotblatai prarado savo lengvuosius automobilius „Studebaker“ ir „Ford“. Iš buvusio susisiekiimo ir užsienio reikalų ministro Voldemaro Čarneckio paimtas „Renault“ Nr. K 135. Nacionalizacijai parengtuose sąrašuose buvo nurodytos ir kitos naujai santvarkai ideologiškai svetimos priežastys –

vertėsi bizniu, nacionalizuoti namai, ne darbo elementas...

Be tarnautojų, kariškių, nepamiršta apiplėšti menininkus bei kitus laisvųjų specialybių žmones. Taip dailininkas Antanas Rukštelė neteko automobilio „Ford Junior“ Nr. K 688, o Jurgis Štomas, dirbęs reklamos dailininku kine „Pasaka“, – „Buick“ Nr. K 1135. Iš aktorės Jadvygos Vencevičaitės automobilis „Adler“ Nr. K 846 atimtas dėl to, kad jos motina turėjo 85 ha žemės, kurios neteko 1940 m. rugsėjo 24 d. LSSR LKT priėmus nutarimą Nr. 139 nacionalizuotą privatiems asmenims priklausiusią žemę perduoti į valstybinės žemės fondą⁶⁸. 1936 m. Valstybės teatro solistui, žymiajam Kiprui Petrauskui pagerbdami jo koncertinę veiklą kolegos tarnautojai nupirko ir padovanojo automobilį „Ford“ Nr. K 515. Kaip ir daugelis kitų, šis automobilis buvo atimtas iš savininko, o vėliau paverstas taksi automobiliu. Korespondentė Liba Zalcbergaitė buvo priversta atiduoti savąjį automobilį „BMW“ Nr. K 988. Automobilių neteko advokatas, buvęs vidaus reikalų ministras Silvestras Leonas bei advokatas Čiupauskas, vaistininkas Bertulis, inžinierius Gavelis. Iš inžinieriaus Sinkevičiaus paimtas „Ford“ Nr. K 973 vėliau irgi pavirto taksi automobiliu. Kartono fabriko bei statybos kompanijos savininkas Sirutavičius neteko automobilio „Packard“ Nr. RL 0262. Vairuotojas Savickas, nelaukdamas, kol jo automobilį „Plymouth“ Nr. K 1007 atims naujoji valdžia, paskubėjo jį dovanoti komunistų partijai. Dar labiau nepaaiškinamai ir neįtikėtinai keistai pasielgė (tikriausiai mėgindamas išvengti prievartos) Bronius Borisas. Jo automobilis „DKW“ Nr. K 709 nacionalizuotas jam „pačiam prašant“! Nacionalizavę Jono Jasiukaičio autobusus, stropūs vykdytojai neužmiršo atimti iš jo ir lengvąjį automobilį „Mercedes Benz“ Nr. K 851. Nors sąraše pažymėta, kad šaltkalvis R. Bankauskas automobilį „Ford Eifel“ pirkė iš loterijoje laimėtų pinigų, tačiau

tai neturėjo jokios reikšmės nacionalizaciją vykdančioms pareigūnoms ir automobilis buvo atimtas kartu su kitais.

Iš Kauno arkivyskupijos kurijos paimtas automobilis „Chevrolet CH“ Nr. K 61, nes tai „ne darbo elementas“. Be kalbų ir paaiškinimų Karmelitų klebonijos kunigas Mileška neteko automobilio „Hudson“ Nr. RL 0162. Visi šie duomenys užfiksuoti Kauno, Vilniaus bei kitų Lietuvos apskričių nacionalizuojamų automobilių sąrašuose⁶⁹.

1941 m. pavasarį prasideda masiškas nacionalizuotų automobilių dalijimas. Prieš tai daug įstaigų siuntė prašymus Valstybinei plano komisijai: mat norint gauti nacionalizuotą turtą reikėjo šios komisijos „palaiminimo“. LSSR LKT Reikalų valdyba 1941 m. balandžio 7 d. rašte Plano komisijai prašo „užplanuoti Liaudies Komisarų Tarybai penkias keleivines automašinas iš nacionalizuotų automašinų fondo“⁷⁰. Automobilių reikia įvairiausioms įstaigoms: Valstybinio draudimo valdyba, Energijos valdyba prašo dviejų sunkvežimių ir vieno lengvojo automobilio⁷¹; Tiekinimo kontora norėtų gauti vieną penkių vietų lengvąjį automobilį⁷²; Sveikatos apsaugos liaudies komisariatas prašo keturių sunkvežimių ir šešių lengvųjų automobilių⁷³. LSSR LKT balandžio 9 d. potvarkiu Nr. 28 paveda autotresto valdytojų „išskirti ir perduoti saugumo komisariatui du sunkvežimius“⁷⁴. Neatsilaikę pagundai gauti nacionalizuotą automobilį ir Lietuvos SSR mokslų akademijos organizacinio komiteto pirmininkas profesorius V. Krėvė-Mickevičius; jis 1941 m. kovo 11 d. raštu Nr. 238 kreipėsi į LSSR plano komisijos pirmininką, kad reikėtų „vieną lengvesnio tipo mašiną paskirti LTSR Mokslų Akademijai“, nes jai „pavesta daug administracinio ir mokslo kuriamojo darbo“⁷⁵. LSSR rašytojų sąjungos organizacinio komiteto pirmininkas rašytojas Petras Cvirka prašo Plano komisijos pirmininką „priskirti LTSR Rašytojų s-gai iš Jūsų žinioje esančių vieną lengvą

automobilį“⁷⁶. Nelieta nuošalyje ir Lietuvos SSR valstybinės leidyklos prie LSSR Liaudies Komisarų Tarybos direktorius Kostas Korsakas: jis 1941 m. kovo 27 d. kreipiasi į LKT su prašymu „bent vieną lengvą mašiną, nacionalizuotą iš privačių asmenų, perleisti Valstybinės Leidyklos centro reikalams“⁷⁷. Sudaromi norinčiųjų gauti automobilius sąrašai⁷⁸. SSRS visasąjunginės kontoros „Sojuzutil“ LSSR respublikinė kontora 1941 m. balandžio 22 d. kreipiasi į Valstybinę plano komisiją prašydama skirti kitą nacionalizuotą automobilį arba grąžinti paimtąjį, kadangi „autoinspekcija mašiną iš mūsų įstaigos atėmė, nes ji buvo skirta nacionalizacijai“⁷⁹. Šiaulių vykdomojo komiteto pirmininkas 1941 m. balandžio 25 d. atsiunčia sąrašą nacionalizuotų automobilių, kuriuos numatė paskirstyti įstaigoms. Automobilis „Chevrolet“ Nr. Š 172, priklausęs A. ir O. Baliniams, atitenka LKP(b) Šiaulių miesto komitetui. 1939 m. „Opel Kapitan“ Nr. Š 100, anksčiau priklausęs O. Juškevičienei, gyv. Šiaulių m. Vilniaus g. 179, įvertinamas 6750 rb (vėliau nacionalizuojantieji apsižiūrėjo nurodę tikrąją kainą ir jį nuvertino iki 3500 rb) ir persikelia į Šiaulių vykdomojo komiteto garažą. VRLK Šiaulių skyrius pasiima Navickui priklausiusį automobilį „Opel Olimpija“ Nr. Š 50⁸⁰.

Nuo 1941 m. kovo 21 d. automobiliai buvo skirstomi pagal LSSR LKT potvarkių priedėlius: Nr. 33 – 15 automobilių paskirstyta Liaudies Komisarų Tarybai, Valstybinei plano komisijai, SSRS paruošų liaudies komisariato įgaliotiniui, Žemės ūkio liaudies komisariatui, Meno reikalų valdybai, Vidaus reikalų liaudies komisariatui ir fabrikui Nr. 465⁸¹; Nr. 4 – 83 automobiliai paskirstyti Tarybinių ūkių liaudies komisariatui, VRLK Ypatingojo skyriaus 3-iajai įgulai, Sveikatos apsaugos liaudies komisariatui, LKP(b) CK, respublikiniam karo komisarui ir t. t.; Nr. 91 – 13 automobilių paskirstyta Darbo rezervų valdybai, Komunalinio ūkio liaudies komisaria-

tui, Osoaviachimui, Vilniaus miesto vykdomajam komitetui ir t. t.⁸² Po vieną ar kelis automobilius teko Vilniaus sveikatos skyriui, Farmacijos valdybai, Energijos valdybai, gimdymo namams, Vartotojų kooperacijos sąjungai. Kauno miesto vykdomajam komitetui atiteko automobiliai „Mercedes Benz“ Nr. K 627, „Hudson“ Nr. RL 01–62. Liaudies Komisarų Tarybai atiteko automobiliai „Studebaker“ Nr. K 1783, „Opel Kadett“ Nr. K 1757, „Ford“ Nr. Ša 58. LKT buvo atiduotos prašmatniausios mašinos – Lietuvos prezidentą A. Smetoną vežiojęs limuzinas „Linkoln“ Nr. K 848 bei automobiliai „Buick“ Nr. K 467, „Wauxall“ Nr. K 737 ir „Ford“ Nr. K 549. Papildomai automobilių gavo ir kitų represinių struktūrų transporto ūkiai⁸³. Nacionalizacijos vykdytojai iš Vilniaus gyventojų Mazalausko (gyv. Gedimino g. 27) atimtą automobilį „Hillman“ nuvaivavo į Vilniaus vykdomojo komiteto garažą. Ten pat pateko atimti kitų vilniečių automobiliai: Šumskio (gyv. Aušros v. g. 10) „Ford“ ir Vekslerio (gyv. Išganytojo g. 3–2) „Studebaker“. Tiesiog sunku suprasti, ką buvo numachiusi naujoji valdžia veikti su Rozalijos Sokolovskienės (gyv. Šv. Jono g. 9–1) dviviečiu automobiliu „Z“ („Zbrojuvka“), pagamintu net 1918 m., tačiau jis irgi neišvengė nacionalizacijos.

Iš savininkų ir įmonių atimti automobiliai buvo įkainoti nuo 600 iki 8000 rb (vidutinė įvertinimo suma – 3–5 tūkst. rb). Šis įvertinimas buvo atliekamas siekiant antrą kartą pasinaudoti nacionalizacijos autorių atradimu: nustatyta, kad už nacionalizuotą automobilį, kaip kad anksčiau už laivus, 10 proc. automobilio įkainojimo sumos būtų sumokama į nacionalizaciją vykdytų komisijos kasą. Tomis lėšomis buvo padengiamos automobilių atėmimo, transportavimo ir saugojimo išlaidos. Komisija atidžiai suskaičiavo, kiek pinigų išleido pirkdama tepalą ir benziną, kiek sumokėjo techniniam personalui ir kiek išleido raštinės medžiagoms. Nacionalizacijos komisijos išlaidų sąmatoje pažymėta, kad visai nacionalizacijai išleista 7000 rb. Šiame

sprendime nauja tai, kad kiekviena įstaiga, gaudama nacionalizuotą automobilį, privalėjo ne tik padengti nacionalizavimo išlaidas, bet ir sumokėti įkainojimo sumą. Rokiškio apskrities vykdomojo komiteto pirmininkas 1941 m. balandžio 21 d. kartu su nacionalizuotų automobilių sąrašu atsiuntė Valstybinei plano komisijai raštą Nr. 1998, kuriame prašė patvirtinti automobilių paskirstymą po nacionalizacijos⁸⁴. Sutikimas netrukus buvo gautas. Marijampolės apskrityje iš Svirskio ir Beirašo atimti automobiliai „Morris“ buvo palikti Marijampolės vykdomajam komitetui. Tokiai pat įstaigai atiteko Panevėžio gyventojų P. Branevičiaus (gyv. Sodų g. 22) automobilis „Opel Olimpija“. Iš V. Hiksos (inžinieriaus, lakūno ir lenktynininko P. Hiksos giminaičio) paimtas 1925 m. „Chevrolet“, įkainotas tik 100 rb, atiteko apskrities vykdomajam komitetui.

1941 m. Marijampolės apskrities po transporto techninės apžiūros sudarytame sąraše atsispindi jau po nacionalizacijos paskirstytų automobilių priklausomybė. Visi sunkvežimiai buvo „suvalstybinti“, dalis lengvųjų automobilių dar priklausė privatiems savininkams, kaip ir vienintelis apskrityje Čeponiui priklausantis „Dodge“ autobusas⁸⁵.

Gavęs LSSR LKT sutikimą, Kauno miesto vykdomasis komitetas 1941 m. balandžio 5 d. įsteigia Kauno taksi parką. Kaip minėta, pirmosiomis taksi transporto priemonėmis tapo nacionalizuoti K. Petrausko „Ford“ ir profesorės V. Tumėnienės „Chevrolet“ automobiliai. Taksi paverčiami ir nacionalizuoti kitų piliečių automobiliai: „Adler Junior“ Nr. Ka 56, „Renault“ Nr. P 85, „DKW“ Nr. V 406, „Horch“ Nr. K 687, „Opel“ Nr. K 550, Nr. K 1784, Nr. K 481, Nr. K 361, „DKW“ Nr. K 406, Nr. K 681, „Buick“ Nr. K 1133. Taip į Kauno taksi parką pateko nacionalizuoti 29 Kauno miesto ir apskrities gyventojų automobiliai.

Galutinai baigti asmeninių lengvųjų automobilių nacionalizavimą sutrukdė prasidėjęs karas.

IŠVADOS

1. Autotransporto nacionalizavimas – dėsninga okupacinės valdžios politikos dalis siekiant Lietuvoje įgyvendinti „darbininkų ir valstiečių darbo diktatūrą“.

2. Automobilių nacionalizavimas prasidėjo pavienių transporto priemonių paėmimu ir baigėsi visuotiniu asmeninių transporto priemonių nacionalizavimu.

3. Nacionalizavus šalies pramonės įmones ir jų transporto priemones, pradėta nacionalizuoti autobusus ir sunkvežimius ta dingstimi, kad transporto priemonės nacionalizuojamos kaip priedai prie anksčiau turėtos ir valstybės paimtos žemės, namų ar nacionalizuotų pramonės įmonių, dirbtuvių. Trūkstant „kompromituojančių“ duomenų buvo tiesiog pareiškiama, kad piliečių asmeninis transportas yra „ne darbo elementas“, savininkas „naudojo samdomąją jėgą“, „vertėsi bizniu“. Dažnai pakakdavo, kad buvo nacionalizuoti transporto priemonės savininko tėvų ūkiai. Bet kuris iš šių aspektų buvo visiškai pakankamas argumentas nusavinant asmenines transporto priemones.

4. Neabejotina, kad tikroji nacionalizacija prasidėjo daug anksčiau, nei Liaudies Komisarų Taryba priėmė nutarimą Nr. 208, kuriuo remiantis turėjo būti galutinai baigti jau anksčiau pradėti darbai.

5. Nacionalizaciją suplanavo ir vykdė okupacinės valdžios struktūros, aktyviai vadovaujant ir dalyvaujant komunistų partijos

bei komjaunimo atstovams. Konkrečius nacionalizavimo veiksmus atliko apskričių vykdomųjų komitetų sudarytos nacionalizacijos komisijos.

6. Pažymėtina, kad Lietuvos miestuose ir apskrityse naudoti nacionalizacijos metodai nesiskyrė, tik šios veiklos mastas dėl nevienodo automobilių kiekio atskirose vietovėse buvo skirtingas. Bet kuriuo atveju nacionalizacijos vykdytojai stengėsi patenkinti konkrečius tikslus – atimti lengvieji bei krovininiai automobiliai turėjo tenkinti naujosios valdžios praktinius poreikius.

7. Nacionalizuoti asmeniniai automobiliai atiteko Lietuvos komunistų partijos, Liaudies Komisarų Tarybos, NKVD–NKGB struktūroms, sovietinei kariuomenei, valstybinėms įstaigoms bei atskiriems pareigūnams. Dalis automobilių buvo išvežta iš Lietuvos.

8. Lietuvoje buvo nacionalizuoti visi privatūs ir akcinėms bendrovėms priklausantys sunkvežimiai, autobusai ir didesnė dalis visų lengvųjų privačių automobilių bei visi tarnybiniai lengvieji automobiliai, dalis privačių bei visi tarnybiniai motociklai, taip pat pramonės, pašto ir kariuomenės automobiliai. Didžiausia automobilių dalis nacionalizuota iš lietuvių, kitų tautybių – tik nežymi dalis.

9. Daugiausia automobilių nacionalizuota Kaune bei didesniuose šalies miestuose. Lietuvos gyventojams padaryta žala nacionalizuojant privačius automobilius nėra įvertinta ir apskaičiuota.

Nuorodos

¹ *Pirmasis nepriklausomos Lietuvos dešimtmetis 1918–1928*, Kaunas, 1990, p. 288.

² *Tautos ūkis*, 1938, gegužės 28, Nr. 22, p. 491–493.

³ *Lietuva 1918–1938: Leidinys 20 metų Lietuvos nepriklausomybės sukakčiai*, Kaunas, 1990, p. 148.

⁴ *Vyriausybės žinios*, Kaunas, 1935, birželio 27, Nr. 480, eil. 3362.

⁵ *Pirmasis nepriklausomos Lietuvos dešimtmetis...*, p. 233.

⁶ *Ekonomika*, Kaunas, 1938, Nr. 2(14), p. 143.

⁷ *Tautos ūkis*, 1939, birželio 3, Nr. 22, p. 497.

⁸ *Statistikos biuletenis*, Vilnius, 1940, Nr. 5–6, p. 56.

⁹ Panevėžio apskrities archyvas (toliau – PAA), f. 680, ap. 1, b. 7, l. 1.

¹⁰ *Ibid.*, l. 3.

¹¹ *Vyriausybės žinios*, 1940, vasario 2, Nr. 690, p. 65.

¹² Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. R-759, ap. 1, b. 55, l. 6.

¹³ *Vyriausybės žinios*, 1940, liepos 4, Nr. 714, p. 455.

¹⁴ LCVA, f. 378, ap. 10, b. 23, p. 259–261.

¹⁵ *Vyriausybės žinios*, 1940, liepos 6, Nr. 715, p. 468.

¹⁶ *Ibid.*, Nr. 717, p. 476.

¹⁷ LCVA, f. R-635, ap. 1, b. 247, l. 199.

¹⁸ V. Brandišauskas, *Siektai atkurti Lietuvos valstybingumą*, Vilnius, 1996, p. 46.

¹⁹ *Vyriausybės žinios*, 1940, liepos 25, Nr. 720, p. 533–534.

²⁰ *Ibid.*, 1940, rugpjūčio 14, Nr. 724, p. 603.

²¹ LCVA, f. R-754, ap. 1, b. 1, l. 138.

- ²² Ibid., b. 136, l. 4.
²³ Ibid., b. 46, l. 8.
²⁴ Ibid., b. 136, l. 72.
²⁵ Lietuvos visuomenės organizacijų archyvas (toliau – LVOA), f. 1771, ap. 2, b. 530, l. 5–14.
²⁶ Ibid., ap. 1, b. 307, l. 14–39.
²⁷ LTSR Prekybos Liaudies Komisariato nacionalizuotų prekybos įmonių alfabetinis sąrašas, Kaunas, 1941.
²⁸ LCVA, f. 1367, ap. 1, b. 711, l. 40.
²⁹ Ibid., f. R-756, ap. 6, b. 91, l. 12.
³⁰ Ibid., l. 17–19.
³¹ Ibid., l. 22.
³² Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. 141, ap. 1, b. 1, l. 4–5.
³³ Ibid., l. 10–11.
³⁴ Ibid., l. 16.
³⁵ Šiaulių apskrities archyvas (toliau – ŠAA), f. 48, ap. 1, b. 16, l. 37.
³⁶ LCVA, f. R-754, ap. 1, b. 4, l. 99.
³⁷ Ibid., f. R-756, ap. 6, b. 1, l. 1–2.
³⁸ Ibid., f. R-754, ap. 1, b. 3, l. 103.
³⁹ Ibid., f. R-755, ap. 1, b. 46, l. 19.
⁴⁰ Ibid., f. R-754, ap. 1, b. 2, l. 67.
⁴¹ Ibid., l. 98.
⁴² LVOA, f. R-1771, ap. 1771, b. 2, l. 283.
⁴³ LCVA, f. R-754, ap. 1, b. 2, l. 103.
⁴⁴ Ibid., ap. 3, b. 68, l. 12.
⁴⁵ Ibid., ap. 1, b. 4, l. 40.
⁴⁶ LYA, f. K-1, ap. 10, b. 2, l. 29.
⁴⁷ LCVA, f. R-754, ap. 1, b. 3, l. 7.
⁴⁸ Ibid., f. R-768, ap. 1, b. 253, l. 15.
⁴⁹ Ibid., b. 255, l. 1.
⁵⁰ PAA, f. 680, ap. 1, b. 7, l. 4.
⁵¹ LCVA, f. R-754, ap. 1, b. 4, l. 85.
⁵² Ibid., ap. 3, b. 244, l. 1.
⁵³ Ibid., ap. 1, b. 6, l. 86.
⁵⁴ Ibid., l. 87.
⁵⁵ ŠAA, f. 48, ap. 1, b. 58, l. 14.
⁵⁶ Ibid., l. 2–5, 13.
⁵⁷ Lietuvos gyventojų trėmimai 1940–1941, 1944–1953 m. sovietinės okupacinės valdžios dokumentuose, Vilnius, 1995, p. 25.
⁵⁸ Ibid.
⁵⁹ LCVA, f. R-755, ap. 1, b. 1, l. 55.
⁶⁰ Ibid., b. 46, l. 13.
⁶¹ Ibid., f. R-754, ap. 1, b. 1, l. 183.
⁶² Ibid., f. R-756, ap. 6, b. 1, l. 3–17.
⁶³ Ibid., f. R-338, ap. 1, b. 1, l. 27.
⁶⁴ Ibid., f. R-756, ap. 6, b. 11, l. 42 a. p.
⁶⁵ LYA, f. 141, ap. 1, b. 1, l. 35–42.
⁶⁶ LCVA, f. R-756, ap. 6, b. 91, l. 5–10.
⁶⁷ Ibid., f. R-755, ap. 1, b. 46, l. 158.
⁶⁸ Ibid., f. R-754, ap. 1, b. 1, l. 117.
⁶⁹ Ibid., ap. 3, b. 68, l. 1–20.
⁷⁰ Ibid., f. R-755, ap. 1, b. 46, l. 159.
⁷¹ Ibid., b. 136, l. 38.
⁷² Ibid., l. 65.
⁷³ Ibid., l. 49, 51.
⁷⁴ Ibid., f. R-754, ap. 1, b. 3, l. 31.
⁷⁵ Ibid., f. R-755, ap. 1, b. 46, l. 137.
⁷⁶ Ibid., l. 128.
⁷⁷ Ibid., l. 100.
⁷⁸ Ibid., l. 58.
⁷⁹ Ibid., l. 105.
⁸⁰ Ibid., l. 86.
⁸¹ Ibid., f. R-754, ap. 1, b. 3, l. 39.
⁸² Ibid., l. 102.
⁸³ Ibid., f. R-755, ap. 1, b. 136, l. 71.
⁸⁴ Ibid., b. 46, l. 89.
⁸⁵ Ibid., b. 136, l. 1–3.

Vidas Grigoraitis

NATIONALISATION OF MOTORCARS IN LITHUANIA AFTER SOVIET OCCUPATION

Summary

Solitary accidents of motorcar deprivation occurred within the first months of occupation. Later the occurrence took a well planned and purposeful shape. The first residents who had their cars taken were the leaders of political parties and organisations, and active public figures after they had been arrested by the Soviets. Then followed appropriation of cars and bicycles owned by officers of the Lithuanian Army hostile to the Soviet regime. The decision on nationalisation of private commercial enterprises passed by the Council of People's Commissars (CPC) of the Lithuanian SSR, permitted the Soviets to appropriate the private cars of the owners of nationalised enterprises too.

Prior to final preparations for the nationalisation of the cars the Soviets had passed some resolutions in 1940. They issued a decision on car inventory, and in disguise of a compulsory technical inspection drew up exhaustive lists of car owners with personal data including residence address. Finally on 11 March 1941, the CPC passed resolution No.208 on car nationalisation from "non

working elements". The people's commissar of the municipal economy, Valerijonas Knyva was in charge of caring out the resolution. Boards consisting of the head of the executive committee and members from the CP committees were set up in each administrative centre of Lithuania. Lists of cars in a definite area were drawn up by the administrative centre's manager of municipal economy. The process of car nationalisation was in full swing in the spring of 1941.

Car nationalisation had a two-fold aim: to provide the CP and the KGB organs with means of transportation, and to prevent residents' communication within the area. The Council of the People's Commissariat was responsible for the distribution of cars to different party and the KGB bodies. Part of the cars were delivered to the army. The largest number of cars was collected in Kaunas, and they made the basis for a taxi fleet in Kaunas.

The outbreak of the German-Soviet war interrupted the final nationalisation of private cars in Lithuania.

Lietuvos valstybės veikėjai Kraslage 1941–1954 m. (A. Stulginskis, J. Stanišauskis, S. Šilingas, J. Tonkūnas)

ĮKALINIMAS

Viena svarbiausių Lietuvos sovietizacijos įtvirtinimo sąlygų buvo valstybės valdymo institucijų, kartu ir valstybės veikėjų likvidavimas. Tai, kad buvo represuojami ne tik tiesiogiai valstybines pareigas ėję, bet ir seniai iš valstybinės veiklos pasitraukę asmenys, rodė SSRS ir LSSR komunistų partijų tikslą apskritai sunaikinti Lietuvos valstybę kūrusius ir jai daug nusipelnčius žmones, ypač valstybininkų elitą. Antai nuo Aleksandro Stulginskio prezidentavimo pabaigos buvo praėję 14 metų, Pranas Dovydaitis ministru pirmininku buvo tik 1919 m., Vytautas Petrulis – 1925 m., Augustinas Voldemaras – 1918 ir 1926 m., Vladas Mironas – 1938 m. Be jų, buvo represuoti dar 34 buvę ministrai. Sovietinės represijos buvo vykdomos neva socialinio teisingumo vardu. Politikai, valstybės ir visuomenės veikėjai buvo represuojami kaip „socialiai pavojingi elementai“. Toks likimas ištiko A. Stulginskį, buvusį Lietuvos prezidentą 1922–1926 m., Jokūbą Stanišauskį, susisiekimo ministrą 1934–1938 m., Stasį Šilingą, teisingumo ministrą 1934–1938 m., Juozą Tonkūną, švietimo mi-

nistrą 1934–1939 m. Jie buvo represuoti prieš pat didįjį 1941 m. birželio 14-osios trėmimą. 1941 m. birželio 7 d. NKGB Kretingos apskrities operatyvinis įgaliotinis seržantas Popovas priėmė nutarimą suimti A. Stulginskį, kuris nuo 1927 m. buvo pasitraukęs iš politinio gyvenimo, gyveno ir ūkininkavo savo Jokūbavo dvare Kretingos apskrityje. Nutarime sakoma, kad A. Stulginskis yra stambus buožė ir daug metų išnaudojo gyventojus. Savo buožiniame ūkyje, susidedančiame iš 173 ha, turi 15 arklių, 37 karves, 17 avių, 10 kiaulių, 1038 m² namą, 1624 m² svirną, 1639 m² kiemo pastatų, daug ūkio padargų. Nuo 1920 iki 1926 m. buvo Lietuvos Respublikos prezidentas¹.

Žemės ūkio akademijos doc. J. Stanišauskiu ir prof. J. Tonkūnu, gyvenusiais ir dirbusiais Dotnuvoje, susidomėjo NKGB Kėdainių aps. viršininko pavaduotojas, valstybės saugumo seržantas Močialovas. 1941 m. gegužės 30 d. jis apklausė valsčiaus pirminės partinės organizacijos sekretorių Vaclovą Minkevičių – VKP(b) narį nuo 1935 m., 1928–1940 m. dirbusį Dotnuvos žemės ūkio akademijos bandymų lauke darbininku. V. Minkevičius liudijo, kad J. Tonkūnas 1934–1939 m. Antano Sme-

tonos vyriausybėje ėjo švietimo ministro pareigas, iki tol buvo Žemės ūkio akademijos rektorius, priklausė tautininkų sąjungai, studentų susirinkimuose ir paskaitose skleidė aktyvią nacionalistinę propagandą. Į tardytojo klausimą, ką dabar veikia J. Tonkūnas, atsakė, kad visuomeniniame gyvenime nedalyvauja, artimai bendrauja su senais akademijos dėstytojais ir profesoriais, pvz., J. Stanišauskiu². Birželio 3 d. V. Minkevičių apklausė NKGB Kėdainių aps. skyriaus operatyvinis įgaliotinis Pereščiakas. Liudytojas papildė, kad J. Tonkūnas Žemės ūkio akademijoje apsigyveno dar 1929 m., ėjo profesoriaus pareigas, 1934, 1935 iki 1939 m. buvo švietimo ministras. 1939 m. grįžo ir apsigyveno Dotnuvos akademijoje, ten gyvena iki šiol. Priklausė tautininkų ir filisterių sąjungoms, bet kokias pareigas ten turėjo – nežino³. Apie J. Stanišauskį gegužės 30 d. V. Minkevičius paliudijo tik tiek, kad jis 1934–1938 m. buvo vyriausybės narys. Operatyvinis įgaliotinis Pereščiakas birželio 8 d. apklausė VKP(b) narį, Kėdainių aps. vykdomojo komiteto žemės ūkio skyriaus vedėją Vytautą Sakalauską. Jis paliudijo, kad J. Stanišauskį pažįsta nuo 1925 m., kad jis 1934–1939 m. (iš tikrųjų 1938 m.) buvo susisiekimo ministras, priklausė tautininkų ir šaulių sąjungoms. Kokias pareigas ėjo – nežino. Dabar gyvena Dotnuvoje, eina profesoriaus pareigas. Daugiau ką paliudyti neturėjo⁴.

Birželio 8 d. NKGB Kėdainių aps. tardymo dalies tardytojas, valstybės saugumo vyr. lttn. Kuznecovas priėmė nutarimą J. Stanišauskį suimti. Nutarime sakoma, jog Kuznecovas, susipažinęs su medžiaga apie nusikalstamą J. Stanišauskio veiklą, nustatė, kad jis buvo A. Smetonos vyriausybės narys, ėjo susisiekimo ministro pareigas, priklausė kontrrevoliucinei fašistinei tautininkų sąjungai, kurioje atliko vadovaujantį vaidmenį, ir kad tai savo parodymais patvirtino V. Minkevičius ir V. Sakalauskas, todėl nutaria jį suimti ir iškratyti⁵. V. Minkevičius apie J. Stanišauskio priklausy-

mą tautininkų ir šaulių sąjungoms nieko nekalbėjo, o V. Sakalauskas sakė, jog apie ten turėtas pareigas nieko nežino.

Birželio 9 d. tardytojas Kuznecovas priėmė nutarimą suimti J. Tonkūną. Nutarime sakoma, kad J. Tonkūnas buvo A. Smetonos vyriausybės narys, 1935–1939 m. turėjo švietimo ministro postą, priklausė kontrrevoliucinei fašistinei tautininkų sąjungai, kurioje atliko vadovaujantį vaidmenį. Tarp studentų skleidė aktyvią nacionalistinę propagandą – tai patvirtino liudytojas ir archyviniai dokumentai⁶. Liudininko parodyme aiškiai pasakyta, kad nežino, kokias pareigas ten ėjo, nebuvo ir jokių archyvinų dokumentų. J. Tonkūną suėmė birželio 14 d., o J. Stanišauskį – birželio 18 d. Dotnuvoje. J. Stanišauskiui buvo pasakyta, kad jis perkeliamas į kitą respubliką, ten dirbs pagal specialybę, todėl patarė pasiimti specialybės literatūros ir kai kuriuos buityje reikalingus daiktus – kirvį, pjūklą ir kt. Kaip vėliau liudijo J. Stanišauskis, tai jį nuramino ir prislopino nusivylimo jausmą⁷.

1941 m. birželio 9 d. NKGB Šakių aps. operatyvinis įgaliotinis Bulikovas priėmė nutarimą suimti S. Šilingą, „radęs“, kad jis A. Smetonos vyriausybėje buvo teisingumo ministras, turėjo 142 ha žemės, o po nacionalizacijos – 30 ha⁸. J. Stanišauskio liudijimu, birželio 18 d. vakare jis buvo įsodintas į vagoną, kuris birželio 20 d. atvyko į Naująją Vilnią. Vėlu birželio 21-osios vakarą suimtuosius vietas sargyba perdavė NKVD sargybai ir ši pradėjo skirstyti pagal kažkokias kategorijas. J. Stanišauskį įsodino į vagoną, pažymėtą rai-
de „A“; jis ir kiti tai suprato kaip „areštuotieji“. Vagone buvo pradžios mokyklų mokytojai, žemesnieji policijos tarnautojai, ūkininkai, amatininkai ir kt. Tvyrojo nepasitikėjimo, įniršio ir priešiško atmosferos. Artėjant prie Minsko, suimtieji pajuto karo dvelksmą – iš vagono pastebėjo kryžmai klįjuojamus langus. Apie prasidėjusį karą sužinojo tarp Oršos ir Smolensko esančioje Krasnojės stotyje: eše-

lonui sustojus, kažkoks žmogus trumpai pranešė, kad prasidėjo karas ir kad vokiečiai iš oro puolė Sevastopolį, Kijevą, Vilnių, Daugpilį ir Rygą. Visi tikėjosi, kad prasidėjęs karas pakeis jų likimą, kad jie išsivaduos ir grįš į tėvynę. Suimtieji piktinosi dažnomis sargybos kratomis, nes sargybiniai atiminėjo daiktus, peilius, šakutes, skutimosi priemones ir kt. 1941 m. liepos 8 d. ešelonas atvyko į Krasnojarsko krašto Rešotų stotį. Sargyba labai šiurkščiai ėmė varyti visus iš vagonų ir čia pat eilėmis susodinę ant žemės liepė valgyti; kategoriškai reikalavo sėdėjimo vietose palikti nebaigtą valgyti maistą (vėliau paaiškėjo, kad sargyba iš to neblogai pasipelnė). Atvežtuosius įkurdino Kraslago Nižnij Pojmenskij skyriaus 7-ajame lagerio punkte⁹. Atvežtųjų nuotaika buvo nerami, nervinga. Plito kalbos, kad vokiečiai užėmė Maskvą, Raudonoji armija sutriuškinta ir pan. Nuo liepos 12 d. lageryje pradėjo formuoti darbo brigadas. Iki liepos 16–17 d. į darbus dar nevarė¹⁰. Liepos 28 ar 29 d. iš 7-ojo lagerio punkto 89 kalinius lietuvius ir lenkus perkėlė į Kraslago Tugačo skyriaus atskirą lagerio punktą, dar vadinamą „komandiruote“ – Bolšaja rečka¹¹. Čia jie tiesė kelią, dirbo kitus darbus. Buitis nusistovėjo – gyveno pusbadžiu, trūko drabužių ir avalynės, šalo. Kaip liudijo Petras Ašmantas, garvežio mašinistas iš Šiaulių, artėjant ilgiems rudens vakarams, grįžę iš darbo lietuviai po vakarinės beveik kiekvieną vakarą susirinkdavo į kurį nors baraką ir giedodavo „Marija, Marija“. Giedojimo iniciatorius buvo Savickas (Kostas?). Jis prašydavo gerą balsą turėjusį Rudminą pradėti, o visi kiti jam pritardavo. Po giesmės dainuodavo lietuvių liaudies dainas, daugiausia „Leiskit į tėvynę“¹². Gruodžio 24 d. šventė Kūčias. Mjr. Jonas Pranculis prisiminė, kaip švęsavo Lietuvoje. Jis tikino, kad ši šventė čia bus paskutinė, ragino labiau rūpintis sveikata ir tausoti jėgas, kad jų užtektų kovai su priešais, kurie visus čia mirtinai kankina¹³.

ISKUNDIMAS

Lageryje Bolšaja rečka prasidėję lietuvių areštai buvo plataus masto naikinimo akcija, vykusi ir kituose GULAG'o lageriuose. Įdomu tai, kad šiam darbui buvo pasitelkiami lenkai. Algirdas Šerėnas nurodo, kad kai kur, pvz., Komijoje Ust Neme ir Timšere, lietuvių ir lenkų santykiai buvo įtempti, lietuviai lenkams primindavo Vilnių ir greitą pralaimėjimą vokiečiams. Naudodamiesi tarpusavio priešišku, lagerio enkavėdistai verbavo skundikus, kurie prigalvodavo fantastiškiausių dalykų apie prieššką lietuvių veiklą¹⁴. Pagal panašų scenarijų rutuliojosi įvykiai ir Bolšaja rečkoje.

Antai lenkas Tomašas Polosa, vairuotojas mechanikas iš Naujosios Vilnios, valstybės saugumo jaun. leitenantui Anciperovui pranešė, kad Bolšaja rečkoje „pastebėjęs tokius kontrrevoliucinius“ lietuvių veiksmus: rugpjūčio 17 d. po pietų barake, kur gyveno pirmoji lietuvių brigada, susirinko: „mjr. Pamarnackas, pulkininkas ir miško pramonininkas Gedgaudas, mjr. Čaplikas, Lietuvos kriminalinės policijos viršininkas Atkočiūnas, vokiečių fašistas Pėka, fašistas Šalkauskas, fašistas Januškevičius“. Kazys Pamarnackas skleidęs „provokacinius gandus“, esą Raudonoji armija perskelta į dvi dalis, užimtas Caricynas ir Samara, Novgorode vokiečiai perėjo Volgą ir išmetę desantą užėmė Ufą. Kalbėjęs, kad Maskvą vokiečiai užėmė dar liepos 26 d. ir suformavo naują vyriausybę iš buvusių baltųjų ir caro generolų, kad Hitleris jau esąs Maskvoje. Dar slapta informavo, kad iš 7-ojo lagerio punkto lietuviai padėjo pabėgti lietuviui karininkui, kuris per taigą turįs prasiskverbti į Mongoliją, iš ten į Mandžiūriją ir pranešti apie lietuvius gen. Semionovui, o šis savo ruožtu pranešias Vokietijos vyriausybei, kuri neabejotinai duosianti įsakymą į lagerį išmesti desantą ir ginklų. Apsiginklavę lagerio lietuviai sukilsią ir prisijungsia prie vokiečių. K. Pamarnackas įspėjęs, jog reikia būti pasirengusiems sutikti desantą, aiš-

kinti žmonėms, kad miške nedirbtų, neekvotų jėgų veltui, o tausotų jas kovai su bolševikais. Lietuviai nenuteisti, todėl jų varyti į darbus neturį teisės. Sukilę lietuviai paimsia lageryje valdžią ir susidorosią su lagerio administracija. T. Polosa nurodė, kad smulkiau apie tai galėtų papasakoti Janas Gaibutovičius, kuris pokalbio metu gulėjo ant narų ir viską girdėjo, be to, jis moka lietuviškai. Rugpjūčio 31 d. lietuviai surengė slaptą pasitarimą batsiuvio dirbtuvėje. Jame, pasak T. Polosos, dalyvavo visi žymūs asmenys: „Stasys Šilingas, buvęs Valsybinio komiteto pirmininkas ir teisingumo ministras, J. Stanišauskis, buvęs kelių, pašto ir telegrafo ministras, K. Pamarnackas, buvęs Lietuvos armijos majoras ir dvarininkas, A. Šalkauskas, buvęs Lietuvos policijos slapstasis agentas, A. Pošiūnas, buvęs pulkininkas, Č. Vabalas, buvęs vyr. leitenantas, A. Januškevičius, J. Danilevičius, Abaris – policijos agentas ir kt.“ Ką ten susirinkę kalbėjo – T. Polosa nežino, nes kai jis, lenkas, pasirodė – kalbos nutrūko. Žino tiek, jog po susirinkimo Adolfas Šalkauskas ilgai įkalbinėjęs Joną Abarį, kad jis prašytų pritaikyti amnestiją, nes visą laiką gyvenęs Vilniaus krašte, kuris priklausęs Lenkijai. J. Abariui tokį prašymą parašė rusas Aleksandras Polonskis. T. Polosa įtarė, kad „grupė“ norėjo J. Abarį išlaisvinti ir „panaudoti ryšiams“¹⁵.

Rugsėjo 24 d. J. Gaibutovičius parašė Kraslago operatyvinio-čekistinio skyriaus viršininkui pranešimą, o iš tikrųjų skundą, kuriame nurodė, kad lietuviai kontrrevoliucinę veiklą vykdė dar 7-ajame lagerio punkte. Pasak jo, liepos 18 ar 19 d. S. Šilingas ten pasakęs kontrrevoliucinę kalbą. Bolšaja rečkoje J. Gaibutovičius buvo brigadininkas. Jo brigadai priklausė mjr. K. Pamarnackas, plk. Mykolas Gedgaudas, prof. J. Tonkūnas ir kt., todėl turėjo gerą progą juos stebėti. Rugpjūčio 15 d. darbe pietų pertraukos metu K. Pamarnackas kalbėjęs, kad Sovietų Sąjungoje prasidėjo sukilimai, kariuomenė bėga iš fronto, Krasnojarske sukilėliai paė-

mė valdžią, todėl lageryje trūksta maisto. Panašūs sukilimai prasidės ir lageriuose, kaliniai paims į savo rankas valdžią. Tas kalbas palaikė M. Gedgaudas ir J. Tonkūnas. J. Gaibutovičius rugpjūčio 20 d. kalbėjosi su M. Gedgaudu, kuris pasakojęs, jog gyvendamas netoli Vokietijos sienos perduodavo jai karines žinias apie Lenkiją ir kitas kaimynines valstybes, o Vokietija tokias žinias perduodavo Lietuvai. Rugpjūčio 26 d. J. Gaibutovičius darbe per pietų pertrauką snūduriavo ir girdėjo M. Gedgaudo ir K. Pamarnacko pokalbį. M. Gedgaudas pasakojęs, jog nespėjo pabėgti, nes turėjo sutvarkyti vieną svarbų reikalą. Į K. Pamarnacko klausimą, kas dar rengėsi bėgti, M. Gedgaudas paminėjęs J. Tonkūną, kuris taip pat palaikė ryšius su Vokietijos generaliniu štabu. M. Gedgaudas pasakęs, kad būtų gerai, jei nepagautų mūsų leitenanto, pabėgusio iš 7-ojo lagerio punkto. Tardytojas liepė J. Gaibutovičiui pasakyti viską, ką žino apie lietuvių grupavimąsi Bolšaja rečkoje. Šis papasakojo, kad ten buvo kalinys su dideliais ūsais, kurio pavardės nežino. Grįžęs iš darbo jis eidavo pas normuotoją Borisą Linčevskį, ten būdavo ir buhalteris Juozas Ruškys. Susitikę eidavo į dirbtuvę, užsidarydavo ir kažką tardavosi. Po to „ūsuotasis“ ateidavo į baraką, kur kampe apie K. Pamarnacką susiburdavo M. Gedgaudas, Česlovas Vabalas, Viktoras Čaplikas, Antanas Pošiūnas ir kt. „Ūsuotasis“ juos apie kažką informuodavo arba pasakydavo, kad „šiandien nieko naujo nėra“. Po to eidavo į sandėlį pas Praną Vizgirdą arba pas batsiuvį Kazį Atkočiūną. K. Pamarnacko antisovietiniai veiksmai esą sistemingi, jis turįs ryšininkų.

Kai rugsėjo 2 d. kalinių neišvedė į darbą, K. Pamarnackas „paleido provokacinį gandą“, kad Tugačo lageryje kilo maištas, todėl ten išsiuntė sargybą. Tą „provokaciją“ palaikė ir J. Tonkūnas. Papildomai apklaustas T. Polosa papasakojo, kad rugsėjo 6 d. vakare barake susirinko K. Pamarnackas, Povilas Dundulis, M. Gedgaudas ir A. Stulginskis. Visi kalbėję,

neva lenkus iškviatė į Tugačą dėl paleidimo, bet paskui grąžino ir išsiuntė kirsti miško. K. Pamarnackas kalbėjęs, kad vokiečiai smarkiai bombardavo Novosibirską, sugriovė geležinkelį, todėl dabar lenkų nėra kur siųsti. Maždaug rugsėjo 8 d. K. Pamarnackas, M. Gedgaudas, P. Dundulis ir A. Stulginskis kalbėjosi apie Lenkiją. P. Dundulis sakė, kad Lenkijos, kaip savarankiškos valstybės, niekada nebus, nes ji sudarė sąjungą su sovietų Rusija. Vokiečiai Lenkijos nepripažins, o po karo, kurį laimės vokiečiai, Lenkiją perduos Lietuvai. P. Dunduliui pritarė M. Gedgaudas, K. Pamarnackas ir A. Stulginskis. K. Pamarnackas dar pasakė, kad Lenkija padalyta ketvirtą kartą ir dabar, kai ji susidėjo su sovietų Rusija, Vokietija galutinai ją pribaigs.

Padrikos kalinių kalbos tardytojo Anciperovo netenkino. Jis siekė sufabrikuoti politinį kaltinimą pagal bolševikinius kanonus. Taigi Anciperovas daro išvadą, kad iš J. Gaibutovičiaus parodymų matyti, jog K. Pamarnackas tarp lietuvių yra autoritetinga figūra, apie jį „grupuojasi: „ūsuočiasis“, Linčevskis, Ruškys, Gedgaudas, Vabalas, Čaplikas, Pošiūnas, Vizgirda, Atkočiūnas, Ašmantas, Dundulis, o prie jų prisideda Stulginskis, Tonkūnas ir kt.“ Apie A. Stulginskį J. Gaibutovičius pasakė tik tiek: „senis, bet nacionalistinių pažiūrų“. Į tardytojo klausimą, kas minėtus asmenis sieja su S. Šilingu, J. Tonkūnu ir Broniumi Gyliu, atsakė, kad sieja draugystė, o jų ryšių pobūdis – antisovietinės pažiūros¹⁶.

1941 m. spalio 3 d. mjr. K. Pamarnacką suėmė ir uždarė Kanksio centriniame tardymo izoliatoriuje¹⁷. Per akistatą su T. Polosa jis dalį savo kalbų rugpjūčio 17 d. pripažino, bet paneigė kalbėjęs apie lietuvių leitenanto pabėgimą iš 7-ojo lagerio punkto, apie gen. Semionovo vaidmenį išvaduojant iš lagerių lietuvius, apie tai, kad į SSRS atvykę lietuviai veikia prieš ją, kad lietuviai nenuteisti ir kad jis raginęs juos nedirbti. Nebuvę kalbos apie valdžios užgrobimą lageryje ir susidorojimą su administraci-

ja ir sargyba. Šis rugpjūčio 17 d. pokalbis vykęs stichiškai – po pietų turėdami laisvo laiko sėdėjo ir kalbėjosi. O dėl rugpjūčio 31 d. slapto susirinkimo pas batsiuvi, tai tokio visai nebuvo. K. Pamarnackas pas jį lankėsi keturis kartus taisyti avalynės. Į tardytojo klausimą, kokie jo santykiai su S. Šilingu ir J. Stanišauskiu, atsakė: „Jokie, žinau, kad jie S. Šilingas ir J. Stanišauskis“¹⁸. Tardytojas vėl daro sau reikalingą išvadą: „Matyti, kad jūs keitėtės nuomonėmis grupėje“. Į klausimą, ar pokalbiuose dalyvaudavo S. Šilingas, J. Tonkūnas ir A. Stulginskis, K. Pamarnackas atsakė: „Ne, to nebuvo“¹⁹. Spalio 13 d. tardytojas Anciperovas pareiškė, kad K. Pamarnackas demaskuojamas kaip „kontrrevoliucinės grupuotės“ narys. K. Pamarnackas atsakė, kad jokios „kontrrevoliucinės grupuotės“ nebuvo ir apie tokios „grupuotės“ egzistavimą nieko nežino. Grupė buvusių karininkų susirinkdavo prie jo gulto todėl, kad ten buvo laisviau ir stovėjo suolas. Buvo penketas šešetas kariškių bei du trys civiliai, kurie greta miegojo, dirbo vienoje brigadoje, laisvu laiku susitikdavo atsitiktinai ir kalbėdavosi nebūtinai politinėmis temomis.

Anciperovas daro išvadą, kad K. Pamarnackas neneigia antisovietškai nusistačiusių asmenų grupės buvimo, į tai gauna atsakymą: „Taip, neneigiu, tai buvo“. Anciperovui pareikalavus išvardyti tuos asmenis, K. Pamarnackas nurodo, kad tai buvęs jis pats, K. Pamarnackas, plk. P. Dundulis, plk. M. Gedgaudas, plk. A. Pošiūnas, lt. Č. Vabalas, mjr. Viktoras Čaplikas, iš „buvusiųjų žmonių“ (tardytojo terminas, taikomas valstybės veikėjams) – Lietuvos prezidentas A. Stulginskis, švietimo ministras J. Tonkūnas, iš kitų – kriminalinės policijos viršininkas A. Šalkauskas, policininkas Jonas (?) Pėka, garvežio mašinistas P. Ašmantas, mechanikas rusas A. Polonskis, ūkininkas Jonas Danilevičius, muitinės tarnautojas P. Vizgirda²⁰. Spalio 15 d. Anciperovas pateikė K. Pamarnackui kaltinimą, kuriame pirmaisiais „grupuotės“ dalyviais išvardijami ne skundikų ir K. Pamar-

nacko nurodyti asmenys, bet A. Stulginskis, S. Šilingas ir J. Tonkūnas²¹.

Prasidėjo „grupuotės“ areštai. 1941 m. spalio 9 d. buvo suimtas M. Gedgaudas, lapkričio 11 d. – P. Dundulis. Juos ištardęs lapkričio 29 d. Anciperovas prašė SSRS NKVD Kraslago prokurorą pratęsti tardymo laiką iki 1942 m. sausio 3 d., nes nauji liudytojai – Vaclovas Šiško, Juzefas Sova, abu lenkai iš Švenčionėlių, N. Uvarovskis (nors tokio byloje visai neminima), A. Polonskis ir Antanas Staškevičius – atskleidę naujų aplinkybių. Tardymo duomenimis, „kontrrevoliucinę grupuotę“ sudarę kur kas daugiau dalyvių, todėl juos būtina suimti²².

Pažymėtina, kad naujieji „liudytojai“ nepateikė nė vieno naujo fakto, o A. Stulginskio, S. Šilingo, J. Tonkūno ir J. Stanišauskio nė nepaminėjo. 1942 m. sausio 3 d. Anciperovas vėl prašo Kraslago prokurorą pratęsti tardymo laiką iki kovo 3 d., nes suimta 11 naujų žmonių²³. Galutinai byla sudaryta 18 žmonių. Be K. Pamarnacko, M. Gedgaudo ir P. Dundulio, buvo suimti: 1941 m. gruodžio 9 d. – P. Ašmantas, 1942 m. sausio 2 d. – J. Stanišauskis, sausio 22 d. – J. Tonkūnas, sausio 27 d. – S. Šilingas ir A. Stulginskis, sausio 30 d. – prof. Izidorius Tamošaitis, vasario 12 d. – mjr. J. Pranculis, vasario 19 d. – plk. A. Pošiūnas, vasario 24 d. – lttn. Č. Vabalas, kovo 9 d. – diplomatas Jonas Aukštuolis, kovo 16 d. – policijos skyriaus viršininkas K. Atkočiūnas, kovo 17 d. – kriminalinės policijos viršininkas A. Šalkauskas, kovo 18 d. – mjr. Jonas Matelis, kovo 21 d. – muitinės tarnautojas P. Vizgirda, kovo 23 d. – dr. Juozas Vileišis.

TARDYMAS

Jokūbas Stanišauskis (1892–1943)

1942 m. sausio 2 d. suimtą J. Stanišauskį tą pačią dieną tardė Anciperovas. Į klausimą, už ką suėmė ir ištremė, atsakė, kad nežino. Žmoną suėmė 1941 m. birželio 14 d. Dotnuvoje, kur

ji dabar – nežino, mano, kad Sibire²⁴. J. Stanišauskį tardė 9 kartus apie 37 val., o vieno labai ilgo tardymo – protokolas 14 lapų – laikas nenurodytas; 14 kartų buvo priverstas rašyti išsamius parodymus, atlaikyti akistatas. Sausio 5 d. Anciperovas pareiškė J. Stanišauskiui, kad tardymas turi duomenų, jog jis buvo „kontrrevoliucinės grupuotės dalyvis, vykdė aktyvią antisovietinę veiklą“. Į tai J. Stanišauskis atsakė, kad apie tokios grupuotės egzistavimą visiškai nieko nežino ir antisovietinės veiklos nevykdė²⁵. 1942 m. sausio 16 d. J. Stanišauskis Kraslago operatyvinio-čekistinio skyriaus tardytojui parašė parodymus, kuriuose išdėstė arešto, atvežimo ir gyvenimo lageryje sąlygas, bendravimą su kitais suimtaisiais. Pagal J. Stanišauskio parodymus, lageryje kalbėdavosi įvairiomis temomis:

1. Apie karo veiksmus. Žinių apie juos lageryje gaudavo labai mažai, galima sakyti – jokių. Per visą buvimo 7-ajame lagerio punkte laiką negavo nė vieno laikraščio. Pats J. Stanišauskis nelabai jais domėjosi, nes manė, kad tikro vaizdo iš jų nesusidarys. Visi mito įvairiais gandai, kurie plito iš lūpų į lūpas; tų gandų šaltiniai buvo nežinomi. Plito gandai, kad norima įsirengti detektorinį radijo ryšį, bet J. Stanišauskis tokį ketinimą laikė absurdišku ir net provokaciniu.

2. Požiūris į karo įvykius buvo kapituliantiškas. J. Stanišauskis laikėsi nuomonės, kad Sovietų Sąjungos pralaimėjimas lems greitesnį išsivadavimą, tačiau jos pralaimėjimo nesiejo su sovietinio režimo žlugimu. Jei būtų atkurta senoji Rusija, ji pradėtų engti kitas nacijas, respublikos būtų paverstos sritimis, kurias valdytų rusiška administracija, būtų uždraustos tautinės kalbos, prasidėtų tautų persekiojimas. Lietuvai nepakeliui nei su SSRS – dėl kitokios pasaulėžiūros, nei su senąja Rusija – dėl jos imperialistinių siekių ir galimo Lietuvos kolonizavimo. Sovietų Sąjungos pralaimėjimas buvo svarstomas grynai kariniu atžvilgiu; po to vyktų taikos derybos, kurių metu būtų iš-

spręstas ir lageriuose įkalintųjų likimas. Vokietijos vaidmens tema nebuvo apgalvota. J. Stanišauskis, mjr. J. Matelis ir S. Šilingas pasąmonėje jautė, kad jei Vokietija ir numetė Lietuvai kokį kaulą, pvz., sudarydama Lietuvos vyriausybę, tai ta priemonė laikina. Niekada ir niekur Vokietija neatsisakė gen. Ericho Liudendorfo ir Makso Hofmano planų apgyvendinti Lietuvoje 1,5 mln. demobilizuotų vokiečių kareivių.

3. Lietuvių elgesys galimų SSRS vidaus politinių įvykių atžvilgiu, J. Stanišauskio nuomone, turėjo būti visiškai neutralus. Dėl Rusijos politinės ir socialinės santvarkos rusai turėjo spręsti patys, ir lietuviams kištis į tai nederėjo. Toks požiūris buvo susijęs su nuostata, kad Lietuva bus atkurta ir taps nepriklausoma.

4. Lagerio lietuvius ypač domino vokiečių okupuotos Lietuvos padėtis. Sklido gandai, kad Lietuvoje sudaryta vyriausybė ir kad ji dalyvauja karo veiksmuose Vokietijos pusėje. Lietuviai manė, kad vyriausybės, nors ir marionetinės, sudarymas yra teigiamas faktas, nes atėityje galėjo suteikti galimybę dalyvauti taikos derybose. Dalyvavimas kare, negaunant politinės naudos, tautą tik nualintų ir sugriautų ekonomiką. Lagerio lietuvius ypač domino SSRS, Anglijos ir JAV sutartis, nes sklido gandai, kad joje buvo punktas, lietus Baltijos šalis. Jei taip būtų buvę, tai būtų pakeitę lietuvių politines nuostatas ir būtų linkstama kitaip vertinti karo įvykius bei linkėti blokui pergalės. O kaltinti lietuvius, kad jie esą germanofilai ir žavisi Vokietijos režimu, jokių būdu negalima. Lietuviai puikiai žino savo istorinę praeitį, amžiną kovą su „drang nach Osten“, prisimena 1914–1918 m. vokiečių okupacijos baisumus, kovą dėl Klaipėdos krašto. Neblogai žino ir apie vokiečių planus Baltijos šalių atžvilgiu, jei tik Vokietija taptų šio krašto nugalėtoja.

5. Visų lageryje buvusių lietuvių karščiausias noras buvo Lietuvos nepriklausomos valstybės atkūrimas. Šį nusistatymą lėmė istorinė praeitis: Lietuva ilgus amžius buvo nepriklausoma,

nors jos savarankiškumas buvo pažeistas nuo unijos su Lenkija laikų. Istorines tradicijas stiprino 1918–1940 m. suverenumas, kuris organiškai įaugo į tautą. Šia dvasia buvo persiėmę visi Sibire esantys tremtiniai ir kaliniai. Šiuo aspektu buvo vertinami karo ir kiti įvykiai.

6. Lagerio lietuviai tvirtai tikėjo, kad savo tėvynę kada nors pamatys. Žinoma, ne visi. Dalis jau morališkai smuko, kitus palaužė ligos, sunkios gyvenimo sąlygos ir kitos priežastys. Tėvynės meilė karštai liepsnojo kiekvieno lietuvių širdyje, ir šis jausmas – ne nusikaltimas. Todėl lageryje J. Stanišauskis, S. Šilingas ir J. Matelis visada palaikė tą jausmą. Labai dažnai kalbėdavo apie kultūrinius ir materialinius laimėjimus 1918–1940 m., apie tai, kad tie laimėjimai davė teisę savarankiškai gyvuoti, išryškino tautos organizacinius gebėjimus kurti valstybės gyvenimą. Dabartinės kančios yra laikinas reiškinys ir tai neturi dezorganizuoti ir demoralizuoti. „Turim galvoti ne apie tai, kaip pražūsim, o apie tai, kaip fiziškai ir dvasiškai ištvėrsim sunkius išbandymus. Todėl visi, kas tik liks gyvi, turime būti vieningi, padėti vienas kitam, nesiginčyti, nesipykti“.

7. Pasirengimo grįžti į tėvynę, išskyrus moralinę nuostatą, nebuvo. Kalbėta apie komiteto sudarymą, bet tai ir liko kalbomis, nes tokiam komitetui sudaryti būtų reikėję atlikti papildomą darbą – registracinį, organizacinį ir pan. Tai buvo laikoma per ankstyvu, nereikalingu ir pavojingu dalyku, nes valdžia būtų įžiūrėjusi aiškius kontrrevoliucinius siekius. Mintis sukurti komitetą kilo 7-ajame lagerio punkte, o Bolšaja rečkoje tai visai nebuvo svarstoma.

8. Apie 1940 m. žemės reformą, nekilnojamojo turto, kapitalo ir įmonių nacionalizavimą po sovietų valdžios įvedimo lagerio lietuviai kalbėjo mažai.

Šiomis temomis būdavo kalbama be jokio išankstinio susitarimo, sporadiškai, nes kitos temos – apie maistą, aprangą, avalynę, dar-

bus – buvo nuolatinės ir nusibodusios. Tomis temomis kalbėdavosi eidami į darbą arba grįždami iš jo, per pietų pertrauką, o vakarais bendravo mažiausiai – nuovargis gindavo į gultus.

J. Stanišauskis bendravo su S. Šilingu, J. Tonkūnu, Mečiu Žemaičiu, dr. J. Vileišiu, A. Šalkausku, Antanu Staškevičium, J. Tamošaičiu ir Žutautu (Vladu?) – su jais buvo vežamas viename vagone. Darbe grandies draugai buvo geri, simpatiški žmonės. Su jais kartais užsimegzdavo pokalbiai, bet jie nebuvo principinio pobūdžio, kaip su minėtais asmenimis. Tuos paprastus žmones J. Stanišauskis padrausindavo, ypač kai jie krisdavo į melancholiją, jaudindavosi dėl nežinomo šeimų likimo ir ilgėdavosi gimtųjų vietų. Lapkričio mėn. pokalbiai tarp J. Stanišauskio, S. Šilingo ir J. Matelio tapo reti – jautėsi fiziškai labai išsekę. S. Šilingas ir J. Matelis ėmė sirguliuoti. Lagerio administracija vis labiau spaudė kalinius²⁶.

Po šių J. Stanišauskio parodymų tą pačią dieną – sausio 16-ąją – Anciperovas priėmė nutarimą apkaltinti J. Stanišauskį dėl priklausymo tautininkų sąjungai, dėl to, kad jis buvo Lietuvos susisiekimo ministras bei šaulių sąjungos narys, turėjo vyriausybinių apdovanojimų ir tuo padėjo tarptautinei buržuazijai. Kraslage buvo antisovietinės nelegalios organizacijos – komiteto kūrimo iniciatorius ir rengėsi sukurti „kontrrevoliucinę grupuotę“, dalyvavo 7-ajame lagerio punkte susirinkime, kai S. Šilingas sakė kalbą, ir kituose nelegaliuose susirinkimuose, skleidė antisovietinę agitaciją bei pralaimėjimo nuotaikas²⁷. Tą pačią dieną J. Stanišauskį tardė NKVD Kraslago tardytojas P. Sergejevas, dalyvaujant operatyvinio-čekistinio skyriaus viršininko pavaduotojui Jankovskiui ir prokurorui Žarovui. Į klausimą, ar prisipažįsta kaltas, J. Stanišauskis atsakė: „Prisipažįstu“. Matyt, ir pačiam tardytojui nevisiškai buvo aiški J. Stanišauskio kaltė, nes pareikalavo plačiau paaiškinti, kaip „teikė pagalbą tarptautinei buržuazijai“. Tačiau tardymų išskančias J. Stanišauskis tik pakartojo kaltinimą.

Dėl „nusikaltimų“ Kraslage, priklausymo „kontrrevoliucinei grupuotei“ J. Stanišauskis neprisipažino, tačiau prisipažino, kad bendravo su grupe lietuvių, kurie buvo priešiška nusistatę Sovietų Sąjungos atžvilgiu, laikėsi vieningos politinės nuostatos dėl Sovietų Sąjungos karinio pralaimėjimo ir po to nepriklausomos Lietuvos valstybės atkūrimo. Prisipažino, kad skleidė antisovietinę agitaciją norėdamas palaikyti lietuvių vienybę ir viltį greitai grįžti į tėvynę. Neneigė, kad buvo kilusi mintis sudaryti komitetą, ir to klausimo svarstymas iš principo laikytinas priešišku veiksnu, nes buvo siekiama sukurti antisovietinę organizaciją. Prisipažino, kad dalyvavo slaptuose pokalbiuose politiniais klausimais, bet tie susitikimai ir kalbos buvo atsitiktiniai, o ne numatyti ar iš anksto parengti turint kokį nors tikslą²⁸.

Šie J. Stanišauskio daliniai prisipažinimai pasmerkė jį tolesniems tardymams. Į tardytojo klausimus J. Stanišauskis atsakė, kad „kontrrevoliucinės grupuotės“, kaip organizacijos, lageryje nebuvo. Buvo tik daugiau ar mažiau dar Lietuvoje pažįstamų ar lageryje susipažinusių asmenų grupė. Tuos asmenis siejo buvusi visuomeninė politinė, tarnybinė praeitis arba priklausymas lietuvių organizacijoms – tautininkų ar šaulių sąjungai, taip pat bendros pažiūros į tėvynės ir savo pačių likimą. J. Stanišauskis nurodė, kad 7-ajame lagerio punkte, kol nevarė į darbus, jis beveik kasdien susitikinėjo su S. Šilingu. Tuose pokalbiuose du tris kartus dalyvavo J. Tonkūnas, kartais dalyvaudavo J. Matelis, Kazlauskas, I. Tamošaitis, bet nebuvo atvejo, kad visi būtų susirinkę kartu. Temos vis tos pačios – karo veiksmai, galimas SSRS pralaimėjimas, grįžimas į tėvynę. Kartą einant per bulvių lauką J. Stanišauskis rado laikraščio „Krasnojarskij rabočij“ skiautes, kurias davė paskaityti S. Šilingui ir I. Tamošaičiui. Laikraštis lyg ir patvirtino nuomonę, kad sovietinė kariuomenė nuolat traukiasi. S. Šilingo nuomonė buvusi tokia, kad jei vokiečiai iki rugsėjo pabaigos ar spalio pradžios fronto ne-

likviduos, tai jų pergalė bus abejotina. Su A. Stulginskiu J. Stanišauskis kalbėjosi rugsėjo pabaigoje ar spalio pradžioje. Kalbėjosi apie karo veiksmus, bet daugiausia – apie Lietuvos ekonominių organizacijų veiklą. Pokalbiuose dalyvavo ir A. Staškevičius. Su K. Pamarnacku, M. Gedgaudu ir P. Dunduliu susipažino Bolšaja rečkoje. Atskirų pokalbių nebuvo, tik vieną ar du kartus su P. Dunduliu kalbėjosi apie Maskvos žlugimą; tai P. Dundulis laikė visiškai galimu dalyku, o jis, J. Stanišauskis, abejojo. J. Tonkūnas kalbas apie karo veiksmus vertino gana abejingai. Pokalbių metu prieidavo ir kiti asmenys, bet jei mažai pažįstami ar visai nepažįstami – pokalbį nutraukdavo²⁹.

Šie J. Stanišauskio parodymai tardytojo netenkino. Sausio 22 d. jį tardo Sergejevas. Iš esmės atsakymai tokie pat, bet tardytojas juos formuoja pagal Baudžiamojo kodekso kontrrevoliucinių nusikaltimų straipsnius. Sergejevas konstatuoja, kad kontrrevoliucinė propaganda buvo skleidžiama siekiant parengti lietuvių kontingentą aktyviai kovai su sovietų valdžia užnugaryje. J. Stanišauskis tai kategoriškai neigia. Tardytojui „žinoma“, jog lietuviai buvo raginami organizuotis, sabotuoti lagerio darbus ir būti pasirengę sukilti, kad kartu su vokiečiais stotų prieš SSRS. J. Stanišauskis teigia, kad tokio uždavinio nekėlė ir jokios veiklos ta linkme nebuvo³⁰. Į provokacinį tardytojo klausimą, ar buvo sukurta organizacija sukilimui parengti, J. Stanišauskis atsakė, kad nė vienas minėtų asmenų apie tai niekada nekalbėjo ir nekėlė tokios minties³¹. Tardytojas reikalauja duoti parodymus dėl T. Polosos ir J. Gaibutovičiaus įskundime nurodytų faktų: slapto susirinkimo rugpjūčio 31 d. pas batsiuvį, pasitarimo pirtyje, S. Šilingo kalbos 7-ajame lagerio punkte, „provokacinių gandų“ skleidimo, detektorinio radijo aparato, vokiečių desanto ir kt. J. Stanišauskis atsakė, kad nei rugpjūčio 31 d., nei pirtyje susirinkime nedalyvavo, o tokio įvykio, kad S. Šilingas būtų pasakęs kalbą – neprisimena. Apie detektorinį radijo apa-

ratą irgi girdėjo tik gandą. Dėl „provokacinių gandų“, tai jų buvę daug, bet šaltinio nežino. Labiausiai buvo paplitę gandai, kad Leningradą ir Maskvą užėmė vokiečiai, kad Japonija įstojo į karą prieš SSRS, kad už zonos platina mi antisovietiniai atsišaukimai, o taigoje yra daug dezertyrų, kad bombarduojamas Novosibirskas ir Čeliabinskas ir t. t. J. Stanišauskis teigė pirmą kartą girdįs apie lietuvių leitenanto pabėgimą³². Sausio 31 d. surengiama J. Stanišauskio ir S. Šilingo akistata. Iškankintas J. Stanišauskis patvirtino, kad S. Šilingas priklausė antisovietiskai nusistačiusių lietuvių grupei, ir kaip įrodymą pateikė tokius faktus: 1) dalyvavo svarstant nelegalaus komiteto sudarymo klausimą; 2) kalbėjo apie karą ir Sovietų Sąjungos pralaimėjimą ir 3) skleidė pralaimėjimo nuotaikas³³.

Tardytojai labai kryptingai ir atkakliai siekė įrodyti, kad lietuviai lageryje sukūrė slaptą antisovietinę organizaciją – komitetą. Pagal J. Stanišauskio parodymus, mintis sudaryti komitetą kilusi jam. Apie tai kalbėjosi su S. Šilingu ir J. Tonkūnu 7-ajame lagerio punkte liepos viduryje. Komitetą sudaryti buvo numatyta tuo atveju, jei SSRS karą pralaimėtų ir iškilų evakuacijos į tėvynę klausimas.

Tačiau tardytojams reikėjo išgauti pripažinimą, kad tai buvo ne šiaip kažkoks dar neegzistavęs komitetas, bet slapta „antisovietinė kontrrevoliucinė“ organizacija³⁴.

Kovo 19 d. tardomas J. Stanišauskis vėl tvirtino, kad jokių kalbų apie komitetą, kaip nelegalią antisovietinę organizaciją, turinčią tikslą imtis kryptingos antisovietinės veiklos, niekada nebuvo, komiteto sudėtis nebuvo svarstoma³⁵. Tardytojui kilo įtarimas, „ar nėra loginio ryšio“ tarp šio „lagerinio“ komiteto ir „Berlyno komiteto“ Vokietijoje. Į tokią absurdišką prielaidą J. Stanišauskis atsakė, kad jis apie tai visiškai nieko nežino. Apie „Berlyno komitetą“ girdėjęs dar Lietuvoje kaip apie Kazio Škirpos vadovaujamą Laikinąją vyriausybę, tačiau kokie jos uždaviniai – nežino. J. Sta-

nišauskis nurodė, kad Lietuvoje gandai apie „Berlyno komitetą“ buvo aktyviai platinami, o lageryje apie tai galėjo kalbėtis su S. Šilingu, bet detalių neprisiminė³⁶.

J. Stanišauskio tardymas oficialiai buvo baigtas 1942 m. balandžio 11 d. Kaltinamasis aktas paskelbtas 1942 m. balandžio 13 d. Kankų kalėjime³⁷. Jame J. Stanišauskis kaltinamas tuo, kad praeityje Lietuvoje buvo aktyvus kontrrevoliucinės fašistinės tautininkų sąjungos narys ir lyderis, kontrrevoliucinės fašistinės karinės organizacijos – šaulių sąjungos CK narys, 1934–1938 m. turėjo susisiekti ir ryšių ministro postą A. Smetonos kabinete ir savo veikla aktyviai kovojo su revoliuciniu judėjimu, tuo padėdamas tarptautinei buržuazijai.

Būdamas įkalintas NKVD Kraslage priklausė „kontrrevoliucinei grupei“, kurios narius vienijo troškimas atkurti nepriklausomą Lietuvos valstybę su kontrrevoliucine fašistine santvarka, taip pat bendras požiūris į SSRS pralaimėjimą. Buvo kontrrevoliucinės fašistinės sukilėlių organizacijos – nelegalaus komiteto sukūrimo iniciatorius. Dalyvavo komiteto sukūrimo ir rinkimų iniciatyvinės grupės nelegaliuose pasitarimuose, skleidė antisovietinę agitaciją, platino „provokacinius gandas“, kurių tikslas – organizuoti paveikti lietuvių kalinų mases, t. y. padarė nusikaltimus, numatytus Rusijos Federacijos Baudžiamajame kodekse pagal 58–13, 58–10 d. 2, 58–11 straipsnius. Siūloma aukščiausia bausmė – mirties nuosprendis konfiskuojant turtą.

1942 m. balandžio 3 d. buvo surašytas sveikatos būklės aktas, kuriame nurodoma, kad J. Stanišauskis skundžiasi silpnumu ir blogu miegu, yra astenikas, blogos mitybos, jo nesveika širdis, plaučiai ir skrandis. Diagnozė – miokardo sklerozė, aterosklerozė, skrandžio prievartės susiaurėjimas (reikalingas rentgenas). Išvada: tinka tik lengvam darbui³⁸.

1943 m. balandžio 15 d. J. Stanišauskis mirė. Mirties akte pažymima: „Mes, žemiau pasirašiusieji, NKVD Kraslago 10-ojo OLP [atski-

ras lagerio punktas. – G. K.] viršininkas Baturinas ir med[icinos] sanit[arinės] dalies viršininkė Starodubceva, sustatė šį aktą dėl to, kad būdamas ligoninėje kalinys Stanišauskis Jokūbas, Antano, g. 1892 m., mirė 1943 m. balandžio 15 d. 19 val. nuo plaučių tuberkuliozės“³⁹.

Stasys Šilingas (1885–1962)

Kraslage tardytojas Anciperovas priėmė nutarimą dėl S. Šilingo suėmimo 1942 m. sausio 2 d. Faktiškai buvo suimtas sausio 27 d. Jis, kaip J. Stanišauskis ir kiti, buvo kaltinamas priklausymu „kontrrevoliucinei antisovietinei grupei“, komiteto organizavimu, antisovietine agitacija, „provokacinių gandų“ skleidimu, dalyvavimu nelegaliuose susirinkimuose ir pasitarimuose, taip pat liepos mėn. 7-ajame lagerio punkte pasakyta kalba bei prisidėjimu rengiant atsisaukimą⁴⁰.

Plačius parodymus apie S. Šilingą davė J. Stanišauskis 1942 m. sausio ar vasario mėn. (dokumentas be datos). Juose labai palankiai ir pagarbiai nušviesta visa S. Šilingo visuomeninė ir valstybinė veikla, atskleisti jo nuopelnai Lietuvos tautai ir valstybei. Pasak J. Stanišauskio, lageryje S. Šilingas, kaip ir daugelis kitų, buvo nepriklausomos Lietuvos valstybės šalininkas ir laikėsi nuomonės, kad kova dėl nepriklausomybės neturi nutrūkti, tačiau lagerio sąlygomis ji negalėjo būti aktyvi, nes pernelyg buvo nelygios jėgos, sąlygos ir perspektyvos. Pokalbiuose S. Šilingas ne kartą pabrėžė, kad jokių organizacijų sudarinėti nereikia, padėtis turėtų paaikškėti tik pasibaigus karui. SSRS karine jėga ir organizuotumu jis mažai tikėjo ir kartais sakydavo, kad SSRS neišvengiamai pralaimės. Netikėjo ir galutine Vokietijos pergale, nes jos žmonių ir materialiniai ištekliai, palyginus su JAV ir Anglija, – riboti. Vokiečiams simpatijų S. Šilingas niekada nejautė, priminė, kad jį plūdo Vokietijos spauda. S. Šilingas pabrėždavo, kad galimų SSRS vidaus įvykių atveju lietuviai turi elgtis kaip svetimšaliai, laikytis griežtai neutraliai. J. Stanišauskis ryžtingai pabrėžė,

kad S. Šilingas nekviėtė į kovą su sovietiniu režimu, taip pat neprisimena, kad būtų raginęs sabotuoti darbus, nedirbti, nes jam buvo aki-vaizdus tokio požiūrio pavojingumas: nieko nedirbant galėjo iškilti moralinio pakrikimo pavojus. Tokio pakrikimo apraiškos – savitarpio nesantaika, padažnėjusios duonos ir kitų daiktų vagystės, insinuacijos vienas kito atžvilgiu, gėrciai plintantis egoizmas – S. Šilingą labai liūdino ir piktino. Jis kalbėjęs, jog ne visiems reikėtų grįžti į tėvynę, nes kai kurie patys save pradžudė. O dėl darbo, tai jis manė, kad kiekvienas turi dirbti pagal savo jėgas ir galimybes, tuo tarpu lagerio administracija varo į darbą žmones blogai aprenktus ir apautus, su blogais darbo įrankiais. Visame tame jis išvelgė netiesioginį sovietiniam režimui nepritariančių žmonių naikinimą. Jis griežtai smerkė sovietinio režimo žiaurumus, kurie griauja šeimyninį gyvenimą, nes vyrai atskiriami nuo žmonių ir vaikų, nekalti žmonės pasmerkiami sunkiems išbandymams svetimoje šalyje. Lagerio gyvenimo nesklaidumų jis priskyrė nesugebėjimui tvarkytis ir tiesiog apsileidimui. Pasak S. Šilingo, lagerio režimas žmonių ne tik nepataiso, bet gadina, nes badavimas ir sunkus darbas išmoko žmones vogti, meluoti, spekuliuoti ir išsisukinėti. Žmogus po to į laisvę išeina įgijęs demoralizuoto žmogaus įpročių ir mažai ko vertas. S. Šilingas manė, kad SSRS karą dėl techninio atsilikimo, prasto veiksmų organizavimo pralaimės artimiausiais mėnesiais – iki rugsėjo pabaigos ar spalio pradžios. Jei iki to laiko padėtis neišaiškėtų – karo baigtis abejotina. Kalbėjosi apie grįžimą į tėvynę, evakuacinio komiteto sudarymą, nors S. Šilingas nematė reikalo jį sudaryti prieš laiką, nes sąlygų tam dar nebuvo. Niekada nebuvo kalbos apie sukilimą. Įvairiu laiku kalbėjosi, kad karas prikels nepriklausomą Lietuvą; tam įtakos turės ne tik SSRS pralaimėjimas, bet ir Vokietijos susilpnėjimas – Vokietija po karo negalės diktuoti Europai savo valios. S. Šilingas nuolat skųsdavosi, kad negali suprasti politikos ir ką nors nuspręsti⁴¹.

1942 m. vasario 2 d. duodamas parodymus S. Šilingas prisipažino, kad apie komitetą su J. Stanišauskiu kalbėjosi, tačiau komiteto sudarymui nepritarė ir laikė tai didžiausia kvailyste. Apskritai pabrėždavo, kad jokios organizacijos yra nereikalingos⁴².

Dėl S. Šilingo pasakytos kalbos liepos 20 d. 7-ajame lagerio punkte įskundė J. Gaibutovičiaus ir kitų liudininkų parodymai skiriasi. Pasak J. Gaibutovičiaus, S. Šilingas į susirinkusiuosius kreipėsi tokia kalba: „Broliai! Mes visi, lietuviai, turime būti organizuoti ir nenusiminti, nes mūsų reikalai juda į priekį. Vokiečiai veržiasi pirmyn ne valandomis, o minutėmis. Jau užėmė Ukrainą ir Maskvą. Mus, lietuvius, sovietų valdžia suėmė pažeisdama tarptautinę teisę ir nesilaikydama savo įstatymų. Apgaule grobikiškai atėmė turtą, išskyrė su šeimomis, bet mes turime būti organizuoti, neprarasti savo tautiškumo, tvirtybės, kurios mums dar reikės. Greitai ateis tas laikas, kai reikės ją panaudoti. Sovietinė vyriausybė mus apgavo. Apie tai bus pranešta užsienio valstybėms, jos pasirūpins mumis kartu su Raštikiu, jis yra gyvas, vadovauja Latvijai (?) ir yra artimiausio savo draugo Hitlerio sąjungininkas“. S. Šilingo išsakytos mintys greitai paplito tarp lietuvių⁴³.

Kiti tardomieji liudijo kitaip. Antai M. Gedgaudas teigė, kad S. Šilingas, atsakinėdamas į jį apsupusių žmonių klausimus, kokią nurodyti pilietybę, patarė nurodyti ne SSRS ar LSSR, bet Lietuvos; jis sakęs, jog Sovietų Sąjungos padėtis nestabili, lietuviams reikia būti susitelkusiems ir organizuotiems, išlaikyti tautiškumą. Sovietų Sąjunga, okupuodama Lietuvą, pažeidė tarptautinę teisę. Buvęs Lietuvos kariuomenės vadas Stasys Raštikis pabėgo į Vokietiją, vadovauja sudarytai Lietuvos vyriausybei ir armijai, palaiko ryšius su Hitleriu⁴⁴.

Per akistatą su M. Gedgaudu S. Šilingas kategoriškai paneigė, kad jis, atsakydamas į susirinkusiųjų klausimus, darė tai antisovietine dvasia⁴⁵. Juozas Kedys iš tos kalbos girdėjęs

tik tiek, kad S. Šilingas, paaiškinęs apie anketas, kreipėsi tokiais žodžiais: „Apskritai dabar mums reikia būti draugiškiems, vieningiems ir organizuotiems“⁴⁶. K. Pamarnacko liudijimu, ši S. Šilingo kalba pakėlė lietuvių nuotaiką, sujaudino protus, todėl jis mano, kad visų kaltinimų, pareikštų jam ir kitiems, pirmasis šaltinis yra S. Šilingas⁴⁷.

Dėl atsišaukimo, parengto ir platinto liepos mėn. 7-ajame lagerio punkte, parodymus davė J. Kedys. Pasak jo, S. Šilingas kalbėjęs, jog reikia rengtis naujiems įvykiams. J. Kedžiui paklausus, ar tai reiškia, kad reikia organizuotis, S. Šilingas atsakęs teigiamai ir paaiškinęs, kad esama nesutarimų, likusių iš praeities; kai kas per daug kalba, bet nieko nedaro. J. Kedys pasakęs, jog nėra iniciatorių. S. Šilingas atsakė, kad jis pats negali imtis iniciatyvos ir apskritai kur nors kištis, nes jį seka labiau nei kurį kitą. Be to, jis senas ir ligotas. „Jūs, jauni žmonės, mažiau pastebimi, todėl imkitės iniciatyvos, o mane palikite nuošalyje ir prašau kitą kartą su tokiais klausimais į mane nesikreipti. Manau, kas nors raštu turėtų išdėstyti padėtį ir parengti atsišaukimą“. Po šio pokalbio, S. Šilingą perkėlus į Bolšaja rečka, J. Kedys daugiau jo nesutiko. Nors pokalbis buvo bendro pobūdžio, J. Kedys jį supratęs kaip įpareigojimą parengti atsišaukimą ir sukurti organizaciją⁴⁸. J. Kedžio parengtame atsišaukime buvo sakoma, kad Lietuva dar caro laikais daug kentėjo nuo generalgubernatoriaus Michailo Muravjovo. 1918–1920 m. Lietuvai taip pat teko daug patirti. Dabar vyksta karas – ir Lietuva, ir šeimos paliktos likimo valiai, o daugelis lietuvių yra tolimame Sibire. Užuo vienijęsi, lietuviai kelia vaidus. Reikia užmiršti barnius ir vienytis, kad grįžę į Lietuvą pradėtų gyvenimą su naujomis jėgomis ir t. t. Alfonsas Januška per akistatą su J. Kedžiu paliudijo, jog jis suprato, kad J. Kedys atsišaukimą parodė S. Šilingui ir A. Stulginskiui, kurie sakė, kad turinys geras. J. Kedys vaikščiojo po barakus ir tą atsišaukimą skaitė⁴⁹. 1942 m. vasario 2 d. su-

rengus S. Šilingo ir J. Kedžio akistatą, S. Šilingas pasakė, jog atsišaukimą skaitė, bet jam nepritarė⁵⁰. Po akistatos S. Šilingas parašė parodymus, kuriuose teigė, kad kalbėti apie kitus žmones, ypač sulaukusius žilo plauko, jam yra morališkai nepriimtina, todėl nors ir žinodamas, kad gali sau tik pakenkti, vis tiek kalbės tik apie save. Buvę taip: 7-ajame lagerio punkte visiškai jam nepažįstamas žmogus įdėjo į ranką lapelį ir paprašė jį perskaityti, bet perskaičius vos pusę priėjo kitas ir lapelį tiesiog išplėšė iš rankų sakydamas, kad eina viršininkas. Lapelyje buvo rašoma apie buvusius persekiojimus, kad visas Sibiras žino lietuvius, įvairių laikų tremtinius, kad reikia stiprinti tautinį susipratimą ir pan. Kokia buvusi antraštė ir kieno vardu lapelis parašytas – neatsimena. S. Šilingas kažkam sakęs, kad daromos kvailystės, o gal ir provokacijos, kad jokių organizacijų ir atsišaukimų nereikia ir kad jam nenešiotų, nes yra senas ir nenori niekur kištis⁵¹.

1942 m. kovo 12 d. Anciperovas pateikė S. Šilingui kaltinimą. Kitą dieną tarp tardytojo ir S. Šilingo įvyko toks dialogas:

Klausimas: Ar prisipažįstate kaltas dėl pateiktų kaltinimų?

Atsakymas: Ne, kaltas neprisipažįstu.

Kl.: Ar priklausėte tautininkų sąjungai?

Ats.: Ne, niekada nepriklausiau.

Kl.: Ar priklausėte šaulių sąjungai?

Ats.: Taip, priklausiau.

Kl.: Jūs turėjote teisingumo ministro postą dviejuose Ministrų kabinetuose reakcinio Smetonos režimo laikotarpiu, kovojote su revoliuciniu judėjimu. Duokite šiuo klausimu parodymus.

Ats.: Į šį klausimą atsakyti atsisakau, nes tuo metu, kai buvau teisingumo ministras ir kovojau su revoliuciniu judėjimu, Lietuva buvo nepriklausoma valstybė, palaikė diplomatinis santykius su SSRS.

Kl.: Lageryje jūs buvote vienas iš „buvusių žmonių“ ir karininkų kontrrevoliucinės grupuotės vadovų.

Ats.: Jokių kontrrevoliucinių veiksmų lageryje nevykdžiau.

Kl.: Jūs 1941 m. liepos mėn. 7-ajame lagerio punkte su antisovietine kalba kreipėtės į sumintuosius lietuvius.

Ats.: Niekada niekur nesakiau antisovietinės kalbos.

Kl.: Jūs tautininkų sąjungai nepriklausėte, bet turėjote teisingumo ministro postą ir vykdėte tautininkų valią.

Ats.: Taip, daugeliu atvejų palaikiau tautininkų politiką.

Kl.: Kaip konkrečiai juos palaikėte?

Ats.: Palaikiau jų nacionalinę patriotinę liniją, t. y. svarbiausiu klausimu.

Kl.: Jūs parodėte, kad būdamas teisingumo ministras kovojote su revoliuciniu judėjimu. Duokite išsamius parodymus.

Ats.: Aš dalyvavau rengiant Valstybės saugumo įstatymą, kuriame buvo kalbama apie kovos su antivalstybine veikla, imtinai iki revoliucinių judėjimų, priemones.

Kl.: Ar jūs turėjote barono titulą?

Ats.: Pagal dokumentus man tai nežinoma, tačiau barono titulu 1915 m. kreipiausi į Rusijos švietimo ministrą grafą Ignatjevą, prašydamas leisti atidaryti Voroneže lietuvių gimnaziją pabėgėlių vaikams.

Kl.: Per akistatą vasario 2 d. J. Kedys parodė, kad jūs sankcionavote kontrrevoliucinio atsišaukimo išleidimą.

Ats.: Jokių sankcijų dėl kontrrevoliucinio atsišaukimo niekam nedaviau.

Kl.: Jūs esate nelegalaus komiteto idėjinis įkvėpėjas. Ar pripažįstate tai?

Ats.: Aš buvau prieš nelegalaus komiteto organizavimą, apie tai kalbėjau J. Stanišauskiui ir kitiems. Kam – neprisimenu. Kalbėjau apie evakuacinio pobūdžio komitetą bevaldystės atveju, jei SSRS karą pralaimėtų⁵².

S. Šilingo tardymas oficialiai buvo baigtas 1942 m. balandžio 11 d. Kansko kalėjime Nr. 2.

Pagal 1942 m. balandžio 13 d. kaltinamąjį aktą S. Šilingas buvo kaltinamas tuo, kad bū-

damas išeivis iš Lietuvos dvarininkų buržuazinių sluoksnių buvo aktyvus buržuazinių nacionalistinių fašistinių partijų ir organizacijų veikėjas, nuo 1920 m. ėjo svarbias valstybines pareigas, aktyviai kovojo su visų srovių revoliuciniu judėjimu, rengė įstatymus, įtvirtinančius buržuazinę santvarką Lietuvoje ir numatančius represijas prieš revoliucingai nusistačiusius Lietuvos darbo žmones.

Būdamas NKVD Kraslage aktyviai dalyvavo kontrrevoliucinėje veikloje, kuria buvo siekiama sudaryti kontrrevoliucinę fašistinę sukilėlių organizaciją – vadinamąjį lietuvių komitetą, turint tikslą surengti sukilimą ir grįžti į tėvynę, jei SSRS karą pralaimėtų. Masinėje lietuvių sueigoje pasakė kontrrevoliucinę kalbą, kviesdamas „organizuotis“, kartu su kitais parengė kontrrevoliucinį atsišaukimą, kurį platino kontrrevoliucinė buvusių karininkų grupė. Priklausė iniciatyvinei grupei, kurią sudarė kaltinamieji A. Stulginskis, I. Tamošaitis, J. Tonkūnas ir J. Stanišauskis. Su jais slapta tarėsi dėl komiteto, kaip nelegalios kontrrevoliucinės organizacijos, sukūrimo. Skleidė antisovietinę kapituliantišką agitaciją, platino provokacinius gandus, kuriais siekė organizuoti paveikti lietuvių kalinių mases, t. y. nusikalto pagal Rusijos Baudžiamojo kodekso 58–10 d. 2, 58–11 ir 58–13 straipsnius.

Pateikus kaltinimą kaltu neprisipažino, bet neneigia, kad žinojo apie numatomą lietuvių komiteto organizavimą. Dėl to kalbėjosi su J. Stanišauskiu ir kt. lietuviais, sakė, kad tam nepritaria. Neprisipažino kaltu ir tuo, kad praėityje aktyviai dalyvavo kovoje su revoliuciniu judėjimu, bet nepaneigė, kad prisidėjo rengiant buržuazinę santvarką Lietuvoje ginančius ir visų srovių revoliucinį judėjimą persekiojančius įstatymus. Siūloma mirties bausmė⁵³.

Nuosprendį turėjo priimti Ypatingasis pasitarimas, tačiau priėmė tik po dešimties metų. Iki tol S. Šilingas buvo kalinamas Temlage (1948 m. pervadintas į Dubravlagą)⁵⁴. 1952 m. vasario 27 d. SSRS MGB Ypatingasis pasita-

rimas S. Šilingą nuteisė 25 m. kalėjimo, bausmės pradžia skaitant nuo 1941 m. birželio 10 d.⁵⁵ Po tardymų 1942 m. kovo 30 d. sveikatos būklės akte buvo pažymėta, kad S. Šilingas serga chroniška širdies liga, yra nepakankamos mitybos⁵⁶, o 1952 m. vasario 22 d. – jau darbo invalidas⁵⁷. 1952 m. kovo 21 d. SSRS MGB kalėjimų skyrius S. Šilingą, kalinį Nr. 31, nukreipė į Vladimiro kalėjimą pagal paskyrą (*nariad*) Nr. 35/3-983⁵⁸. Po J. Stalino mirties 1954 m. birželio 2 d. SSRS Aukščiausiojo Teismo karinė kolegija bausmę sumažino iki išbūto laiko – 12 m. ir 4 mėn.⁵⁹ Iš Vladimiro kalėjimo Nr. 2 S. Šilingas buvo paleistas birželio 23 d.⁶⁰, bet grįžti į Lietuvą dar negalėjo – buvo ištremtas į Ukrainą, 1955 m. perkeltas į Žitomiro invalidų namus⁶¹ Dovbušo mieste⁶². 1961 m. grįžo į Lietuvą. Mirė S. Šilingas 1962 m. lapkričio 13 d. Kelmėje⁶³.

Juozas Tonkūnas (1894–1968)

Lageryje J. Tonkūną suėmė 1942 m. sausio 22 d. Apie jo „kontrrevoliucinę“ veiklą pirmasis įskundėjas T. Polosa nebuvo nieko užsiminęs. J. Gaibutovičiaus liudijimu, J. Tonkūnas pritardavęs K. Pamarnacko kalboms, kad Rusijoje prasidėjo sukilimai, kariuomenė bėga iš fronto, kad Tugačo lageryje maištas. Iš M. Gedgaudo ir K. Pamarnacko pokalbio J. Gaibutovičius supratus, kad J. Tonkūnas buvo geras darbuotojas – palaikė glaudų ryšį su Vokietijos generaliniu štabu⁶⁴. M. Gedgaudas tai paneigė. Jis kalbėjęs tik tai, kad J. Tonkūnas buvo geras darbuotojas, mokslininkas, profesorius ir apskritai Lietuvoje gerbiamas žmogus⁶⁵. K. Pamarnacko liudijimu, J. Tonkūnas pokalbiuose nedalyvavo⁶⁶. J. Stanišauskis liudijo, kad su J. Tonkūnu rimtomis temomis mažai kalbėjosi, nes apskritai jis tų temų vengė, pokalbių nepalaikė, daugiausia pasakojo prisiminimus apie tėvynę⁶⁷, nors kartais dalijosi ir gandai apie karo įvykius, spėliojo, kiek dėl karo veiksmų nukentėjo Lietuva, nes sklido kalbos, kad bus deginamos sodybos, kaimai. Abu nu-

tarė, kad tai būtų didelis smūgis krašto ūkiui. Prisiminė gandus apie Kauno ir Šiaulių bombardavimą, spėliojo, kad dėl greito Vokietijos kariuomenės judėjimo Lietuvos materialiniai nuostoliai negalėjo būti dideli. Galimas daiktas, kalbėjosi ir kitomis temomis – apie Lietuvos nepriklausomybę, kaip turėtų elgtis lietuviai kaliniai, jei SSRS įvyktų politinės permainos⁶⁸. Tardytojui Djakonovui nuolat reikalaujant duoti parodymus apie antisovietinius pokalbius, J. Tonkūnas sakė, jog pirmą kartą kalbėjosi liepos mėn. 7-ajame lagerio punkte su S. Šilingu, J. Stanišauskiu, A. Stulginskiu, M. Gedgaudu ir P. Dunduliu. Kalba prasidėjo apie šeimas, atvežimą į lagerį. Kalbėję, kad kalinimas ilgai netruks, o jų likimą lems karo baigtis. Neabejojo Vokietijos pergale ir laukė, kad tai greičiau įvyktų. Vokietija, norėdama pasirodyti humaniškesnė nei sovietų valdžia, juos turėtų grąžinti į tėvynę. Be to, Vokietiją galėtų paveikti ir įtakingi lietuviai, pasitraukę į JAV. Antrą kartą J. Tonkūnas kalbėjosi su plk. M. Gedgaudu Rešotų stotyje laukdami sunkvežimio, kuris turėjo juos nuvežti į Tugačo lagerį. M. Gedgaudo, kaip kariškio, teiravosi apie karo baigtį; į tai M. Gedgaudas atsakęs, kad, nepaisant Sovietų Sąjungos gyventojų skaičiaus ir didžiulės erdvės, SSRS vis tiek neišlaikys. Vėliau ta tema J. Tonkūnas dukart kalbėjosi su A. Stulginskiu Bolšaja rečkoje. Pirmą kartą J. Tonkūnas paklausęs A. Stulginskio, ar jis tiki Maskvos paėmimu; į tai A. Stulginskis atsakęs, kad jei taip atkakliai tvirtinama – reikia tikėti. Kadangi laikraščių negauna, tai apie karo eigą galima tik spėlioti; Vokietija labai stipri, tai ji ir nugalės. J. Tonkūnas su tokia nuomone sutikęs. Antrą kartą jie kalbėjosi rugpjūčio pabaigoje ar spalio pradžioje apie sovietinės kariuomenės įvedimą į Iraną. J. Tonkūnas sakęs, kad SSRS reikalai fronte, matyt, ne tokie blogi, jei sovietinė kariuomenė ne tik ginasi, bet ir užėmė Iraną. Tada A. Stulginskis suabejojo Maskvos paėmimu, bet vis tiek tikėjo, kad Vokietija karą laimės. J. Tonkūnas kalbėjosi ir su plk. P. Dun-

duliu, jo klausė, kaip baigsis karas ir ar ilgai jis gali užtrukti. P. Dundulis atsakė, kad karas baigsis šį rudenį (1941 m.) Vokietijos pergale – tai motyvavo jos karine jėga. J. Tonkūnas su juo sutiko. Rugsėjo mėn. apie karą kalbėjosi dar su J. Stanišauskiu, S. Šilingu ir A. Stulginskiu.

Apie „provokacinius gandus“ J. Tonkūnas liudijo girdėjęs, kad vokiečiai užėmė Maskvą, kad pakeistas SSRS Liaudies Komisarų Tarybos pirmininkas, todėl lagerio kontoroje nukabintas jo portretas. Dar girdėjo, kad vokiečiai užėmė Novosibirską⁶⁹.

J. Tonkūnas neigė dalyvavęs kokiuose nors susirinkimuose, sakė, kad apie juos net negirdėjęs. Nieko nežinąs ir apie susirinkimą, kuriame neva S. Šilingas pasakęs kalbą⁷⁰. Jis taip pat neigė dalyvavęs sudarant komitetą⁷¹.

Liudas Kiniauskas liudijo, kad liepos ar rugpjūčio mėn. jis nugirdo J. Tonkūno, S. Šilingo, K. Pamarnacko, J. Pranculio pokalbį ir suprato, kad būdami Lietuvoje jie priklausė nelegaliai sukilėlių organizacijai, kuri palaikė glaudų ryšį su pabėgusiais į Vokietiją lietuviais⁷². J. Stanišauskis paliudijo, kad apie „Berlyno komitetą“ su J. Tonkūnu kalbėjosi būdami dar Lietuvoje⁷³.

1942 m. sausio 28 d. tardytojas Anciperovas priėmė nutarimą dėl kaltinimo pateikimo. Jame J. Tonkūnas kaltinamas:

„1. Praeityje, valdant kontrrevoliucinei fašistinei tautininkų sąjungai, buvo dviejų Ministrų kabinetų narys ir turėdamas švietimo ministro postą padėjo tarptautinei buržuazijai.

2. Būdamas priešiška nusiteikęs SSRS ir sovietų valdžios atžvilgiu Kraslage tarp kalinių vykdė nelegalią antisovietinę veiklą:

a) dalyvavo svarstant kontrrevoliucinio nelegalaus lietuvių komiteto sudarymo klausimą;

b) priklausė kontrrevoliucinei grupei, kurią sudarė buvusios Lietuvos armijos karininkai ir buvę Lietuvos žmonės, labiausiai priešiška nusiteikę iš viso lietuvių kalinių kontingento;

c) dalyvavo grupiniuose susirinkimuose antisovietinėmis temomis svarstant Vokietijos karą prieš SSRS. Grupiniai svarstymai buvo aiš-

kiai priešiško, antisovietinio, profašistinio pobūdžio ir turėjo tikslą organizuotai parengti priešišką lietuvių kontingentą aktyviai kovai su sovietų valdžia. Grupiniai svarstymai vyko slapta nuo lagerio administracijos ir visų kalinių;

d) liepos mėn. dalyvavo Nižne Pojmenskij skyriaus 7-ajame lagerio punkte masiniame lietuvių kalinių susirinkime, kuriame lietuvis Šilingas (buvęs lietuvių buržuazinių nacionalistų tautininkų sąjungos lyderis) pasakė kontrrevoliucinę kalbą, kvietė lietuvius organizuotai telktis ir rengtis aktyviai kovai su sovietų valdžia. Savo kalboje Šilingas demonstratyviai, vokiškos fašistinės propagandos dvasia, išreiškė priešišką nusistatymą SSRS ir sovietų valdžiai, taip pat skelbė pralaimėjimo nuotaikas, tuo įkvėpdamas lietuvių kalinių masinius susirinkimus. Jis padėjo parengti S. Šilingo kalbą – stabdė pro šalį einančius kalinius, perspėdamas, kad kalbės Šilingas, t. y. įvykdė nusikaltimus pagal Baudžiamojo kodekso 58–4, 58–10 d. 2, 58–11 straipsnius⁷⁴.

Po kaltinimo sausio 28 d. J. Tonkūną vėl tardė. Į tardytojo Djakonovo klausimą, ar prisipažįsta kaltas dėl pateiktų kaltinimų, J. Tonkūnas atsakė: „Ne, kaltas neprisipažįstu“.

Klausimas: Būdamas kontrrevoliucinės fašistinės tautininkų sąjungos valdymo metu dviejuose Ministrų kabinetuose ministru, jūs teikėte pagalbą tarptautinei buržuazijai, už tai gavote ordinus ne tik buržuazinėje Lietuvoje, bet ir užsienyje, pavyzdžiui, Prancūzijoje „Garbės legiono“ ordiną. Ar dėl šio fakto prisipažįstate kaltas?

Atsakymas: Ne, neprisipažįstu. Kiek suprantu, pagalbos tarptautinei buržuazijai neteikiau.

Kl.: Jūs gerai žinojote apie nelegalaus lietuvių komiteto organizavimą lageryje, tai akistatoje patvirtino kaltinamasis J. Stanišauskis sausio 24 d. Ar prisipažįstate kaltas dėl šio fakto?

Ats.: Neprisipažįstu. Apie nelegalaus komiteto organizavimą lageryje nežinojau.

Kl.: Sausio 26 d. parodymuose liudijote, kad apie komiteto sudarymą jums kalbėjo ne-

pažįstamas lietuvis, taip pat liudijo J. Stanišauskis, kad jūs žinojote apie komiteto sudarymą. Kaipgi dabar sakote, kad apie komitetą ir jo sudarymą nieko nežinojote?

Ats.: Aš žinojau apie lietuvių kalinių ketinimą sudaryti komitetą, bet tame nedalyvavau ir kaltas neprisipažįstu.

Kl.: Jūs buvote kontrrevoliucinės lietuvių kalinių kontingento grupuotės dalyvis, dalyvavote grupiniuose susirinkimuose ir svarstymuose antisovietinėmis temomis apie Vokietijos karą prieš SSRS; apie tai jūs davėte parodymus sausio 27 d. Ar prisipažįstate dėl to kaltas?

Ats.: Ne, neprisipažįstu, nes manau, kad mūsų pokalbiai apie galimą Vokietijos pergalę nėra kontrrevoliuciniai.

Kl.: Savo parodymuose sausio 26 d. teigėte, kad jūsų grupiniai svarstymai linko ne Sovietų Sąjungos naudai. Jūs tikėjotės, kad SSRS pralaimėjimas suteiks galimybę išsivaduoti iš lagerio. Kaipgi jūs vadinote tokias sueigas ir svarstymus jose?

Ats.: Mūsų pokalbiai su S. Šilingu ir J. Stanišauskiu buvo antivalstybiniai.

Kl.: Tai jūs prisipažįstate kaltas, kad dalyvavote sueigose ir antivalstybiniuose pokalbiuose?

Ats.: Taip, dėl savo dalyvavimo antivalstybiniuose pokalbiuose su S. Šilingu ir J. Stanišauskiu kaltas prisipažįstu.

Kl.: Jūs dar kaltinamas tuo, kad padėjote parengti lietuvių kontrrevoliucinę sueigą, kurioje S. Šilingas pasakė antisovietinę kalbą.

Ats.: To neprisimenu, todėl dėl šio fakto kaltas neprisipažįstu⁷⁵.

Po tardymų 1942 m. kovo 30 d. buvo surašytas medicininės apžiūros aktas, kuriame nurodoma, kad J. Tonkūnas yra taisyklingo kūno sudėjimo, mityba patenkinama, truputį pabulęs. Išvada – sveikas, tinka fiziniam darbui⁷⁶.

1942 m. balandžio 13 d. kaltinamajame akte J. Tonkūnui siūloma skirti mirties bausmę.

Iki 1944 m. gegužės mėn. J. Tonkūnas buvo laikomas įvairiuose Kraslago punktuose,

Kansko kalėjime, Kraslago tardymo izoliatoriuje, o 1944 m. birželio mėn. pervežtas į Temlagą (1948 m. pervadintą Dubravlagu), kur buvo laikomas 2-ajame, 13-ajame, 22-ajame ir 24-ajame lagerio punktuose, o nuo 1949 m. vasario mėn. – 14-ajame lagerio punkte.

J. Tonkūnas keletą kartų kreipėsi į Temlago (vėliau – Dubravlago) prokurorus prašydamas paaiškinti, kuo remiantis jis suimtas, bet gaudavo tik formalius atsakymus, kad iš atitinkamų įstaigų laukiama papildomų duomenų arba kad „bylai duota eiga“ ir pan. Iš Dubravlago valdybos sužinojęs, kad jo byla yra GULAG'e, prašė jo viršininko atkreipti į bylą ypatingą dėmesį ir kuo greičiau paleisti į laisvę, o jei to padaryti neįmanoma, tai, remiantis 1941 m. birželio 14 d. nutarimu, nukreipti pas šeimą į Altajaus kraštą⁷⁷.

1950 m. gruodžio 20 d. pareiškimu SSRS vidaus reikalų ministrui J. Tonkūnas rašė, jog praėjo daugiau kaip 9,5 m., kai yra suimtas, bet jam nepranešta, kad yra nuteistas⁷⁸.

Netrukus J. Tonkūnas gavo atsakymą. 1952 m. vasario 27 d. SSRS MGB Ypatingasis pasitarimas J. Tonkūną „už pagalbą tarptautinei buržuazijai, dalyvavimą kontrrevoliucinėje grupuotėje ir antisovietinę agitaciją“ nuteisė 25 m. kalėjimo; bausmės pradžia – 1941 m. birželio 9 d.⁷⁹

1952 m. vasario 22 d. J. Tonkūno sveikatos būklės medicininėje išvadoje rašoma, jog skundžiasi ūžesiais ausyse, stipriu dusimu, kosuliu, galvos svaigimu, bendru silpnumu. Invalidas. Fizinio darbo sistemingai dirbti negali; apsirūpinti būtinais dalykais savo egzistencijai palaikyti negali. Keliauti savarankiškai gali. Diagnozė: hipertenzija, bendra aterosklerozė, plaučių emfizema⁸⁰.

SSRS MGB kalėjimų skyrius 1952 m. kovo 21 d. J. Tonkūną, kalinį Nr. 32, pagal paskyrą Nr. 32/3-983 įkalino Vladimiro kalėjime⁸¹.

1953 m. J. Tonkūnas parašė SSRS komunistų partijos Centro komitetui pareiškimą, iš kurio matyti, jog Vladimiro kalėjime Nr. 2 jam

buvo taikomas ypatingas režimas: neleido susirašinėti su giminėmis, jis neturėjo teisės gauti siuntinius ar perlaidas, nors būdamas lageryuose vykdė visus vyresnybės nurodymus, ne kartą buvo giriamas, nepadarė nė vieno nusižengimo, negavo nė vieno priekaišto ir netgi karo metu galėjo susirašinėti su giminėmis ir gauti iš jų materialinę paramą. J. Tonkūnas prašė SSRS komunistų partijos Centro komitetą padėti jam, kad 1) kuo greičiau būtų paleistas iš kalėjimo ir 2) kad būtų grąžintas šeimai, ištremtai į Altajaus kraštą⁸².

1954 m. birželio 2 d. SSRS Aukščiausiojo Teismo karinė kolegija priėmė nutarimą J. Tonkūnui bausmę sumažinti iki išbūto laiko ir paleisti. J. Tonkūnas iš Vladimiro kalėjimo Nr. 2 buvo išleistas birželio 23 d.⁸³ ir nuvyko pas tremtyje buvusią šeimą į Altajaus kraštą. Ten buvo įrašytas į spec. tremtinio įskaitą. J. Tonkūnas teigė, kad į spec. tremtinio įskaitą jis įtrauktas nepagrįstai, ir prašė jį su šeima iš tremties paleisti.

J. Tonkūno pareiškimą svarsčiusi SSRS VRM atsižvelgė į Lietuvos SSR komunistų partijos CK sekretoriaus Antano Sniečkaus ir Ministrų Tarybos pirmininko Mečio Gedvilo nuomonę, kad tikslinga J. Tonkūną, profesorių ir žymų žemės ūkio specialistą, su šeima iš spec. tremties išleisti⁸⁴. Į Lietuvą grįžo 1955 m.

Mirė J. Tonkūnas 1968 m. gegužės 6 d. Vilniuje⁸⁵.

Aleksandras Stulginskis (1885–1969)

1940 m. liepos 8 d. A. Stulginskis buvo atvežtas į Kraslago Nižne Pojmenskij skyriaus 7-ąjį lagerio punktą ir įkurdintas 5-ojo barako 1-ojoje sekcijoje. Dirbo virtuvėje, valė stalus⁸⁶. Perkėlus į Tugačo skyriaus „komandiruotę“ Bolšaja rečka rugpjūčio mėn. pabaigoje–spalio pirmoje pusėje dirbo prie ledinio kelio (*liadenoj dorogi*) 10-osios atšakos. Gyveno viename barake su J. Stanišauskiu, J. Tonkūnu, J. Aukštuo-liu, S. Šilingu, M. Gedgaudu ir P. Dunduliu.

A. Stulginskio gyvenimą lageryje iš dalies atspindi dienoraštis – kitų liudijimų labai mažai. Dienoraštį A. Stulginskis rašė mažame 5x7 cm bloknotėlyje, užrašai apėmė 1941 m. rugpjūčio vidurį–rugsėjo pradžią. Bloknotėlyje nurodytas tikslus lagerio adresas: Krasnojarsko kraštas, Tugačo skyrius, Baltoji upė (Bolšaja rečka), Ačinsko Sajano pašto skyrius, pašto dėžutė 235/4. Bloknotėlyje – 13 lapelių, prirašytų pieštuku, labai smulkiu, sunkiai įskaitomu šriftu, sutrumpintomis arba tik viena raide pažymėtomis pavardėmis ar vietovėmis. Šis bloknotėlis pateko į Bolšaja rečka lagerio čekistų rankas. Nauji įrašai prasideda rugsėjo 22 d. ir baigiasi spalio 26 d. Jų originalo byloje nėra, yra tik Kaganos vertimas į rusų kalbą. A. Stulginskis lagerio tardytojams buvo priverstas aiškinti jiems nesuprantamus žodžius, sutrumpinimus, faktus ir kt., nes ir pats vertėjas Kaganas ne viską įskaitė ar galėjo paaiškinti. Parodymuose A. Stulginskis teigė, kad leidimo rašyti dienoraštį iš lagerio administracijos neturėjo, nes manė, jog tai visiškai asmeninis reikalas ir jokio leidimo tam nereikia. Štai keletas ištraukų iš A. Stulginskio dienoraščio ir jo paaiškinimų*.

„Pirmas sirgimas – nuo lietaus ir šlapumo pradėjo tinti rankos. Grįžtu namo – šaltis krečia, rodau rankas komendantui – pamatysim rytą. Atsikėliau, rikiuojasi, vėl pas komendantą – et, juk rankos nuo tinimo nesprogs. Išėjau padėti dirbti – jėgų nėra. Atnešiau tris viedrus vandens – pasijutau bejėgis. Pasiskelbiau sergąs ir guliu. Išbuvau visą dieną. Vakare vėl šaltis krečia – pargrįžęs einu pas komendantą, prašau vaistų, sakos neturįs, paskiau sakos turįs, bet neturi teisės duoti. Matuoju t^o – 39,1. Naktį visą kliežiu, viduriai paleisti <...>, visą sekančią dieną tas pat. Jokio kito maisto apart <...> su senais perpuvusiais agurkais ir česnakais, sriubos ir juodos duonos. Toks maistas – tai peilis. Badaujame 16 ir 17 dieną. Rugpjūčio 17 d. didelis įvykis – nuo liepos 8 d. pirmąkart poilsio diena, bet, nežiūrint į tai, ver-

* Kalba netaisyta.

buojami savanoriai bulvių pakasti. Vienai valandai siunčiami čiužinių sargybiniams prikimšti. Visa draugija subruzdavo savais reikalais rūpintis – adatos, lopai, siūlai – taip ir klausima, nes per tą laiką visi nutrūko, apiplyšo, o valdiško neduoda nieko, reikia apsirūpinti. Patalynės vėdinamės, dulkinamės, džiovinamės, šveičiam. Rugsėjo 18 d. po keturių dienų ligos atėjo daktaras – sanitaras. „Nu, čto u vas, ponos?“ – liepė atnešti tris kažkokias proskelės, prašiau mėlynių – žadėjo pakalbėti su viršininku, ir dalykas baigtas. Ubagystė: brigadininkas išdavė produktus pietums – reikia viedrų išsivirti. Kur jų gauti? Naktį nurišami viedrai nuo šulinio – nebegalima ryte prie vandens [prieiti?]. 18 (rugsėjo). Pritrūko tabako net administracijai ir saugumui, sako, jo nebebūsių, pritrūko <...> administracijai ir saugumui, – jiems teks maitintis pusiau puvusia žuviu, kaip suimtiesiems. Pritrūko žibalo ir jo nebebūsių – teks kurti stovykloje naktį laužus, kad šviesą palaikyti. Staiga atvyksta saugumas, pareikalauja, pareiškia darysių kratą. Pas mane svetimas termometras portfelyje, mat manąjį atėmė. Baimė, kad neatimtų. Pamaži gulėdamas termometrą iš portfelio perkėliau į <...> su vandenių ir pusiau sėdžiu. Pasirodė, ant greitujų ieškojo peilių ir kitokių aštrių dalykų, <...> grasinio vinis iš sienos ištraukti.

Vačiulis [Kačiulis?] išvirė pietų – avižinių ir amerikoniškų kruopų, gabaliuką lašinių. Ašmantas atnešė puoduką šutintų bulvių, biskį taukintų. Vakarienės laukiame drauge su Vizgirda. 18 val. grįžta iš darbo brigados – susstatomos prie vartų, daroma kratos, atimama peiliai, laikrodžiai, pinigai. Pas vieną randama laikraštis – keista istorija su laikraščiu. Jį perka rusas Polonskis iš meisterio, tatai neva pastebi sargybinis, mokama 50 rb. Laikraštyje aiškiai nupiešiamas frontas: Smolenskas, Bobruiskas, Korystėnis. Iki šiol žymima būdavo frontas tik raidėmis. <...>

Tą patį vakarą pasklido žinių, kad esą neramumų, braškama viduje. Rugsėjo mėn. skli-

do gandai, kad šalies viduje buvo neramumų, kad gyventojai nepatenkinti, kad Tugačo lageryje kaliniai atsisakė išeiti į darbą ir t. t. Tuo laiku naktimis lagerio sargyba buvo sustiprinta, pastatyta dviguba. Iš to buvo daromos išvados, kad lagerio administracija irgi bijo neramumų. Kalbėjo, kad laikraščiai daugiau nepasirodė – reiškia, visiškai pakrikimas. Danilevičius pasakoja, kad žmonės taip nusilpo, jog jau vienos plytos nebepaneša – tuoj pradės kristi. Šiandien bėdiną Urbaitį su sutinusiomis kojom su šunvote ant rankos išvarė į darbą.

IX. 7. Šeštadienis, pargrįžau – žinia, kad Naujasis Simbirskas paimtas. Vakar jau buvo kalbama, kad tas miestas buvo iš oro bombarduotas. Visų nuotaika pakilus. Be to, pranešama, kad ryt poilsio diena. Kodėl poilsio diena po šešių darbo dienų – spėliojimai. (Nei iš šio, nei iš to davė poilsio dieną – tai atrodo nenormalu, nes prieš tai dieną tokią išėiginę turėjome. Tai taip pat buvo siejama su karo pabaiga.) <...>

Išduodamas maistas mažėja ir blogėja – vietoj 58 gr. žuvies – 29 gr. kruopų, trūksta riebalų, žuvies, kruopų, druskos ir kt. Net turėdami Tugače ūkį, bulvių neatveža. Kokia tvarka <...>. Mūsų dešimtininkas priiminėja darbus. Visi <...> į antrą katilą išėjo. [Iškilo] aikštėn per didelis, neįtikėtinas darbingumas, pradėjo kontroliuoti – vėl grįžtame į pirmą katilą. Dešimtininkas Staškevičius vietoj Aukštuolio – labai gerų norų, labai rūpestingas. Barniai su brigadininku Paulausku. Jis elgiasi su savo brigada lyg Šiaulių nuovados viršininkas. Išsibarimas su Pečiukaičiu. 29 į darbą atvyko „komandiruotės“ viršininkas. Visos eilės klausimų – teigiamo neatsakė, dėl šeimų, pinigų, vogimų, sukčiavimų atimant daiktus ir t. t. Kalbėjau dėl lengvesnio darbo – žadėjo, bet vis tai pažadai. Kalbėjau ir su daktaru. Skalbėjas man pasiūlė skutyklą organizuoti ir pirtį – paskyrė lenką Žarnauskį. 31 šventė – sekmadienis. Visi triūsia, siuvasi. Buvau pas daktarą, padarė operaciją – labai greitai išėmė rakštį.

Paaiškėjo, kad laisvai samdomi turi poilsio dieną kas septintą dieną, areštuoti – kas dešimtą. Aš jam sakiau, jog mes čionai visas mėnuo, o šiandien tik antra poilsio diena – „pravilo ne bez isključenija“. Būnant pas daktarą, pavogė mano duonos porciją ir korteles antro katiolo. Šiandien sergu, guliu aprištu pirštu. Vakar pradėjo šnibždėti, kad bus krata. Kai ką – plunksną, pinigus – pasidėjau pas Vizgirdą. Dr. Tamošaitis pasakė, kad reikia pakęsti, nes laikas dirba mūsų naudai.

Lenkai sudarė atskirą brigadą. Tai labai gerai. Bjaurų lenką Dekonskį Virgą iš virtuvės pašalino, paliko kitą, daug simpatingesnį. Žarnauskį apskundė, kad nieko nedirba – vėl statau savo kandidatūrą į skutėjus ir pirtininkus. Tabako, žibalo nebėra. Šmugelio keliu pakutis machorkos – 10–20 rb. Dūmelis, seilės. Lenkai tikisi būti paleisti, padavė atitinkamus pareiškimus, jie mano, jog juos pasiųs į Angliją. Antras ypatingas įvykis: brigados rikiavosi į darbą, vienos net produktų pasiėmė pietums, ir staiga – neišleidžia į darbą, laukiam vieną ir kitą valandą, patikrinimas – ir vėl nieko, spėliojimai, ką tai reiškia. Sapnai, jų aiškinimai ir t. t. Ir aš mačiau sapne pirmąkart. Aldona su mama prausiasi – labai linksmos, abidvi juokiasi. Reikšmės to sapno nežinau, bet ūpas nekoks. Susidurta su kaliniais iš Tugačo – sako, jog Volga pereita. Valdžia Sverdlovske. Žinoma, žinios pavėluotos. Oi, kad pasiliuosuoti iš tos vergijos!

Stebėtina, pradėjau daugiau dirbti, ir jėgų turiu, net mano grandis ir kiti tuo stebisi, mat organizmas įpranta. Zavchoz (ūkvedys) užsima spekuliacija tabaku, degtukais, vilioja iš areštuotų pinigų, daiktus. Degtukų dėžutė – 5 rb, tabako – 35 rb.

IX. 10. Vakar vakare turėjau nemalonumų pareidamas namo. Ėjau pirmuoju greta Sab., Ton., Povč. Jie labai skubėjo, kelis kartus perspėjau, sargybiniai stabdė, liepė laukti, sakiau, kad nepajėgiu; „O, 57, dar stipras“. Įdomu, kad ir Ton[kūnas?] jų kompaniją palaikė. Gir-

di, aš gerai atrodąs ir į kalną greit įkopiąs, ir lašinių turįs. Geriau tylėti“.

Kaip minėta, šis bloknotėlis dingo. Toliau užrašai prasideda nuo rugsėjo 22 d.: „<...> gyvenimas lageryje darosi vis labiau nepakenčiamas. Nepaisant to, kad nuolat dingsta pinigai, naktimis ėmė dingti daiktai. Lenkus išveža kasdien. Jie nežino, kokiais keliais ir kur juos veža. Visus domina padėtis fronte. Nesant galimybės gauti tikslių žinių, iš piršto neišlauši. Vakar atkakliai klausinėjau, iš ko jis įtaria, kad sumušta armija. Vokiečiai šiaurėje apsupo Vorosilovą, <...> jie turi susijungti maždaug prie Volgos. Visa <...> armija turi prasisiveržti iš Kijevo. Kai aš jam pasakiau, kad nėra šiltų drabužių, jis atsakė: „Kol ateis šalčiai, bus jau galima pasveikinti vienas kitą“. Sklinda gandai, kad Sibire neva daug dezertyrų kareivių ir apskritai pabėgėlių. Maistas kasdien blogėja. Riebalų, taip pat silkės, jau seniai nėra. Atsargų užteks vienai dienai. Grūdus ima iš kolūkių, mala ir kepa duoną. Maitina suplėkusiais miltais ir supuvusiomis bulvėmis. Ima silpnumas. Su rūkymu reikalai dar prastesni. Rūko visokią bjaurybę. Antrąkart maino paskutinius marškinius (Tonkūnas). Juokingas skurdas. Batai plyšta, abiejų kojų pirštai tinsta, batų apsiauti neįmanoma. Guliu jau penkta diena – tai mano laimė, juk reikia eiti į darbą. Be to, ištino abi kojos, tikriausiai širdis pradeda silpti, aš jau ir taip ilgai laikausi. Vakar nustatė, kad prasideda sklerozė, reikėtų gerai maitintis, gerti pieno, galėčiau už pieną sumokėti, bet nėra kur gauti. Skutu bulves. Pirmadienį buvo daug triukšmo, tvarkė baraką, visus ligonius išvarė į darbą, man vėl reikės skusti bulves. Ar ilgai dar mums teks čia būti? Kankina sapnai. Šiąnakt su kažkokia sunkia našta ieškojau O. Negalėjau rasti, supykau. Liūdna, šiąnakt apvogė – dingo 100 rb ir brangus žiedas – nesimpatiškas tipas.

23 d. Mane pradėjo persekioti URB, skatau bulves visą dieną. Įdomios naujienos. Dr. sakė, kad Kijevas ir Tula užimti.

Pradėjo skaudėti dantys – kairė pusė. Gydytojo nėra ir nebus – kaip visa tai išverti?

24 d. Šiandien rytą man pasakė nuostabų dalyką – mane apkaltino, kad aš simuliuoju, ir todėl mane paliuosuoja nuo darbo. Tą pokštą iškrėtė mano brigada – ot, kiaulės. Įtariu Paulauską, Gasiūną. Gaižauskas sakė, kad būtų gerai parūkyti po darbo.

25 d. Man skauda skrandį, gydytojas nepaliuosuoja, bijau, kad nebūtų vidurių šiltinės. <...> Atvejis su papirosais – aš nerūkau, aštuoni rūko. Aš surūčiau pusę cigaro. Lenkai dėl poros papirosų viską padarys.

27 d. Įvykis su maistu. Gedgaudas pareiškė, kad maistas pagerėjo.

28 d. Laisva diena. Krata. Pasklido gandai, kad atims nereikalingus daiktus iš tų, kurie jų turi. Mane Kn. pristatė kaip buvusį prezidentą (politinį). Paaiškino, kad pastaruoju metu gyvenau kaime. Kratą darė viršininkai ir kareiviai, išbarstė arbatą, paėmė smulkius pinigų ir paėmė 20 ban. Didelė nelaimė.

Spalio 4 d. Vakar lėkė didelis žąsų pulkas. Kada gi mes taip skrisim? Tikriausiai greit ateis šalčiai. Šiandien mus aplankė dideli viršininkai; kėlėme reikalavimus – nieko.

7 d. Stengiuosi koku nors būdu gydyti dantis. Skausmas neduoda ramybės, naktį nemiegu.

8 d. Šiandien rytą Šniukšta ir Ašmantas sakė, kad pagavo nusikaltimo vietoje Dnev. – vogė duoną, rado pas jį plutų. Tuo paaiškinama daugelis vagysčių. Nutarėme imtis priemonių. Šiandien išvažiuoja penki lenkai. Kalbėjau su Snkvč. Sakė, kad mano raštelį išmetė ir atsisakė paimti kitą – vienu žodžiu, nenorėjo“.

Dėl minėto raštelio A. Stulginskį ilgai tardė. Tame raštelyje buvo arkivyskupo Pranciškaus Bučio adresai Romoje ir Čikagoje. Išvežant lenkus, A. Stulginskis vieno jų, Stankevičiaus, prašė pagal šiuos adresus pranešti P. Bučiui apie jo padėtį, kad per įtakingus asmenis tarpininkautų sovietinėje vyriausybėje dėl A. Stulginskio išlaisvinimo. Tačiau Stankevičius patenkinti prašymą kategoriškai atsisakė.

„12 d. Sekmadienis. Sergu. Skrandis paskelbė streiką, bet manau, kad greitai pasveiksiu. Šilingui sustatė aktą. Ot, velnias, koja į batą nelenda, o vakar nepaprašiau valdiškų – gal gaus izoliatoriuje. Aktą sustatė brigadoje, kad negali dirbti – tik pirmas katilas. Vargšas, atrodo visiškai iškankintas. Vtkvčs. [Vaitkevičius?] girdėjo iš viršininko, kad paskelbta religijos laisvė, kad lenkai išvažiuoja ir kad lietuviai irgi išvažiuos į laisvę. Matyt, čia nežiešime. Nelauktai visiems pakilo nuotaika, apie išvykimą tik ir kalba. Vienas žodis, ir tiek džiaugsmo. Kol kas gyvenime jokių permainų. Viskas po senovei. Lietuva neva blogai padarė, kad pradėjo kariauti su rusais, taip kaip ir su ultimatumais ir kitais reikalavimais ir t. t.

13 d. Jau antra diena sergu, skauda skrandžio dešinę pusę, apetito nėra, gal dėl jaudinimosi. Kelyje vakar labai pavargau – šlapia, purvynas, kojos klimpsta, pradėjau atsilikti. Kiekviena proga <...> bėgčiau, kur akys mato. Vakar mus paliko barake, nufotografavo, <...> buvo įvairių kalbų – kodėl, kaip ir kas. Kai lenkus vežė, juos taip pat fotografavo; ta mintis kelia nuotaiką, kita vertus, juk reikalingos nuotraukos į bylą. Dabar suprask kaip nori. Gud. sakė, kad tai visai paprastas dalykas.

14 d. Keturi mėnesiai nelaisvėje. Prieš kelių dienų visų buvo tokia pakili nuotaika, dabar viskas smarkiai pasikeitė, visur pesimizmas. Ar dar ilgai teks laukti išsilaivavimo? Atrodo, kad lenkai jau tapo laisvais piliečiais. Tuos šešis jau išvežė tiesiai į Kanską. Labai blogai, kad mano sena liga vėl atsinaujino, bet jau aštresne forma. Dabartinėmis aplinkybėmis ir esant tokiam maistui beveik nėra galimybės ją išsigydyti ar sustabdyti. Ką daryti?

15 d. Vakar pamatėme vieną lietuvį – Vinkšnelį-Kodzevičių. Gal peržiūrėjo jo bylą ir pripažino nekaltu, gal yra bendras įsakymas dėl lenkų ir lietuvių išlaisvinimo. Išsiųsti specialiai vieną žmogų į kitą lagerį kažin ar vertėjo. Perėjome į kitą baraką, galvojau, bus šilčiau, bet apsirikau – daug blakių, utėlių, ypač ant

narų. Skauda pilvą, sugedo skrandis – negaliu valgyti. Pasirodo, man negalima valgyti sriubos, ypač burokėlių. Šiandien rytą nieko nevalgiau. Kada gi mes išvažiuosim? Įdomią naujieną papasakojo Kryžius. Londone skubiai suorganizuota Lietuvos vyriausybė su Kl. [Klimu. – G. K.] priekyje. Tai perdavė vokiečių radijas. Jo nuomone, ta vyriausybė gali tarpininkauti dėl mūsų išlaisvinimo. Vėl naujos svajonės ir viltys.

16 d. Aš vis dar guliu, skausmas didėja, nėra galimybės laikytis dietos. Be juodos duonos, nieko negalima gauti. Pusiau baltos duonos čia jau seniai nėra. Kaip sirgti ir kaip gydytis?

Nėra jokių žinių, kas ir kur darosi. Baisiausia tai, jog kiekvienas bijo žodį ištarti, kad nepapultų. Šiandien vėl išvyksta kažkoks lenkas. Liūdna, kad sergu, bijau dėl ateities. Visos trys lietuvių brigados gaus iš pirmo katilo. Duonos tik 400 gr., ir ta šlapia. Badavome, kai gavome 700 gr., o dabar, kai gausim per pusę... Drebulys mane krečia ir baimė, kai pagalvoju apie savo atsargas. Na, ką gi, jeigu badauti, tai visiems kartu. Atrodo, kad čia mums ruošiami kapai. Pasakoja, kad praeitais metais žuvo 25 proc. Šiais metais mūsų eilė, nes maistas dar pablogėjo, reikia manyti, kad mūsų žus dar daugiau. Gal įvyks permaina!

19 d. Šiandien išėiginė diena – fotografuoja. Įdomu, kas fotografuoja. Važiuosim, broliai, namo. Viršininkas tai vienam, tai kitam pakartoja, kad greit išeisim į laisvę, nes mes nenu-teisti – tik laikinai sulaikyti. Visa tai duoda [peno] svarstymams. Keletą dienų anksčiau buvome pakviesti pas viršininką, įkalbinėjo geriau dirbti, paskyrė antrą katilą, priminė mūsų išvežimo galimybę. Žadėjo išmokėti pinigų, bet neišmoka, neva šiandien rengiasi mokėti. Mano sveikata truputį pasitaisė, bet dar skauda – silpnumas, gal kaip nors išlaikysiu. Keista, visi ir visur kalba apie išvežimą, gal iš tų kalbų kas nors išeis. Dažnai sapnuoju Onutę [žmoną. – G. K.], Aldoną [dukrą. – G. K.] – labai retai.

22 d. Šiandien perėjau į ligoninę. Šalta, kaip visa tai ištverti? Gydytojai visaip stengiasi, kad ligoninę perkeltų į kitas patalpas arba pastatytų geležines krosneles. Viršininkas atsako, kad dar neaišku, ar mes čia liksime žiemą. Kalba, kad rytoj ar poryt gausim pieno. Ot, stebuklas. Skausmas nerimsta, niekad man tokių skausmų nebuvo, atrodo, kad viduje plyšta.

Begalinis pesimizmas, neviltis, nusivylimas ir t. t. Pradedą šalti. Administracija pradeda kalbėti apie malkas. <...>

25 d. Mus iš čia išveš, bet gaila, ne pas šeimas – į kitą lagerį. Kaip pervažiuoti su tokia sveikata ir be daiktų tokiam šaltyje? Sadra [Cadra?] apsuptas, gal po dešimties dienų pasiduos, bet kas iš to, karas vis tiek greitai nesi-baigs, nes jie kariaus iki paskutiniųjų. Kaip mątyti, teks žiemoti tokiomis sąlygomis – be daiktų ir maisto. Mano liga progresuoja, dideli skausmai, jokio apetito. Praeitą naktį negalėjau užmigti, varčiausi ir dejavau iš skausmo. Kas bus, kai mane pradės siųsti į darbus, ar ilgai leis sirgti, – kad nors patekčiau pas lietuvių gydytoją. Reikia ruošti kelionei, reikalingi produktai, nors sausi, juk nevalgius dar labiau silpna. Ką kelionėje galima valgyti, kai ir duonos mažai gauni?

26 d. Šiandien sekmadienis. Aš vis dar ligoninėje. Šiandien išvežė du lenkus ir rusą ar lenką Polonskį iš Lietuvos. Jis kartu su lenkais padavė atitinkamą prašymą. Mūsų išvežimą atidėjo, nežinau ar ilgam. Tikriausiai mes važiuosim į kokį nors kitą lagerį, tikrai ne pas šeimas. Kalbėjau su kpt. Goža, ar ilgai mums čia dar reikės kankintis. Sunku atspėti – gali būti, dar du ar net šešis mėnesius. Negalima numatyti įvykių raidos. Šiandien sunku pasakyti, ar ilgai tai tęsis, bet greičiausiai mums liko daugiau sėdėti, negu jau sėdėjome⁸⁷.

Po J. Stanišauskio, J. Tonkūno, S. Šilingo suimamas ir A. Stulginskis. Nutarimą suimti A. Stulginskį priėmė Anciperovas 1942 m. sausio 2 d. Oficialiai suimamas sausio 27 d. kartu

su S. Šilingu⁸⁸. Įskundėjai T. Polosa ir J. Gaibutovičius apie A. Stulginskį beveik neturėjo ką pasakyti. T. Polosos liudijimu, tik atvežti į lagerį lietuviai buvo kupini vilties greitai išsilaivinti. Gražys T. Polosai pasakęs, kad prezidentas A. Stulginskis turi radiją, ir dabar lietuviai viską žino. Į tardytojo klausimą, ar jis tiki tuo, T. Polosa atsakė, kad netiki, bet tokių kalbų buvo⁸⁹.

T. Polosa dar liudijo, kad rugsėjo 7 d. prie K. Pamarnacko stalo kalbėjosi K. Pamarnackas, M. Gedgaudas, P. Dundulis ir „buvęs prezidentas Stulginskis“ apie lenkų grąžinimą iš Tugačo, kur jie turėjo būti paleisti⁹⁰. J. Gaibutovičius, įvardydamas K. Pamarnacko „grupe“, A. Stulginskį paminėjo paskutiniu – tryliktu, pasakė, kad tai „buvęs Lietuvos prezidentas, senis, bet nacionalistinių pažiūrų“⁹¹.

Dėl A. Stulginskio priklausymo grupei parodymus davė ir suimtieji. J. Stanišauskis iš 16 išvardytų asmenų, kurie palaikė asmeninius ryšius ir susitikę svarstė visuomenines politines temas, susijusias su Vokietijos ir SSRS karu, pirmuoju nurodė A. Stulginskį⁹².

Pasak M. Gedgaudo, lietuviai telkėsi į keturias grupes. Ketvirtajai grupei priklausė asmenys, ėję aukštas pareigas Lietuvoje, tai A. Stulginskis, S. Šilingas, J. Tamošaitis ir J. Stanišauskis. Jie laikėsi atokiau nuo kitų, kalbėdavosi tarp savęs politinėmis temomis. Į juos patarimo įvairiais klausimais kreipdavosi visi kiti lietuviai⁹³.

Tą patį liudijo ir J. Pranculis⁹⁴.

A. Stulginskio „kontrevoliucinė veikla“ buvo taip pat nežymi. J. Gaibutovičius pakartoto T. Polosos teiginį, kad A. Stulginskis rugsėjo 7 d. su kitais kalbėjosi apie lenkų grąžinimą iš Tugačo, be to, palaikė K. Pamarnacko „provokacinius gandus“ apie Novosibirsko bombardavimą⁹⁵. Tačiau M. Gedgaudas liudijo, kad apie tai kalbėjosi K. Pamarnackas ir M. Dundulis, o M. Gedgaudas ir A. Stulginskis sėdėjo tylėdami⁹⁶. J. Gaibutovičiaus liudijimu, A. Stulginskis rugsėjo 8 d. pritarė P. Dun-

dulio kalboms, kad po karo savarankiškos Lenkijos nebus: Vokietija perduos ją Lietuvos valdžiai⁹⁷.

B. Pranculis liudijo, kad 7-ajame lagerio punkte pirmomis po atvežimo dienomis prie barako ant suolo sėdėdami kalbėjosi A. Stulginskis, S. Šilingas, J. Stanišauskis ir jis pats. Visi piktinosi savo padėtimi lageryje, kad juos ištrėmė, atskyrė nuo šeimų. Visi buvo vieningos nuomonės, kad SSRS karą pralaimės, kad nepriklausomos Lietuvos atkūrimas galimas tik laimėjus Vokietijai. Akistatos metu A. Stulginskis J. Pranculio parodymus paneigė: „Ne, taip nekalbėjau. Pranculio parodymai melagingi“⁹⁸. Toliau J. Pranculis liudijo, kad A. Stulginskis, S. Šilingas, J. Stanišauskis ir J. Tonkūnas gyvendami viename barake dažnai matėsi ir kalbėjosi, bet apie ką ir kokiomis temomis – nežino, nes jeigu kas prie jų prieidavo – pokalbį nutraukdavo⁹⁹.

J. Stanišauskis parodymuose liudijo, kad Lietuvoje su A. Stulginskiu nebuvo pažįstami. Pirmą kartą susitiko liepos 8 d. apie 10 val. ryto prie įėjimo į 7-ąjį lagerio punktą. Po to visą buvimo lageryje laiką su A. Stulginskiu nesusitikinėjo ir nekalbėjo, išskyrus trumpą susitikimą zonoje, kai jis praėjo netoli pietaujančių kalinių, bet jokio pokalbio nebuvo. Ilgesnis pokalbis įvyko Bolšaja rečkoje, dirbant prie ledinio kelio 10-osios atšakos rugsėjo pabaigoje ar spalio pirmoje pusėje. Toje atšakoje abi brigados dirbo kartu, ir J. Stanišauskis, kaip 3-iosios brigados dešimtininkas, galėjo vaikščioti po ruožą, kur dirbo ir A. Stulginskio brigada. Praeidamas pro A. Stulginskį, kuris tuo metu ilsėjosi, pradėjo su juo kalbėtis, paminėjo gandus, kad Maskvą užėmė vokiečiai, bet kas pirmas apie tai prakalbo – neprisiminė. Šį įvykį jie aiškino kaip veiksnį, galintį pagreitinti karo eigą ir grįžimą į tėvynę. Vėliau su A. Stulginskiu kalbėjosi dar vieną ar du kartus darbe, bet kokiomis temomis – neprisiminė. Barakuose jokių ilgesnių pokalbių nebuvo, tik keletą kartų praeidamas sustojo prie A. Stul-

ginskio gulto ir pasiteiravo apie sveikatą, nes jis sirgo. Per tuos trumpus susitikimus jokių kalbų politinėmis temomis nebuvo, taip pat ir jokio bendravimo, nes praeityje jie priklausė skirtingoms politinėms grupuotėms, be to, A. Stulginskis buvo uždaro charakterio, nelinkęs bendrauti ir leisti į kalbas¹⁰⁰. A. Stulginskis ir J. Stanišauskis per akistatą pripažino, kad kalbėjosi bendromis frazėmis¹⁰¹.

K. Pamarnackas liudijo, kad jis su A. Stulginskiu kalbėjosi Bolšaja rečkoje du kartus. Rugpjūčio 8–9 d. kartu su kitais – M. Gedgaudu, P. Dunduliu, V. Čapliku ir, rodos, J. Stanišauskiu – kalbėjosi apie karo veiksmus, svarstė gandus apie Novosibirsko bombardavimą; antrą kartą rugsėjo viduryje kalbėjosi džiovykloje vis apie tuos pačius reikalus, nes tai buvo si svarbiausia tema. A. Stulginskis, kaip ir kiti, manė, kad Sovietų Sąjunga karą pralaimės ir nuo to priklausys Lietuvos nepriklausomybės ir įkalintų bei į Sibirą ištremtų lietuvių likimas, ir kad tai tik laiko klausimas. Per akistatą A. Stulginskis šiuos K. Pamarnacko parodymus paneigė¹⁰².

P. Ašmanto liudijimu, A. Stulginskis nuolat diskutavo su S. Šilingu, J. Stanišauskiu, dr. J. Vileišiu bei aukštais karininkais, bet jų kalbos jam išgirsti nepavyko. P. Ašmantas kartą pirtyje su A. Stulginskiu kalbėjosi apie karo eigą. Jis buvo tos nuomonės, kad karas greitai baigsis, nes Sovietų Sąjunga vokiečių spaudimo neatlaikys. Prisiminė ir pasikalbėjimą barake. Tada A. Stulginskis ir V. Čaplikas sirgo ir gulėjo šalia vienas kito. P. Ašmantas ir P. Vizgirda, praeidami pro šalį, prisėdo prie jų pasiteirauti apie sveikatą, paklausė, kas girdėti apie karą. A. Stulginskis juokdamasis pasakė: „Nereikia nė japonų įsitraukimo į karą, mes ir taip greitai važiuosim namo, tik turėkit daugiau lietuviškos kantrybės“¹⁰³.

Akistatos metu P. Ašmantas pakartojo, kad A. Stulginskis priklausė grupei lietuvių, kurie Lietuvoje užėmė svarbius vyriausybinius ir karinius postus, turėjo aukštus karinius laipsnius.

Ta grupė laikėsi atskirai nuo kitų lietuvių kalinų, bet tarp savęs artimai bendravo. Juos jungė politiniai įsitikinimai ir priešiškas nusistatymas SSRS atžvilgiu bei įsitikinimas, kad Sovietų Sąjunga karą pralaimės ir tai sudarys galimybę atkurti nepriklausomą Lietuvos valstybę be sovietinės santvarkos, o kaliniai išsivaduos iš lagerio ir grįš į tėvynę. Tokios pat nuomonės buvęs ir A. Stulginskis. Jis P. Ašmanto akivaizdoje dėstęs antisovietines kapituliantiškas pažiūras.

A. Stulginskis per akistatą P. Ašmanto parodymų nepatvirtino. Jis sakė, kad jokia antisovietine veikla nei lageryje, nei apskritai neužsiėmė, jokiai išskirtinei lietuvių grupei nepriklausė, nes idėjiškai jam artimų žmonių lageryje nebuvo. Neprisiminė, kad dalyvaujant P. Ašmantui būtų reiškęs antisovietines kapituliantiškas pažiūras, nors toms pažiūroms jis pritarė¹⁰⁴.

P. Vizgirda paliudijo, kad jis kažkurį rugpjūčio dieną apie ketvirtą valandą priėjo prie sergančio A. Stulginskio. Pokalbio metu A. Stulginskis pasakė, kad Vokietija nugalės SSRS, nes ji yra aukštos kultūros ir turi gerą techniką. Vokietijos pergalė atneš laisvę ir lietuviams. Kalbėjosi tik dviese. Antrą kartą kalbėjosi rugsėjo mėn., dalyvaujant ir mjr. V. Čaplikui. A. Stulginskis pradėjo P. Vizgirdą klausinėti, kas nauja fronte. Šis atsakęs, kad nieko naujo negirdėjo. Tada V. Čaplikas paklausė, ką P. Vizgirda darytų, jei kas atvertų lagerio vartus ir išleistų į laisvę. P. Vizgirda atsakęs, kad tuo pasinaudotų ir išeitų. A. Stulginskis su V. Čapliku paprieštaravo sakydami, kad jie be dokumentų neišeitų, nes tai galėtų būti provokacija. Prieš išeinant reikėtų apsirūpinti pinigais kelionei, sužinoti, kur yra šeimos ir kur važiuoti. Spalio mėn. A. Stulginskis P. Vizgirdai perdavė pasaugoti 80 rb, nes vyko krata ir sargyba galėjo juos atimti. Daugiau pokalbių politinėmis temomis nebuvo¹⁰⁵.

J. Aukštuolis liudijo, kad jo santykiai su A. Stulginskiu buvę gana šalti. Susitiko lage-

ryje po 14–15 metų nesimatymo. Pažinojo jį tik oficialiai, kaip buvusį prezidentą. Lageryje kalbėjosi keturis penkis kartus daugiausia apie sveikatą, nes abu dažnai sirgo. Kalbėjosi apie maitinimą, normas, lagerio įvykius ir darbus. Pokalbiai buvo labai trumpi ir santūrūs, nes abu laikėsi skirtingų pažiūrų. Klausiamas apie komitetą J. Aukštuolis atsakė nieko apie tai nežinaš¹⁰⁶.

Kaip suprantame, minėti faktai iš esmės buvo menkaverčiai, tačiau A. Stulginskis, norėdamas, kad jam panaikintų teistumą, 1956 m. rašė, jog prieš jį liudijo politiniai priešininkai, 1926 m. gruodžio 17-osios perversmo dalyviai – plk. M. Gedgaudas, mjr. J. Pranculis, K. Pamarnackas, taip pat A. Smetonos vyriausybės nariai, kuriems visada griežtai oponavo – buvę ministrai J. Stanišauskis ir J. Tonkūnas, taip pat I. Tamošaitis. O dėl P. Ašmanto parodymų, tai jie nieko verti, nes jis – visiškai netekęs moralės žmogus¹⁰⁷.

Pats A. Stulginskis parodymuose apie S. Šilingą, I. Tamošaitį, J. Stanišauskį ir kitus teigė, kad apie jų antisovietinę veiklą bei politines pažiūras nieko nežino, išskyrus S. Šilingą, kuris pasakęs, kad Lietuvą prijungus prie SSRS jis yra lojalus, taip pat kaip ir kiti minėti asmenys. A. Stulginskis neatsimena, kad kuris nors iš minėtų asmenų būtų išreiškęs nepasitenkinimą sovietų valdžia ar kalbėjęs, kad SSRS karą pralaimės. Neprisimena, kad S. Šilingas, J. Stanišauskis, K. Pamarnackas, M. Gedgaudas, P. Ašmantas ir kiti būtų priešišškai nusistatę SSRS atžvilgiu ir tikėtų Vokietijos pergale¹⁰⁸.

1942 m. vasario 4 d. Anciperovas priėmė nutarimą dėl kaltinimo pateikimo, nes nustatė, kad A. Stulginskis praeityje buvo:

„1. Kontrrevoliucinės fašistinės krikščionių demokratų partijos Centro komiteto narys, turėjo ministro be portfelio postą, 1917–1920 m. buvo Valstybės tarybos pirmininkas, 1922–1926 m. – buržuazinės Lietuvos Respublikos prezidentas ir visa savo veikla padėjo tarptautinei buržuazijai.

2. Būdamas NKVD Kraslage užsiėmė nelegalia kontrrevoliucine veikla, kuri pasireiškė taip:

a) buvo aktyvus narys kontrrevoliucinės grupuotės, kuriai priklausė „buvusieji Lietuvos žmonės“ [taip enkavėdistai vadino buvusius žymius valstybės veikėjus. – G. K.], tokie kaip buvęs teisingumo ministras S. Šilingas, buvęs propagandos ministras [tokio nebuvo. – G. K.] Tamošaitis, buvęs susisiekimo ministras Stanišauskis, buvęs mjr. Pranculis ir kt., kurie, būdami vieningo politinio nusistatymo dėl SSRS pralaimėjimo kare su Vokietija ir dėl buržuazinės Lietuvos Respublikos atkūrimo, lageryje vedė organizuotą nelegalią priešišką veiklą, nukreiptą prieš SSRS ir sovietų valdžią;

b) dalyvavo grupiniuose nelegaliuose susirinkimuose, kuriuose kontrrevoliucine fašistine dvasia buvo svarstomas lietuvių pasirengimas aktyviai kovai su sovietų valdžia. 1941 m. liepos mėn. lietuvių kalinių masiniame susirinkime (Nižne Pojmenskij skyriaus 7-ajame lagerio punkte) kontrrevoliucinės grupuotės dalyvis Šilingas pasakė kontrrevoliucinę kalbą. Jis kvietė kovoti su sovietų valdžia. Kaltinamasis Stulginskis dalyvavo šiame susirinkime;

c) Stulginskis su Šilingu, Stanišauskiu, Tonkūnu ir kitais svarstė nelegalaus lietuvių organizacinio komiteto klausimą;

d) kartu su kitais kontrrevoliucinės grupuotės dalyviais platino ir svarstė provokacinius gandus ir prasimanymus, kad „vokiečiai užėmė Maskvą“, „bombarduojamas Novosibirskas“, „SSRS prasidėjo neramumai – sukilimai“ ir pan.;

e) rašė nelegalų dienoraštį, kuriame kontrrevoliuciniais tikslais fiksavo žinias apie lagerio gyvenimą, apie sargybos padėtį, taip pat žymėjo ryšius, susitikimus ir pokalbius antisovietinėmis kapituliantiškais temomis su savo kontrrevoliucinės grupuotės bendrininkais, t. y. įvykdė nusikaltimus pagal Baudžiamojo kodekso 58–4, 58–10 d. 2 ir 58–13 straipsnius¹⁰⁹.

1942 m. vasario 12 d. atliekant tardymą dėl pateiktų kaltinimų vyko toks dialogas:

Stulginskio atsakymas: Dėl 1942 m. vasario 4 d. nutarime pateiktų kaltinimų neprisipažįstu nė vienu kaltinimo punktu.

Klausimas: Paaiškinkite, kodėl neprisipažįstate kaltas.

Ats.: Pirma, savo ankstesne visuomenine politine veikla jokios pagalbos tarptautinei buržuazijai neteikiau ir kaltas dėl to neprisipažįstu. Nematau savo kaltės ir dėl to, kad buvau krikščionių demokratų partijos Centro komiteto narys, kad Lietuvos buržuazinėje demokratinėje vyriausybėje turėjau ministro be portfelio postą ir kad buvau išrinktas ir tapau Lietuvos Respublikos prezidentu. Tuo periodu aš buvau nepriklausomos Lietuvos Respublikos, kurią buvo pripažinusi Sovietų Sąjunga ir kuri palaikė draugiškus santykius su SSRS, pilietis. Antra, būdamas NKVD Kraslage suimtas, jokia kontrrevoliucine veikla neužsiėmiau, būtent:

a) nedalyvavau Šilingo, Tamošaičio, Tonkūno, Stanišauskio, Pranculio ir kt. kontrrevoliucinėje formuotėje, arba grupėje. Taip pat nedalyvavau pokalbiuose su Šilingu, Stanišauskiu, Tonkūnu ir kt. apie nelegalaus komiteto organizavimą ir nieko apie tai nežinau;

b) niekada nedalyvavau nelegaliuose susirinkimuose, kuriuose buvo svarstomi aktyvios lietuvių kovos su sovietų valdžia klausimai. Niekada nedalyvavau grupiniuose ar asmeniiniuose pokalbiuose, nedėsciau antisovietinių minčių apie Vokietijos ir SSRS karą ir niekada neišreiškiau kapituliantiškų pažiūrų ir nuotaičių Sovietų Sąjungos atžvilgiu. Masiniame lietuvių susirinkime, kuriame kalbėjo Šilingas, nedalyvavau ir nieko apie tai nežinau;

c) provokacinių gandų neplatinau ir neaptarinėjau;

d) dienoraštį rašiau iš įpratimo ir tikrai sau, jokių kontrrevoliucinių tikslų neturėjau. Todėl dėl antro man pateikto kaltinimo punkto, kad lageryje užsiėmiau nelegalia kontrrevoliucine veikla, kaltas neprisipažįstu ir kategoriškai neigiu tą kaltinimą.

Kl.: Tardymas jūsų kategorišką visų kaltinimų neigimą vertina kaip piktybinį tyčinį mėginimą išvengti duoti teisingus parodymus ir nuslėpti nuo tardymo savo antisovietinę priešišką veiklą, dėl kurios jūs pakankamai demaskuojamas kaltinamųjų Pamarnacko, Stanišauskio, Tamošaičio, Gedgaudo, Ašmanto ir kt. parodymais. Prašau <...> duoti smulkius ir teisingus parodymus.

Ats.: Kartoju, kad pateiktus man kaltinimus aš kategoriškai neigiu, jokia veikla prieš SSRS ir sovietų valdžią lageryje ir apskritai neužsiėmiau, jokiose grupuotėse ir asmeniiniuose svarstymuose ta tema nedalyvavau, su niekuo nesvarsčiau klausimo dėl nelegalaus lietuvių komiteto organizavimo. Pamarnacko, Stanišauskio, Tamošaičio, Ašmanto, Gedgaudo ir kt. parodymus neigiu kaip melagingus¹¹⁰.

Po tardymų 1942 m. kovo 30 d. buvo surašytas medicininės apžiūros aktas, kuriame nurodoma, kad A. Stulginskis yra taisyklingo kūno sudėjimo, mityba – patenkinama, kitų pakitimų nėra. Sveikas, tinka fiziniam darbui¹¹¹.

Balandžio 13 d. kaltinamajame akte A. Stulginskiui siūloma mirties bausmė.

Iki nuosprendžio A. Stulginskis buvo laikomas įvairiuose Kraslago punktuose. Iš dokumentų matyti, kad 1945 m. gruodžio 10 d. jis buvo Ingaše (pašto dėžutė 235/7¹¹²), 1951 m. birželio 22 d. ir lapkričio 11 d. – Ingašo rajone (pašto dėžutė 288/7A)¹¹³.

Iš lagerių A. Stulginskis rašo pareiškimus į įvairias instancijas. 1945 m. gruodžio 10 d. iš Ingašo siunčia prašymą J. Stalinui: „Štai jau penkti metai, kaip esu pataisos darbų lageryje kartu su deklasuotais elementais, nebūdamas nuteistas nei teismo, nei Ypatingojo pasitarimo. <...> Jeigu būčiau nors kiek nepasitikėjęs Sovietų Sąjunga, tai įvedant sovietinę kariuomenę į Lietuvą būčiau išvykęs į JAV, kur gyvena daug mano giminaičių, broliai, kurie ne kartą mane kvietė <...>. Aš senas, man per 60 metų, sveikata mano palaužta, gyventi liko neilgai, bet, šiaip ar taip, mano gyvenimas susijęs su

Lietuvos valstybe ir jis be pėdsakų išnykti negali. Nenorėčiau, kad mano mirtis lageryje kartu su vagimis ir banditais uždėtų juodą dėmę Sovietų Sąjungai. Todėl prašau duoti nurodymą mane išlaisvinti ir kartu su šeima grąžinti į tėvynę“.

Ant prašymo Lavrentijus Beriža užrašo rezoliuciją: „Pateikti pažymą iš esmės“¹¹⁴.

Bet kas iš to? 1946 m. balandžio 23 d. pažymoje rašoma, kad A. Stulginskis ir toliau skleidžia antisovietinę agitaciją, buitiniu atžvilgiu charakterizuojamas teigiamai, pagal sveikatos būklę – invalidas, tinka tik lengvam darbui¹¹⁵.

1947 m. birželio mėn. MGB ministras gen. plk. Viktoras Abakumovas rašo J. Stalinui, kad MGB yra tos nuomonės, jog Stulginskio būtų galima svarstyti MGB Ypatingajame pasitarime ir bausmės dydį skirti 10 m. nuo išankstinio sulaikymo pradžios. Prašo nurodymų¹¹⁶. Bet jų nėra.

1951 m. sausio 5 d. MVD Krasnojarsko krašto pataisos darbų lagerių viršininko pavaduotojas pplk. Ržavinas ir spec. skyriaus viršininko pavaduotojas Titenkovas praneša, kad dėl A. Stulginskio į centrinius organus buvo kreiptasi 9 kartus. Rašo, jog toks ilgas A. Stulginskio bylos vilkinimas (daugiau kaip 9 m. nuo suėmimo pradžios) juos stumia į labai sunkią padėtį, nes negali nieko konkrečiau atsakyti į jo daugkartinius pareiškimus, kuriuose prašo pranešti, kuo remiantis jis laikomas suimtu. Paskutiniame – 1950 m. gruodžio 18 d. – pareiškime A. Stulginskis rašo, kad jau greitai bus 10 metų, kai yra kalinamas, nebūdamas nuteistas nei teismo, nei Ypatingojo pasitarimo¹¹⁷. Savo kalinimo reikalu A. Stulginskis rašė įvairioms instancijoms 15 kartų: J. Stalinui, SSRS generaliniam prokurorui, MVD, MGB, sričių ir vietos prokurorams, tačiau „nuostabu tai, kad nė į vieną pareiškimą nė karto negavau atsakymo“¹¹⁸.

Atsakymą A. Stulginskis gavo praėjus daugiau kaip 11 kalinimo metų. 1952 m. vasario

27 d. SSRS MGB Ypatingasis pasitarimas už „aktyvią kovą su darbininkų klase ir revoliuciniu judėjimu, dalyvavimą kontrrevoliucinėje grupuotėje ir antisovietinę agitaciją“ nuteisė 25 m. kalėti kalėjime, skaičiuojant nuo 1941 m. birželio 7 d.¹¹⁹ SSRS MGB kalėjimų skyrius A. Stulginskį – kalinį Nr. 30, 1952 m. kovo 21 d. pagal paskyrą Nr. 35/3-990 nukreipė į Vladimiro kalėjimą¹²⁰.

Po J. Stalino mirties 1954 m. birželio 2 d. SSRS Aukščiausiojo Teismo karinė kolegija bausmę sumažino iki faktiškai išbūto laiko – 12 metų ir 4 mėn.¹²¹ Iš Vladimiro kalėjimo Nr. 2 A. Stulginskis buvo paleistas 1954 m. birželio 23 d.¹²² Birželio ar liepos mėn. nuvyko pas tremtyje buvusią žmoną į Komijos Kortkero miškų ūkį. Čia įsidarbino gyvenvietės pirmosios apylinkės komendantu. Atvykęs pas žmoną buvo nekalbus, nieko nepasakojo nei apie savo gyvenimą lageryje, nei su kuo atliko bausmę, nei apie tolesnius planus, gyveno uždarai, kukliai, su niekuo nebendravo¹²³. 1955 m. persikėlė į Pezmogo tarybinį ūkį, ten jam pavyko įsidarbinti šiltnamiuose agronomu¹²⁴. 1956 m. pabaigoje Stulginskiai grįžo į Lietuvą. Čia nuolat iki mirties buvo sekamas agentų.

A. Stulginskis mirė 1969 m. rugsėjo 22 d. Kaune.

1942 m. balandžio 13 d. kaltinamuoju aktu mirties bausmė siūlyta ne tik A. Stulginskiui, J. Stanišauskiui, S. Šilingui ir J. Tonkūnui, bet ir visiems kitiems 18 kaltinamųjų. Nuosprendį Ypatingasis pasitarimas priėmė tik 1952 m. vasario 27 d. Nesulaukę nuosprendžio lageriuose mirė bylos dalyviai: 1943 m. vasario mėn. Kansko kalėjime mirė prof. I. Tamošaitis; Lietuvos kariuomenės plk. M. Gedgaudas mirė 1942 m. lapkričio 26 d. nuo išsekimo, mažakraujystės, išeminės širdies ligos ir plaučių uždegimo; Lietuvos kariuomenės plk. P. Dundulis mirė 1942 m. rugsėjo 2 d.; Lietuvos kariuomenės lttn. Č. Vabalas mirė 1942 m. liepos 20 d. nuo viso organizmo išsekimo; apskrities poli-

cijos viršininkas K. Atkočiūnas mirė 1949 m. balandžio 6 d. nuo trūkiosios skrandžio opos, peritonito ir plaučių tuberkuliozės; Lietuvos kariuomenės mjr. J. Matelis mirė 1944 m. gegužės 30 d. nuo išsekimo ir plaučių tuberkuliozės; Mažeikių miesto policijos viršininkas A. Šalkauskas mirė 1943 m. gegužės 31 d.; Lietuvos kariuomenės mjr. K. Pamarnackas mirė 1945 m. gegužės 10 d. nuo plaučių tuberkuliozės ir pleurito; susisiekimo ministras J. Stanišauskis mirė 1943 m. balandžio 15 d. nuo tuberkuliozės; diplomatas J. Aukštuolis mirė 1949 m. spalio 28 d. Dubravlage nuo plaučių tuberkuliozės ir kraujoplūdžio. Kiekvienam jų, be tiesioginės mirties priežasties, dar buvo nustatytos bent keturių penkių ligų diagnozės¹²⁵.

Tardymų metu paminėta daug kitų asmenų, todėl jiems buvo numatyta iškelti atskiras bylas. Antai Kraslago operatyvinio-čekistinio skyriaus 1942 m. sausio 2 d. nutarimu byla turėjo būti iškelta Antanui Januškevičiui, buvusiam Lietuvos policijos tarnautojui, „už kontrrevoliucinę veiklą“; sausio 15 d. – Viktorui Čaplikui, Juozui Pečiukaičiui, tarnavusiems Lietuvos armijos žvalgyboje; vasario 20 d. – kunigui Vladiui Mažonui, mokytojui Garmui, geležinkelio tarnautojui Katkevičiui, Gomolickiui, kurie, J. Pranculio liudijimu, organizavo Kūčias; kovo 10 d. – kitiems, iš viso 52 asmenims. Kaip rašoma nutarime, šie asmenys buvo antraeiliai „kontrrevoliucinės grupuotės“ dalyviai ir nega-

lėjo būti patraukti kartu su pagrindiniais kaltinamaisiais. Be to, reikėjo nustatyti kai kurių buvimo vietą, o pagal turimus išankstinius duomenis daugelis jų sunkiai sirgo ar buvo mirę¹²⁶.

Kaip minėta, Kraslago Bolšaja rečkos lageryje vykę areštai buvo plataus masto naikinimo akcija, nes dar pirmąją karo dieną – 1941 m. birželio 22 d. L. Berija išleido įsakymą Nr. 00221 suimti kalinius, jeigu yra duomenų apie antisovietinę agitaciją, pasirengimą sukilimui, diversiją, sabotažą. Šie kaltinimai lageriuose tapo trafaretiniais. Antai 1941 m. rugsėjo mėn. Sevželdorlage buvo likviduota „grupuotė“, turėjusi tikslą patogiausiu metu sukilti, nuginkluoti apsaugą, užimti šaudmenų sandėlius, išlaisvinti kalinius, dalį apginkluoti ir traukiantis susijungti su fašistine kariuomene. 1941 m. spalio 16 d. Pečiorlage likviduota „kontrrevoliucinė kalinių organizacija“, platinusi atsišaukimą, raginantį sukilti ir nuversti sovietų valdžią. 1942 m. sausio mėn. Sevželdorlage „kontrrevoliucinė grupė“ sistemingai skleidė tarp kalinių antisovietinę kapituliantišką agitaciją ir ketino sukurti lagerio sukilimo komitetą¹²⁷.

Prof. Pranas Dovydaitis, buvęs ministras pirmininkas 1918 m., buvo kaltinamas, kad Sevurallage buvo „Lietuvių gelbėjimo komiteto“ narys. Šios organizacijos tikslas buvęs jėga išsilaisvinti, pereiti į vokiečių pusę ir kartu kovoti prieš Sovietų Sąjungą¹²⁸.

Nuorodos

¹ NKGB Kretingos aps. operatyvinio įgaliotinio seržanto Popovo 1941 m. birželio 7 d. nutarimas suimti A. Stulginskį, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. K-1, ap. 58, baudžiamoji byla Nr. 42880/3, t. 2, l. 123.

² V. Minkevičiaus 1941 m. gegužės 30 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 10.

³ V. Minkevičiaus 1941 m. birželio 3 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 194.

⁴ V. Sakalausko 1941 m. birželio 8 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 8, 9.

⁵ NKGB Kėdainių aps. tardymo skyriaus tardytojo, valstybės saugumo vyr. lttn. Kuznecovo 1941 m. birželio 8 d. nutarimas suimti J. Stanišauskį, *ibid.*, l. 2.

⁶ Kuznecovo 1941 m. birželio 9 d. nutarimas suimti J. Tonkūną, *ibid.*, l. 188.

⁷ J. Stanišauskio 1942 m. sausio 16 d. pareiškimas NKVD Kraslago operatyvinio-čekistinio skyriaus tardytojui Sergejevui, *ibid.*, l. 41.

⁸ NKGB Šakių aps. operatyvinio įgaliotinio Bulikovo 1941 m. birželio 10 d. nutarimas suimti S. Šilingą, *ibid.*, l. 99.

⁹ J. Stanišauskio 1942 m. sausio 16 d. parodymai

NKVD Kraslago operatyvinio-čekistinio skyriaus tardytojui Sergejevui, *ibid.*, l. 42, 43, 85.

¹⁰ J. Stanišauskio 1942 m. sausio 22 d. parodymai, *ibid.*, l. 52.

¹¹ J. Gaibutovičiaus 1941 m. rugsėjo 24 d. tardymo protokolas, *ibid.*, t. 4, l. 16.

¹² P. Ašmanto 1941 m. gruodžio 23 d. parodymai, *ibid.*, t. 1, l. 192.

¹³ L. Kiniausko 1942 m. sausio 26 d. tardymo protokolas, *ibid.*, t. 4, l. 73.

¹⁴ A. Šerėnas, *Vorkutos mirties lageriai*, Vilnius, 1997, p. 546.

¹⁵ T. Polosos 1941 m. rugsėjo 17 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, baudžiamoji byla Nr. 42880/3, t. 4, l. 1–9.

¹⁶ J. Gaibutovičiaus 1941 m. rugsėjo 24 d. tardymo protokolas, *ibid.*, l. 15, 16; J. Gaibutovičiaus 1941 m. spalio 6 d. papildomo tardymo protokolas, *ibid.*, l. 25–31.

¹⁷ NKVD Kraslago operatyvinio-čekistinio skyriaus vyr. operatyvinio įgaliotinio Anciperovo 1941 m. spalio 3 d. nutarimas suimti K. Pamarnacką, *ibid.*, t. 1, l. 2.

¹⁸ K. Pamarnacko ir T. Polosos 1941 m. spalio 3 d. akistatos protokolas, *ibid.*, l. 16–18, 20.

¹⁹ K. Pamarnacko 1941 m. spalio 8 d. papildomo tardymo protokolas, *ibid.*, l. 25.

²⁰ K. Pamarnacko 1941 m. spalio 13 d. papildomo tardymo protokolas, *ibid.*, l. 29, 30; J. Gaibutovičiaus ir K. Pamarnacko 1941 m. spalio 28 d. akistatos protokolas, *ibid.*, l. 69, 70.

²¹ Anciperovo 1941 m. spalio 15 d. nutarimas dėl kaltinimo pateikimo K. Pamarnackui, *ibid.*, l. 58.

²² Anciperovo 1941 m. lapkričio 29 d. nutarimas dėl tardymo laiko pratęsimo, *ibid.*, l. 155–157.

²³ Anciperovo 1942 m. sausio 3 d. nutarimas dėl tardymo laiko pratęsimo, *ibid.*, t. 2, l. 34–36.

²⁴ J. Stanišauskio 1942 m. sausio 2 d. tardymo protokolas, *ibid.*, l. 22, 33.

²⁵ J. Stanišauskio 1942 m. sausio 5 d. papildomo tardymo protokolas, *ibid.*, l. 38.

²⁶ J. Stanišauskio 1942 m. sausio 16 d. parodymai, *ibid.*, l. 42–52.

²⁷ Anciperovo 1942 m. sausio 16 d. nutarimas dėl kaltinimo pateikimo J. Stanišauskiui, *ibid.*, l. 53.

²⁸ J. Stanišauskio 1942 m. sausio 16 d. papildomo tardymo protokolas, *ibid.*, l. 54–56.

²⁹ J. Stanišauskio 1942 m. sausio 22 d. parodymai, *ibid.*, l. 63–65.

³⁰ J. Stanišauskio 1942 m. sausio 22 d. tardymo protokolas, *ibid.*, l. 68.

³¹ J. Stanišauskio 1942 m. kovo 6 d. parodymai, *ibid.*, l. 87.

³² J. Stanišauskio 1941 m. sausio 22 d. tardymo protokolas, *ibid.*, l. 72–75.

³³ J. Stanišauskio ir S. Šilingo 1942 m. sausio 31 d. akistatos protokolas, *ibid.*, l. 110, 111.

³⁴ J. Stanišauskio 1942 m. sausio 17 d. tardymo protokolas, *ibid.*, l. 58.

³⁵ J. Stanišauskio 1942 m. kovo 19 d. tardymo protokolas, *ibid.*, l. 91–93.

³⁶ J. Stanišauskio 1942 m. kovo 6 d. parodymai, *ibid.*, l. 87, 88.

³⁷ Kaltinamasis aktas, *ibid.*, t. 4, l. 144.

³⁸ J. Stanišauskio 1942 m. balandžio 3 d. sveikatos būklės aktas, *ibid.*, t. 2, l. 15.

³⁹ J. Stanišauskio 1943 m. balandžio 15 d. mirties aktas, *ibid.*, t. 5, l. 77.

⁴⁰ Anciperovo 1942 m. sausio 2 d. nutarimas dėl S. Šilingo suėmimo, *ibid.*, t. 2, l. 99.

⁴¹ J. Stanišauskio 1942 m. sausio–vasario mėn. (dokumentas be datos) parodymai, *ibid.*, l. 82–85.

⁴² S. Šilingo 1942 m. vasario 2 d. parodymai, *ibid.*, t. 2, l. 112.

⁴³ J. Gaibutovičiaus 1941 m. rugsėjo 24 d. tardymo protokolas, *ibid.*, t. 4, l. 15, 16.

⁴⁴ M. Gedgaudo 1941 m. spalio 16 d. papildomo tardymo protokolas, *ibid.*, t. 1, l. 110.

⁴⁵ S. Šilingo ir M. Gedgaudo 1942 m. vasario 3 d. akistatos protokolas, *ibid.*, t. 2, l. 116, 117.

⁴⁶ J. Kedžio 1942 m. vasario 28 d. parodymai, *ibid.*, l. 83.

⁴⁷ K. Pamarnacko 1941 m. spalio 15 d. tardymo protokolas, *ibid.*, t. 1, l. 62.

⁴⁸ J. Kedžio 1942 m. vasario 28 d. parodymai, *ibid.*, t. 4, l. 83, 85, 87.

⁴⁹ A. Januškos 1941 m. rugsėjo 29 d. tardymo protokolas, *ibid.*, l. 91; J. Kedžio ir A. Januškos 1942 m. kovo 24 d. akistatos protokolas, *ibid.*, l. 106, 109.

⁵⁰ S. Šilingo ir J. Kedžio 1942 m. vasario 2 d. akistatos protokolas, *ibid.*, t. 2, l. 112.

⁵¹ S. Šilingo 1942 m. sausio 2 d. parodymai, *ibid.*, l. 113.

⁵² S. Šilingo 1942 m. kovo 13 d. tardymo protokolas, *ibid.*, l. 119, 120.

⁵³ Kaltinamasis aktas, *ibid.*, t. 4, l. 129.

⁵⁴ MVD Dubrovlogo viršininko pav. kpt. Borisovo 1949 m. gruodžio 8 d. raštas, *ibid.*, t. 5, l. 35.

⁵⁵ MGB Ypatingojo pasitarimo 1952 m. vasario 27 d. protokolo Nr. 14 išrašas, *ibid.*, priedas prie baudžiamosios bylos, l. 3.

⁵⁶ S. Šilingo 1942 m. kovo 30 d. sveikatos būklės aktas, *ibid.*, t. 2, l. 105.

⁵⁷ S. Šilingo 1952 m. vasario 22 d. sveikatos būklės aktas, *ibid.*, t. 5, l. 141.

⁵⁸ SSRS MGB kalėjimų skyriaus 1952 m. kovo 21 d. S. Šilingo nukreipimas į Vladimiro kalėjimą, *ibid.*, priedas prie baudžiamosios bylos, l. 5.

⁵⁹ SSRS Aukščiausiojo Teismo karinės kolegijos 1954 m. birželio 2 d. nutarimas, *ibid.*, t. 5, l. 168, 169.

⁶⁰ Vladimiro kalėjimo Nr. 2 viršininko Beguno 1954 m. birželio 25 d. raštas apie S. Šilingo paleidimą iš kalėjimo, *ibid.*, l. 173.

⁶¹ *Lietuvos gyventojų genocidas* (vardynas, rankraštis), t. 1.

⁶² Komijos ATSR KGB 4-ojo skyriaus 2-ojo poskyrio operatyvinio įgaliotinio ltn. Vachrušovo pažyma, LYA, f. K-1, ap. 45, b. 871, l. 42, 45.

⁶³ *Lietuvių enciklopedija*, Bostonas, 1963, t. 29, p. 491.

⁶⁴ J. Gaibutovičiaus 1941 m. spalio 6 d. papildomo tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 49, baudžiamoji byla Nr. 42880/3, t. 4, l. 26.

⁶⁵ M. Gedgaudo 1941 m. spalio 14 d. papildomo tardymo protokolas, *ibid.*, t. 1, l. 102.

⁶⁶ K. Pamarnacko 1941 m. spalio 8 d. tardymo protokolas, *ibid.*, l. 25.

⁶⁷ J. Stanišauskio 1942 m. sausio 22 d. parodymai, *ibid.*, t. 2, l. 64, 65.

⁶⁸ J. Stanišauskio 1942 m. sausio 23 d. parodymai, *ibid.*, l. 79.

⁶⁹ J. Tonkūno 1942 m. sausio 23 d. tardymo protokolas, *ibid.*, l. 206.

⁷⁰ *Ibid.*

⁷¹ J. Tonkūno 1942 m. sausio 23 d. tardymo protokolas, *ibid.*, l. 206.

⁷² J. Kiniausko 1942 m. sausio 26 d. tardymo protokolas, *ibid.*, t. 4, l. 73.

⁷³ J. Stanišauskio 1942 m. kovo 6 d. parodymai, *ibid.*, t. 2, l. 88.

⁷⁴ Anciperovo 1942 m. sausio 28 d. nutarimas dėl kaltinimo pateikimo J. Tonkūnui, *ibid.*, l. 216.

⁷⁵ J. Tonkūno 1942 m. sausio 28 d. tardymo protokolas, *ibid.*, l. 218, 219.

⁷⁶ J. Tonkūno 1942 m. kovo 30 d. sveikatos būklės aktas, *ibid.*, l. 200.

⁷⁷ J. Tonkūno 1951 m. rugsėjo 2 d. pareiškimas SSRS MVD GULAG'o viršininkui, *ibid.*, t. 5, l. 113, 114.

⁷⁸ J. Tonkūno 1950 m. gruodžio 20 d. raštas SSRS vidaus reikalų ministrui, *ibid.*, l. 69.

⁷⁹ SSRS MGB Ypatingojo pasitarimo 1952 m. vasario 27 d. protokolas Nr. 14 išrašas, *ibid.*, l. 132.

⁸⁰ J. Tonkūno 1952 m. vasario 22 d. sveikatos būklės aktas, *ibid.*, l. 140.

⁸¹ SSRS MGB kalėjimų skyriaus 1952 m. kovo 21 d. J. Tonkūno nukreipimas į Vladimiro kalėjimą, *ibid.*, priedas prie baudžiamosios bylos, l. 6.

⁸² J. Tonkūno 1953 m. pareiškimas SSRS komunistų partijos CK, *ibid.*, l. 158.

⁸³ SSRS Aukščiausiojo Teismo karinės kolegijos 1954 m. birželio 2 d. nutarimas dėl J. Tonkūno paleidimo iš kalėjimo, *ibid.*, l. 168, 169; J. Tonkūno 1954 m. birželio 23 d. pasirašytas raštelis apie paleidimą, *ibid.*, l. 175.

⁸⁴ SSRS MVD ministro, gen. plk. S. Kruglovo 1955 m. rugpjūčio 16 d. patvirtintas nutarimas, *ibid.*, l. 188, 189.

⁸⁵ *Lietuviškoji tarybinė enciklopedija*, Vilnius, 1983, t. 11, p. 354.

⁸⁶ P. Ašmanto 1941 m. gruodžio 25 d. parodymai, LYA, f. K-1, ap. 49, baudžiamoji byla Nr. 42 880/3, t. 1, l. 209.

⁸⁷ A. Stulginskio dienoraštis-užrašai, *ibid.*, priedas prie baudžiamosios bylos (vokas, l. 67, jame – bloknotėlis, l. 1–14; Kagano A. Stulginskio dienoraščio-užrašų vertimas į rusų kalbą, *ibid.*, t. 2, l. 131–148; A. Stulginskio parodymai, *ibid.*, l. 171–176.

⁸⁸ Anciperovo 1942 m. sausio 2 d. nutarimas dėl A. Stulginskio suėmimo, *ibid.*, t. 2, l. 122.

⁸⁹ T. Polosos 1941 m. rugsėjo 17 d. apklausos protokolas, *ibid.*, t. 4, l. 3, 4.

⁹⁰ T. Polosos 1941 m. spalio 9 d. papildomo tardymo protokolas, *ibid.*, l. 35.

⁹¹ J. Gaibutovičiaus 1941 m. spalio 6 d. papildomo tardymo protokolas, *ibid.*, l. 32, 33.

⁹² J. Stanišauskio 1942 m. sausio 22 d. tardymo protokolas, *ibid.*, t. 2, l. 66.

⁹³ M. Gedgaudo 1941 m. spalio 16 d. parodymai, *ibid.*, t. 1, l. 121–123.

⁹⁴ J. Pranculio 1942 m. vasario 12 d. tardymo protokolas, *ibid.*, t. 3, l. 22.

⁹⁵ J. Gaibutovičiaus 1941 m. spalio 16 d. papildomo tardymo protokolas, *ibid.*, t. 4, l. 30, 31.

⁹⁶ M. Gedgaudo 1941 m. spalio 17 d. papildomo tardymo protokolas, *ibid.*, t. 1, l. 113.

⁹⁷ J. Gaibutovičiaus 1941 m. spalio 16 d. papildomo tardymo protokolas, *ibid.*, t. 4, l. 30, 31.

⁹⁸ J. Pranculio 1942 m. vasario 12 d. tardymo protokolas, *ibid.*, t. 3, l. 22; A. Stulginskio ir J. Pranculio 1942 m. vasario 12 d. akistatos protokolas, *ibid.*, t. 2, l. 157, 158.

⁹⁹ J. Pranculio 1942 m. vasario 14 d. parodymai, *ibid.*, t. 3, l. 26.

¹⁰⁰ J. Stanišauskio 1942 m. vasario 14 d. parodymai, *ibid.*, t. 2, l. 85, 86.

¹⁰¹ A. Stulginskio ir J. Stanišauskio 1942 m. vasario 14 d. akistatos protokolas, *ibid.*, l. 163.

¹⁰² K. Pamarnacko 1941 m. spalio 8–15 d. parodymai, *ibid.*, t. 1, l. 56, 57; K. Pamarnacko ir A. Stulginskio 1942 m. vasario 13 d. akistatos protokolas, *ibid.*, t. 2, l. 159, 160.

¹⁰³ P. Ašmanto 1941 m. gruodžio 23 d. parodymai, *ibid.*, t. 1, l. 192, 193.

¹⁰⁴ A. Stulginskio ir P. Ašmanto 1942 m. vasario 17 d. akistatos protokolas, *ibid.*, t. 2, l. 167, 168.

¹⁰⁵ P. Vizgirdos 1942 m. kovo 5 d. tardymo protokolas, *ibid.*, t. 3, l. 231, 232.

¹⁰⁶ J. Aukštuolio 1942 m. kovo mėn. parodymai, *ibid.*, l. 67, 68.

¹⁰⁷ A. Stulginskio 1956 m. gruodžio 17 d. pareiškimas SSRS generaliniam prokurorui, *ibid.*, t. 5, l. 231.

¹⁰⁸ A. Stulginskio 1942 m. vasario 5 d. parodymai, *ibid.*, t. 2, l. 146.

¹⁰⁹ Anciperovo 1942 m. vasario 4 d. nutarimas dėl kaltinimo pateikimo A. Stulginskiui, *ibid.*, l. 153.

¹¹⁰ A. Stulginskio 1942 m. vasario 12 d. tardymo protokolas, *ibid.*, l. 155, 156.

¹¹¹ A. Stulginskio 1942 m. kovo 30 d. sveikatos būklės aktas, *ibid.*, l. 130.

¹¹² A. Stulginskio 1945 m. gruodžio 10 d. pareiškimas J. Stalinui, *ibid.*, t. 5, l. 88, 89.

¹¹³ A. Stulginskio 1951 m. birželio 22 d. pareiškimas SSRS MGB Ypatingajam pasitarimui, *ibid.*, l. 100.

¹¹⁴ A. Stulginskio 1945 m. gruodžio 10 d. pareiškimas J. Stalinui, *ibid.*, l. 88, 89.

¹¹⁵ SSRS MGB „A“ skyriaus viršininko Gercovskio pažyma, *ibid.*, l. 2, 3.

¹¹⁶ V. Abakumovo 1947 m. birželio mėn. raštas SSRS Ministrų Tarybai ir J. Stalinui, *ibid.*, l. 5.

¹¹⁷ SSRS MVD Krasnojarsko krašto pataisos darbų lagerių viršininko pavad. pplk. Ržavino 1951 m. sausio 5 d. raštas, *ibid.*, l. 72, 73.

¹¹⁸ A. Stulginskio 1956 m. gruodžio 17 d. pareiškimas SSRS generaliniam prokurorui, *ibid.*, l. 230–232.

¹¹⁹ SSRS MGB Ypatingojo pasitarimo 1952 m. vasario 27 d. protokolo Nr. 14 išrašas, *ibid.*, l. 131.

¹²⁰ SSRS MGB kalėjimų skyriaus 1952 m. kovo 21 d. A. Stulginskio nukreipimas į Vladimiro kalėjimą, *ibid.*, priedas prie baudžiamosios bylos, l. 4.

¹²¹ SSRS Aukščiausiojo Teismo karinės kolegijos 1954 m. birželio 2 d. nutarimas, *ibid.*, l. 168, 169.

¹²² Vladimiro kalėjimo Nr. 2 viršininko Beguno 1954 m. birželio 25 d. raštas, *ibid.*, l. 173.

¹²³ Komijos ASSR KGB 4-ojo skyriaus jaun. ltn. Žerebcovo 1954 m. spalio 28 d. agentūrinė pažyma, *ibid.*, ap. 45, b. 871, l. 20.

¹²⁴ Agento Antono 1955 m. vasario mėn. pranešimas, *ibid.*, l. 37.

¹²⁵ Mirties aktai, *ibid.*, t. 5, l. 77, 78, 80, 81, 82, 87, 143, 144, 145, 147.

¹²⁶ Kraslago operatyvinio-čekistinio skyriaus nutarimai dėl medžiagos išskyrimo iš bylos, *ibid.*, t. 4, l. 111–115.

¹²⁷ A. Šerėnas, *op. cit.*, p. 81, 83.

¹²⁸ J. Dovydaičio 1942 m. rugpjūčio 12 d. kaltinamoji išvada, LYA, f. K-1, ap. 58, baudžiamoji byla Nr. P-12293, l. 18, 19.

Pavargęs, bet ne herojus...

Liūtas Mockūnas, *Pavargęs herojus*, Vilnius: Baltos lankos, 1997, 567 p.

Jonas Deksnys Lietuvos pasipriešinimo scenoje šmėkščiojo penktajame dešimtmetyje. Jis buvo aktyvus antinacinės rezistencijos dalyvis. Pokario metais kelis kartus grįžo iš Vokietijos į Lietuvą, užmezgė ryšius su partizanais, stengėsi su idėjos draugais sukurti atsvarą išeivijoje veikiančiam Vyriausiajam Lietuvos išlaisvinimo komitetui (toliau – VLIK'as). Paskutinį sykį grįžęs į Lietuvą 1949 m. birželį, po kelių dienų buvo sovietinio saugumo suimtas ir pasidarė veikliu jo agentu: dezinformavo išeiviją, skatino jos vidaus kivirčius. Ilgainiui Deksnys tapo prasigėrusiu smulkiu informatoriumi. Jis mirė 1982 m. kovo 22 d.

J. Deksnio vaidmuo pokario metų pasipriešinimo judėjime gana menkas. Nei jo pirmosios kelionės į Lietuvą, nei vėlesnės išdavystės neturėjo didesnės reikšmės partizanų kovoms. Tačiau jis padarė nemažą įtaką išeivijos politikos ir ideologijos nesutarimams, kurie kilo dar tarpukario metais ir tebėra gajūs šiandien.

Liūto Mockūno knyga „Pavargęs herojus“ nėra siaura J. Deksnio biografija. Autorius stengiasi plačiai vaizduoti Deksnį supančią aplinką – lietuvių pasipriešinimą naciams ir komunistams, ideologinius išeivijos nesutarimus, VLIK'o ir Diplomatinės tarnybos tarpusavio ginčus. Paskelbta nemažai archyvinės medžiagos apie patį Deksnį ir išeivijos politinius nesutarimus. Sovietinių archyvų dokumentai ko nors nauja apie Deksnį neatskleidžia. Blaiviau vertinę padėtį žmonės jau šeštajame dešimtmetyje suprato, kad jis greitai buvo suimtas ir KGB užverbuotas kūrė vadinamuosius „pasyviosios rezistencijos“ centrus. Detaliai atpasakodamas saugumo archyvų turinį, autorius išsklaido likusias abejones ir sukuria išsamų Deksnio dar-

bo sovietiniam saugumui vaizdą. Apie partizanų kovas iš esmės nieko nauja nepasakyta. Knygoje paskelbta nemažai medžiagos, kuri platesnei visuomenei nebuvo prieinama. Bet atrodo, kad Mockūnas nesinaudojo pagrindiniais VLIK'o ar Diplomatinės tarnybos archyvais.

Knyga parašyta sklandžiai. Nors ji ilga (būtų buvę galima ją penktadaliu sumažinti – dėl to turinys nebūtų nukentėjęs), autorius sugeba išlaikyti skaitytojo dėmesį.

L. Mockūnas aiškiai simpatizuoja J. Deksniiui, stengiasi jį suprasti, dažnai ir pateisinti, arba bent tiek, kiek leidžia geras tonas. Dėl to nereikėtų jam priekaištauti. Neobjektyvumo, vienašališkumo bei moralizavimo pavojus yra gerokai didesnis, kai autorius rašo apie nemėgstamus žmones, pavyzdžiui, apie Juozą Lukšą arba katalikus.

L. Mockūno knygos savitumą lemia ištikimybė rezistencijos istorijos tradicijai, kurią vadinu santarvine. Ši interpretacija kilo iš Laisvės kovotojų, Bendro demokratinio pasipriešinimo sąjūdžio (toliau – BDPS) užsienio delegatūros ir lietuvių rezistencijos santarvės aplinkos. Mockūnas šiuos žmones vadina liberalais, tačiau toks apibrėžimas netikslus, jei liberalais laikomi tie, kurie a) palaiko laisvosios rinkos ūkio principus, b) skiria ypatingą reikšmę pakantumui ir c) yra liberalios demokratijos šalininkai. Bet penktajame dešimtmetyje santarvininkai nesirūpino ūkio klausimais, jautė pagiežą katalikams, o didžioji dalis bent savo veiklos pradžioje buvo tautininkai, volde-
marininkai ar nacionalistai. Mockūnas pažymi, kad liberalizmo principai nebuvo nagrinėjami Lietuvos laisvės kovotojų sąjungos (toliau – LLKS) raštuose, bet „tai suprantama, nes filo-

sofų tarp laisvės kovotojų nebuvo“ (p. 80–81). Tuo metu tarp jų nebuvo ir liberalų.

Šiek tiek supaprastinant, svarbiausius santarvininkų interpretacijos bruožus galima apibrėžti šitaip. 1941 metų sukilimą bendromis jėgomis rengė visi lietuviai, bet Laikinojoje vyriausybėje įsitvirtino katalikai. Vedami sektantiškų sumetimų, jie neprileido prie valdžios kitamanių. Skilimas tarp katalikų ir santarvininkų padidėjo nacių okupacijos metais.

Katalikai, susitelkę į Lietuvių frontą (toliau – LF, frontininkai) trukdė pastangoms suvienyti pasipriešinimą ir labiau pasitikėjo vokiečiais. Laicistai, sukūrę LLKS, atkakliai kovojo su naciais ir orientavosi į Vakarus. Pokario metais katalikai užvaldė VLIK'ą, kuris pretendavo į egzilinės vyriausybės vaidmenį, stengėsi pakišti koją Diplomatinei tarnybai ir kurstė beprasmį, brolžudišką partizanų pasipriešinimą.

Santarvininkai – BDPS užsienio delegatūros ir vėliau Lietuvos rezistencinės santarvės pavidalu – priešinosi VLIK'o ir katalikų užmačioms, palaikė diplomatus kilus konfliktui su VLIK'u, skelbė krašto primatą, ragino tausoti jėgas ir iš ginkluotojo pasipriešinimo pereiti į pasyvųjį. Kitaip negu katalikai, santarvininkai palaikė gyvą ryšį su kraštu iki 1952 m. ir vėliau.

Pagrindiniai santarvininkų interpretacijos bruožai buvo suformuluoti šeštojo dešimtmečio pradžioje, kai ir buvo sudarytas išpūdingas ją palaikantis dokumentų rinkinys. Tarp jos sekėjų ši interpretacija nepaprastai gaji. Nors buvo atsisakoma kai kurių jos elementų, įrodžius, kad jie yra klaidingi arba KGB klastotės, tai nesukėlė abejonių dėl interpretacijos teisingumo apskritai ir neskatino persvarstyti jos pamatų ir prielaidų. Antai net galutinis J. Deksnio demaskavimas nebuvo akstinas kritiškai vertinti tuos dokumentus, kurie į Vakarus pateko jo dėka. Deksnio perduota medžiaga ir toliau buvo laikoma tikru pinigų.

Praėjus beveik 20 metų po J. Deksnio straipsnių „Švytyryje“, dr. Tomas Remeikis

1980 m. išleido knygą „Opposition to Soviet Rule in Lithuania 1945–1980“. Tai būdingas, galima sakyti – klasikinis santarvininkų interpretacijos pavyzdys. T. Remeikis su minimaliais pataisymais išdėstė santarvininkų požiūrį į partizanų kovas, suformuluotą ne be paties Deksnio pagalbos. Jis teigė, kad nebuvo jokių duomenų, įrodančių, jog Deksnys buvo tapęs dvigubu agentu (p. 45). Remeikis taip pat teigė, kad J. Lukša, grįžęs į Lietuvą 1950 m., suintensyvino ginkluotą pasipriešinimą (p. 52). Neigiamas Lukšos vertinimas dokumentaliai buvo grindžiamas KGB sukurto BDPS prezidiumo pirmininko 1951 m. balandžio mėn. pranešimu, kuriame rašoma: „Skelbdamas, kad tuojau pat pavasarį kils karas, Skirmantas [Lukša. – K. G.] suaktyvino aktyviosios rezistencijos karinę veiklą... Skirmanto veikla buvo neatsargi, iššaukianti. Tauro apygardoje Skirmantui pasisekė išprovokuoti beprasmingus teroristinius aktus. Pasėkoje tasai privedė prie aktyviosios rezistencijos Pietų grupės sunaikinimo“. T. Remeikis pakartojo šias klastotes, nors jo paties surinkti duomenys apie partizanų aukas (p. 41) jas neigė.

Susipažinęs su saugumo archyvais, L. Mockūnas atmeta tokius akivaizdžiai klaidingus teiginius. Knygos pavadinimo paantraštėje pažymima, kad J. Deksnys tarnavo ne dviem, bet trimis žvalgyboms. Mockūnas nedviprasmiškai neigia tvirtinimus apie J. Lukšos išprovokuotą kraujo praliejimą, bet daugeliu kitų atžvilgių laikosi įprastos santarvininkų interpretacijos.

L. Mockūno įsipareigojimas santarvininkų interpretacijai iš principo būtų suderinamas su rimto istorijos teksto parašymu. Jis būtų galėjęs mėginti moksliškai įvertinti ir pristatyti teoriją, kilusią aistringų polemikų metu, parodyti, kad ji tiksliausiai atspindi tikrovę. Bet jis progą praleidžia. Knyga parašyta *Weltanschauungkaempfer* dvasia. Mockūno sudvejintas pasaulis dvelkia manicheizmu. Veikėjai ne tik skirstomi į „geriečius“ ir „blogiečius“ (tokio skirstymo kartais sunku išvengti), bet itin sten-

giamasi sušėtoninti „blogiečius“. Mockūnas persistengia pliekdamas savo nemėgstamus žmones ir organizacijas, stengdamasis juos demaskuoti ir atskleisti jų trūkumus. Nepastebimi svarbūs faktai, netiriami galimi skirtingi įvykių aiškinimai. Naujiems duomenims neleidžiama „kvėpuoti“. Jie drausmingai rikiuojami apologetikai ir polemikai, senai santarvininkų istorinei interpretacijai palaikyti. Neapsieinama be moralizavimo ir pamokslavimo, gana netikėto tekste, kurio autorius teigia nenorįs „užsigobti teisėjo togos ir <...> teisti *in abstracto*“ (p. 24). Negalima kritikuoti Mockūno tikslo „mėginti Deksnį suprasti, o ne jį teisti“, bet lieka apgailestauti, kad Mockūno azartas teisti ir mokyti kitus suluošina knygą, turinčią nemažą potencialą.

Santarvininkų interpretacija paveikia L. Mockūno knygos turinį ir formą. Autorius užsimoja labai plačiai. Jis stengiasi ne tik apibrėžti, bet ir įvertinti tokius dar nuodugniai neištirtus bei skirtingai vertinamus įvykius kaip 1941 metų sukilimas, Laikinosios vyriausybės veikla, antinacinių rezistencijos grupių veiksmingumas, jų nuostatos bei jų pagrindžio spauda. Net ir naujausiuose tyrimuose (pvz., V. Brandišausko „Siekiai atkurti Lietuvos valstybingumą“) tik prabėgomis paliečiama Laikinosios vyriausybės kadrų politika. Tačiau jos neištirus negalima vertinti santarvininkų ir nacionalistų priekaištų, kad katalikai tik savuosius skyrė į svarbiausius valdžios postus. Ne toliau pažengę ir antinacinės rezistencijos tyrimai. Bet tikėjimas santarvininkų interpretacijos tiesa Mockūnui atstoja duomenų stoką, tad jis nesidrovi su dideliu pasitikėjimu vienus peikti ir mokyti, kitus girti.

Ištikimybę santarvininkų interpretacijai rodo autoriaus polinkis operuoti vienareikšmėmis priešpriešomis. Katalikų ir liberalų, LF ir LLKS, VLIK'o ir Diplomatinės tarnybos, Deksnio ir Lukšos bei kitos priešpriešos yra varomoji L. Mockūno pasakojimo jėga, jos nuspalvina įvykių ir žmonių vertinimus.

Sudvejinto pasaulio įvaizdį L. Mockūnas stengiasi kurti bet kuria kaina, kartais prasilenkdamas su tiesa, kuri negali būti jam nežinoma. Viena kertinių priešpriešų buvo tarp VLIK'o ir Diplomatinės tarnybos. Jų nesutarimus sukėlė įvairios priežastys, viena iš jų – daugelio VLIK'o narių kritiškas žvilgsnis į Antano Smetonos nedemokratišką valdžią. Todėl VLIK'as laikėsi demokratiškos 1922 metų Konstitucijos, manydamas, kad tai padės jam laimėti Vakarų demokratijų pripažinimą. Stasio Lozoraičio vyresniojo vadovaujama Diplomatinė tarnyba laikėsi 1938 metų Konstitucijos iš įsitikinimo, kad būtina palaikyti nepriklausomos Lietuvos institucijų tęstinumą, ir dėl kitų priežasčių. Paskutiniame knygos skyriuje Mockūnas aiškina, kad krašto primatas ir 1938 metų Konstitucijos atkūrimo parėmimas buvo J. Deksnio veiklos metmenys (p. 538) ir kad jie buvo įgyvendinti. Tačiau bent vieną kartą Deksnys atsižadėjo 1938 metų Konstitucijos, būtent 1948 m. parašytame raporte BDPS pirmininkui. Mockūnas cituoja gana ilgą raporto ištrauką, bet atsisakymą nuo Konstitucijos nutyli. 300 puslapio pradžioje jis beveik ištiesai cituoja dvi Deksnio pastraipas, išmeta tik dalį vieno sakinio. Pirmosios pastraipos paskutinį sakinį Mockūnas cituoja šitaip: „VLAK'o Deklaracija užsienyje žinoma, ji esmėje sutinka su VLIK'o principais <...>“. Mockūnas praleido šiuos žodžius: „kuriais atsiribojama nuo 1938 m. Konstitucijos ir pabrėžiamas Lietuvos atstatymas 1922 m. Demokratinės konstitucijos dvasia“. Šitoks „kūrybiškas“ citavimas nėra vienintelis šioje knygoje.

Pagrindinė priešprieša – katalikų ir santarvininkų. Katalikai vaidina nepaprastai svarbų vaidmenį L. Mockūno pasakojime. Jų veikla piešiama vien juoda spalva. Katalikų ambicijos esančios tuščios, jų veikla – klastinga, mintys – reakcingos, politika – nevykusi. Kad ir kokios būtų aplinkybės – dalyvavimas 1941 metų sukilime, priešinimasis naciams, darbas VLIK'e pokario metais, pastangos įvertinti par-

tizanų pasipriešinimą – katalikai pasmerkti suklupti. Ir ne atsitiktinai, bet dėl savo blogos valios, dorovinių bei intelektinių trūkumų. Mockūnas pripažįsta, kad ir santarvininkai kartais pasukdavo ne tuo keliu, bet jis skubina paaiškinti tuos posūkius. Tokio pakantumo katalikai iš Mockūno nesulaukia nė lašo.

Katalikai L. Mockūnui vaidenasi dieną naktį. „Kas kas, o katalikai turėjo pagrindo nepasitikėti Deksnui“ (p. 30), „Deksnys VLIK'o katalikų buvo kaltinamas“ (p. 43), „vlikai, raštikiai, katalikai bei kiti rabinai“ (p. 91), „BDPS katalikai“ (p. 268), „Stokholmo katalikai“ (p. 273, 277), „Lukša buvo pradėjęs atskirą politiką su katalikais“ (p. 278), Lukša „tarnavo katalikiškiems interesams“ (p. 282).

Nors L. Mockūnas nuolat linksniuoja žodį „katalikas“, jis nė nemėgina jo tiksliau apibrėžti. Sąvoka nevartojama jos įprasta konfesine prasme, pagal kurią katalikas yra žmogus, išpažįstantis katalikybę. Kai Karolis Drunga krikštijo savo sūnų Mykolą, J. Deksnys buvo krikšto tėvas (p. 298). S. Lozoraitis irgi buvo tikintysis. Mockūnui „kataliko“ sąvoka yra politinė, ne konfesinė. Jis kataliku laiko politiškai aktyvų žmogų, priklausančią krikščionims demokratams ar frontininkams, ar pritariantį pagrindinėms jų nuostatomis, o tikėjimas, žmogaus pamaldumas jam yra antraeiliai dalykai.

Politinį katalikų apibrėžimą būtų galima suprasti, bet sunkiau pateisinti jo sukarikatūrinimą. L. Mockūnas vaizduoja katalikus kaip sudarančius vieningą monolitinių blokų be jokių idėjinių ar kitokių skirtumų. „VLIK'o katalikai“, „BDPS katalikai“, „Stokholmo katalikai“ – tai tik dalis Mockūno katalikų, kurie esą vienodai mąstė ir savo įsitikinimus stengėsi primesti kitiems. „Kaip karštas ir bekompromisiškas kovingojo katolicizmo adeptas, Lukša kovojo ne dėl bet kokios laisvos Lietuvos, bet dėl katalikiškos Lietuvos pagal LAF'o sukurtą modelį, kur kitaip manantiems ar tikintiems vargiai ar būtų atsiradę vietos“ (p. 434). Jei katalikai nori savo modelį ir šventas tiesas visomis

priemonėmis įgyvendinti, tas modelis ir tos tiesos turi egzistuoti ir būti vieningai remiamos. Todėl svarbu pabrėžti vienodą katalikų mąstymą. Problema ta, kad katalikai nebuvo tokie vieningi, o jų skelbiamos idėjos ir veikla nebuvo tokios atgrasios kitoms politinėms partijoms, kaip Mockūnas vaizduoja.

Katalikų vienybė buvo ir yra trapi. Trintis tarp jaunesniosios ir vyresniosios kartos, ilgai niui išaugusi į frontininkų ir krikščionių demokratų skilimą, prasidėjo dar 1936 m., kai jaunesnieji ateitininkai įsteigė dienraštį „XX amžius“, A. Smetonos diktatūrai uždraudus „Rytą“. Laikui bėgant, nesutarimai brendo, vis labiau ryškėjo skirtingos politinės katalikybės sampratos, katalikų tarpusavio santykiai įsitempė. Antai pokario metais išeivijoje prelatas Ladas Tūlaba apskundė Vatikanui Antaną Maceiną, o vyskupai abejojo dėl Maceinos tinkamumo pavaduoti Ateitininkų federacijos vadą. 1952 m. krikščionims demokratams palaikius kaltinimus Juozui Brazaičiui dėl neviešų sumų naudojimo, frontininkai paliko VLIK'ą. Frontininkų ir krikščionių demokratų ginčai beveik išardė ateitininkų gretas šeštajame dešimtmetyje. Lietuvoje menką katalikų vienybę rodo bent kelios krikščioniškomis besivadinančios partijos, vidaus barniai LKDP ir pan.

L. Mockūnui šie nesutarimai žinomi. Išnašoje knygos pabaigoje (p. 469) jis mini LF pasitraukimą iš VLIK'o, trintį tarp Mykolo Krupavičiaus ir J. Brazaičio. Tačiau tokie duomenys neskatina jo pergaltoti savo teiginių apie monolitinę katalikybę; Mockūnas neįtraukia jų į pagrindinį pasakojimą, o nugrūda į išnašas. Tai nėra vienintelis atvejis, kai šitaip pasielgiama su „nedrausmingais“ faktais.

Manau, kad nevalia lengva ranka numoti į šiuos nesutarimus, juos laikyti nereikšmingais bičiulių tarpusavio vaidais. Juk eretikams (o kai kurie frontininkai tokiais buvo laikomi) skiriamos didžiausios bausmės. Tad nebuvo jokio „kovingojo katolicizmo“, kurio adeptu galėjo būti J. Lukša. Jo santykiai su katalikais nebu-

vo vienareikšmiai. Jam J. Brazaitis buvo artimesnis negu M. Krupavičius, kuriam nesibodėjo pasiųsti ir gana nemandagių laiškų. Antai 1949 m. gruodžio 6 d. laiške M. Krupavičiui ir Vaclovui Sidzikauskui Lukša juos apkaltino Baden Badeno susitarimų nesilaikymu. Pareiškęs, kad tai „sukelia abejojimų tolimesnio bendradarbiavimo reikalu dėl Lietuvos laisvinimo tarp VLIK'o VT ir Krašto rezistencijos“, Lukša reikalavo pasiaiškinimo. Grįždamas į Lietuvą, partizanų atstovais užsienyje jis paskyrė ne Krupavičių, bet Brazaitį ir diplomata Stasį Bačkį. Bačkio paskyrimas yra įsidėmėtinas, kadangi Bačkis buvo ištikimas Diplomatinės tarnybos, taigi katalikų ir VLIK'o priešų, narys. Manytume, kad bekompromisis „kovingojo katalicizmo“ adeptas tokių klaidų nedarytų.

Katalikai pajėgė rasti bendrą kalbą su kai kuriais savo politiniais oponentais. Paskutinėje nepriklausomos Lietuvos vyriausybėje krikščionys demokratai ir liaudininkai taip glaudžiai bendradarbiavo, kad prezidentas A. Smetona juos vadino „ašimi“. Pirmaisiais pokario metais VLIK'e tautininkai dažnai palaikydavo krikščionių demokratų bloką, kartais tai darydavo ir socialdemokratai. Vykdomosios tarybos pirmininkas ir Ūkininkų partijos atstovas V. Sidzikauskas irgi rado bendrą kalbą. L. Mockūnas to neneigia, bet šiam bendravimui suteikia savotišką atspalvį. Pasak jo, tautininkai palaikė katalikus, nes priešingu atveju jiems grėsė išmetimas iš VLIK'o dėl nedemokratiškos praeities (p. 111). Sidzikauskas, „nors ir nepriklausęs katalikiškoms grupuotėms, pačiam sau didžiausios naudos matė Krupavičiaus, Brazaičio ir kitų politikos rėmime“ (p. 283). Socialdemokratų lyderis Steponas Kairys vaizduojamas beveik suvaikėjusiu senuku, kuris rūpino si nereikšmingomis ateities Lietuvos ūkio problemomis (p. 292). Tas pats Kairys, kuris vėliau paskelbė svarbią „veidu į Lietuvą“ politiką. Taigi vieni politikai buvo beveik šantažuojami paklusti katalikų valiai, kiti tai darė savaudiškais sumetimais. Vadinasi, bendrauta, bet

nešvariais tikslais ir motyvais arba suvaikėjus ar pataikaujant! Šitoks žmonių diskreditavimas yra būdingas aptariamoms knygos bruožas. Štai kitas pavyzdys. J. Lukšos bendražygis Kazimieras Pyplys, kaip pripažįsta L. Mockūnas, buvo netikintis, tačiau beatodairiškai pritarė aktyviają rezistenciją rėmusiems katalikams (p. 338). Nepaisydamas Deksnio vilionių, Pyplys tvirtai palaikė Lukšą; tai patvirtino jo elgesys grįžus į Lietuvą. Mockūno aiškinimas, kad „Pyplys visą laiką jautė nesąmoningą Lukšos baimę“ (p. 340), neįtikimas, kadangi Pyplys buvo vienas drąsiausių to meto partizanų. Pasak autoriaus, Lukša pasinaudojo „akla Pyplio ištikimybe“ (p. 341) perduoti Baden Badeno susitarimų tekstą partizanų vadovybei. Šie Mockūno teiginiai neverti komentaro.

Būtina atkreipti dėmesį į L. Mockūno aiškinimus, kuriais tendencingai vaizduojama katalikų veikla. Štai keli būdingi pavyzdžiai. Apibūdindamas 1941 metų sukilimą, jis priekaištauja sukilėliams, kad jie nesistengė išlaisvinti Kauno kalėjime uždarytų politinių kalinių. Atseit nuo Bastilijos iki 1956 metų vengrų sukilimo pirmenybė buvo skiriama įkalintųjų išlaisvinimui, „taip yra buvę moderniojoje Europos istorijoje“ (p. 65). Suprask, sukilimas buvęs neeuropietiškas. Nekomentuosiu istorijos mokslui Mockūno atrasto sukilimų dėsnio, pagal kurį reikia laisvinti kalinius. Pakanka paminėti tos pačios knygos duomenis, kurie rodo, kad kaliniai buvo išvežti birželio 23-iosios rytą. Tuo metu komunistai tvirtai valdė Kauną, sukilimas dar nebuvo prasidėjęs, būsimieji sukilėliai tebeieškojo ginklų. Tik kitą dieną buvo užimtas radiofonas. Tad birželio 23-iosios rytą dar nebuvo nei žmonių, nei ginklų Kauno kalėjimui pulti. Norėdamas sustiprinti savo priekaištus, Mockūnas teigia, kad Vilniuje sukilėliai tuoj pat išlaisvino du traukinius su tremtiniais, taip pat kalinius, kuriuos 23 sunkvežimių gurguolė vežė į Minską. Bet vienintelis šio teiginio šaltinis – dailininko A. Valeškos atsiminimai, tad dar reikia įrodyti, kad tai ne jo fantazijos išdava.

Kaip minėta, antinacinė rezistencija dar nėra sulaukusi savo istoriko. Abi pagrindinės rezistencijos organizacijos, LF ir LLKS, seniai išdėstė savas to laikotarpio interpretacijas, kuriose neapsieita be poleminių momentų. LF teigė, kad jis laikėsi ramesnės, racionalesnės taktikos, pabrėžė ištikimybę Nepriklausomybės idėjai ir būtinumą tausoti žmones. LLKS aiškino, kad ji laikėsi bekompromisės rezistencijos linijos, o LF buvo labiau linkęs ieškoti kompromisų su vokiečiais.

L. Mockūnas be išlygų dėsto LLKS interpretaciją, lyg ji jau būtų nepriklausomų studijų kanonizuota. Bešališkumo nėra nė kvapo. Pažiūrėkime, kaip jis aiškina LLKS ir LF nuostatas dėl mobilizacijos į Vokietijos kariuomenę 1944 m. pavasarį. Pasak Mockūno, LLKS griežtai jai priešinosi, o LF sutiko, kad mobilizacija turi būti vykdoma. Jis prieina šią išvadą remdamasis vieno VLIK'o posėdžio aprašymu ir ištrauka iš LF leidžiamo pagrindinio „Į laisvę“ numerio. Esą katalikų atstovas Adolfas Damušis įtikino VLIK'o narių daugumą, „vokiečių grasinimų išgąsdintą“, kad mobilizacija turi būti vykdoma, nes priešingu atveju vokiečiai nusiaubtų Lietuvą. Mockūnas nenurodo posėdžio aprašymo šaltinio, bet iš konteksto galima spėti, kad tai J. Deksnio parodymai sovietiniam saugumui po jo arešto. Tad šaltinis gana nepatikimas, nes Deksnui labai rūpėjo įrodyti savo antinacišką nusiteikimą, o savo nepykantos katalikams jis neslėpė. Ištrauka iš straipsnio, išspausdinto „Į laisvę“ 1944 m. balandžio 3 d., cituojama iškreiptai. Originale rašoma: <...> „užtat tikime tik jų [vokiečių. – K. G.] interesais, bet ne žodžiais“, Mockūnas išbraukia „bet ne žodžiais“, tuo pakeisdamas mintį. Autorius išmeta ir straipsnio paskutinio sakinio pabaigą. Joje pabrėžiama, kad laukiama Povilo Plechavičiaus užtikrinimo, jog mobilizacija vykdoma Lietuvos teritorijai ginti, o ne kitam tikslui. Mockūnas išvis nutyli šį sakinį: „Ar tinkamai apginsime lietuviškus reikalus, ar nusilenksime vokiškiems, šiandien pri-

klauso tik nuo mūsų vieningumo, budrumo ir ryžtingumo“.

Vėlesniuose „Į laisvę“ numeriuose ir VLIK'o pareiškimuose dar aiškiau raginama vengti mobilizacijos. 1944 m. balandžio 29 d. „Į laisvę“ rašė, kad kol nebus užtikrinimo dėl karių paskirties, „tol lietuvių tautos giliausias interesas, kad nė vienas pašauktųjų nestotų“. Tą pačią dieną VLIK'o paskelbtame pareiškimе teigiama, kad kiekvienas „turi pilną teisę, saugomą tarptautinių institucijų, ir tautinę pareigą, saugomą lietuvių proto ir širdies, nevykdyti mobilizacinių įsakymų“. Kai „Laisvės kovotojo“ leidimas jau buvo sustabdytas, „Į laisvę“ 1944 m. birželio 20 d. ragino nepaisyti mobilizacijos potvarkio. Taigi jei VLIK'as ir kiti buvo vokiečių išgąsdinti dar kovo mėn., tai iš kur atsirado jų drąsa vėliau, kai grasinimai padidėjo?

Gėdingas valdžios pasidavimas Maskvos ultimatumui 1940 m. ir komunistų teroras taip paveikė tautos sąmonę, kad visos rezistencijos organizacijos buvo vieningai įsitikinusios, jog šį kartą reikia priešintis, tad ir reikia organizuoti Lietuvos kariuomenę Lietuvai ginti. Jos taip pat vieningai ryžosi netarnauti vokiečiams, tad ir priešintis visoms mobilizacijoms į vokiečių dalinius. Beveik visos patriotinės jėgos pritarė Vietinės rinktinės, kaip Lietuvos kariuomenės užuomazgos, steigimui. L. Mockūnas pažymi (p. 75), kad LLKS pasiuntė savo narius, tarp jų Henriką Žemelį, stoti į rinktinę, bet dar priduria, esą jie buvo siunčiami „prižiūrėti, kad nebūtų nuolaidžiauama vokiečiams“. Tačiau P. Plechavičius tikrai nebuvo tas žmogus, kuris būtų paklūsęs atsargos leitenantams, o 1946 m. parašytuose atsiminimuose „Okupantų replėse“ H. Žemelis nemini šios užduoties.

Taigi savo teiginiui apginti L. Mockūnas pasikliauja abejotinu šaltiniu, iškreiptai cituoja straipsnio ištraukas, straipsnio neįtraukia į platesnį to leidinio kontekstą, nepastebi, kad aiškinimas apie nusileidimą vokiečių grasi-

mams nesiderina su tolesniu tariamai įbaugin-tųjų elgesiu.

Šitoks iškreiptas aiškinimas yra taisyklė, o ne išimtis. Pasak L. Mockūno, LLKS bene daugiausia dėmesio skyrė žydų naikinimui. Šiam teiginiui pagrįsti jis nurodo „Laisvės kovoto-jo“ straipsnį apie gestapo akciją Kauno gete 1944 m. kovo 27–28 d. Bet „Į laisvę“ pranešė apie tą pačią akciją ir būtent tame pačiame nu-meryje, kuriame išspausdintas straipsnis, neva rodantis, kad įbauginti frontininkai pritarė mo-bilizacijai.

L. Mockūnas daug reikšmės skiria tam, ką jis vadina A. Maceinos „lietuviškuoju fašiz-mu“ – jo vadovaujamos komisijos parengtai Lietuvių aktyvistų fronto (toliau – LAF) pro-gramai (p. 53). *Ceteris paribus* jis turėtų pa-minėti, kad vienas pagrindinių santarvininkų šulų Bronys Raila parengė programinį LAF straipsnį „Už ką kovoja aktyvistai?“, kupiną an-tisemitinių išpuolių ir gerokai radikalesnį ne-gu A. Maceinos komisijos rengta programa. Ki-tas vadovaujantis santarvininkas Stasys Žyman-tas Vilniuje išleistame atsišaukime kalbėjo apie reikalą eliminuoti žydus iš Lietuvos politinio, ekonominio ir kultūrinio gyvenimo.

L. Mockūnui nesiseka išaiškinti ir Vyriausiojo Lietuvos atstatymo komiteto (toliau – VLAK'as) atmetimo aplinkybių. Pasak auto-riaus, J. Deksnys ir V. Stanevičius, Lietuvoje sukurdami VLAK'o užsienio delegatūrą ir įti-kindami partizanus palaikyti VLAK'ą ir BDPS, stengėsi sužlugdyti VLIK'ą ir jį pakeisti VLAK'u (p. 204, 211). Jiems nepasisekė. Dau-guma į VLAK'o užsienio delegatūrą kviečia-mų žmonių nepripažino Deksnio ir Stanevičiaus įgaliojimų. Itin tvirtai prieš VLAK'ą pasisakė „potencialus sąjungininkas“ socialdemokratų vadovas S. Kairys. Bendrame VLIK'o posėdyje, kuriame buvo svarstomas VLAK'as, Deksnį ir jo planus labai smarkiai kritikavo tauti-ninkų atstovas Balys Gaidžiūnas, socialdemok-ratas Kipras Bielinis, o liaudininkas Liudvikas Šmulkštys ir krikščionių demokratų vadas

M. Krupavičius susilaikė. Visa tai aprašo Moc-kūnas, bet užuot priėjęs išvadą, kad dėl vienos ar kitos priežasties VLAK'o įpilietinimui prie-šinosi beveik visos išeivijos politinės partijos, jis pateikia šį aiškinimą: „Didžiausias slenks-tis dėl pripažinimo buvo katalikų mažuma De-legatūroje ir jų nepasitenkinimas, kad Deksnys su Stanevičiumi ne tos ideologijos žmonės. 1941 metų vasarą pasėtas nesantaikos grūdas gausiai užderėjo“ (p. 210–211). Atseit katali-kai pakišo koją, nes nenorėjo netekti savo įta-kos. Šiai išvadai paremti Mockūnas pabrėžia, kad VLIK'as ir VLAK'as buvo labai panašūs vienas į kitą, kad į VLAK'o užsienio delegatū-rą būtų įėję svarbiausi VLIK'o žmonės. Bet tai kaip tik rodo, kodėl nuo VLAK'o buvo gana vieningai nusigręžta. Jei VLAK'as nuo VLIK'o iš esmės nesiskiria, kodėl reikia žinomą ir išei-vijos pasitikėjimą turinčią organizaciją iškeis-ti į neaiškos kilmės pakaitalą? Juolab kad VLIK'o nebebūtų buvę galima atkurti paaiš-kėjus, jog VLAK'as yra fiktyvi organizacija ar kelių žmonių kūrinys. Visa tai stiprina įtarimą, kad Deksnys arba kalba tik savo vardu, arba atstovauja labai ribotiems rezistencijos sluoks-niams.

Esama daug kitų atvejų, kai L. Mockūno priešiškumas katalikams ir ideologiniai aki-dangčiai neleidžia jam tiksliai apibrėžti padėtį arba verčia jį griebtis kazuistinių aiškinimų. Pa-minėsiu kelis. Antai teigiama (p. 163), kad 1946 m. J. Deksnys blefavo partizanams apie VLIK'o vieningą valią perkelti rezistencijos centrą į Lietuvą, nes „Kazimieraitis, Mykolas-Jonas ir Lukša priklausė katalikiškajam spar-nui ir todėl Deksnys negalėjo tiesiogiai pasisa-kyti prieš organizaciją, kuriai vadovavo kuni-gas Krupavičius“. Bet Deksnys pirmą kartą susitiko su Mykolu Jonu (Zigmu Drunga) ir Lukša, tad negalėjo žinoti jų nuostatų, o Kazi-mieraitis (Juozas Vitkus) buvo Deksniui pali-kęs labai gerą įspūdį. Deksnys blefavo, nes at-viras pripažinimas, kad jis norėtų vienašališ-kai panaikinti VLIK'ą, būtų sužlugdęs jo pla-

na, ir šių partizanų katalikiškumas niekuo dėtas. Be to, neaišku, ar Mykolas Jonas buvo politinis katalikas, kaip jį įsivaizdavo Mockūnas.

1948 m. J. Deksnys jau minėtame raporte BDPS pirmininkui ragino priimti Baden Badeno nutarimus, teigiamai atsiliepiant apie J. Lukšą ir K. Pyplį. Kodėl jis tai darė? Kadangi „BDPS pirmininkas pulkininkas leitenantas Juozas Jankauskas ar koks nors kitas katalikas <...> bus Lukšos atitinkamai apšviestas“ apie pasitarimą (p. 299).

Išaiškinus Juozo Markulio išdavystę buvo sukurtas BDPS prezidiumas kaip atsvara Markulio BDPS komitetui. BDPS prezidiumas – bene vienintelė organizacija, kurioje ilgesnį laiką kartu dirbo legaliai gyvenantys inteligentai ir partizanai. Ilgainiui prezidiumas turėjo vadovauti visoms pagrindžio jėgoms, tačiau šito nepasiekė. Jo nariai buvo suimti 1947 m. Bet buvo įkurtas Informacijos centras, kuris klausėsi užsienio radijo laidų, rengė tarptautines apžvalgas, leido „Laisvės žvalgą“, parengė memorandumą JTO ir Lietuvos katalikų laišką popiežiui. L. Mockūnas nuvertina prezidiumo veiklą, nemini, kad jo struktūrai pritarė ne tik Tauro, bet ir Dainavos (taigi ne katalikų vadovaujamos) apygardų vadovybės, ir primygtinai pabrėžia prezidiumo narių katalikiškumą, tad ir jų tariamą šališkumą, lyg viską lemtų jų religiniai įsitikinimai.

L. Mockūnui tariamasis prezidiumo katalikiškumas tampa *deus ex machina* J. Lukšos veiksmams paaiškinti. Knygoje „Partizanai“, privačiuose pokalbiuose ir kitomis progomis Lukša ne kartą pabrėžė, kad dabartinėmis Lietuvos sąlygomis tradicinės Lietuvos politinės partijos buvo netekusios savo vaidmens ir kad partinės priklausomybės pabrėžimas galėtų sukelti nesantaiką. Partizanų pasipriešinimas remiasi individų įsipareigojimais, o ne politinės priklausomybės principais. Tad pagrįstai galima manyti, kad Lukša nebuvo aklas politinio katalikiškumo šalininkas, bet buvo pasiryžęs bendrauti su įvairių srovių žmonėmis. Mockū-

nas tai apverčia aukštytyn kojomis: esą Lukša nenorėjo politinėmis partijomis grindžiamos struktūros, nes katalikiškas BDPS prezidiumas vylėsi tapti vadovaujančiuoju rezistencijos organu, ir jis su savais katalikais turėtų lemiama vaidmenį darant sprendimus (p. 276). Mockūno neapgausi! Ir dar. Baden Badeno pasitarime Lukša nesipriešino egzilinės vyriausybės sudarymui; jis teigė, kad partizanų vadovybė visiškai pasitiki dabartiniais išeivijos vadovais. O Mockūnas, kaip dera įgudusiam katalikų sąmokslų medžiotojui, *mirabile dictu* dešifruoja taip: katalikiškas BDPS prezidiumas pasitiki katalikų Krupavičiaus ir Brazaičio ketinama sudaryti egziline vyriausybe (p. 293).

Knygoje dažnai minimas krašto primatas – tai nuostata, kad lietuvių tautos likimas sprendžiamas Lietuvoje, o ne užsienyje. Lietuvoje liko tautos dauguma, ten ir vyksta pagrindinė kova dėl laisvės, tai kovai vadovauti turi Lietuvoje veikiančios pagrindžio organizacijos. Išeivija gali suvaidinti svarbų, bet tik antraeilį vaidmenį kovoje dėl Lietuvos laisvės. Išeivijos politinės institucijos neturėtų kalbėti Lietuvos vardu, negavusios atitinkamų krašto įgaliojimų. Tokios yra pagrindinės krašto primato tezės, nors dėl konkretaus formulavimo būtų galima ginčytis.

L. Mockūnas aiškina, kad krašto primato teorija buvo kontroversiška, jai priešinosi VLIK'as, ją palaikė santarvininkai. Iš tikrųjų reikalai buvo gerokai sudėtingesni. Nesutariamai kilo ne dėl krašto primato principo – beveik visos organizacijos jam pritarė, – bet dėl konkretaus jo įgyvendinimo. Buvo du pagrindiniai klausimai: kas (kuri organizacija) atstovauja tautai ir kaip galima nustatyti, ar pasiskelbęs krašto atstovas iš tiesų turi teisę ar įgaliojimus kalbėti tautos vardu. Išeivijos organizacijos turėjo įvertinti pretendentes ir nuspręsti, ar pasiskelbęs atstovas yra partizanas ir ypač ar ne saugumietis – juk faktiškai vyko karas. Tikrasis įsipareigojimo krašto primatui išbandymas kildavo tada, kai krašto atstovas skelbė

tai, ko nebuvo norima girdėti, ar pritarė taktikai, kuri buvo laikoma klaidinga. Tuo atveju buvo pagunda nepripažinti atstovo kredencialų arba pradėti ieškoti šalyje organizacijos, kuri palaikytų išeivijos grupės nuomonę. Užuoat pirma nustačius atstovo autentiškumą, kad ir kokie būtų jo įsitikinimai, ir tada išklausus jo pasiūlymų bei nurodymų, atstovo nuostatų turinys buvo laikomas matu patvirtinti ar atmesti jo teisę kalbėti pagrindžio vardu. Šiai pagundai kaip tik pasidavė santarvininkai. Principiškai pabrėždami krašto primatą, jie faktiškai pripažino tik tuos atstovus (dažnai saugumo agentus), kurie pritardavo santarvininkų nuomonei.

Patys partizanai neabejojo krašto primatu. Jų akyse Lietuvos politikai susikompromitavo pabėgdami į Vakarų ir palikdami tautą likimo valiai. Šie priekaištai buvo ypač stiprūs A. Smetonai, bet jie taikyti ir VLIK'ui. J. Markulio išdavystė, gana greitas pasyviosios rezistencijos organizacijų atskleidimas, nuolatinis pavojus gyvybei įtikino partizanus, kad tik jie gali vadovauti rezistencijai. Pavieniams pasyviosios rezistencijos dalyviams, kurių veikimo galimybės buvo ribotos, o iššifravimo, tad ir išdavimo, tikimybė didelė, buvo galima patikėti tik šalutinį vaidmenį.

Politinės išeivijos katalikų organizacijos irgi pritarė krašto primato principui. L. Mockūno cituotame laiške (p. 210) Juozui Lingui J. Brazaitis rašė: „Teko pripažinti, kad toks organas (VLAK'as) krašte būtų labai pageidaujamas ir jeigu jis būtų ir galėtų kovą organizuoti, tai mes neabejotinai pripažintume jo pirmenybę“. Panašiai galvojo ir kiti. To nepaieigia neatsargūs ir vėliau patikslinti V. Sidzikausko žodžiai apie direktyvas (p. 221–222), taip pat detalesni VLIK'o planai dėl egzilinės vyriausybės.

Pirmasis krašto primato išbandymas įvyko 1947 m., kai J. Deksnys ir V. Stanevičius stengėsi įpiliuoti VLAK'ą ir BDPS. Kaip minėta, siūlomai įgaliojimai nebuvo priimti. Ieškodami sąjungininkų kovoje su VLIK'u, S. Lozoraitis

ir Diplomatinė tarnyba suartėjo su Deksnium ir nutarė pripažinti VLAK'o Informacijos centrą, tuo parodydami, kad neabejojama ir Deksnio ryšio su kraštu autentiškumu.

Bet ar tai reiškia, kad šiuo atveju J. Deksnys ir S. Lozoraitis nuoširdžiai laikėsi krašto primato principo? Pagrįstai galima abejoti dėl Deksnio, kuris su partizanais ir su išeivija žaidė dvigubą žaidimą piktnaudžiaudamas unikalio tarpininko ryšiu. Nors 1946 m. Deksnys atvyko į Lietuvą dar susižavėjęs partizanais, tačiau ketino juos išnaudoti siekdamas nuversti VLIK'ą. Jis partizanams melagingai aiškino turįs VLIK'o pavedimą perkelti rezistencijos centrą iš išeivijos į Lietuvą ir siūlė įkurti VLAK'ą ir BDPS (p. 162). Šis sąmoningas partizanų apgaulinėjimas nesiderina su krašto primatu, nes partizanais buvo manipuliuojama nuslepiant reikalingą informaciją. Partizanai nesiryžo priešintis tariamai Vakarų valiai ir pritarė Deksnio planams. O Deksnys, grįžęs į Vokietiją, visus tikino, jog partizanai savarankiškai sukūrė BDPS ir VLAK'ą. Nuoseklus melas apie visas tris organizacijas nėra krašto primato gerbimas.

J. Deksnys apie J. Markulio išdavystę ir kitus pokyčius Lietuvoje sužinojo 1947 m. kovo mėn., kai susitiko su J. Lukša ir Jurgiu Krikščiūnu. Bet ar jis informavo S. Lozoraitį apie Markulį ir pakitusią padėtį Lietuvoje? Ar gegužės mėn. supažindindamas Lozoraitį su VLAK'o bei BDPS dokumentais (p. 223) jis pasakė, kad bent VLAK'as nieko neveikia? Jei to nedarė, tai vėl pasityčiojo iš krašto primato, nes Lozoraičiui nesuteikė svarbių žinių. O jei Lozoraitis žinojo, kad VLAK'as tik popierinė organizacija ir BDPS veikimas pertvarkomas, kaip jis galėjo operuoti jų vardu?

Kitur L. Mockūnas pažymi, kad „Deksnys, nors ir žinodamas, kad Markulis dirba sovietų saugumui, buvo priverstas naudoti medžiagą iš kai kurių jo leidinių. Svarbiausia buvo, kad Markulio medžiaga atitiktų Deksnio ir delegatūros poziciją: saugoti gyvybes ir kovoje su sovietais propaguoti pasyviąją taktiką“ (p. 255).

Šiuo klausimu galima pasiūlyti dvi pastabas. Pirma, J. Deksnys ir jo draugai aiškiai pirmenybę teikė ne krašto primatui, bet pasyviosios rezistencijos skatinimui. Tai gali būti siektinas tikslas, bet krašto vėl nesiklausoma, jis mokomas, ką turėtų daryti. Antra, Deksnys nebuvo „priverstas“ naudotis medžiaga – tai jam buvo tiesiog naudinga. Apskritai Mockūnas ne itin garbingus Deksnio poelgius linkęs vaizduoti kaip priverstinius, nors Deksnys galėjo elgtis ir kitaip.

Antrasis krašto primato išbandymas įvyko 1948 m. po J. Lukšos atvykimo į Vakarų ir Baden Badeno suvažiavimo. J. Deksnui pasirašius Baden Badeno susitarimus, kuriais VLIK'ui teko vadovaujantis vaidmuo, didžioji jo draugų dalis nuo jo pikta nusigręžė. Rugpjūčio mėn. BDPS užsienio delegatūros suvažiavimas nutarė, kad Deksnui reikia paskelbti mirties nuosprendį, ir pašalino jį iš delegatūros (p. 309–310), nors Deksnys jau prieš keturis mėnesius buvo atsistatydinęs. Tą karčią ironiją, kad krašto primatą skelbianči organizacija pašalino vienintelį su kraštu ryšį turintį asmenį, prablaivėję pastebėjo kai kurie Deksnio draugai.

L. Mockūnas priekaištuoja J. Lukšai, kad jis peržengė savo įgaliojimus, duotus BDPS prezidiumo, ir klaidingai nušvietė partizanų padėtį, taigi neatstovavo kraštui, o geriausiu atveju tik BDPS katalikams (p. 293). Šiaip ar taip, Lukša buvo tikras partizanų ryšininkas, jo veiklai pritarė partizanų vadovybė, nors nei Jonas Žemaitis, nei Adolfas Ramanauskas, nei daugelis Lietuvos laisvės kovų sąjūdžio tarybos narių nebuvo katalikai, kaip juos įsivaizduoja Mockūnas. Savo ruožtu santarvininkai nepripažino J. Lukšos teisės kalbėti krašto vardu. Tokie kaip V. Stanevičius netikėjo J. Markulio išdavyste, teigė, kad katalikų „juodasis kabinetas“ surengė perversmą prieš Markulį. Santarvininkai ilgus metus tikėjo, kad J. Deksnys išliko laisvas, nors po pirmųjų jo radiogramų buvo pagrindo manyti, jog jis suimtas.

Deksnys ilgai apgaudinėjo santarvininkus, kurie, L. Mockūno žodžiais, su „neapsakomu navišumu“ (p. 478) juo tikėjo, autentiškomis laikė jo minimas pasyviosios rezistencijos organizacijas, šiltai priėmė jo siunčiamus sovietinius agentus. „Pasitikėti į Angliją atsiųstais agentais skatino ir amžinos varžybos su VLIK'u“ (p. 478).

Nors santarvininkai ir L. Mockūnas pabrėžia krašto primatą leisdami suprasti, kad VLIK'as jo nepripažino, beveik kas kartą, kai abi organizacijos turėjo įvertinti iš krašto gautas žinias ir atvykstančius žmones, VLIK'as vertino teisingai, o santarvininkai – klaidingai. VLIK'as suabejojo VLAK'o ir BDPS vaidmeniu Lietuvoje, o santarvininkai nenorėjo tikėti J. Markulio išdavyste. VLIK'as suprato, kad J. Deksnys suimtas, o santarvininkai buvo mulkinami ne vienerius metus. Nuoseklus santarvininkų nesugebėjimas, gal ir nenoras, teisingai vertinti padėtį Lietuvoje perša išvadą, kad jų aklumą nulėmė siekimas pergalės išeivijos politikos nesutarimuose ir kad krašto primato principas nebuvo savaime svarbus principas, bet patogi lazda VLIK'ui mušti, lazda, kuri buvo numesta, kai atsigręžė prieš pačius santarvininkus.

Santarvininkų įsipareigojimas krašto primatui buvo gana sąlygiškas. Tvirtesnės buvo jų nuostatos, kad būtina pereiti į pasyviąją rezistenciją. J. Deksnys ilgai palaikė J. Markulio poziciją dėl partizanų demobilizavimo, S. Lozoraitis labai skeptiškai vertino greito karo galimybes. L. Mockūnas santarvininkus vaizduoja lyg balsą, šaukiantį tyruose, kuria įspūdį, kad VLIK'ui, J. Lukšai ir partizanų vadovybei rūpėjo plėsti karo veiksmus. Manychiau, jog tikrovė buvo sudėtingesnė. VLIK'as ir kai kurios kitos organizacijos žavėjosi partizanų pasipriešinimu, manė, kad jis stiprina tarptautinę Lietuvos bylą, bet jos nekurstė partizanų plėsti savo veiklą. 1947 m. Paryžiaus konferencijoje buvo aiškiai išsakytos pagrindinės nuostatos: krašto rezistencija – teigiamas reiškinys; rei-

kia kraštui perduoti tikėjimo išsilaisvinimu galimybę; rezistencija turi reikštis vadovaujantis tautos potencialo taupymo dėsniu, nededant visų vilčių į mišką; partizanai patys sprendžia savo taktiką, bet pabrėžiamas reikalas vengti nereikalingų aukų (p. 221). Su šioais tokiais svyravimais VLIK'as laikėsi šios nuostatos.

Padėtis Lietuvoje buvo kita. Herojiškas atvirų kovų laikotarpis baigėsi 1947 m. pradžioje. Kai kurie partizanų vadai, pavyzdžiui, Antanas Baltūsis ir vėliau Aleksandras Milaševičius Žemaitijoje, skatino aktyvią kovą, tačiau partizanų jėgos jau seko. Kovotojai neketino sudėti ginklų, bet buvo kalbama ir apie dalinę demobilizaciją. Kaip tai padaryti? 1945 m. legalizavusių partizanų patirtis rodė, kad saugumas laužė savo pažadus ir nepaliko jų ramybėje. Buvę partizanai buvo suimami arba verbuojami išduoti kovos draugus. Reikėjo rasti būdą laiduoti, kad legalizavimasis netaptų savizudybe arba kovos draugų išdavyste. Nuožnios ir nuolatinės valdžios represijos, dažnai taikomos visai nekaltiems žmonėms, neteikė vilčių, kad bus galima ramiai pasitraukti iš miško; antra vertus, jos papildė partizanų gretas arešto vengiančiais naujais kovotojais. J. Markulio ir J. Deksnio planai buvo nerealistiški. Miškuose esą turėjo likti tik tie, kurie negali legalizuotis, bet ir jie turėtų pasyviai laikytis. „Jei dėl svarbių priežasčių žmonės negali išeiti iš miško, bus imtasi priemonių pergabenti juos į Lenkiją ar kitur“ (p. 187). Bet ir tiems, kurie pasyviai laikydamiesi slapstėsi miške, reikėjo ryšininkų ir rėmėjų, kad gautų maisto ir galėtų gyventi. Vadų pergabenimas į Lenkiją buvo tuščia svajonė. Be to, po Markulio išdavystės visoks centralizuotas legalizavimasis tapo įtartinas, o dėl įsipareigojimo Nepriklausomybei bei žuvusiems draugams visuotinė demobilizacija pasidarė neįmanoma. Net ir atkakliausias įtikinėjimas, kad greito karo nebus, nebūtų turėjęs didesnio poveikio, nes tomis didelės tarptautinės įtampos dienomis partizanai girdėjo tai, ką norėjo girdėti. Greitas karas

jiems reiškė ne tik tautos laisvę, bet ir gyvybės išsaugojimą. Tautos primatas buvo nesuderinamas su visuotiniu pasyviosios rezistencijos įgyvendinimu.

L. Mockūno pagieža J. Lukšai yra atvira ir didelė. Pasak Mockūno, Lukša buvo nepaprastai įtarus, nepasitikėjo žmonėmis, ypač tais, kurie laikosi kitų įsitikinimų (p. 281). Refrenas apie Lukšos tariamą įtarumą kartojamas be paliovos. Lukša buvo šaltas ir beširdis. „Jei net ir bendradarbis prasižengė elgesio kodeksui arba ką nors išdavė – kulka į kaktą ir nueiti savais keliais“. Jis primityviai skirstė pasaulį į gėrį ir blogį. Tarnaujant katalikų interesams, „katalikiškos dorybės buvo paliktos nuošalyje“, leista meluoti ir šantažuoti. Tai šaltakraujis žudikas, kuriam „atliekant nuosprendį jo ranka nesudrebės“ (p. 282). Jis priklausė kovingojo katolicizmo sparnui, „kuris rūpinosi ne tikėjimu į Dievą ar religinėmis vertybėmis, bet valdžia ir kas ta valdžia disponuos <...>“ (p. 433). Lukšai rūpėjo ne laisva Lietuva, bet katalikiška Lietuva, kur kitaip manantiems vargu ar būtų atsiradę vietos (p. 434). Atrodo, kad Mockūnui tiesiog ranka nekyla ką nors gera parašyti apie Lukšą. Kai Lukša iš Deksnio radiogramos teisingai suprato, kad Deksnys sulaukytas, Mockūnui tai „primena mokinį, kuris, spręsdamas matematikos uždavinį, vartoja klaidingą metodą, bet gauna teisingą atsakymą“ (p. 426). Jis iššifravo Markulį remdamasis „logiškų priežasčių“ neturinčiu įtarumu (p. 281).

Pirmiausia apie J. Lukšą – šaltakraujį žudiką, žmogų, „pasiryžusį kovoti iki paskutinio šovinio“ (p. 451), kuris 1947 m. buvo aktyvių veiksmų šalininkas (p. 241). Mockūnas nepateikia nė vieno fakto šiems apibūdinimams paremti. Bet yra daug faktų, kurie tai neigia. Pažvelkime į Lukšos partizanavimo raidą. Iš pradžių jis bendravo su pasyviosios rezistencijos organizacija – Lietuvos išlaisvinimo taryba (LIT), įstojo į partizanų gretas, bet labiausiai rūpinosi spauda. 1946 m. jis vėl paliko mišką, persikėlė į Vilnių, dirbo su J. Markulio BDPS

komitetu. Anot J. Deksnio, Lukšą taip piktino nedrausmingi partizanai, kad jis net ketino sukurti pasyviosios rezistencijos judėjimą, kuris su jais nepalaikytų jokio ryšio (p. 177). KGB agentas 1946 m. rugpjūčio 24 d. pranešė, kad Lukša nepritarė naujakurių naikinimui ir susidorojimui su įtariamais kolaborantais (p. 189). 1947 m. jis vadovavo Pakaunėje veikiančios Birutės rinktinei, kuriai labiau rūpėjo ryšiai su Kauno intelektualais negu kovos veiksmai. Po susitikimo su Deksniu Lenkijoje 1947 m. Lukša susiginčijo su A. Baltūsiu ir ėmė reikalauti, kad partizanai visas jėgas skirtų žvalgybai (p. 241). Tad kaipgi pasyvaus pasipriešinimo šalininkas iki 1947 m. pradžios ir po 1947 m. gegužės staiga tapo „aktyvių veiksmų“ šalininku? Kur duomenys?

Tą patį galima pasakyti ir apie teiginį, jog A. Baltūsis, parinkdamas J. Lukšą likviduoti J. Markulį, gerai žinojo, kad Lukšos ranka nesudrebės. Man nėra žinomas nė vienas atvejis, kad Lukša būtų įvykdęs mirties bausmę. Jei L. Mockūnas turi tokių duomenų, būtų labai svarbu juos paskelbti. Užuoat tai padaręs, Mockūnas nutyli jo linijos neatitinkančius faktus. Oficialiai nepaskelbtuose atsiminimuose Lukša pažymi, kad Baltūsis kitiems partizanams pasiūlė nužudyti Markulį, o Lukša turėjo atlikti žvalgybą. Pakitus planams, Lukša ir K. Pyplys turėjo būti apsauga. „Patį nužudymą turėjome pavesti Katinui, kadangi jis [Markulis. – K. G.] ne tik mane, bet ir Mažytį [Pyplį. – K. G.] puikiai pažinojo, ir pastebėjęs įeinančius galėjo griebtis apsisaugojimo priemonių“.

Reikšminga ir tai, kad A. Baltūsis davė įsakymą įvykdyti J. Markuliui mirties bausmę po J. Lukšos grįžimo iš Lenkijos, taigi po ginčo su Lukša. Dar 1946 m. Baltūsis buvo įtūžęs ant Lukšos, kai šis išvyko į Vilnių dirbti Vyriausiam ginkluotųjų pajėgų štabe (toliau – VGPŠ) be jo leidimo. Įsakymas dalyvauti Markulio nužudyme galėjo būti Baltūsio būdas nubauti ir pamokyti Lukšą dėl jo nedrausmingumo ir savarankiškumo. Smarkūs Baltūsio ir

Lukšos nesutarimai vėlgi nelabai derinasi su Mockūno teze apie vieningą kovingąjį katolicizmą.

Pasak L. Mockūno, J. Lukša nepasitikėjo nekatalikais ir kitais, kurie jam nebuvo ideologiškai artimi. Bet jis į Vakarus keliavo su K. Pypliu ir Jurgiu Krikščiūnu, Vilniuje dirbo kartu su Algimantu Zaskevičiumi prieš jam tampant išdaviku, vėliau su A. Ramanausku, kvietė generolą Viktorą Giedrį tapti VGPŠ vadu. Nė vienas iš jų nebuvo politinis katalikas.

L. Mockūnas atkakliai įrodinėja, kad J. Lukša pažeidė BDPS prezidiumo įgaliojimus, peržengė savo kompetenciją, jo veiksmuose nuolat įžiūri klastą. Tai gana keistos praktikos Mockūnui, nes jis paprastai tyčiojasi iš BDPS prezidiumo. Bet yra nesudėtingas paaiškinimas. Lukšai antrą kartą vykstant į Vakarus, nebuvo žinoma padėtis išeivijoje, nors buvo aišku, kad VLAK'as neveikė taip, kaip turėjo veikti. Taip pat buvo aišku, kad, kaip ir pavasari, J. Deksnys mėgins kliudyti Lukšai ir Pypliui vykti į Švediją ir Vakarus ir susitikti su atitinkamomis organizacijomis. Tad Lukšai buvo duodami dviprasmiški, labai platūs įgaliojimai, kurie tikėtų kiekvienam atvejui. Tokie pat platūs įgaliojimai buvo duodami ir Deksniui, jeigu jų prireiktų ir be jų nebūtų galima pasiekti Vakarų. Nuvykęs į Vakarus, Lukša veikė savo nuožiūra partizanų naudai, bet to ir buvo laukiama.

Pagaliau L. Mockūnas labai daug dėmesio skiria J. Lukšos *Pro memoria*, parašytai jam grįžus į Lietuvą 1950 m. spalio mėn. Pasak Mockūno, tai „vienas iš tendencingiausių dokumentų pokario rezistencijos istorijoje“ (p. 433), pilnas iškraipymų, kuris baigiasi sukrečiančiu pasiūlymu, kad per S. Žymantą siunčiami vienos valstybės agentai „būtų likviduoti, o jų atsiradimo krašte inspiratoriams atimti bet kokią juridinę galią užsienyje veikti kovojančio krašto atstovų vardu“ (p. 443). Mockūno nuomonei nepritariu; kai kurios citatos ištraukiamos iš konteksto, nenurodoma, kad kal-

ba apie likvidavimą ir įgaliojimo atėmimą buvo siejama su S. Žymanto pastangomis diskredituoti Lukšą ir partizanus. Bet kiekvienas gali susidaryti savo nuomonę, nes *Pro memoria* išspausdinta 1996 m. išleistoje knygoje „Laisvės kovos 1944–1953 metais“, p. 515–530.

Labiausiai pasisekusi knygos dalis – tai J. Deksnio biografija siaurąja prasme. L. Mockūnas surinko nepaprastai daug medžiagos, iš kurios paminėtini sunkiai prieinami laiškai draugams ir draugėms. Sveikintina Mockūno nuostata atskleisti ne itin malonias Deksnio savybes arba veiksmus. Antai minimos Deksnio antisemitiškos pastabos pirmosiomis karo dienomis, išspausdintos labai neigiamos Algirdo Vokietaičio pastabos apie Deksnį (p. 512), kurias būtų buvę galima lengvai nutylėti, nes jos nėra esminė pasakojimo dalis. Minimos ir kitos Deksnio silpnybės – jo arogancija, polinkis į didybę, kitų niekinimas, dažnas melavimas apie labai smulkius ir labai didelius dalykus, jo klasikinis menkavertiškumo kompleksas. Nors Deksnys buvo neturtingas ir sava-mokslis, bet išsikovojo vietą LLKS, o savo drąsa – net vadovaujantį vaidmenį tarp santarvininkų. Mockūnas stengiasi suprasti vingiuotą Deksnio gyvenimo kelią, įdomiai svarsto priežastis, dėl kurių Deksnys palūžo. Nenutylimos ir paskutinės Deksnio dienos, kai dėl progresuojančio alkoholizmo, nuolatinio savęs apgaudinėjimo jis visiškai palūžo, nepajėgė „pasipriešinti nė menkiausioms KGB užgaidoms“ (p. 520).

Iki grįžimo į Lietuvą ir arešto J. Deksnys buvo laimės vaikas: nacių suimtas, bet daug nenukentėjęs, gyvenęs ir dirbęs su saugumo agentu J. Markuliu, bet saugumo leistas grįžti į Vakarų, susipjovęs su draugais dėl Baden Badeno susitarimų, bet likęs jiems nepakeičiamas dėl ryšių su kraštu, iš britų ir švedų žvalgybos patogiai gyvenantis, bet dėl to nenustojęs drąsos viskuo rizikuoti ir dar kartą grįžęs į Lietuvą.

J. Deksnys nebuvo joks angelas ir dažnai griebdavosi griežtų priemonių. Siekdamas su-

naikinti VLIK'ą, jis ryžosi apgauti ir partizanus, ir VLIK'ą bei išeivijos politines organizacijas. Kad savo rankose išlaikytų ryšius su kraštu, jis du kartus stengėsi partizanų atstovams užkirsti kelią į Vakarų. Sukūręs VLAK'ą ir BDPS, jis nuo jų staiga nusigręžė ir juos sužlugdė. Susitaikęs su VLIK'u, greit atnaujino ryšius su pagrindiniais VLIK'o varžovais – S. Žymantu ir S. Lozoraičiu.

Bet L. Mockūno mėginimą suprasti J. Deksnį nustelbia dar uolesnės jo pastangos pasmerkti katalikus, J. Lukšą ir kitus „blogiečius“ bei pateisinti Deksnio veiksmus, vaizduojant juos neišvengiamais ar priverstais. Ne visiems šitokie veiksmai yra priimtini, bet politikai, siekdami, jų nuomone, svarbių tikslų, pasiryžę negailestingai kovoti.

Didžiojo išbandymo J. Deksnys neišlaikė. Greitai palaužtas, jis uoliai, perdėm uoliai tarnavo savo krašto pavergėjams. Ne tiek jau ir stebina, kad Deksnys palūžo, jam kaip anglų šnipui grėsė mirtis. Išdavystės keliu pasuko ir kiti, tarp jų ir partizanų vadai, ypač po 1950 m. Nevilties pagauti buvo ir J. Žemaitis bei A. Ramanauskas. Bet jie atsitraukė nuo išdavystės, o Deksnys greitai pradėjo ją mėgautis ir taip įsijautė į agento vaidmenį, kad Maskvai piršo pasiūlymus, kaip sugauti Lukšą.

Tarkime, kad J. Lukša buvo toks baisus, kokį jį J. Deksnys įsivaizdavo, ir kad Deksnys, nors ir klaidingai, nuoširdžiai tikėjo, jog Lukšos sunaikinimu bus išvengta daugiau aukų. Tuo atveju galėtų būti bent minimalus Deksnio pateisinimas. Bet Deksnys apgaudinėjo ir išdavinėjo ne tik savo priešus; jis nuosekliai mulkino savo draugus Vakaruose, iškvietė į Lietuvą Justą Dočką ir taip jį pražudė, dalyvavo provokacijose prieš savo labai vertinamą pasyviąją rezistenciją. Dočkaus išdavystė toks skaudus dalykas, kad L. Mockūnas kaip įmanydamas stengiasi jo nužudymą atitolinti nuo Deksnio (p. 443–444). Knygos pabaigoje jis aiškina, jog Deksnį turėjo „ypač skaudinti“ tai, kad „savo idėjos bendražygį jis netiesiogiai pa-

smerkė mirčiai“ (p. 495). Ar skaudino, ar ne, nežinome, bet pravartu paskaityti, kaip Mockūnas vaizduoja tą istoriją.

Šeštajame dešimtmetyje J. Deksnys tapo agentu provokatoriumi, nors nežinia, kiek žmonių jis išdavė. Pasak L. Mockūno, Deksnys nežinojo, ar jo sutinkami žmonės buvo tikri rezistentai, ar užverbuoti provokatoriai, tikrinantys jo ištikimybę saugumui, todėl jam neliko kito kelio kaip vykdyti užduotį arba rinktis savižudybę (p. 503). Nors Deksnio padėtis nebuvo pavydėtina, buvo trečias kelias, būtent taip elgtis su žmonėmis, su kuriais jis buvo suvestas, kad tikriems rezistentams kiltų abejojų dėl jo vaidmens, o saugumui – dėl jo naudingumo. Tais laikais atbaidyti žmones nebuvo itin sunku. Taip elgdamasis Deksnys būtų

rizikavęs užsitraukti saugumo rūstybę, bet vargu ar jam grėsė griežta bausmė. Antra vertus, nuo jo veiksmų priklausė kitų žmonių laisvė. Bet Deksnys buvo labai įsijautęs į savo naują vaidmenį ir jį nepriekaištingai vykdė.

Noras įrodyti savo vertę bendradarbiams ir britams, skatinęs J. Deksnį veržtis į Lietuvą, dabar jį skatino įtikti savo naujiems ponams. Penktojo dešimtmečio nuopelnus persvėrė 20 metų trukęs degradavimas ir išdavystė. Vaizdavęsis herojumi, Deksnys baigė gyvenimą kaip smulkus informatorius, tikėjęs savo galios ir išskirtinumu. Deksnys įsirikiavo į dešimtūkstantinę KGB agentėlių armiją. Pavargęs – taip, herojus – ne.

Kęstutis Girnius

KARO NUSIKALTIMAI. TYRIMO PERSPEKTYVOS

Lietuvos valstybės pastangos atskleisti karo nusikaltimus ir nacistinius bei sovietinius karo nusikaltėlius atiduoti į teisingumo rankas – tai nėra vien keli teismo procesai. Prieš metus Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras nutarė įvairiose šalyse karo nusikaltimus tiriančius specialistus pakviesti į Vilnių, į tarptautinę konferenciją „Nusikaltimų žmoniškumui ir karo nusikaltimų tyrimo problemos“. Konferencija įvyko 1998 m. lapkričio 5–6 d. Tikėtasi, kad pasidalijus patirtimi atskleidžiant sunkiausius totalitarinių režimų nusikaltimus pagyvėtų ir Lietuvoje atliekamas nelengvas darbas.

Kartu su Lietuvos mokslininkais ir specialistais konferencijoje dalyvavo Latvijos, Estijos, Rusijos, Vokietijos ir JAV teisėtvarkos institucijų, tyrimo centrų bei mokslo institutų atstovai. Žlugus Sovietų Sąjungai ne viena šalis suaktyvino ar tik pradėjo karo nusikaltėlių paiešką, tai laikydama svarbia ir neatskirama valstybių pažangos bei demokratėjimo dalimi. Konferencija Vilniuje tapo gera galimybe pasidalyti patirtimi, įvertinti kitų valstybių ir Lietuvos pasiektus rezultatus.

Pasak JAV teisingumo departamento Specialiųjų tyrimų biuro (Lietuvoje daugiau žinomo kaip OSI) tyrimų skyriaus viršininko Michaelo MacQueeno, JAV Konstitucija ir baudžiamoji teisė leidžia atimti karo nusikaltėlių pilietybę ir deportuoti juos iš šalies. Vis dėlto JAV vyriausybei sunkiai sekėsi persekioti Antrojo pasaulinio karo nusikaltėlius. Tai vyko net

trimis etapais. Trečiasis etapas prasidėjo 1979 m., kai buvo sukurtas federalinis teisėsaugos biuras OSI, įgijęs teisę nuo pradžios iki galo atlikti visas teisinio persekiojimo procedūras. Devyniolika žmonių jau beveik dvidešimt metų dirba šį darbą. 1989–1990 m. Rytų Europoje nuvilnijusios demokratinės revoliucijos sudarė sąlygas paspartinti bylų tyrimo darbą. OSI pradėjo dirbti anksčiau neprieinamuose Rytų Europos archyvuose. Nors biuras darbą pradėjo palyginti vėlai, bet ištyrė 1400 karo nusikaltimais įtariamų asmenų bylų, 60 žmonių buvo atimta pilietybė ir 49 deportuoti iš JAV. Vieno OSI vadovų – M. MacQueeno – pranešimas sustiprino įsitikinimą, kad būtent Rytų Europoje įvykę demokratiniai pokyčiai ir Lietuvos demokratinės valstybės atkūrimas sudarė sąlygas nuosekliai įgyvendinti atsakomybės už karo nusikaltimus principą.

Indulis Zalite (Latvija) konferencijos dalyvius supažindino su Totalitarizmo padarinių dokumentavimo centru (toliau – TPDC) vaidmeniu ir uždaviniais tiriant totalitarinių režimų nusikaltimus. TPDC buvo įkurtas 1992 m. balandžio mėn. komunistinio ir nacių režimų nusikaltimams tirti ir dokumentuoti. Nuo 1995 m. TPDC perėjo Konstitucijos apsaugos biuro žinion. Centro darbuotojai įgijo teisę atlikti parengtinį tardymą genocido ir karo nusikaltimų bylose ir jau 1997 m. surinko dokumentinę medžiagą kelioms byloms: dėl tautinių partizanų grupės sunaikinimo 1948 m. spalio mėn., dėl sovietinių partizanų 1941 m. gegužės 14 d. nužudytų 9 latvių ir t. t.

Toivo Kamenikas iš Estijos apibendrina karo nusikaltimų ir nusikaltimų žmoniškumui ty-

rimo praktiką savo šalyje. 1994 m. Estijoje priėmus įstatymą dėl atsakomybės už nusikaltimus žmonijai ir karo nusikaltimus, tais pačiais metais saugumo policijoje pradėtos tirti trys bylos (karo nusikaltimai, įvykdyti besitraukiančios sovietinės kariuomenės 1941 m. Kautlos, Erikverės ir Riagaverės vietovėse). Deja, kaip pažymėjo T. Kamenikas, nelabai tikėtina, kad šios bylos pasieks teismus. 1995–1997 m. Estijos saugumo policija pradėjo tirti dar tris bylas: dėl 1949 m. kovo 25–29 d. masinių trėmimų, dėl NKVD Saaremos skyriaus viršininko Vasilijaus Riso veiklos (pasirašė įsakymus suminti ar ištremti 1062 žm.), dėl NKVD–MGB tardymo skyriaus viršininko pavaduotojo Idelio Jakobsono veiklos (pasiūlė mirties bausmę 621 žm., ištremtiems 1941 m.) ir dėl Estijos Respublikos aukščiausiųjų pareigūnų, karininkų ir policininkų masinio represavimo 1940–1942 m. Bet kaltinamieji miršta, todėl bylos nutraukiamos.

Lietuvos Respublikos generalinės prokuratūros Specialiųjų tyrimų skyriaus vyr. prokuroras Rimvydas Valentukevičius apibūdino nusikaltimų žmoniškumui tyrimo Lietuvoje problemas (pranešimas skelbiamas šiame žurnalo numeryje). Konferencijoje dalyvavo Latvijos prokuratūros Totalitarinių režimų nusikaltimų tyrimo skyriaus vyr. prokuroras Uldis Pauls Strelis („Totalitarinių režimų nusikaltimų Latvijoje tyrimo praktika“), Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro Specialiųjų tyrimų skyriaus vadovas Rytas Narvydas („Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro specialieji tyrimai“), Helmutas Mülleris-Enbergas iš Vokietijos („J. Gauko institucijos veikla“), prof. Liudas Truska („Nusikaltimų tyrimas Lietuvoje. Dabartinė padėtis“), Rusijos Federacijos mokslų akademijos Valstybės ir teisės instituto vyr. mokslinis bendradarbis dr. Aleksandras Nikiforovas („Nusikaltimų žmonijai politiniai-teisiniai aspektai“), Lietuvos Respublikos Prezidento konsultantas prof. Julius

Šmulkštys („Valstybės politika nusikaltimų įvertinimo klausimais“), Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro departamento direktorius dr. Arvydas Anušauskas („Karo nusikaltimų tyrimas ir visuomenės opinija“), Viktoras Gorynia iš Vokietijos („Šiandieniniai vokiečiai ir rudoji bei raudonoji diktatūros Vokietijoje“).

Vyko diskusijos temomis „Tarptautinio bendradarbiavimo galimybės tiriant genocido ir karo nusikaltimus bei nusikaltimus žmonijai“ ir „Nusikaltimų žmoniškumui ir karo nusikaltimų tyrimo perspektyvos XXI amžiaus išvakarėse“. Diskusijų metu Latvijos atstovas U. P. Strelis pasiūlė Baltijos šalyse numatyti bendrą strategiją įvertinant ilgalaikių okupacijų padarinius ir moralinius bei materialinius nuostolius.

Karo nusikaltimų praktinis tyrimas Baltijos šalyse per dešimtmetį perėjo keletą raidos etapų. Keitėsi ir visuomenės požiūris į tuos nusikaltimus bei jų tyrimą. Keitimosi laikotarpis sutapo su esminių visuomenės pokyčių ir valstybinės nepriklausomybės atkūrimo laikotarpiu. Atsisakius svetimų valstybės primestų ideologizuotų normų ir sąvokų, kurių laiką liko lyg ir tuštuma, kurioje ėmė rasti pseudoteorijos apie vykdytus karo nusikaltimus. Antra vertus, užtrikus karo nusikaltimų ir nusikaltimų žmonijai teisinio pagrindo kūrimui, buvo neįmanoma nuodugniai tirti tuos nusikaltimus. Pastarųjų metų tarptautiniai įvykiai rodo, kad genocidas ir nusikaltimai žmoniškumui tęsiasi, o šių nusikaltimų prevencija nepakankamai efektyvi. Todėl Baltijos šalys, tiriančios karo nusikaltimus ir nusikaltimus žmonijai bei apibendrinančios patirtį, atlieka svarbų darbą. Didesnė Baltijos šalių visuomenės dalis per dešimtmetį įsitikino, jog bet koku pretekstu – rasiniu ar ideologiniu – vykdytas genocidas arba karo nusikaltimai yra blogis, kuriam neturi būti vietos šių dienų visuomenėje.

Arvydas Anušauskas

RENKAMI ATSIMINIMAI APIE TREMTIES IR KALINIMO VIETAS, LAISVĖS KOVŲ DALYVIUS

Per sovietinę okupaciją dešimtys tūkstančių Lietuvos žmonių buvo prievarta išvežti į Sovietų Sąjungą. Dėl nepaprastai sunkių sąlygų ir nuo nepakeliamų darbų daugelis jų žuvo arba prarado sveikatą. Tremtis ir kalinimas lageriuose bei kalėjimuose iki šiol beveik netyrinėti. Pagrindinis informacijos šaltinis – tų įvykių dalyviai ir liudytojai; jie sensta, miršta, todėl svarbu intensyviau rinkti atsiminimus ir 1999–2000 m. apklausti visus politinius kalinius, tremtinius, Laisvės kovų dalyvius, rezistentus, užrašyti jų pasakojimus į vaizduotes, garso takelius arba raštu. Juk šie – 1999-ieji – paskelbti Laisvės kovų minėjimo metais.

LR Seimui 1999-uosius paskelbus Laisvės kovų minėjimo metais, Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras parengė „Atsiminimų apie tremties ir kalinimo vietas, Laisvės kovų dalyvius rinkimo 1999–2000 metais“ programą. Per šiuos ir ateinančius metus pagal sąrašus numatoma aplankyti ir apklausti kiekvieną dar gyvą Laisvės kovų dalyvį, buvusį politinį kalinį ir tremtinį. Bus renkamos nuotraukos, dokumentai, schemas. Surinkta medžiaga bus panaudota rengiamam enciklopedinio žinyno „Tremties ir kalinimo vietos“ 2-ajam papildytam ir pataisytam leidimui.

Atsiminimų rinkimo akcijas numatoma surengti kiekviename Lietuvos rajone ir mieste. Atsiminimus užrašys vyresniųjų klasių moksleiviai, mokytojai, politinių kalinių ir tremtinių organizacijų nariai, kraštotyrininkai, bibliotekininkai, muziejų ir savivaldybių darbuotojai. Darbus vietose koordinuos tam parinkti žmonės. Akcijų metu rajonų ir miestų mokyklose, kultūros namuose vietos valdžios bei Centro iniciatyva vyks renginiai, skirti Laisvės kovų minėjimo metams, to krašto pokario istorijai. Į juos bus kviečiami buvę partiza-

nai, jų rėmėjai, tremtiniai, politiniai kaliniai, kiti Lietuvos nepriklausomybei nusipelnę žmonės.

Valstybinio socialinio draudimo valdybos duomenimis, šiuo metu gyvena 42 tūkst. buvusių tremtinių ir politinių kalinių. Atsiminimams surinkti gali prireikti apie 80 darbo koordinatorių, 3,5–4 tūkst. atsiminimų rinkėjų.

Centro Memorialinio departamento Atminimo programų skyriuje jau dveji metai kaupiami atsiminimai apie tremties ir kalinimo vietas. Per du mėnesius – akcija vyko 1998 m. lapkričio 13 d.–1999 m. sausio 8 d. – sistemingai apklaustas kiekvienas politinis kalinys ir tremtinys Ignalinos rajone. Šio rajono represuotų asmenų sąrašuose buvo įrašyti 463 asmenys, tarp jų 308 buvę politiniai kaliniai ir tremtiniai (kiti – Antrojo pasaulinio, Afganistano karų dalyviai ir t. t.). Užrašyti 254 žmonių atsiminimai (kiti jau mirę, išvykę žiemai pas vaikus arba atsisakė talkinti).

Akcijos metu Ignalinos vidurinėje mokykloje buvo eksponuota iš Genocido aukų muziejaus atvežta fotoparoda; jos atidarymas vyko kaip pamoka.

Baigiamajame akcijos aptarime Ignalinos kultūros namuose buvo paskelbti nuveikto darbo rezultatai, apdovanoti akcijoje aktyviai dalyvavę asmenys, mokyklos, bibliotekos.

Darbo metu išryškėjo ir trūkumų. Svarbiausia – trūko vienos darbo grandies: visą surinktą medžiagą reikėtų peržiūrėti dar tebevykstant akcijai, surašyti, į kuriuos klausimus neatsakyta, grąžinti rinkėjams pataisyti ir papildyti. Todėl vienam rajonui reikia skirti daugiau laiko.

Atsiminimai bus pradėti rinkti ir Utenos apskrities rajonuose – Anykščių, Molėtų, Utenos bei Zarasų. Šiuose rajonuose gyvena maždaug 2500 buvusių tremtinių ir politinių kalinių.

Šiais metais atsiminimai bus renkami penkiose apskrityse: Alytaus, Marijampolės, Tauragės, Telšių ir Utenos bei Kauno rajone – iš viso 17-oje rajonų ir Druskininkų mieste. Bus

apklausta apie 15 tūkst. buvusių tremtinių ir politinių kalinių. Darbas viename rajone truks maždaug keturis mėnesius. Programą remis ir joje aktyviai dalyvaus Švietimo ir mokslo, Kultūros ministerijos, LPKT sąjunga ir LPKT bendrija, Kraštotyros, Bibliotekininkų draugijos ir (tai ypač svarbu) apskričių viršininkų administracijos bei rajonų ir miestų savivaldybės. Tikimės, kad šis darbas atsispindės rajonų, apskričių bei respublikinėje spaudoje, radijuje ir televizijoje.

Aldona Juodvalkytė

VYTAUTO APYGARDOS VADO VINCO KAULINIO-MIŠKINIO ŽŪTIES 50-OSIOS METINĖS

1999 m. kovo 21 d. Utenoje buvo minimos 50-osios Vytauto apygardos partizanų vado Vinco Kaulinio-Miškinio žūties metinės. Kris-

taus į Dangų žengimo bažnyčioje buvo aukojamos Šv. Mišios už žuvusius partizanus. Vėliau įvyko minėjimas prie paminklinio akmens Nolėnų kaime. Netoli šio paminklinio akmens buvusioje sodyboje išdaviko atvestų priešų kulų pakirsti ankstų 1949 m. kovo 24-osios rytą žuvo Vytauto apygardos partizanų vadas V. Kaulinis-Miškinis, partizanai Albertas Guobužas-Šamas, broliai Alfonsas ir Bronius Bivainiai, Vytautas Pakalnis, Napalys Valančiūnas ir ryšininkas Dominykas Sirutis. Prie paminklinio akmens kalbėjo Utenos rajono meras Edmundas Pupinis, LLKS Vytauto apygardos vadas Bronius Zabulis, žuvusių partizanų seserys Kazimiera Guobužaitė-Kerienė ir Lionė Bivainytė-Baltaduonienė.

Vėliau Utenos kultūros rūmuose įvyko konferencija. Pranešimą „Vincas Kaulinis-Miškinis gyvenimas ir kova“ perskaitė Utenos kraštotyros muziejaus direktorius Balys Juodzevičius. Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjungos

Utenos skyriaus koordinatore Irena Skėrienė perskaitė pranešimą „1949 m. kovo mėnesio trėmimai“. LGGRT centro Memorialinio departamento direktorius Kęstutis Dumčius susirinkusiuosius supažindino su Vyriausybės komisijos programa 1999-iesiems – Laisvės kovų minėjimo metams, o Rezistentų teisių komisijos pirmininkas Eugenijus Stancikas iškilmingai įteikė Karių savanorių ir Laisvės kovų dalyvių pažymėjimus Utenos krašto partizanams ir ryšininkams.

Dalius Žygelis

MŪSŲ AUTORIAI

JUOZAS BANIONIS

LGGRTC programos specialistas

NIJOLĖ GAŠKAITĖ-ŽEMAITIENĖ

LGGRTC programos specialistė

JOACHIM GAUCK

Federalinis įgaliotinis buvusios VDR valstybės saugumo tarnybos dokumentams

VIDAS GRIGORAITIS

Lietuvos archyvų departamento generalinis direktorius

NIJOLĖ MASLAUSKIENĖ

Lietuvos visuomenės organizacijų archyvo vyriausioji archyvistė

JUOZAS STARKAUSKAS

LGGRTC programos koordinatorius

RIMVYDAS VALENTUKEVIČIUS

Lietuvos Respublikos generalinės prokuratūros Specialiųjų tyrimų skyriaus vyriausiasis prokuroras

GENOCIDAS IR REZISTENCIJA
LGGRTC leidinys
1999, 1(5)

Viršelio dailininkas *Alfonsas Žvilius*
Redaktorė *Rima Dulkiniene*
Tekstą rinko *Rūta Rutkauskaitė*
Maketavo *Edvardas Dumčius*

SL 2015. 1999 04 07. 10,6 sp. l. Užs. Nr. 232
Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17/1, LT-2001 Vilnius
Spausdino AB „Standartai“, Dariaus ir Girėno g. 38, LT-2038 Vilnius

Kaina sutartinė

ŠIAME LE DINYJE:

Rimvydas Valentukevičius.

NUSIKALTIMŲ ŽMONIŠ-
KUMUI TYRIMO LIETU-
VOJE PROBLEMOS

Joachim Gauck.

APIE SUDĖTINGĄ
SUVOKIMO PROCESĄ

Nijolė Gaškaitė-Žemaitienė.

LIETUVOS
LAISVĖS KOVOS
SAJŪDŽIO STRATEGIJA

Juozas Starkauskas.

GINKLUOTAS SOVIETINIS
PARTINIS AKTYVAS IR
KITI SUKARINTI DARINIAI

Juozas Banionis.

HELSINKIO SUSITARIMŲ
ĮTAKA LIETUVOS
LAISVĖS BYLAI

Nijolė Maslauskienė.

LIETUVOS KOMUNISTŲ
TAUTINĖ IR SOCIALINĖ SU-
DĖTIS 1939 M. PABAIGOJE –
1940 M. RUGSĖJO MĖN.

Vidas Grigoraitis.

LENGVŲJŲ AUTOMOBILIŲ
NACIONALIZAVIMAS
LIETUVOJE
